

ИСТОРИЯ
САХОВЪ СЪЮЗНИКА

Еркман Шатріан.

Історія одного селянина

1789 рік.

Переклад з французької мови
М. та З. Левицьких.

Одбиток з „Ради“.

У Київi, 1909.
З друкарні 1-ої Київ. Друкар. Спiлки, Трьохсв 5

Частина III

Перший рік республіки.

I.

Ось ми опинились далеко від рідного краю; я вже не буду розказувати ні про маленьку кузню в Дубовому лісі, ні про трактир „Трьох-Голубів“ ні про хатку старого Баст'єна. Починаються походи, переходи, стички, напади та битви.

Охотники з Сарбурзької округи стали обозом коло Рюльсгейма і простояли там аж до липня; горнякам, що приходили туди з косами та булавами, було роздано рушниці, патрони та патронниці. Вони приходили туди що-дня цілими юрбами і там їх учили військової муштри. В тому куточку Альзаса між Вісембургом та Ляндоду раз-у-раз торохтіли барабани і грали у сурми: то йшла муштра піхоти та кавалерії.

За ними довгою низкою тягнулись окопи між обозами Келермана та Бірона; ті окопи ішли по-над річкою Льотером верст на п'ять; їх називали потім „Вісембурзька лінія“.

Обозних запасів тоді ще не було, селяне своїми кіньми та возами мусіли підвозити нам харчі і частенько доводилось нам сидіти зовсім без харчів.

Я жив з Марком Дівесом та Жаном Ра у одної вдови; вона від ранку до вечора плакала і очі її не висихали. Бідна жінка годувала нас городиною картоплею та ячним хлібом. Мені та Дівесові цього було досить, але Жан Ра не завдовольнявся: цього було йому мало і він хотів ще м'яса.

Товариші, що жили у сусідстві, приймали те, що було, спали у клунях, на сінищах, у повітках. Та не можна ж було пропадати з голоду! Для бідних селян це була справжня руїна.

За все платилося квитками, а вони не багато коштували. У нашому обозі з рук до рук ходили німецькі листки, а в них описувалось бідування нещасного шевського війська і висміювались недотепні та дурні наші начальники. Емігранти писали про нас, що ми всі нікчемні страхополохи, тремимо, як побачимо німців і тікаємо від них у-ростіч, а вони женуть нас махаючи шаблями, обличчя їх страшенні, вуси закручені угору. Бідолашні! довелося таки їм зазнати лиха за тих двадцять літ і не помогли їм великі закручені вуси.

Ось так цькували нас одного на одного королевські писаки; люде ішли вбивати один другого, а вони хотіли зробити собі з того поживу. Вони впевняли, що ми ні до чого не здатні і вихваляли військо німецьких спільників, їх прегарну зброю, їх гармати, обози та харчові запаси по-над Рейном, у князя Баварського, у герцога Цвейбрюкенського та в інших імперських

принців. Річ звичайна, що нас брала велика охота подивитись на ті склади у Спірі, у Вормсі та у Майнці; ми про це тільки й мріяли і запал наш ставав чим-раз більший.

На жаль у нашій Рейнській армії було тоді тільки двадцять одна тисяча піхоти, сімнадцять тисяч охотників, шість тисяч верхових та тисяча сімсот пушкарів, а всього разом сорок шість тисяч чоловіка; з них двадцять чотирі тисячі стояли у шанцях та окопах і тільки двадцять дві тисячі могли йти у поход.

А прусаків та австрійців у-купі було більше двохсот тисяч війська. Наші емігранти кричали їм: „Сміливо!.. Вперед!..“ бо Бул'є знав дуже добре, що міністри Людовика XVI дурили Національне Зібрання, ніби обози у нас справні і харчів досить, і що всю справу спиняють тільки ті, хто щедро роздав зброю охотникам; склади зброї ніби-то у нас повні і військо наше, можна сказати, купається у достатках. Він знав добре, що все це брехня; що у нас не стає офіцерів, бо більшість їх повтікала, що не стає у нас інженерів; що ми мусимо доставати у селян і коней, і підводи і навіть лопати, щоб копати землю; що у багатьох з нас нема одєжи, крім полотняної сорочки та штанів, та дерев'яних черевиків; а рушниці у багатьох з нас такі, що майже зовсім не стріляють; навіть шкур'яних торбин для нашого вбогого збіжжя нам не видано, а сказано роз-

добути собі де-небудь полотняних мішків. Він знав все дуже добре, бо всі міністри і сам Людовик XVI, і придворні, і емігранти дихали одним духом.

Генерал Бірон був у нас найстарший; під його рукою був наш начальник Кюстін, що недавно прийшов у Ляндю, нашу першу фортецю проти Тіонвіль та Меца. Він в'їхав у місто на коні через пролом у стіні; всі його гусари проїхали за ним. З цього ви можете міркувати, які нікчемні були стіни нашої фортеці.

Часто я думав собі:

— Ой, погані ж ви зрадники!.. до чого ви нас довели? Коли тепер вороги рушать на нас, як ми встоїмо проти двохсот тисяч війська? Вони нас роздушуть і ми всі погинемо!.. А ви залюбки продасте отчизну, аби тільки зберегти ваші права, а нас забрати знов у неволю. Всі ви зрадники і ваш міністр Нарбон, що об'їздив фортеці і розказував у Національному Зібранні, ніби-то ми готові до війни,—останній злочинець.

На щастя наше Прусаки та Австрійці не рушали: у них були великі воєводи, дуже мудрі та обережні; їх премудрі королі та князі тільки виробляли плани і заздальгідь ділили проміж себе нашу отчизну. Коли б їх військом командувала яка небудь людина з народу, як наприклад Гош або Клебер, то нам було б лихо велике. Вони аж три тижні стояли на місці і нічого не робили. В тім наш ба-

таліон,—а звали його: перший баталіон горняків,—одержав приказ, вибрати собі офіцерів і рушати у Ляндю.

Того ж дня, а був це останній день липня р. 1792, охотники з кожного села вибрали собі старших: сержантів, лейтенантів та капітанів; потім всі гуртом вибрали собі за полковника молодого архітектора Жана Батіста Мен'є. Сто раз бачив я його у нас у горах, як він з ланцюгом та інструментом своїм міряв шляхи і гатив яри; він робив тоді з руки підрядчика Пірмеца, а тепер став за найстаршого над нами. Жан Ра тепер був за старшого товбиша (барабанщика); цей хитрий чоловік доскочив доброї посади: йому тепер йшла подвійна платня і він міг жити не гірше за сержанта.

Другого дня ми вже йшли у Ляндю,—одні були у куртках, другі у сорочках, з торбинами за плечима, з рушницями на раменах. Погода була гарна. Другий баталіон охотників з Долішньої Шаранти, що стояв обозом коло нас, ішов тим самим шляхом. Багато з них були босі. Ми всі співали гуртом марсел'езу; тепер уже всі патріоти по-над Рейном знали ту пісню.

Долішне—Шарантський баталіон спинився в Інфлінгені, а ми пішли у Ляндю і дійшли туди у третій годині з полудня. На окопах стояли вартіві з Бретанського полка ще у давніх білих мундирах. Вартовий крикнув нам: „хто йде?“ Полковник

Мен'є озвався: „Перший гірний баталіон!“ А ми всі гукнули: „Слава Франції!“ Ми махали шапками, настромивши їх на штики. Ми всі були гірняки і любо нам було, що наш баталіон так гарно називається.

Коли нас р'оспитали, ми пройшли під понурими склепіннями стародавньої брами з трьома лілеями на горі. Ми йшли, співаючи: „Вперед, сини отчизни!“ І той спів лунав, мов гуркіт грому під кам'яним склепінням.

Ляндю дуже нагадує Фальцбург; це стародавнє німецьке місто зо звідними мостами, брамами, мурами та окопами, збудованими французьким звичаєм. Річка Кейх тече навколо фортеці; це, власне кажучи, велике багнисько: скрізь вода заросла очеретами, верболозом, кушірами і від ранку до вечора там квакають жаби. Окопи скрізь були пообсовувались; салдати з городниками, лопатами, тачками та драбинами поспішно лагодили їх.

Людовик XVI міг похвалитись тими фортецями, що їх будував ще Вобан і з тої пори вони стояли у такому безладді! А народні гроші тим часом витрачались на бенкети, на полювання та на пенсії; про все це ми дізнались тепер з червоної книги. Боже мій! який сором, яка ганьба!..

У фортеці стояло війська тепер 7.600 чоловіка.

Як тільки ми розмістились, нас зараз

поставили на роботу враз з іншими. Наш командир Мен'є знався добре на тій роботі; з середвагою в руках він ні на хвилину не сходив з окопів. Наш баталіон насипав окоп від сторони Альбертсвейлера. Всякий робив те, що вмів: мулярі ставили мури, копачі сипали окопи. Скільки ковалів охотників під моєю орудою лагодили поламані інструменти; роботи у всіх було досить.

Ніколи не забуду я, яка злість та обурення взяли нас усіх, коли до нас дійшла відозва герцога Брунсвіка до народу французького. Її від нас не таїли, а навпаки, приказано було прочитати її нам на ранніх зборах.

У цій відозві або ж прокламації той пруський воевода сповіщав нас, що чужоземні царі задумали знову настановити права власності німецьких князів в Альзасі та Льоренні; що вони нічого не хочуть у нас забірати, а тільки допоможуть Його Найхрист'яннійшому Величеству, нашому королеві, встановити добро і щастя його підданих; що спільне військо не зробить ніякої кривди фортецям, містам та селам, які поспішають одчинити свої брами прусакам та австрійцям; але ті люде, які наважаться оборонятись і змагатись з військом Їх Величеств і стріляти, — чи то в полі, чи з дверей, чи з вікон своїх домовок, — будуть віддані під військовий суд по законах військового часу; французьке постійне військо повинно скласти і вида-

ти зброю на доказ своєї віковичної щирости до короля, а національна гвардія на той час повинна доглядати порядку по селах, поки прийде спільне військо, яке зійме з неї той обов'язок. Всім парижанам без винятку був приказ негайно здатись на ласку австрійців та прусаків, а коли б вони дозволили собі зробити яку небудь кривду Людовикові XVI, Марії-Антуанеті або їх королевській родині, то спільники знищать до щенту і зруйнують їх місто! Як що вони поспішать покоритись, то король пруський і імператор австрійський обіцяють просити Його Величство для них пробачення за всі їх зловчинки.

Як тільки це було прочитано, всі полки: і піші, і вінні, і постійні, і охотники вибігли з обозів, гукаючи: „Ходім на ворогів! На ворогів!“

Тамтешні місцеві національні гвардійці теж повибігали з домівок і кричали: „Ходім на ворогів! На ворогів!“ І на майдані народ кричав: „На ворогів! Перемога або смерть! Слава народові!“ Співали марсельєзу та інші революційні пісні.

І всі ті крики та співи злилися в один гучний, невпинний гомін. Генерал Кюстін зо всім своїм штабом причзалав по Почтовій вулиці. Він думав, що у війську почався бунт. Неначе тепер бачу його: високий, рудий, з великими блискучими очима, великим червоним носом і довгими гусарськими вусами; він підіймав руку, щось

кричав; полковник другого стрілкового батальона Жозеф Бролі, дуже добрий офіцер, одважний, як стародавні лицарі, начальник ескадрона Гутар де-Форбах, з виляючим, осмаленим видом,— всі вони махали руками, щось кричали, приказували, та нічого неможна було розібрати.

Я був, певна річ, такий самий розлютований, як і всі; якийсь нікчемний німецький герцог насмілювався так зневажати Францію! І та зневага палила мене, як вогнем; я аж здригався від лютости.

Втім на всіх окопах забили барабани на тривогу.

За останній тиждень ворожі передові роз'їзди чим-раз ближче підходили до нас. Ми подумали, що нас уже напали вороги. Всі кинулись до окопів, але звідтіля зараз побачили, що навкруги все спокійно. Цей приказ дав генерал і були це його військові хитрощі, щоб розпорошити натовп і закликати нас до послуги.

Всі знову стали на роботу, але з того часу обурення проти Людовика XVI, Брунсвіка, ко оля пруського та імператора австрійського зростало з дня на день більше. Салдати, охотники і національні гвардійці сходились вечорами у шинках та трактирах; вони писали у Національне Зібрання жалоби на зрадників і просили скинути короля.

Ще скілька часу все було по давньому. Окопи і мури було вже полагоджено, передові шанці (аванпости) обкопано і за-

горожено; на окопах поставлено гармати і навколо них фашини.

Великі команди австрійців почали вже показуватись по нашій лінії між Вісембургом та Ляндю. Обози з мукою та харчами привозив до нас окружний комісар, а для оборони проводили їх національні драгуни та другий стрілковий баталіон, бо роз'їзди австрійців стежили за ними геть аж до наших передових шанців. Ми сподівались, що незабаром нас обступлять і одріжуть од наших.

Але ще перед тим, як прийшли австрійці, ми довідались, який розрух у Парижі зробила та страшна Брунсвікова відозва. Ми почули, що народ напав на Тюл'єрійський палац, перебив до ноги всіх королевських швейцарців, а Людовика XVI, Марію Антуанету і всю їх родину зачине-но у в'язницю, спершу у Люксембурзі, а потім у Тамплі.

15 серпня, коли до нас дійшли газети, що докладно описували всі ті події, у нас почалася така радість, що мабуть ворожі роз'їзди чули наші крики і співи. На вулицях люде обіймались і кричали:

— Нарешті таки ми збулися зрадників!

Від радощів де-які плакали, де-які сміялись; всякий радів так, ніби дістав велике багатство.

Тепер я вам розкажу, як усе це сталося. Сам я, правда, не бачив того, але патріотичні газети приходили до нас сотнями, їх читали скрізь; а надто всякий,

хто одержував листа від родича або приятеля, зараз вилазив на стіл і читав його всім; а инший хто-небудь одержував справоздання з засідань Національного Зібрання або клубу якобинців; так ми й довідувались про все.

Я вже казав вам, що з 20 червня королеві перестали йняти віри;—він не хотів вернути своє „вето“ на постанову Національного Зібрання про зрадників-священників. Його міністри нічого не зробили, щоб оборонити нас од нападу ворогів.

Військові магазини і склади були порожні, наші фортеці негодящі до оборони, ново-вибраних офіцерів не затверджувано; а міністри проте впевняли зібрання, що все готово; і так було аж до тої пори, коли прусаки та австрійці виступили походом на нас. Тоді вже ті міністри подалися в одставку і Національне Зібрання мусіло оповістити: „Рятуйте отчизну!“.

Ви це знаєте.

А було ще багато мирних людей, що не хотіли признати зраду такого доброго короля, аж поки не з'явилася та відозва Ґрунсвіка, той маніфест, що сповіщав, що прусаки та австрійці ідуть на нас за тим, щоб вернути всі права йому, Людовикові XVI, його дворянам та єпископам, а нас повернути у давню неволю—той страшний, (зневажливий), образливий, ганебний маніфест; він показав нам, що вся та ватага змовилась проти народу, немов ті злодії; тепер уже, звичайно, обурились

усі чесні люде. У Національне Зібрання сотнями йшли прохання, щоб скинули короля. Але найкращі з депутатів були роз'їхались тоді по департаментах, щоб прискорити збори охотників, а ті, що лишились у Національнім Зібранні не хотіли слухати тих законних жалоб народніх. Мало того: саме у той час, як потім виявилось, проводирі жирондистів вели нишком умови з королем і він обіцяв їм міністерські посади.

Бачивши парижські клуби, що депутати нічого не роблять, щоб рятувати отчизну, оповістили: „Вони будуть терпляче чекати до четверга, 9 серпня, до 11 години вечора, щоб Національне Зібрання скинуло короля; а як-що Зібрання не схоче вчинити законне бажання народу, тоді о-півночі по всіх церквах задзвонять на гвалт, барабани проб'ють тривогу і весь народ одразу повстане“. Ось що значить робити широко і сміливо!

Замість усякої відповіді Зібрання звеліло військовому міністрові негайно вислати у Суассон усіх охотників, що були в Парижі і того-ж таки дня, більшістю 406 голосів проти 224 одкинуло справу про віддання під суд генерала Ляфайета.

Тоді, не чекаючи більше, Донтон, Каміль Демулен, Барбару, начальник марсельських охотників, Пані, Сержан, Бадір, Мерлін де-Тюнівіль, Сантер, Бестерман і багато інших, одно слово—всі щирі патріоти, що хотіли рятувати волю або зги-

нути враз із нею, підняли народ. Клуби, зібравшись уночі з 9 на 10 серпня, вибрали кожний по троє комісарів і дали їм „широкі повномоччя, щоб рятувати загальну справу“—і Донтон звелів дзвонити на гвалт.

У Тюл'єрійському палаці як комашні кишило швейцарців, дворян і всякого народу, що готовий був обороняти його. Людовик XVI дуже добре знав, що коли народ переможе, то помститься на йому за смерть своїх братів; тому-то він надумав, не дожидаючись нападу, сховатись заздалегідь з королевою та дофіном (наслідником) у певному і безпечному місці; отже він перебрався просто у Національне Зібрання і сказав там, що не хоче попустити бунтарів до тяжкого гріха.

Останній сельський пастух уважав би за ганьбу поставити інших людей на оборону свого добра, а самому у той час утекти і сховатись у безпечному місці. Та король, мабуть, міркував не так.

Тільки що встигли виїхати Їх Величства, а народ, під приводом Бестермана, підступив до палацу. Швейцарці почали рясно стріляти з вікон; кулі сипалися градом. У першу хвилину патріоти відступили, але потім, розлютувавшись, вернулись і пішли приступом; вони підпалили казарми швейцарців, вдерлись у палац, побиваючи челядь, лакеїв, дворян,—усіх, хто попався їм. Нещасних швейцарців викидали вікнами, розстрілювали їх на дворі, на

вулицях, у садах. Вже полягло двісті марсельських охотників, сто бретанців, п'ятсот швейцарців, тисяча національних гвардійців і народу з передмістів та околичних сел і фільварків, тисяча дворян і всякої челяді,—покрили своїми трупами двори, сходи, світлиці палацу і горіли в огні серед руїн казармів, а Його Величество Людовик XVI і не думав піддержувати своїх оборонців,—він сидів собі, сховавшись, у далекій кімнаті Національного Зібрання. Тодішні газети впевняли, що він саме у той час снідав собі любенько; та сьому, мабуть, не можна йняти віри, бо вже занадто гидко було б думати, щоб такий славний народ, як французи, міг мати такого поганого короля.

Підчас того розгрому патріоти приходили у Національне Зібрання і домогались, щоб скинуто було короля; але наші депутати не давали ніякої відповіді, бо хотіли знати, чий верх буде: народу чи швейцарців,—так воно певніше.

Аж коло години другої з полудня, народ, знищивши все у палаці, рушив до Національного Зібрання. І тільки тоді Зібрання послухало голосу комуни і голова Зібрання, Жірондист Вернію оповістив, що Людовика XVI дочасно скидають з королівства і скликається Національний Конвент. Зараз після того було видано постанову (декрет) що закликала усіх французів зібратися на виборчі зібрання 26 серпня і вибрати виборців, а ті знов 2-го

вересня мають вибрати депутатів, які повинні з'їхатись у Париж на 20 число того-ж вересня місяця.

Про активні та пасивні громадянські права до виборів вже тепер і мови не було. Я зрозумів, що тепер і Шовель, голова нашого клубу, відомий скрізь по всій Фальцбурзькій окрузі, може бути вибраний за народнього заступника у Конвент. І я дуже зрадів.

Але від 10 серпня до 20 вересня ще мине сорок днів, час не малий і за весь той час єдиним господарем на всю Францію мала бути революційна комуна, що складалася з комісарів, вибраних у клубах у ніч з 9 на 10 серпня. А у той саме час перед нами стіною стояли вороги від Анвера аж до Ніцци. Всякий розумів, що нам доведеться пережити страшний час.

Добре було, що Шовель та Маргарита, коли ще сиділи у Парижі, часто писали нам про Робесп'єра, Базіра, Мерліна, Сержана та Сантера; вони казали нам, що це дуже гарні громадяне. Коли я прочитав їх імена у числі тих, що вийшли у нову комуна, я подумав собі, що ті люде не дадуть загинути ні отчизні, ні волі; вони краще дадуть розірвати себе, а це могло-б статися тільки тоді, коли нікого з нас уже не лишилось-би на світі живого.

II.

Незабаром прийшла звістка, що після справи 10-го серпня Законодавче Зібрання під впливом нової комуни поклато скасувати окрему одержу духовенства, ухвалило розвід, перемінило порядки у національній гвардії і допустило у гвардію всіх громадян без винятку, дозволило продавати на борг і маленькими частками церковні землі та маєтки емігрантів, щоб дати змогу найбільшим людям купувати землю, не платючи відразу великих грошей, і нарешті звеліло всім духовним, що не схотіли присягнути на конституцію, виїхати з Франції на протязі двох тижнів, а хто не виїде, того буде заслано у Гвіану. Потім воно поклато задержати батьків і матерів емігрантів, як заручників, поки не настане мир, а тих людей, що звеліли стріляти на народ, віддати до кримінального суду.

Ці постанови дуже звеселили патріотів; вони говорили: „Ревлюція йде, а зрадникам буде те, чого заслужили“.

Але саме у той час прийшла чутка, що Ляфайет, найстарший командир Арденської армії, не хотів уважити революцію 10 серпня. Вороги почали підступати з північної сторони; Вандея, де дуже старались коло народу зрадники-священники та дворяне, чекала тільки, щоб показали прусаки у Шампанії, і лагодилась повстати проти народу. Оці погані звістки дуже заклопотали всіх чесних патріотів.

Наближалася осінь і по-над Фальцбургською округою та Кейшею слався з Рейну густий туман. Щодня від нас ходили кінні роз'їзди на розвідки; селяне розказували на базарі, що прусаки та австрійці сунуть до Тіонвілю, а велика сила їх іде обходом на Льоренну. Розказували також, що комісари Національного Зібрання оглядали фортецю і окопи у Вісембурзі і один з них, громадянин Карно, інженер, сипав нові окопи.

У нас почали ставити у-двоє більше сторожі; понабивали гармати на окопах; вартові на мурах і баштах уважно придивлялись крізь мряку й туман, що застилав усе навколо.

Скільки ворожих патрулів—улаців та пандурів *) сновигали по долині, з-де-рідка стріляючи, немов хотівши сказати нам: „Ми тут! Ми йдемо“!..

Всі чекали.

Раз у-ранці я стояв на варті коло Альбертсвейлерської брами. Тільки-що були пригнали товар з околичних сел, мости було вже піднято, а застави спущено. Наші вартові сиділи у кошарах. Два дні перед тим нам було видано форму охотників: довгі сині мундирі з червоними одлогами, короткі штани та трекутні брилі. Хто виходив на двір, то надягав поверх того довгу сіру керею, але проте холод та вохкість пронизували нас наскрізь.

---

*) Угорське військо.

Товариші сиділи коло печі, схилившись, покурюючи люльки; найзавзятіші похожами між двома мостами, плескаючи руками, щоб зогрітись, і насвистуючи пісеньки, щоб розважитись з нудьги. Таке життя в облозі—дуже нудна річ. Та нам, на щастя, не довго довелося так жити; через п'ять, шість літ такого життя найжвавіші молодці ледачіють.

Була, мабуть, година дев'ята в-ранці, а нас повинні були змінити о-полудні, коки в-раз з боку. Імфленгена загуркотіли гарматні стріли,—один за одним, поволі; маленькі віконця у казармі забрязчали. Варта вибігла на двір і всі оглядалися, дивуючись. Але мій сусіда, що спав у казармі коло мене, старий, сивий-охотник, високий та худий, як тараня, заспокоїв усіх; він сказав, що коли стріляють з гармат, а на це з другого боку відповіді нема і з рушниць не стріляють, то це річ пуста: так стріляють „на віват“ на привітання генералів або великих князів. Жан-Батіст Сом,—так звався той старий,—не помилився, тільки тоді вже не було у Франції великих князів. Вартовий, що ходив на майдан на розвідки, вернувшись, сказав нам, що другою брамою з боку Вісембурга в'їхали комісари Національного Зібрання і генерал Кюстін вітав їх.

Ми вернулись у казарму, а о-полудні нас змінили з варти і ми пішли до міста. Нам було дуже цікаво подивитись, які ті комісари; всякий уявляв їх собі инакше.

Вони спинилися в Управі, а всі наші офіцери у парадній формі ставилися там перед ними.

Коли ми вернулися у казарму, там уже було відомо з телеграм, що всі недобрі чутки були правдиві: Ляфайет зібрався іти на Париж, щоб винищити якобинців і вернути короля до всіх давніх прав. Національне Зібрання: під примусом монтаньярів об'явило його зрадником отчизни і він утік у Нідерлянди. Дюмур'є заступив його місце у північній армії; Келермана поставлено над середньою армією у Меці, а Люкнера—над запасним військом у Шалоні. Відомо було, що вороги наближались до нас по всій лінії; вони розстріляли патріотів у Сірці, стріляли з гармат на Льонгві; вандейці зняли бунт; одно слово— всі лиха зібрались одно до одного, як і треба було сподіватись: напад ворогів, зрада і бунт!

Ви зрозумієте, як сумно було у нас на душі, коли ми почули всі ті сумні звістки: ось вони—ті заміри генерала Бул'є, графа Артуа, дворян та єпископів!

Треба було перемогти, або полягти!

За те лехко нам стало на душі, коли ми почули, що зробили комісари Національного Зібрання: ті прості люде—громадяне, що вибрано їх було з народу, вимогли, щоб старі офіцери знов дали присягу і викинули геть, як непотрібні спалені сірники, капітана другого стрілкового полка де-Бролі та полковника Вілянтруа,

що не хотіли присягати. На їх місці вони поставили командіра Гушара та Кустара, яких знали у полку за ширих патріотів і добрих офіцерів! Досі такого ніколи не бувало і з тої пори пошана до народу стала велика. Треба було тільки подивитись на обличчя лейтенантів та капітанів, щоб зрозуміти, що тепер у них перевернулись усі думки про могутність народу; тепер вони напевне будуть присягати з великим запалом.

Про унтер-офіцерів та салдатів нема що й казати: вони були зовсім щасливі.

У дві години пробили на збір: комісари хотіли зробити огляд війська. Як би ви бачили, який у нас був лад, як ми гарно йшли, з яким запалом кричали: „Слава народові! Слава комісарам! Слава парижській комуні та Національному Зібранню!“

Як тепер бачу той густий ліс штиків та шабель на майдані. Полки проходили за полками, проїздили кінні ескадрони, провозили гармати. А посеред майдану стояли три комісари: Карно та Прієр у формі інженерів і Ріттер з довгою шаблею при боці, підперезаний трьох-барвним поясом, з широким брилем у руці, а у брилі три пера: синє, біле та червоне. Це були народні заступники; наші генерали та полковники не могли й придумати, як їх шанувати!

А вони й не вважали навіть на всю ту шанобу; вони хотіли всамперед дізнатись про всі салдатські потреби; вони вислуху-

вали всі заяви й жалоби і все записували.

Найбільше я почував величність народу тоді, коли комісари, проходячи перед полками, кричали нам гучним голосом:

— Присягайте, що будете обороняти волю й рівність або поляжете славною смертю!

Це була прегарна хвилина! Кожний з нас підіймав праву руку вгору і відповідали всі враз:

— Присягаю!

Одні були бліді, як крейда, другі плакали.

О, ми розуміли добре, на що присягаємо. Ми знали, що від того залежить щастя наше, від першого до останнього, щастя наших родин, дітей і честь нашої отчизни.

Тепер я розкажу вам про одну річ, що до мене самого; вона ще краще покаже вам, як по-братньому ставились ті заступники до народу.

Коло години восьмої огляд скінчився. Ми йшли з криками: „Хай живе воля! Геть аристократів та придворних чиновників! Геть зрадників! Нехай панує правда!“

У місті чули ті крики та співи. У казармах ми повечеряли, а потім посідали всі вкупі і весело реготали, згадуючи, як наші офіцери з великих панів облизня піймали. Прийшла таки черга й на них!

Втім входить до нас дежурний сержант і каже, що комісари Національного Зі-

брання хочуть бачити Мішеля Баст'єна. Я, звичайно, подумав, що це жарти; так само подумали товариші і ми всі засміялись. Але сержант сказав, що це таки правда і мене чекає коло воріт гусар. Тоді я взяв шапку і почепив шаблю через плече.

Я все думав, що це якась помилка, комісари шукають, мабуть, якогось іншого Баст'єна: у нашій країні Баст'єнів багато. Але бачу—верховий посланець показує мені коло лихтарні приказ на папері і я вичитав: „Мішель Баст'єн, охотник першого гірного батальону“. Тоді я пішов поряд з гусаром. Це був підстаркуватий, сивий чолов'яга, з рушницею через плече. Він скося поглядав на мене з коня і певне думав, що я накоїв якогось лиха і тепер думаю втекти.

А я просто не міг опам'ятатись з того дива.

Ми підійшли нарешті до великої поштової гостинниці; там світилось ясно у всіх вікнах; у дверях натовпом стояли гусари і я вже зовсім збентежився.

Діжурний офіцер прочитав мій приказ і повів мене на перший поверх; там у сінях сновигали й метушились служки з полумисками печеного м'яса та з кошиками пляшок вина. Генерал Кюстін, що дуже любив добре попоїсти й випити у добрій компанії, шанував тепер комісарів і військову старшину. Він був дворянського роду і добре знав такі звичаї.

Один із челяди дуже здивувався, поба-

чивши мене, і спитав, чого мені тут треба. Я сказав, що по мене прислали комісари і він зараз, одчинивши мені двері у велику світлицю ліворуч, сказав:

— Заходьте!

Я увійшов. На круглому столі серед світлиці світила лампа. Праворуч за другими дверима чутно було розмову, сміх, брязкіт шклянок і посуду. Хвилинку простояв я так, дивуючись, що нікого не бачу; коли це двері одчинились і вийшов громадянин Карно, підперезаний трьох-барвним шарфом, і привітливо звернувся до мене:

— Ви, Мішель Бастієн, майбутній зять Шовеля?

— Я, пане командіре,—сказав я, збентежившись.

— Ви не дивуйтесь,—сказав він, подаючи мені руку. — Я з Шовелем у щирій приятні. Не раз обідав я у його в маленькій його квартирі на вулиці Булюа. Ваша наречена дуже добра патріотка, вона просила мене доручити вам ось оце.

З тим словом він добув з кешені листа і віддав мені. Я був такий щасливий, що не знав, що маю казати, як йому дякувати. А він стоїть і дивиться на мене своїми гострими, пронизливими очима.

— То ви простий сáлдат охотник?—питає він мене згодом. Шовель казав мені, що ви багато вчились; чому ж вас не настановили за сержанта або офіцера?

Я аж почервонів.

— Коли б я захотів,—кажу йому,—то

мої земляки вибрали б мене за сержанта; але не треба заступати дорогу старшим; вони знають уже війну і краще поведуть нас на ворогів; принаймні я так думаю, пане командіре!

— Ага!—сказав він. Значить ви одмовились?

— А вже ж. Я не думаю довго бути у війську. Це не моє ремесло. Я пішов, щоб обороняти волю, а коли воля буде забезпечена, я тоді спокійно вернуся додому до своєї кузні і постараюся бути добрим для сем'ї. Більше я нічого не хочу.

Він, усміхаючись, слухав мене.

— Щастя, Боже!—сказав він.—Шовель вас поважає і я бачу, що так і треба. Вертаючись, ми знову заїдем у Фальцбург і я розкажу йому про нашу недовгу розмову. А тепер, мабуть, вас бере нетерплячка прочитати швидче листа вашої нареченої. Будьте здорові!

Він знову подав мені руку і я вийшов радий, щасливий. У душі моїй все сяяло і я думав собі:

— Ой, коли б то мені пощастило як-небудь одслужити тому громадянинуві Карно! Коли б, наприклад, його напали, взяли у неволю або арештували, я б усе рострошив би, щоб визволити його. Ні перед чим не відступив би, нехай би мене краще на дрібні шматки порубали!

Я йшов додому, придумуючи всякі такі дурниці,—у молодих це завжди так буває.

У казармі товариші вже спали, полягаючи на лавках по двоє. І хоча заборонено було світити світло вечорами, проте я засвітив недогарок і усівся за грубкою читати листа від Маргарити. Там ніхто не міг мене побачити; капрал спав так само, як і всі інші.

Багато часу минуло з тої пори, як я одержав того листа, у серпні р. 1792. Я був тоді молодий, а тепер старий дід. Я був повний сили й кохання, і плакав я, як дитина, читавши, що Маргарита нудиться і жаліється, як тяжко стало жити нам далеко одному від одного. Тепер, хоч як я лю́лю мою добру стару, все це уявляється мені, мов якийсь сон! А проте, хоч як давно воно було, я міг би переказати вам того листа від слова до слова. Скільки разів я читав його і перечитував у поході, у Майнці, скрізь! Нарешті той лист геть витерся, вилиняв, а я все читав його й читав. І що-разу я знаходив у йому щось нове, що аж до сліз проймало мене.

Але слова кохання—це нерозлучний скарб людини, чи стара вона, чи молода і тим скарбом ні з ким неможна поділитись. Можу тільки сказати вам, що Маргарита багато писала мені про батька; він щонеділі приходив до них обідати; а Етьєн мусів стати до них на поміч у книгарню. У них уже почалися виборчі зібрання і всі ясно бачили, що Шовеля виберуть у Конвент: того бажала вся наша округа. За його було подано найбільше голосів на

попередніх зібраннях, значить це вже було діло певне. Тепер уже Маргарита не збиралась їхати з ним; вона мусіла вести далі торгівлю, ширити добрі книги у нашій країні.

Книгарня їх торгувала дуже добре і шкода було покидати це діло. Маленький Етьєн став до неї на підмогу; вона його дуже любила, бо він таки справді був добрий хлопчина, розумний і дуже хотів учитися.

Далі Маргарита писала мені, як радісно вітали у Фальцбурзі комісарів; вони робили там огляд військові, потім зайшли у клуб „Друзів волі і рівности“.

Ціле місто раділо з приводу події 10 серпня. Міська рада видала була спершу тисячу двісті франків на військові потреби, а потім послала ще тисячу й шістьдесят два франки на тую ж таки річ у руки Національного Зібрання. Комісари прилюдно дякували Шовелеві за те, що він так добре веде справу з клубом і взагалі за його гарний вплив на всю нашу країну.

Ось що писала мені Маргарита. У кінці листа Шовель умовляв мене щиро виконати мій обов'язок. Він казав, що ця війна не може протягнутись більш, як півроку; ми швидко переможемо всіх ворогів і распорошимо їх до щенту. Він забув, що сам казав у клубі, що війна буде довга; тепер він хотів підбадьорити мене, та цього не треба було: я й сам знав добре, що війна може скінчитися тільки тоді, ко-

ли буде зовсім знищена одна сторона: або ми, або вони.

Другого дня комісари поїхали далі під охороною доброї команди кінного війська. Вони поїхали у Бельфар, що в Альзасі.

Ворожі роз'їзди показувались раз-у-раз, то тут, то там; ці розбійники у червоних плащах-сердаках наїздили на села і грабували людей. Іноді вони підходили аж до самих наших окопів; у своїх шкур'яних шапках, насунутих на самі очі, кирпаті, з довгими вусами, що висіли у-низ, — вони зненацька вискакували, стріляли на нас з пістолів і втікали, гукаючи дикими голосами. Це були дикі австрійські селяне з найглухіших закутків держави і звалися вони: пандури.

Погані це були істоти, брудні, огидні. І коники їх були такі ж бахматі, як вони самі.

Ось оті дикі люде чигали на нас; їх становища були недалеко від міста, але з гармат їх неможна було досягти. Від часу до часу з окопів лунав стріл, а потім знов ставало тихо; оце й була облога.

Вороги завжди проходили десь далеко, дуже далеко: і піше, і кінне військо, і обози з порохом та іншою справою тягнули в тумані на Льоренну.

Дивлячись на ту безліч ворожої сили, ми зо страхом думали, що буде з нашою країною, і серце поривалося туди, у самий осередок війни!

Погода була хмарна, понура, часто

йшли дощі. Єдина розвага нам була,—що прусакам та австрійцям також доводиться мокнути по цілих днях та ночах. Разів два чи три німці посиляли до нас посланців: офіцера з сурмачем. Проти них виходили на-зустріч, зав'язували очі офіцерові і проводили його до старшини. Чого треба було тим людям? Ніхто опріче старшини не знав того.

Раз у вересні пройшла чутка, що один пандур крикнув здалеку передовій варті під Альбертсвейлером:

— Льонгві вже взято!.. Верден піддався!..

Все наше військо говорило про це.

Кюстін з командою гусарів вийшов з фортеці і подався на лінію Вісенбурзьких окопів.

Вони незабаром вернулись і гусари розказували нам, що 8-й і 10-й стрілкові баталіони, перший драгунський, 4-й і 19-й кінний, 1-й і 2-й гренадерський полки, один баталіон із Сени та Люари та скільки з Долішнього Рейну поспішно пішли на Мец. Це нас дуже стрівожило. Нам здавалося, що неминуче сталося велике лихо з нашими, коли забрано так багато сили з передової лінії; мабуть треба було дати підмогу. Проте патріоти впевняли, що Альзасові нема чого боятися; що для оборони Льотербурського проходу у нас досить війська; що німцям доведеться неодмінно проходити долішнього Фішбаха та Дана, або податись у Бінвальдський ліс,

а т. м національні охотники витрощать їх до останнього; а коли вони підуть Альштадським шляхом, то їх спинять наші шанці, хоч би їх було п'ятьдесят тисяч.

Ось про що гомоніли люде по шинках у Ляндю; городяне і салдати за той час побратались. Та коли б спільне вороже військо пішло простим шляхом на Париж, то на що здалась би оборона нашого маленького закутка Альзасу? Ой, скільки тривоги та клопоту зазнали ми за тих два тижні!

Тільки старий Сом, один на всю нашу казарму, не журився; одного разу він сказав тим, котрі найбільше клопотались:

— А ви не журіться... Нехай собі ідуть, хоч би й усі... ми потім вдаримо на них з-заду і ні один не втече від нас!

Завзяття у нас було досить; ми думали, як би швидче піти у баталію; нарешті одного дня безконечна низка ворожого війська, що проходила повз нас вже три тижні, скінчилася: сто вісімдесят тисяч спільного німецького війська вступило вже у Францію. Хоч як ми приглядались з наших окопів, а вже не бачили нікого. Навіть пандури счезли враз з останніми загонами. Того ж дня селяне, чоловіки і жінки, з кошами почали підходити до наших передових шанців. Був приказ впустити їх боковою брамою і ті люде розказали, що князь Гогенльое Кіршберг ставав на спочинок у Нейштадського мера*), а тепер

---

*) Міський голова.

Його військо обложило Тіонвіль і обстрілює його, а залога робить вилазки; що австрійці та баварці примушують наших селян перевозити їх обози та запаси аж до самої фортеці і таким чином селяне розвідали все. А з дальшої сторони вони не чули ніяких звісток.

Доводилося знов чекати.

Спущено було Імфлінгенський міст і всі ми дуже нудились, сидючи так, згорнувши руки. 25 вересня прийшла почта зо Страсбурга та Нансі і в одну годинку ціле місто стало повне листів та газет. Відразу ми довідались про все, що сталося за тих три тижні: що взяли вороги Льонгві, де мешканці навіть не пробували оборонятись, хоч арденські та котдорські охотники не хотіли піддаватись; що здався і Верден, так само без оборони,—там жінки і діти вийшли на зустріч пруському королеві і вітали його квітками; про смерть одважного генерала Боренер, що не схотів підписати свого сорому; про оборону генерала Дюмур'є в Аргонському проході; про те, що генерал Келерман виступив з середньою армією, щоб, злучившись з Дюмур'є, дати баталію ворогам під Шальоном; про повстання в Парижі, коли там стало відомо, що зрадники віддають ворогам наші фортеці і що Брунsvік нахваляється винищити всіх патріотів; про вигублення аристократів та зрадників-попів у тюрмах; про баталію під Вальмі; як наші розбили прусаків, і

перше засідання Конвенту, що одностайними голосами настановив республіку 21 вересня року 1792.

Скільки великих і страшних подій сталося за тих три тижні! А ми тут нічого не робили і мусіли сидіти тут з ласки якогось нікчемного князька, що й займати нас не хотів. Лютий гнів брав нас, коли ми думали про це і ми кричали:

— Чи ми маємо тут киснути аж до кінця війни? Коли наші розбили прусаків, то відріжмо їм одступ!

Інші думали, що краще було б нам забрати їх склади на Рейні, що були недалеко від нас, годин на дванадцять ходи; це було б швидко і республіці була б від того чимала користь.

Такі думки снували по всіх полках і почали вже люде подекуди гомоніти, що наші генерали, мабуть, також зрадники, коли не хочуть користуватись з такої доброї нагоди; вже мало не починався бунт, коли на щастя 29 вересня генерал Кюстін зо старшиною вернувся назад. Дощ лив як з лотоків, але проте генерал звелів вдарити на збір і наказав конниці негайно сідлати коней, а піхоті лагодитись до походу. І зараз таки, не гаявши й хвилини, нам звелено було рушати, одним Гермешейнським шляхом, а другим на Вейнгартен. Ми могли радіти, бо сталося так, як ми бажали. Всякий розумів, що не можна було придумати кращого способу, щоб вороги не примітили нашого походу. Коли

в Ляндо були шпи́ги, вони ніяк не встигли б попередити ворогів, щоб вони спорожнили свої склади: ми прийдемо в один час з ними.

Еге, це було добре придумано; але коли нам роздали патрони, коли батальон за батальоном рушили через стару браму, коли по спущених мостах затупотіла хода людей, а дощ хлющав і вітер шумів, коли ми вийшли за лінію окопів і вперед нічогісінько не було видко, хоч в око стрель; коли вода цюрком збігала з шапки за комі́р, а ноги чалапали по болоті, а позаду іржали коні, запряжені у гармати, і ні одна зірочка не світила на небі, ні один промінь місяця не проходив через густі хмари, тоді, правду казавши, мало потіхи було нам, що ми зненацька нападём на ворожі склади!

Тільки й пригадую я з того походу, що ми йшли, не бачивши один одного і не могли навіть люльки закурити, бо вітер і дощ не давав. Коли-не-коли нас обминали верхові і кричали нам:

— Ану... ану... швидче; треба прийти туди до дня.

Хто небудь з товаришів говорив:

— Ось уже північ... перша година... друга година...

А дощ лив, не переставав, аж шуміло у полі навкруги.

Коли ми проходили селом, собаки починали брехати, але, побачивши таку силу людей, ховались, і ми йшли далі, не зустрі-

чаючи душі живої. Тільки раз ми проходили коло хати, де пекли хліб; маленькі віконця ясно світилися; до нас тягнув приємний дух свіжого хліба і кожний з нас говорив, повертаючи голову:

— Та й гарно ж тут пахне!

І довго ще після того, як ми минули те село, я думав про кухню дядька Жана у „Трьох-Голубах“, про ту піч, що в ній палилось і так тепло там було коло вогню, про блискучі казанчики, про смачні млинці з салом та про все інше!.. Я думав собі, що коли б не любов до волі, то куди краще було б сидіти тепер там, коло печі, у капцях, ніж плентатись по цій дорозі мокрими ногами, у мокрій одежі, що вода аж струмочками збігала по спині. І як часто приходили мені в голову такі думки, та й не мені одному мабуть. Цього не можна ніяк перемогти: коли йти поночі невідомою дорогою, то мимохіть згадується рідне село і близькі люде.

Коли ми пройшли більш, як сім л'є *) від Ляндю, далеко на краю небозводу показалася ясна смужка: це вже благословлялося на світ, була вже година четверта ранку. Ми зраділи, що вже настає день; старий Жан Баптіст, що йшов поруч зо мною бадьоро, як молодий, дарма, що був сивий, озвався до мене добродушним голосом:

— Ось уже й недалечко тепер, Мішелю...

---

*) Л'є на нашу міру=4 верстви.

Коли б тільки ті прокляті німці не встигли спорожнити свої склади!

Світало вже; геть далеко завиднілась широка долина і ріка Рейн, що розлилась з берегів.

Я оглянувся навколо: дорогою ідуть салдати, заляпані болотом, їдуть офіцери верхами, за ними волочаться гармати, далі їдуть драгуни, закутавшись у білі плащі і насунувши шапки на очі, гусари, стрілки, —також усі задрипані болотом; все це гомонить, брязчить, а як оглянутись навколо по безмежній долині, то мимохіть приходять така думка:

— Нас тут буде з п'ят або й шість тисяч, а нема на що подивитись.

У сім годин ранку ми прийшли у велике село; тут спинились, щоб поснідять. Конниця, піхота, пушкарі розташувались по селі, на дорозі лишилися тільки гармати та обоз.

Поставивши рушниці, зараз таки я з Жаном Баптістом Сомом пішов шукати собі поживи. У перше з роду в цьому селі я бачив, як салдати забирають живосилом дрова, хліб, м'ясо і все, що треба; бачив, як нещасні мешканці простягають руки до неба, дивлячись з одчаєм, як вигонять з хлівів та повіток їх худобу—волів, корів, тут таки на вулиці ріжуть, патрають і ділять на частки. Всякий курінь, зо своїм старшим, брав свою частку і ніс, куди треба. Половина села з криком і

плачем обступила генерала Кюстіна, а він усім казав одно:

— Е, що вдієте, люде добрі: на те й війна. Ваші герцоги, королі та імператори самі почали її. Ідіть, жалійтеся їм!

Я з Жаном Баптістом, настромивши свою частку на дрючок, взяли її на плечі і понесли до свого становища. Коли ми підходили до берега Спіра, вже там скрізь пороспалювали вогонь; дим стелився над долиною; всі були веселі і сміялись, поглядаючи, як кипіли казанки. Через півтори години все було зварено, спечено і все поїли. Ми знов пішли далі, не думаючи про те, що лишилось по-за нами. Селяне дивились за нами у-слід; ми їх зруйнували принаймні на двадцять літ.

Я пригадую, що коли ми вийшли з того села, то ліворуч нам була довга низка гір, покритих лісом. На середині однієї з тих гір стояло стародавнє замчисько. Мрко Дівес, що бував тут зо своїм батьком, коли вони пачковали контрабанду, сказав нам, що це Нейштадт.

Ми йшли не шляхом, а стежками, якими дуже трудно було везти гармати і обози; іноді доводилось витягати і підпихати їх, як колеса грузли у болоті і шестеро або й семеро коней не могли витягнути маленьку гаківницю.

Біля години одинадцятої ми помітили праворуч, на березі Рейна, довгу низку війська, переважно кінного; воно йшло у тую-ж таки сторону, що й ми. Спецшу

ми подумали, що це вороги; але незабаром пізнали, що це з Вейнгартена та Гермерсгейма берегом Рейна ідуть наші. Трохи далі ми повинні були з ними зійтись.

Як тільки ми побачили їх, то зараз за коліном Рейна показалися дзвіниці якогось міста; салдати ставали, показували їх один одному і кричали:

— Ось і склади! Тепер не втечуть від нас!.. Ні. Ми вже не вважали на втому, всі раділи і махали шапками. Я був у гренадерському полку; мов тепер бачу, як хиталась червона китиця на моїй шапці. Ми всі раділи надзвичайно. Довга низка гармат та обозних фур підтягнулась тісніше; здавалося, що навіть коні розуміють, що ми підходимо до складів,—а може погоничі охотніше підганяли їх батогами.

Той другий відділ наших ішов під командою Нейвінгера, старого офіцера, що пів-року тому пішов охотником і назначено було його командиром уже за республіки. Ми майже одночасно вийшли на великий шлях, що йде з Вормса на Спір і прямує до Рейну.

Тепер гонів за десять перед нами ясно видно було дзвіниці і навіть доми Спіра, старі шанці й окопи, що обвалились та обсунулись, а далі виднілась річка, покритая човнами.

Побачивши це, обидва наші відділи спинились і заспівали марсел'езу. Нейвінгер,

Гушар і Кюстін—усі були наші земляки і тепер вони поведуть нас у баталію, у самий вогонь. Нейвінгер був родом з Фальцбурга, він зараз під'їхав і подав руку полковникові Мен'є; проїзжаючи коло нас, він крикнув:

— Сподіваюсь, що Сарбурці постараяться сьогодні!

Він усміхався, а ми крикнули йому на те:

— Слава республіці! Хай живе воля!

У тую-ж хвилину нам дали приказ зійти зо шляху і йти приступом на Спір. Ворогів ми ще не бачили; але, придивившись, можна було побачити праворуч міста за огорожами та окопами садів довгу низку білих мундирів геть аж до самих шанців. Очі у мене були тоді молоді і я зараз пізнав, що то були австрійці і що вони ставлять гармати за купами тільки що викопаної землі. Перед нами на міському мурі між двома стародавніми баштами теж стояла ціла юрба людей, чоловіків та жінок; це були, мабуть, городяне, що прийшли подивитись на те, що діється. Але ця юрба не довго стояла там; що ближче ми підходили, то менше ставало людей: вони втікали міською брамою.

Була вже може година друга з полудня; погода вияснилась; ми йшли до міста навп्राжки, полями, бойовим порядком. При кожному баталіоні було дві невеличкі гармати, а при них по шіснадцять пушкарів; ми йшли швидкою ходою по боло-

ті з рушницями на плечі. Верхові, драгуни, стрілки та гусари заходили з боків; Рейн zalив береги і перед нами з води стреміли тини, дерева. Не чуто було нічого, окрім ходи людей та коней. Ідемо ми оттак, насторожившись та оглядаючись по сторонах, коли це враз на березі показалась довга смуга білого диму і у ту-ж мить над нами зо страшним свистом прогули гарматні кулі і через 2 секунди ми почули страшний випал, неначе гуркіт грому. Ніколи зроду не чув я такого.

Всі наші офіцери заметушились перед нами і кричали:

— Стій!.. Стій!.. Лагодьтесь до бою!..

2-й стрілковий баталіон та 17-й драгунський почвалані праворуч, в об'їзд горба. Але з того боку, скільки оком збагнути, блищала вода, що залила береги, і їм довелося багато накласти собі дороги.

Австрійці невпинно стріляли. Мене брала цікавість; я оглядівся навколо; на шляху я побачив Кюстіна серед генеральної старшини; він давав прикази, а офіцери у-чвал перли до нас. Незабаром ми почули приказ:

— Гармати вперед!

Стрілки й драгуни були вже далеко,— ледве видко було їх берегом ріки.

Наші невеличкі гармати й таківниці поставили за невеличким горбом, що трохи захищав їх, і зараз почали стріляти. А у ворогів теж були свої таківниці. Тут я

у-перше почув, як гудуть гранати,—ніжно так, ніби птиці; з наших ще ніхто не розумів, що воно значить; нас глушив гуркіт наших власних гармат, а коли перед нами зривалася земля, ми думали, що перед нами були підкопи (міни).

Той гуркіт тривав хвилин з двадцять, а потім по всій нашій лінії ми почули приказ: „Вперед!“

У ту ж мить барабани забили на приступ, ми заспівали марсель'єзу і той спів залунав геть аж до неба.

Ми пішли на приступ; але того вже не треба було, бо вороги, не дожидаючись нас, одступили назад у фортецю, покинувши свої передові окопи. Ми бачили, як вони бігли по-за тинами, косогором. Коли ми добігли до того горба, то зустріли там наш 17-й драгунський баталіон: він підійшов з другого боку гори, ведучи з собою сот із чотирі бранців-австрійців.

Всі інші, а було їх три або чотири тисячі, вернулись у Спір і почали стріляти на нас з мурів та окопів.

Досі все йшло добре. Ворожа стрільба вибила у нас дуже мало людей, але тепер повинна була початися справжня баталія.

Три бретонських баталіони і наш стали лавою перед старими мурами фортеці, що була тут така, як і у Вісембурзі. Навпроти нас була брама, а перед нею звідний міст через рів. Австрійці хотіли

звести той міст у гору, коли ми були за гонів двоє від них, але він був такий важкий та іржавий, що хоч як вони чіплялись за ті ланцюги, а нічого не могли вдіяти. А ми тимчасом палили на них; з мурів нам одповідали тим самим. Багато з наших полягло; коли це враз причвалав до нас Нейвінгер і кричить, як несамовитий:—Вперед, горняки! Вперед!..

І ми побігли шо-духу. Міст вже до половини було зведено; в тім він зо страшним гуркотом упав назад на стовпи і ввесь наш гренадерський полк з командиром Мен'є на чолі вмить перебіг по йому і як отара збився під перекотом старої брами. На наше лихо за тим перекотом були грубі дубові ворота з дубовими поперечинами, оковані залізними штабами. А з гори, з башт, що були по обидва бохи, палили австрійці і, мов мітлою, змітали наших з мосту. Кулі градом сипалися на бретонців, а вони не могли одстрілюватись і тільки штовхали нас далі і кричали та ревли:—Вперед! Вперед!

Вони перли на нас лавою, щоб і собі сховатись під перекотом і я вже думав, що тут нам усім смерть буде. Опріч того австрійці знайшли щілини у брамі і стріляли просто нам в очі, аж де-кому з нас порохом осмалило обличчя.

Уявіть собі той гармидер, що був там, під тим перекотом: гуркіт стрілів, купа ранених під ногами, дим і червоний вогонь з рушниць, мов блискавка по-ночі,

прокльони, скажений крик: „Гармат! Давайте гармат!“ І потім враз бретонці відступились, покинувши вбитих і ранених на мості!

Що робити? Як вибратись звідтіля? Як відступити під градом куль, що сипались з мурів? Я вже думав про себе: „Пропали ми!“ Коли бачу—бретонці вертаються знову. Попереду їде верхи Нейвінгер, а вони з ним, і здається, неначе він пливе на хвилях. Вони кричать:

— Дайте дорогу!.. дорогу!..

Стрільня з рушниць знялася ще гірша.

На цей раз у бретонців були сокири; зо страшним гуркотом вдарили ті сокири у браму. Дим був такий, що ми не бачили один одного; а з мурів все стріляли, летіли дубові тріски, кричали поранені, дебела брама аж здригалась. Я теж підняв чиюсь закрівавлену сокиру і рубав, що було сили, і кричав за іншими:

— Перемога або смерть!..

По виду у мене струмками збігав піт; при світлі стрілів я бачив товаришів, що аж блідли від лютости. Стара брама вже давно повинна була впасти, та піддержували її залізні штаби; вони скрипіли та не піддавались. Нарешті на щастя відскочила маленька фірточка поєредині і зараз п'ять-шість чоловіка наших гренадерів, зігнувшись, проскочили туди. Австрійців за брамою вже не було; весь наш полк пройшов у браму, а за нами і бретонці.

Ми думали, що всій справі вже край. Та не так воно було! За тою брамою був знов рів і міст через його, а з пів гін далі знов брама, така сама дубова і міцна, як і перша. Ми взяли тільки першу лінію, а саму фортецю треба було ще добувати. Оттут найстрашніші події. З оконів та мурів градом сипались на нас стріли і ми були б всі полягли там до останнього, коли б не прибіг на підмогу Кюстін з двома гаківницями. Він зараз поставив їх під перекотом першої брами.

Через хвилин п'ять друга брама розлетілась у тріски і наш баталіон, під страшним вогнем стрілів вступив на широкую вулицю Спіра. Австрійці зачинились у домах і з усіх вікон стріляли на нас. Мен'є звелів нам вигнати їх звідтіля, щоб очистити дорогу нашому військові. Ми зараз повибивали двері і взялися трощити австрійців скрізь: на сходах, у сінях, у світлицях по всіх закутках, билися з ними прикладами, кололи штиками. Ми гонили їх скрізь, навіть по льохах та горіщах і били без жалю, не вважаючи, як вони просились крученою нашою мовою. А тимчасом все наше військо швидкою ходою вступило у місто, а попереду везли гармати, щоб трощити все, що стане нам на перешкоді. Через чверть години вся фортеця була в наших руках; наша конниця, піхота і гармати розташувались по місті, а три з половиною тисячі ав-

стрійців з командиром Вінкельманом здали нам зброю. Чотиріста чоловіка з їх війська потопилось, задумавши у-плав переплисти Рейн. Ми забрали всі склади, бо окрім грошової скарбниці вороги нічого не встигли перевезти на той бік Рейну.

Чи треба ж вам розказувати, яка була наша радість після тої першої перемоги; ми пробували свої руки і ноги, міркуючи: „хвалить Бога, все ціле!“ А який я був щасливий, що міг написати про це Шовелеві, Маргариті і батькові! Еге, добре мені пощастило.

Я пригадую, що після того всі наші полки зібрались на великому майдані і Кюстін хвалив і дякував нас. Голос його був дужий, а проте неможна було його розібрати через радісні крики людей. А після генерала окремо кожний капітан хвалив свою сотню за те, що ми нічого не брали і не грабували, хоч і могли це зробити, бо взяли місто збройною рукою. Більше вони нічого не сказали; а з того вийшло більше лиха, ніж добра, бо досі ніхто з нас і в думці нічого такого не мав, а тепер де-хто почав инакше думати про війну і жалкував, що нічим не покористувався.

Ось така була баталія у Спірі,—наша перша справа; наш баталіон втратив сорок два чоловіка. А тепер я розкажу вам про инше.

Наші комісари взяли контрибуцію данину з єпископа та духовенства на користь

Франції, а народ і городяне хутко побраталися з нами, і ми вже почали думати про Вормські склади, про які ходила чутка, що вони ще багатіші за Спирські. Але зовсім несподівано сталося інше.

Другого дня о шостій годині вранці я прохажувавсь по місті, коли враз чую: б'ють у барабани на збір. У мене зараз промайнула думка, що нас напали. Біжу у казарму,—а наш баталіон уже вийшов; я бігцем вибіг на другий поверх, ухопив рушницю й патронницю і прожогом побіг вниз по сходах. По дорозі я скрізь зустрічав гренадерів і охотників, що вибігали з крамниць та церков з клунками в руках. А з домів вибігали мешканці-тубольці і кричали: „Грабують!“.

Видима річ—грабіж почався.

На майдані ще барабанили на збір. Я поспішив туди, коли це враз у невеличкому заулочкові побачив коло харчової крамниці бідку на двох колесах, запряжену невеликою конякою з довгою гривною і накриту сірою рядниною. На передку тої бідки стояла висока худорлява молодиця у білій сорочці, у червоній короткій спідниці, з приколотою на потилиці закрученою русявою косою; вікном з крамниці якийсь охотник подавав їй коробки з харчами, бляшанки та барильця, а вона ховала все це під ряднину, поспішаючи що сили, як та людина, що чуває, що робить якесь недобре діло. Коло дверей крамниці стояла будка для вартового, але

вона була порожня: вартовий, мабуть, пішов з товаришами поживитись і собі по сусідніх крамницях та церквах.

Побачивши, що грабують ті склади, які ми позавчора на превелику силу одвоювали, я спинився обурений. Підхожу до тої жінки і кого ж бачу?.. Лізбету!.. мою сестру Лізбету, що не бачив я її з тої пори, як вона виїхала у Васельяну року 1783.

— Що ти тут робиш?—крикнув я їй.

Вона повернулась, почервоніла, а очі блищать,—мабуть захопив її той грабіж.

— О, це ти, Мішелю!—каже вона, побачивши мене.—Ти значить охотник?

— Еге. Та що ти тут робиш, нещасна?

— Та це нічого, дурниця!—каже вона.

У той саме час охотник вийшов і зачинив за собою двері крамниці.

Побачивши мене, він, знати, злякався і зараз почав виправдуватись.

— Ми завезем оце до нашого обозу. Принаймні хоч це ми вирятуем од грабіжників.

Він був, мабуть, з південної країни: чорнявий, осмалений, з широким обличчям, чорними вусами та бородою. Лізбета засміялась і скрикнула:

— Та це мій брат!.. мій брат!

— А, то ви брат моєї жінки?—сказав він. Ну що ж, братіку, покористуйтеся і ви!

Вони обое, сміючись, погнали конячку,

оглядаючись на всі боки, чи не стежить хто за ними.

Лізбета підганяла коняку, а чоловік її швидко йшов поряд неї і бубонів про себе:

— Та ж генерал бере данини; чому ж ми не можемо робити так само? Гай!... гай!...

Мене страшенно обурював цей безсоромний грабіж; але, дивлячись на Лізбетиного чоловіка, я почував, що шкода праці вмовляти їх: вони тільки розуміли добре один одного. Краще вже мовчати.

Вони звернули у маленьку вуличку, чим раз швидче підганяючи шкапину, а я пішов своєю дорогою. Наздогін Лізбета крикнула мені:

— Заходь до нас, у казарму 3-го баталіону парижських охотників.

Ви можете уявити собі, що почував я, коли прийшов на майдан. Там я відразу побачив генерала посеред офіцерів; він був страшенно сердитий. Бретонський полк по його приказу тільки що арештував капітана, двох сержантів і дванадцятьох охотників.

Вони стояли посеред строю, погони у них були зірвані, мундіри роздерті,—одно слово їх скинуто з посад. В одному кутку майдана, коло церкви, зібрався військовий суд з їх таки баталіону і судив їх справу, а генерал не переставав кричати і клясти.

Через десять хвилин військова рада

видала присуд. Сильний відділ вартових обступив грабіжників і всі вони рушили до окопів. Ми дивились за ними і серце у всіх нас стиснулося: їх було присуджено на смерть. Через кілька хвилин ми почували випал з рушниць.

Тоді генерал сказав, що честь війська тепер чиста. Полки і баталіони вернулись у свої казарми і грабіж спинився.

Важко мені було на серці і сумно дуже, і трохи радісно, що довідався я, що сестра моя тут у Спірі; правда, чоловік її якийсь злодюжка, та що ж робити? Як-не-як, а того ж таки вечора я пішов у казарму 3-го баталіону парижських охотників. Сім літ минуло з тої пори, як Лізбета з клуночком у руці вийшла на гору у Бараках, мандруючи у Васельону до Тусенів. Тепер вона була вже висока, ставна жінка, з такими ж бистрими очима і гордою вдачею, як у нашої матері.

Третій баталіон парижських охотників стояв на пристані. Підходячи до Рейна я побачив великі піддашшя, під якими склали всякий крам та товари перед тим, як вантажити їх на барки та галери. У тих складах тепер зроби́ли казарми для охотників. Дві сторони у тих піддашшях було занято ряднами, стояли там лавки, стільці і купами лежала солома, щоб було на чому спати. Молоді і старі парижане співали, пили, гуляли в карти; одні були у червоних шапках, другі — у трекутних брилях. Тут я побачив, як правдиво опи-

сував нам Шовель парижський народ, що скрізь живе так байдуже, як у себе на своїх старих вулицях, не думаючи про те, що буде завтра. Ті люде всі невеликого зросту, худі, бліді, на вдачу сміливі та одважні; з них ніколи не можуть бути добрі салдати, бо вони завжди міркують своїм розумом, з усього кепкують, а особливо з начальства. З ними неможна поводитись твердо, бо вони зараз усякому зіб'ють пиху. Всі вони кажуть один одному „ти“, почавши від командира і до простого салдата.

Коли я ввійшов у те підашся, якийсь маленький, худорлявий чоловічок почав пяти півнем, мабуть для того, щоб подразнити мене; але я удав ніби нічого не розумію, підійшов до столу і спитав, де я міг би знайти громадянку Лізбету, крамарку 3-го парижського баталіона. Дідок у червоній шапці, з густою бородою, що гуляв у карти і курив люльку, спитав мене, не повертаючи навіть голови:

— А на що тобі та громадянка?

— Та вона моя сестра,—сказав я.

Тоді всі, що сиділи коло столу, повернулись і подивились на мене, а худий чоловічок показав мені на ряднину у кінці підашся і сказав:

— Постукай ось в ці двері.

Стара ряднина була нап'ята для захисту од вітру, що тягнув з Рейну; підійшовши до неї я побачив скрізь дірки, що там горить великий огонь. Коли я одхи-

лив її, то опинився у другій половині піддашся, що була менша за першу; там парижане зробили собі кухню. Чоловіка двадцятєро або тридцятєро варили обід для баталіона; одні мішали в казанах юшку, другі перебірали всяку зелень, чистили її або скубли кур. У кутку сестра Лізбета, у спідниці та сорочці, пов'язавши голову червоною шовковою хусткою, цїдила з великої бочки вино у пляшки; вона, здавалось, була дуже весела, а чоловік її, сержант Мареско, сидів тут таки на великій паці, заклавши ногу на ногу і спокійно покурюючи люльку поглядав, як інші роблять своє діло; він був тут неначе господарь у власному домі.

Лізбета побачила мене здалеку і скрикнула:

— О! Це ти, Мішелю? Добре, що ти прийшов... У нас сьогодні буде бенкет.

Я добре знав, звідкіля воно все взялося у них; але вона зараз підійшла до мене, обняла мене своїми дужими руками і почала розпитувати про батька, про матір, про братів та сестру і я мимохіть забув про те. Вона зняла з мене шаблю та шапку і поклала їх у куток на скриню, а чоловік її підійшов і подав мені руку; він підморгував одним оком, хитро усміхався і тоді він дуже скидався на лисицю.

— Ну, як ся маеш, пане-брате? — казав він мені. Я дуже радий, що ти прийшов.

Інші оглядали мене, плескали по пле-

чі, називали братом Мішелем, горняком патріотом, так ніби ми вже літ десять були знайомі.

Величезні казани кипіли на вогні; приємний дух вареного м'яса заповняв усе піддашшя.

Коли через годину всі посідали до столу обідати, то подали нам такі страви, неначе аристократам.

Зроду не їв я такої смачної свинини та сосісок: ми ж були недалеко від Майнца! Ніколи не пив я такого доброго вина. Напевне воно було з льохів якого єпископа або ігумена. І сказати по правді — хоч я і знав, що все це награбовано, але безжурна веселість парижан потроху захопила й мене.

— Е, чого там журитись! — думав я собі. Однаково вже діло зроблено. Не я, то інший хто вип'є. Чому ж і мені не почастуватись!

Того вечора я побачив, які ті парижане насмішники: вони глузували собі і з королів, і з князів, і з єпископів, а потім співали такі пісенькі, що й згадати сором, а у них усе виходило дуже просто.

Був там один, високий, сліпий на одне око і почав він співати лагідну пісню кохання, пригравуючи собі на скрипку; голос його був слабкий, трохи хриплий, але співав він з таким почуттям, з таким жалем підводив голову до гори, що мені аж мороз по-за шкуру побіг. Коли він заспівав про отчизну, про кохану дівчину,

про старого батька, то я зблід і мусів вийти з-за столу, щоб не заплакати, бо згадав я собі Маргариту.

Коли я вернувся назад, то там уже все перемінилось: той самий довгань вже танцював на одній нозі, виробляв усякі викрутаси і лагодився грати носом на клярнеті. Ось які ті парижане.

Лізбету дуже шанували охотники. Коли вона говорила які-небудь дурниці, вони всі реготали і кричали:

— Ха-ха-ха! Молодець-громадянка! Хе-хе-хе!

Вона була гарна молодиця, ставна, смілива і несоромлива, справжня військова крамарька, що при потребі й не задумалась би взятись до рушниці;—одно слово: зовсім, як моя мати, тільки ще більша, і дужча.

Бачивши, як на неї заглядаються охотники, я думав собі:

— А коли б то ви її зустріли на шляху за давніх часів, коли вона боса бігала по снігу за переїзжими каретами на шляху і кричала: „Подайте, панове, Бога ради, хоч копійчку!“—чи поняли б ви віри, що це та сама?

А втім Лізбета не була нічим гірша за тих вельможних пань, що їздять у каретах з лакеями по-заду; а про те, що минуло, не завжди годиться згадувати.

Парижане пили за „Друга Народу“ *).

---

*) Газета, що її видав Марат у Парижі.

Громадянина Марата вони шанували, як бога. Дантона, Робесп'єра, Демулена, Колльо д'Ербуа, Кутона, Лежандра вони ставили за ним у другу лінію. Сліпий на око довгань доводив, що одному не стає дотепу, другому сміливости, там тому знов іншого хисту; тільки Марат має всі прикмети справжнього великого громадського діяча,

Вони казали:

— Поки ми маємо Марата, революція у нас піде добре; коли б він умер, всі інші не зможуть цупко держатись; почнеться безладдя і жірондисти заберуть їх у свої руки.

Парижане лаяли Кюстіна за те, що він звелів розстріляти грабіжників; вони називали його колишнім дворянином. Сліпий довгань, що був у величезному брилі з такою кокардою, як добре решето, нахвалявся написати „Другові Народу“ і спаскудити Кюстіна за його вчинки. Всі на це приставали; вони збирались подати у Конвент внесок, щоб з армії було видалено всіх генералів, що були дворянського роду.

Нарешті всі пустились у танець. Поки вони там казились, Марско, що сидів проти мене край стола, розказав мені, як він одружився з Лізбетою; він познайомився з нею, коли вона служила у графа Данбаха, що був маіором в Альзаському полку, де він, Мареско, був за сурмача. Він казав, що вона йому з першого таки

разу дуже вподобалась, що була жвава, чепурна, ощадна і дуже добре куховарила. Коли йому через рік вийшла одставка, він одружився з нею і вони лишились у Парижі і завели собі невеличку харчевню на вулиці Дофїна. А як почалася війна і всякі розрухи, їх торгівля почала підупадати; вони продали свою харчевню і стали за маркитантів (крамарів) у 3-й парижський баталіон і тепер справа їх іде, хвалити Бога, добре.

Я спитав його, чи був він у Парижі за часів душогубств у вересні; він сказав, що бачив усе те і розказав мені чисто про всі ті події.

Різанина почалась у неділю, 2 вересня, коло години 3 з полудня, на вулиці Дофїна, де народ вирізав аристократів, яких вели у монастирську тюрму, а почалося воно з того, що один з аристократів наважився вдарити вартового. Після того юрба розділилась на дві часті: одна рушила у люксенбурзькі казарми, де сиділи священники та єпископи, що не присягнули на конституцію і на яких думали, що вони змовляються з ворогами, а більша частина юрби висадила двері у монастирській тюрмі і вбивала всіх, хто попав їй під руки.

Годин у п'ять загальне зібрання комуни послало від себе повномочних сказати народові, щоб він вибрав суддів, які судили б злочинців раніше, ніж карати їх на смерть. Тоді різанина спинилась. Народ

вибрав дванадцятьох суддів з мешканців тої части міста, відомих своїм патріотизмом, а громадянина Мал'яра настановив головою суду; опріче того назначено було 41 ката, які повинні були виконувати присуди. Після того судді посідали за столом у конторі тюрми; тюремна книга лежала перед головою суду, а кати стояли у темному дворі, де світилися смолоскипи і лагодились почати своє діло. Смертні кари почалися у десять годин вечора. Голова читав з книги ім'я в'язня і за що його арештовано; його приводили, допитували, він оборонявся. Коли його виправдували, троє чоловіка виводили його на двір і кричали: „скидайте шапки! Це невинний!“ Народ обіймав його і давали йому вартових, які проводили його до самого дому. А коли його засуджувано, голова говорив: „У ля-Форс“, щоб щасний думав, що його тільки перевезуть у тюрму ля Форс; його виштовхували у двір і кричали: „у ля-Форс!“---а кати кидались на його, рубали його шаблями або кололи штиками та шпадами.

Де-котрі пробували оборонятись; інші просили змилюватись, а інші знов нахилили голову, підіймали руки, стараючись захиститись і втікали, об'юшені кров'ю і кричали на гвалт; їх доводилось доганяти і добивати в якомусь темному закутку. Коли вони переставали ворушитись, кати всі враз кричали: „Слава народові!“ і верталися знов до дверей тюрми, дожидаю-

чись виходу нового арештанта. Коли-неколи ті люде випивали по шклянці вина. Коли жінка котрого з них приносила чоловікові попоїсти, один з товаришів брав його шаблю і ставав на його місце.

Таке саме діялось майже у всіх тюрмах; тільки публічних жінок та швейцарських офіцерів повбивали без усякого суду. Священиків, що сиділи у Люксембурзьких казармах також не судили; їх порізали всіх і кричали: „Згадай ніч св. Варфоломія *)!“

У Бісетрі в'язні зачинились і загородились у тюрмі; довелося привезти гармату і дати їм справжню баталію.

Мареско розказував мені про всі ті страховища зовсім спокійно, покурюючи люльку; він вважав це за річ совсім звичайну і сказав, що ця різанина трівала аж три дні. Дарма, що випив я доброго вина, я почував, що холод мене проймає і серце стискається; на-останку я не витерпів і скрикнув:

— Але ж, пане брате, ви ж розказуєте

---

*) Року 1572, після довгої завзятої боротьби католиків з гугенотами у Франції, вони покладали замиритись і, щоб зміцнити ту згоду, найстарший проводирь гугенотів, Генрих Наварський мав одружитися з сестрою короля Карла IX, католика. На весілля у Париж зібралася велика сила гугенотів. Католицьке духовенство змовилось винищити їх. Уночі, саме під св. Варфоломія, збройні католики вдерались у квартиру гугенотів і вбивали їх. Таким зрадницьким способом тої ночі було вбито скілька тисяч гугенотів.

мені страшенні речі! Як же? ця різанина тривала три дні і ніхто не постарався спити її! Говорить що хочете, а судити людей без свідків, без оборонців, без усяких доказів, опріче записів у тюремній книзі, — це ж річ страшенна! Що ж робила комуна, Національна гвардія, міністри, Законодавче Зібрання?

Мареско слухав мене і дуже дивувався; скілька хвилин він мовчки дивився на мене своїми маленькими чорними очима.

— Е,—сказав він, нарешті, здвигаючи плечима; що вони робили? Та нічого. Вони нічого не робили і потурали иншим! Всі сподівалися такого. Марат давно напроочив це у своїй газеті і ніхто не міг тому перешкодити.—У тюрмі ля-Форс головою суду був Геберт, в аббатстві—Більо-Варрен; товариш прокурора комуни дякував катам од імення отчизни. Комуна зарані зведіла випустити на волю всіх в'язнів, що сиділи не за політичні справи; вона платила катам по шість ліардів удень за їх роботу.

Національна гвардія не втручалась у ту справу. Я сам бачив, як національні гвардійці стояли на варті коло тих в'язнів, де йшла різанина. Національне Зібрання теж нічого не робило. Воно прислало трьох комісарів у аббатство, 2-го вересня у-вечорі, щоб умовити народ доручити це діло судові. Їх вислухали; вони пішли, а душогубство йшло далі і ніхто більше не чув нічого ні про комісарів, ні про Зако-

нодавче Зібрання. Як би не було Дантона, то всі ті одважні члени Законодавчого Зібрання, що кричать тепер на все горло, напевне були б повтікали геть аж за Люару вкупі зо своїм міністром Роляном і віддали б Париж Брунсвікові. Зрада бу. а скрізь. Законодавче Зібрання удавало ніби то визнає республіку 10 серпня, а по правді казавши—більшість їх всіма силами старалися знищити її; суд, що повинен був судити зрадників, виправдовував їх, відомих злочинців; емігранти, прусаки та австрійці мов повіддю затопили собою Шампань; вони платили за все, що брали у мешканців квитками од імення короля Франції, а тих патріотів, що оборонялись, —розстрілювали. Зрадник Лявернь оддав їм Льонгві, інші зрадники готові були віддати Верден, а коли б вороги зайняли це місто, то шлях на Париж був би їм одкритий.

Аристократи, що сиділи по тюрмах, знали це. Вони пили, весело бенкетували і кричали: „Стривайте! І в наше віконце засвітить сонце!.. Брунсвік недалеко вже!..“ Що дня всякі підкуплені поганці бігали по вулицях і кричали, щоб залякати народ: „Зачиняйте крамниці! Прусаки та австрійці вже коло застави!“ Ні в-день, ні в-ночі спокою не було: або б'ють у барабани на тривогу, або дзвонять у церквах на гвалт.

Треба було так чи инак покінчити з тими зрадниками; треба було показати їм,

що коли вони ні перед чим не спинялись, щоб зрадити отчизну, то і ми ні перед чим не спинилися, щоб оборонити її; треба було нагнати їм страху!

Боже мій! Та хіба я кажу, що між іншими не погинули й безневинні? Дуже можливо, що погинули. Ну, а як-би прусаки не програли, а виграли справу під Вальмі, як би вони вступили у Париж вкупі з емігрантами,—як ти думаєш: дуже вони старались-би судити патріотів? Вже певне, що ні! Вони розстрілювали-б їх сотнями, як нахвалявся Брунsvік у своїй відозві; різанина вийшла-б ще гірша, за нашу вересеньську. Так ось бачиш: те, що прусаки та емігранти ладнались зробити з нашим народом, щоб вернути давні порядки та всякі привилеї, те саме зробив народ з якоюсь тисячою зрадників, щоб оборонити революцію і права людини! Як ти того не розумієш, то ти не справжній санкюлот! *).

Правду казав Мареско: я не був справжній санкюлот, дарма, що він вияснив мені всі причини,—а вересеньські душогубства здавались мені огидними: мені соромно було за нашу республіку. Кат завжди буде кат: чи корону він носить на голові, чи єпископську мітру, чи просту

---

*) Санкюлот значить: безштанько, голодранець; так на глум прозвали аристократи повстанців з народу; а республіканці залюбки прийняли на себе те призвисько.

червону шапку—від того діло не стає інше.

Одно тільки можна було сказати: роялисти почасти самі винні, що сталися такі події: не годилось їм закликати собі на підмогу чужинців; французи самі поладились-би проміж себе; тоді не продано було-б ворсгам Льонгві й Вердена, не було-б таких душогубств. Перша провина повинна була впасти на голову зрадникам та на їх оборонця Брунсвіка, що нахвалювався спалити Париж і розстріляти всіх патріотів. Що правда, то правда.

Того вечора я пізно вернувся у казарму.

Другого дня, коли я стояв на варті коло Мангеймської брами, повз мене біля години третьої з полудня пройшло чотири баталіони гренадерів, один баталіон піхоти, один баталіон охотників, полк кінних стрілків та батарея гармат. Пройшла чутка, що австрійський генерал д'Ербах, той самий, що лишив був тільки чотири тисячі війська для оборони Спирських складів, —тепер іде швидким маршем на підмогу Вормсові та Майнцові і веде з собою дванадцять тисяч чоловіка. Але на другий день ми довідалися, що він опізнився. Наше військо вступило у Вормс без усякої боротьби; мешканці вітали його криками: „Слава народові!“—а всі власти й старшина поначепляли собі трьохбарвні кокарди.

Але, не вважаючи на це, наш старший

військовий комісар, громадянин П'єр Бляншар, наложив котрибуцію (данину)—мільйон двісті тисяч ліврів по-половині: на місто, що недавно зустрічало емігрантів криками: „Слава королеві!“ та білими кокардами, і на єпископа з духовенством, які щиро бажали нам провалитись у пекло. А ще перед тим ми вже обложили місто Спір контрибуцією у чотириста п'ятьдесят тисяч ліврів та його духовенство окремо у тридцять тисяч ліврів за те, що вони дозволили фабрикувати фальшиві гроші. Окріче того у Ляндю день і ніч ішли обози муки, жита, вівса, сіна, наметів, одежи, чобіт, сорочок, штанів, везли паки та бочки інших харчів та військової справи,—нам тільки клопіт був добувати підводи та давати кожному обозові військову команду для безпеки; одно слово—німецькі та емігрантські газети правду казали, коли вихваляли багатство своїх військових складів. Ми бачили, що правду.

У Спірі наша Рейнська армія одягнулась і запаслася всім, що треба. Військові комісари про все подбали. Вони видали кожному баталіонові намети, що на шіснадцять чоловіка кожний; для канцелярії, генерального обозного, капітанів, робочих, вартових та маркітанта (крамаря) були окремі намети. Всі намети були з доброго полотна, з жердками та поперечинами. Окріче того на кожний намет видано було по два казани, двоє відер, дві

кварти, по дві сокири, два заступы, дві лопати та по два добрих ножа для кухонної потреби. З тим запасом ми відбули три великі, трудні війни.

Для конниці один намет був на вісім чоловіка і опріче того їм видано було всяку справу, що для коней. Нам це було тим любіше, що все це ми добули собі самі і республіка за це ні шеляга не заплатила.

А коли-б справу було поставлено инакше, коли-б усякому було дозволено грабувати крамниці й склади, тоді скільки злодюжок збагатились-би, а оборонці волі пропадали-б з нужди. Дуже шкода, що генерали пізніших часів не йшли за прикладом Кюстіна: салдати й охотники менше терпіли-б злиднів, а всякі пройдисвіти не жили-б у роскоші—і самі, і діти їх, і онуки. Гидко дивитись на них тепер, коли знаєш, звідкіля взялися їх достатки, Ну, та що робити! У всякі часи життя має свої темні сторони. Одні віддають себе у жертву за отчизну, а другі у той самий час тільки про те й дбають, як-би збагатитись їх коштом та працею і вважають їх за дурнів,—за те, що в них ще не пропало почуття чести й любови до рідного краю.

IV

Склади Спіра та Вормса постачали нам все, що треба; тепер ми були зодягнені і

озброєні, як салдати і могли вже довгий час воювати. Багато людей могли б нам позаздрити! Я вже не говорю про прусаків, що вони тепер мусіли відступати калъними дорогами Шампані; ті нещасні поб'їдались були винограду і всі тепер слабували ца кривавицю (дізентерію); вони покидали свої гармати й обози; вони проходили через Верден та Льонгві, не спиняючись, не даючи нам ні одної баталії; це був справжній упадок деспотизму.

Наші селяне переймали їх і нищили десятками по-під тинами, на шляхах, у лісах; у сільських криницях було повно їх трупів; всі люде старались прикласти рук до цеї справи—навіть жінки. А Маратові проте було мало такого: він докоряв Дюмур'є, що той дав змогу ворогам втекти з Франції; він хотів, щоб герцога Брауншвейгського та Фридриха-Вільгельма було взято у бран і повішено на пострах усім королям, щоб не важились ніколи нападати на нас. І правду казав Марат: пізніше виявилось, що наш уряд був у таємній змові з пруським королем.

Отже ця півторамісячна війна скінчилась для нас досить щасливо: прусаки втекли; австрійці та емігранти, що лишились були по-заду їх, щоб бомбардувати Ліль у Фляндрії, зняли облогу того міста; на полудні генерал Анзельм завоював округу Ніцци; приборкано було і вандейців—бунтарів; все йшло добре.

„Вісти“ Конвента подавали нам що-

дня яку-небудь радісну звістку. Карно та Прієр завели у нас той добрий звичай розсилати „Вісти“; через кілька місяців, у червні, року 1793, цей звичай було заведено у всіх військах республіки.

Таким чином, усякий салдат знав, з якого приводу війна почалася, знав усе, що діялось і говорилося у Парижі.

Ось чому і я пішов на війну не як нетямуща худоба, і можу тепер розказати вам оцю мою історію. Шкода, що тепер не виконують того наказу Конвента про розсилку „Вістей“; забули його, як і багато інших добрих наказів і тільки зрідка добувають їх з мотлоху при нагоді. Цей наказ послужив би на велику користь багатьом тисячам наших дітей; знали б вони принаймні, чого ради посилають їх на смерть у різні країни світа.

Через скільки днів після здобуття Спіра, 17 жовтня р. 1792, вранці прийшов нам приказ виступати. Ми зараз побрали ранці, шаблі й рушниці і вийшли Мангеймською брамою по дорозі на Вормс, не сказавши нікому й слова. Вся наша сила, що лишилася ще у Спірі та його околицях, повинна була згодом рушити за нами. Дощу не було, але погода була вохка: над Рейном стояв туман і застелав усю округу.

Як тільки ми вийшли з міста, нам сказано було повернути ліворуч на дорогу, що йшла лісами та кущами; і шість годин йшли ми і бачили тільки грабину, дубину,

соснину та березину, що манячили з туману.

Де-коли нам траплялися руїни старих мурів, старі замчиська, чорні від диму, без покрівлі, без дверей та вікон; дядько Сом говорив:

— Тюрен⁷ *) пройшов сюдою—вже сто літ тому минуло; в одну ніч він спалив чотиріста городів, сел, містечок та замків, бо так звелів Людовик XIV. Ось як воювали Бурбони!

Не знаю, що було сто літ тому, але певне, що, минувши ліси і ідучи далі тою дорогою, що веде від Спіра на Дюркгейм, Грюнштад, Оберфлерсгейм і далі, ми зустрічали тільки напіврозвалені шпиталі для хворих на проказу, де нещасні каліки мерли з голоду, та ще не мало шибениць, таких самих, які були у нас перед революцією. І коли німці хочуть бути правдиві, то мусять до віку пам'ятати, що ми визволили їх од панів, шпиталів для прокажених та шибениць. Без нас вони напевне й досі терпіли б усі ті лиха; вони так були звикли до своїх стародавніх звичаїв, що ми мусіли їх сто раз побити, щоб до розуму довести. Вони, як ті старці, що уявляють собі, ніби то неможна жити без грязюки та вошей і дивуються, коли хто дає їм нову сорочку та чисту одежу.

---

*) Відомий французький воєвода за Людовика XIV.

Але буду розказувати далі.

Проминувши ті великі ліси, ми ввійшли у країну, що геть покрита була виноградниками, найкращими в світі: вони покривали всю безліч горбів, що виднілись навкруги. Німці такі трудящі люде і так вони люблять добре вино, що для виноградників вони носять гній на своїх плечах на круті гори у 60—70 сажнів; для того вони поробили рядки маленьких сходців і лазять по них на ті горби до самого верху. Мені надзвичайно вподобалась уся та справа. Ми пили їх вино, воно дуже смачне: і біле і червоне, дуже запашне, а пити його багато не слід: від двох пляшок звалиться людина під стіл.

Не вважаючи на війну, люде кінчали там збирати виноград і з кошиками за плечима ходили на гори і у-низ по своїх східцях, спиняючись иноді на самих вершечках великих кам'яних скель залізного коліру, щоб подивитись на нас. Ми кричали їм: „Слава республіці!“ І всі вони, чоловіки й жінки, вітали нас радісним криком, махаючи рукою або брилем. Ой, коли б то народи могли самі вмовлятися один з другим, коли б то вони могли виволитись від тих нікчемних людей, що сіють проміж них ворожнечу,—у нас на землі настало б райське життя.

Біля години другої з полудня наша команда спинилась у великому селі, щоб пообідать.

У три години ми знову рушили далі і

аж о десятій годині, коли вже зовсім стемніло, ми прийшли у велике місто Альзей, що недалеко від Майнца. Ми пройшли за той день 6 миль і багато наших дуже потомились.

Я ніколи не забуду того Альзея. Ми прийшли туди через пів години після наших передових роз'їздів і у містечку вже, як комашня, метушилося військо; кінні стрілки, жандарми, охотники ходили і їздили по вулицях; лунали крики команди, сурмили труби, скликаючи салдатів до їх ескадронів, перекликались; барабани торохтіли на всю долину.

На наше щастя, Жан-Батіст Сом, Жан Ра, Марко Дівес, я та ще двоє чи троє товаришів—повинні були стати на ніч у почтаря, з самого краю передмістя. Нам дали світлички на другому поверсі, що вікнами були на старий двір, де стояли вози, і хазяїн запросив нас до себе на вечерю.

У великій кухні у-низу палав огонь у печі. Ця кухня була не така, як у дядька Жана в Бараках: у цього хазяїна було багато слуг та служниць, візників, погоничів, посланців,—він був багатирь. А коли під'їхали національні драгуни, у дворі почався гомін і тупання, іржали коні, сварились люде, бо кожний хотів поставити свого коня у стайню. А ми спокійно переобулись і увійшли в кухню, щоб обсушитись коло вогню.

У всіх кутках кухні натовпилося служ-

ниць і навіть панянок, щоб з-далеку подивитись на наші великі брилі, наші довгі кафтани, що з них коло вогню парайшла, та на наші темляки, що перехрещувались на грудях; їм цікаво було подивитись, що воно таке ті республіканці; але як тільки котрий з нас повертав голову, щоб подивитись, чи є між ними гарненькі, вони зараз усі, сміючись та штовхаючись, утікали у великі темні сіни.

Незабаром прийшов і сам господарь. Він був високий, худорлявий, чорнявий, з трошки горбатим носом і карими очима; він був у довгих чоботях з жовтими відлогами та шпорами і у шкуряних штанях.

— Громадяне-добровольці! — сказав він доброю французькою мовою, — прошу вас пройдіть зо мною.

Ми ввійшли у велику світлицю, де вже стояв накритий великий стіл, а над ним зо стелі висіла гарна лампа; жінки і дошок господаря вже тут не було.

Ми всі посідали круг столу в-купі з хазяїном і він сам, з великою повагою, накладав нам страви на тарілки, ніби батько своїм дітям.

Раз-у-раз входив слуга, або візник, або посланець і доносив йому, що діється у дворі та на вулиці; він, не встаючи з-за столу, давав їм прикази, а тим часом різав мясо, наливав вина і дивився, чи не треба нам чого. У нас велася розмова про наш поход, про поход прусаків на Аргону, про революцію та инше. Ця людина

говорила про все дуже розумно, та ще стародавньою французькою мовою і мені було дуже любо слухати її.

Де-які товариші втомилися з-дороги і пішли спати; старий Жан-Батіст Сом, Дівес і я самі лишилися у господі. Була година одинадцята; гомін у місті та в околицях вщух; з-де рідка з сусідних горбів чувся крик: „хто іде?“ І знов усе змовкало. Сом закурив свою люльку; господарь ще раз налив вина у наші шклянки і я наважився нарешті спитати його:

— Але-ж, добродію, ви говорите по французькому не гірше за нас; чи не француз ви часом?

— Еге,—сказав він,—мій дід був давній француз, один із тих, що їх вигнано було після скасування Нантського едикту *).

Він замислився; а я, подумавши, що він такої самої віри, як Маргарита, і такий француз, як і ми, мимохіть почув до його велику прихильність. Я розказав йому, що Шовель, колишній член Установчого Зібрання, а тепер член Конвенту, вибрав мене собі за зятя, що його дочка любить мене і що вони теж кальвіністи.

— То ваше щастя, молодий друже,—сказав він, що ви водитеся з чесними людьми.

---

*) Нантський едикт був наказ Французького короля Генрика IV, що дозволяв гугенотам (кальвіністам) у Франції вільно і без усяких перешкод молитися по їх вірі

Він став щиріший і розказав нам зовсім спокійно, але рішуче, що дід його, Жак Мерлен, жив у Месені, недалеко від Сервін'ї; він мав там свою хату, худобу, землю, молився по своїй вірі і нікому не робив ніякого лиха. У ту пору великий король Людовик XIV, що був дуже распустний, за живої жінки королеви держав собі ще скілька распустних коханок і показував усім приклад огидної мерзоти,— той король, як усі распустники, що їм починає сохнути мозок, скликав попів, щоб вони розгрішили йому всі його гріхи і щоб він міг таким чином сісти на небі праворуч Бога на віки вічні.

Попи, схотівши скористуватись з його дурного розуму, згодилися розгрішити його тільки при такій умові, коли він викоринить у Франції всіх ворогів римської церкви. Тоді той дурний і лихий распустник, щоб добути собі розгрішення, видав наказ, щоб повернуто було у католицьку віру всіх протестантів у Франції, конче і неодмінно. Ось і почалось тоді: матерів розлучали з дітьми, батьків засилали у каторгу, конфіскували все їх майно, руйнували, мучили лютими муками і доводили до останнього одчаю.

Хазяїн розказував нам далі, як ті чесні люде охотніше готові були витерпіти всі ті лиха, ніж пристати до одної віри з тим злочинцем. Сотні тисяч французів, забравши своїх старих батьків, жінок і дітей, втікали у чужі країни, не вважаючи

на пограничну сторожу з жандармів, що повинні були спиняти їх. А що всі ті люде були чесні, розумні й трудящі ремесники й купці на своїх місцях, то й перенесли вони свою торгівлю, знання й мистецтва з Франції в інші країни. Німеччина, Англія, Голандія і навіть Америка перевищили Францію у робливій всяких тканин, шкуряного краму, скла, посуду, у друкарській справі та і в багатьох інших галузях промислу й мистецтва, що доставляють багатство народів.

А король тимчасом невпинно воював із сусідами і розкидав гроші на вітер; позбавивши сам себе десятків тисяч трудящих і бережних людей, він довів країну до кінечного упадку та руїни. Людовик XIV слабував на бридку хворобу і кінчаючи своє огидне життя, лежачи на своїх власних нечистотах, кричав:

— Господи! За що ти так караєш мене, коли я старався так багато зробити для тебе!

Яка нерозумна темнота! Він уявляв собі, що Предвічному Богові, що своєю волею сотворив весь світ, потрібні послуги і старання такої нікчемної людини! Померши, він лишив після себе величезний дефіцит, що став іще більший за Людовика XV та за регента і нарешті примусив Людовика XVI скликати спочатку дворян та вельмож, а потім Генеральні Штати, що дали нам нашу революцію, забезпечили права людини, скасували привелеї, дали

народові землю і права, а з ледачих дармоїдів-неробів та роспусгників збили їх пиху і примусили їх жити, як усі люде, своєю працею.

Ось що розказав нам старий француз. Мене особливим жалем вразило, коли він сам, зворушений тими тяжкими спогадами, розказав нам, як одного разу у-вечері до його діда наїхали королевські драгуни і привезли наказ, щоб уся сім'я негайно перемінила віру; ті драгуни розташувались по всій садибі та домівці, як господарі; вони у чоботиськах та шпорах лягали на їх постелі, грабували все їх добро, били їх нагаями, не дозволяли навіть матері годувати цицькою маленьку дитину, щоб таким чином примусити її одріктися свого Бога; нарешті вони довели нещасних до такого одчаю, що вони постановили втекти по-ночі у ліс, покинувши свою стару дідизну, що її батьки й діди своїми руками ставили, покинути землю, куплену за трудові гроші і политу їх потом,—втекти, рятуючись од жандармів, що гнались за ними, як зграя хижих вовків.

Усе це дуже зворушило моє серце. А потім!.. Нужденне життя переселенців на чужині, без хліба, без грошей, без захисту і притулку, без щирого порадника і друга; ті люде, що звикли були жити у достатках, мусіли заробляти на хліб по-денною роботою; жінка й дівчата мусіли стати до людей за наймичок; взявся до роботи й дід старий, а яка вона мусіла

бути йому тяжка, що він увесь свій вік досить потрудився і думав на старість хоч трошки спочити. Які сумні події! І все це робилося з наказу одного старого греховодника, що думав таким чином вирятувати свою душу!

Після довгих літ страждання і злиднів, коли все їх майно у Франції було сплюндровано і роздано нівчемним донощикам у нагороду, дід і бабка встигли до смерті тяжкою працею та ощадністю придбати де-що; а їх діти і внуки, навчившись од них працюovitости, ощадности та чесности, потроху вибилися у люде, доробилися достатку, навіть багатства і всі сусіди їх поважали.

Я спитав його:

— Невже ви ніколи не жалкували, що перестали бути французом? Чи у вашій душі не лишилося й крихотки любови до вашої давньої отчизни?

Бо ми-ж вам ніякого лиха не заподіяли. За ваше вигнання винен король та його порадники—єпископи, а народ наш за тих часів був такий темний, що його треба жаліти, а не ненавидіти.

— Поки у Франції царювали Бурбони *),—одмовив він мені,—ніхто з нас не жалів за отчизною. Але з тої пори, як народ повстав, як він настановив права людини—і взявся до зброї, щоб обор-

---

*) Рід французьких королів.

няти ті права від тіранів—самовладників, наша давня кров заговорила в нас, і кожний з нас гордо подумав: і я теж француз!

З тим словом він страшенно зблід. Він встав, щоб не знати було його хвилювання і почав поволі похожати по світлиці, заклавши руки за спину і похиливши голову.

Жан Батіст Сом, що сидів, спершись ліктями на стіл і мовчки слухав розмову, витряс попіл з люльки і промовив:

— Еге, це гірша річ за вересеньські душогубства! Тоді не треба було рятувати отчизну, зрадники не здавали ворогам наші фортеці, прусаки не наступали на Шампань; нещасні протестанти не змовлялися проти отчизни. Вони жили собі мирно і хотіли тільки одного: молитись Богу своїм звичаєм. Ну, а тим часом уже північ, пора йти спати; завтра наш відділ виступає вдосвіта.

Ми всі встали. Господарь-почтарь завіттив маленьку лямпку, провів нас через сіни до сходів і побажав нам доброї ночі.

Усю цю розмову я запам'ятав добре. Здається я тоді-ж таки написав про неї Маргариті. Лист той загубився; але я певен, що досить докладно переказав вам усі слова альзейського почтаря. Коли його внуки ще живі, вони можуть прочитати, що думав їх дід про короля Людовика XIV і я дуже бажав-би, щоб ці думки припали їм до серця.

V.

Другого дня вранці ми вдосвіта рушили в дорогу і прямували на Майнц через Альбіг, Верштат, Обер-Ульм т. и. Ввесь той туман, що два тижні застеляв усю над-Рейнську країну, тепер спустився і з полудня ми вже йшли страшенною грязюкою під проливним дощем, що йшов аж до вечора.

Наші тодішні великі брилі були вигідніші за теперішні військові шапки: вода збиралась на крисах і можна було зливати її, як із жолоба і не текла вона за комір; але за те, годин через дві, вони сплющувались на голові, як гречаники і висіли над плечима.

Дорогою до нас дійшла приємна звістка: наш другий армійський корпус, що вийшов був за день перед нами з Вормса і пішов дорогою по-над Рейном, взяв Оппенгеймський міст; і коли ми о годині третій з полудня підійшли до Вінтерсгеймського лісу, Нейвінгер стояв уже обозом на Зінденських горах, сягаючи правим крилом до Рейну, що дає велике коліно коло Момбахського лісу.

Майнц лежав тепер перед нами не далі, як на два гарматних стріли. Але, що те місто стоїть на взгіррі, що від ріки, то нам видко було тільки одну його башту, край мурів та скілька виноградників та садків на передмісті. Вінтерсгеймські та Момбахські ліси облягли місто навколо, а

між тими лісами та міськими мурами простягаються долини, перерізані річками.

Нам дано було приказ стати на одній з тих долин, спиною до лісу, лицем до Майнца. Батальони, ескадрони та полки пороспинали намети край лісу; була година четверта з полудня. Обози та гармати наші прибували до нас цілу ніч.

Розставили вартових і військо росташувалось на спочинок.

Наш баталіон стояв гонів за шість од великого млина; з нього повиходили люде і, дивлячись, розглядались на нас. Маленька річка дуже набралася від дощів і вода клекотіла під колесами млина, а геть далі, при кінці долини, виднівся Рейн, що здіймав пінисті хвилі.

Чергові пішли добувати живності, а ми заходились розпалювати вогонь; не легко було це робити, бо хмиз увесь був мокрий.

На щастя мирошника Кюстін і генеральна старшина помістилися у млині; як би не те, то через годину там не було б ні клаптика сіна або соломи, ні порошинки муки. Звичайна річ на всякій війні: ні карами, ні намовами не можна нічого вдіяти, коли вороги стоять обозом навколо.

Команда гусарів обступила млин, а господарі його і в думці не мали, яке це для них щастя, що у них стоїть генерал, а не цілий корпус війська.

Нарешті якось таки розпалили ми во-

гонь. Чергові вернулися з живністю і казани закипіли.

Ніч була дуже темна; дощ давно вже перестав, але вода ще капала з дерев і блискотіла при світлі наших вогнів, ніби цілий дощ искор; це було дуже гарно, але, коли дюдина втомилась, тоді їй бай-дуже до того, що гарно. Ту ніч я проспав на голій землі, поряд із товаришами, і хоч було дуже мокро, а спав я чудово.

Другого дня, 19 жовтня р. 1792, ми мали брати приступом Майнцьку браму так, як брали Спирську. Ця справа була куди-гірша й небезпечна, бо з передових окопів міста нас повинні були обстрілювати на мостах з усіх боків.

Але, що досі якось нам скрізь щастило, то ми й тепер надіялись на щастя.

А на наше щастя Майнцький губернатор був людина іншої вдачі, ніж губернатор Спирський; він був придворний офіцер, один з таких генералів, що виходять у люде з царської челяді: як звелить його пан, то він ходить з камергерським ключем за спиною, а зволить инакше—то буде командувати військом. Довідавшись Кюстін од німців, прихильників республіки, що барон Жімніх власне такого сорту людина, поклав, що може він і сам одчинить нам міську браму, як що довести йому, яка небезпека буде його особі, коли він буде одбиватись. Сталася з тим дуже сміховинна подія і з неї наше військо реготало тоді, аж за боки бралось.

Треба ж вам знати, що Майнцька залога, рахуючи сюди і місцеве військо, і австрійців, і стрільців, і дворянську челядь, і міську міліцію, і університетських охотників—числила більш за шість тисяч чоловіка. У Спірі було у-двоє менше війська і Спирська фортеця була куди-гірша і слабша за Майнцьку.

От-же 19 жовтня Кюстін сам поїхав оглядати мости, брами, мури й передові окопи фортеці. Ми з нашого тобору бачили, як він їхав поруч з Мен'є і двома чи трьома інженерами, що їх за тих часів називали мінерами. На них почали стріляти; наші маленькі гармати озвалися на це і фортеця враз дала випал з усіх своїх батарей, а гусари вийшли Рейнською брамою. А що в генерала не було досить сили, щоб прийняти напад, то він у-чвал повернув назад до обозу. Він побачив, що здобути Майнц буде не так лехко, як Спір і що доведеться копати траншеї.

На наше лихо прусаки, ті, що їм Дюмур'є дозволив спокійно вийти з Шампані, замість того, щоб винищити їх до останнього,—а це не трудно було йому зробити після битви під Вальмі,—ті самі прусаки підходили до нас тепер із-заду. Вони вже перейшли були Сірк і ми могли опинитися між двох огнів; треба було або здобути місто штурмом, або відступати геть, надто, що нас було тільки двадцять тисяч чоловіка.

От-же ми лагодились до штурму.

Цілий той день минув у перемогах з ворогами; різні особи їздили до ворогів та назад. Другого дня полковник Гушар поїхав знов до міста на перемови; він забарився там довго і вернувся аж з полудня. Всі гомоніли: — Настає рішуча хвилина! Зараз підемо лавою на штурм! Але знову поїхали до міста вже інші особи на перемови. О годині шостій над-вечір Кюстін верхи, зо всею генеральною старшиною проїхав по обозі. Ходила чутка, що гренадери Долішньої Шаранти крикнули: „Штурм!“ і він їм сказав на те:

— Добре, товариші, будьте готові... штурм незабаром почнеться і ви підете у першій лаві!

По цілому обозі лунали крики: „Слава республіці!“ — коли це з Майнца знову приїхав повномочний для перемов. Кюстін виїхав проти його і сам одвіз його у штаб-квартиру, не зав'язавши йому очей, як-то був звичай.

По цілій лінії нашого війська лунали крики:

— Штурм! Штурм!

Стемніло вже. Ми думали, що штурм почнеться вдосвіта. Без його не можна було обійтись, бо в нас не було великих гармат для облоги.

Вранці 21 жовтня не сталося нічого нового, військо вже починало ремствувати, коли це біля години дев'ятої гренадерам Долішньої Шаранти прийшов приказ, зайняти Рейнську браму.

Вони зараз виступили, держачи рушниці на готові.

Ми чекали, що їх усіх обсиплять картечою, але вони дійшли до міського муру без єдиного стрілу; ми бачили, як їх штики блескотіли на передових окопах і втім по нашому обозі пробігла чутка, що Майнц здався без бою і що наші гренадери заступили варту коло Рейнської брами, щоб дати час губернаторові вивести грошову скарбницю.

Можна собі уявити, як ми всі зраділи! Дарма, що всі кричали: „Штурм!“, а ми добре бачили низку величєнних гармат, що виглядали на нас із бойниць, бачили ті окопи та шанці і знали ми добре, що коли доведеться брати все це штурмом, то три чверті нас поляже на місці.

Не диво, що ми всі були дуже раді.

Другого дня наше військо вступило у Майнц. Ціле місто вийшло нам на-зустріч. Виявилось, що городяне Майнца дуже люблять нас! Баталіони, ескадрони і полки, у-сумішку з ватагами студентів та городян, ішли мирною ходою з розпущеними прапорами, з барабанщиками по-переду; вони пройшли по під склепіннями старої брами, співаючи марсел'єзу. І коли ми заступили австрійську та гесенську варту, нам роздали квитки для постою і городяне повели нас до себе, взявши кожного під руку; вони приязно частували нас і просили розказати перед їх родинами до-

кладно про всі події французької революції.

Любо мені згадати, як ми, росташувавшись на квартирах, пішли на прогулку по старому місті, заходили у пивні і до години десятої вечора пили кухоль за кухлем за здоров'я всіх патріотів на світі. Багато німців у коротких куртках та галанцях з золотими гудзиками та у великих трекутних брилях, прості робочі і навіть селяне співали всякі веселі пісеньки, що вони їх тут таки вигадували. Особливо я пам'ятаю одного маленького дідка з глибокими зморшками під очима і з червоним носом, як він показував в лицях полковника Гушара, коли він приїздив для перемов; як перелякався барон, коли йому погрозили штурмом, як він кричав, обурювався, коли полковник вимагав здати фортецю і як відповідав губернатор, підіймаючи руки до неба, тремтячим голосом, що він мге приказ оборонятись і швидче дасть себе порубати, ніж здасть фортецю.

Це було так дотепно, що Майнцські городяне аж за животи бралися од реготу і сльози бігли у них по щоках.

Але найкраще буде, коли я вам подам тут два листи, що їми пересилався Кюстін з Жімніхом; з них ви добре зрозумієте всю ту комедію і посмієтесь досить. Ось вони від слова до слова:

Генерал Кюстін губернаторові Майнца.
Головна квартира у Марієнборні, 20
жовтня р. 1792, 1-й рік фран-
цузької республіки.

Пане губернаторе!

Я так щиро бажаю зберегти кров людську, що з великою охотою пристаю на висловлене ваше бажання і буду чекати вашої відповіді до завтра. Але, пане губернаторе, мої гренадери так нетерпляче бажають бою, що я не можу здержати їх; вони хочуть здобути слави у війні з ворогами волі і взяти багату здобич, що буде їм нагородою за їх одвагу, бо попережаю вас—ми будемо здобувати місто штурмом. Штурм для нас не тільки можливий, але навіть не дуже небезпешний. Я не гірше за вас знаю фортецю і те військо, що її обороняє. Не проливайте кров стількох безневинних жертв, пожалійте ті тисячі людей. Для нас життя ваги не має: ми звикли до небезпек війни і вміємо спокійно помирати. За для слави республіки, що повертає на свою користь безсилля самовладників, що хотіли знизити її, а тепер самі втікають перед прапорами свободи, я не можу спиняти завзятий запал моїх одважних вояк, хоч би навіть і хотів. Дайте ж відповідь, пане губернаторе!

Французький громадянин, генерал
Кюстін.

Умови здання фортеці, предложені генералом комендантом Майнца генералові Кюстінові.

Майнц, 20 жовтня р. 1792.

Пане генерале!

Коли б я мав честь бути ближче відомим вам, ви напевне не вживали б погроз, щоб примусити мене здати вам фортецю, що під моєю командою. Я вояка, пане генерале, і ви самі знаєте, що значить те слово; я не боюся вмерти, виконуючи мій обов'язок. Тільки піклування про долю моїх городян і товаришів, тільки бажання захистити їх від страшної облоги, може примусити мене на підставі полномоччів, що довірив мені мій король, здати вам фортецю Майнц на таких умовах:

1. Залога Майнца зо всіма, без винятку, потугами має право вільно вийти з міста і йти, куди схоче; опріч того вона має право взяти все, що їй треба, для перевозу військової скарбниці, гармат, харчових запасів та обозу.

2. Міністр і всі особи, що на службі у його вельможности курфюрста, все старше і менше духовенство мають право виїхати з міста зо всім своїм майном. Всі майнцьські городяне, як ті, що живуть у місті, так і ті, що дочасно виїхали, мають таке саме право і власність кожного городянина вважається не займаною.

3. Хоча мій король не воював з

Францією, він, проте, обов'язується не брати ніякої участі в цій війні і сподівається, що його маєтності і держава не будуть зайняті.

4. Після підпису цієї умови всякі бойові вчинки спиняються і з обох сторін має бути назначено комісарів для догляду за виходом війська, обозу і всього, що до того належить.

Маю честь писатися, пане генерале, вашим покiрним і найнижчим слугою.

Барон Жiмнiх, губернатор
Майнца.

Французький громадянин, найстарший генерал армiї ставить умову, щоб військо, яке сидiло у Майнцi, не воювало на протязi одного року нi проти французької республiки, нi проти її прихильникiв. Що ж до державних i маєтних прав курфюрста, то французький генерал полишає цю справу на постанову республiки шляхом дипломатичних умов. Приватна власнiсть напевне буде незаймана: це зовсiм згожується з установами французької республiки, бо її конституцiя власне оберiгає пошану i незайманiсть чужої власности. Завтра, у дев'ять годин ранку, Рейнська брама i окопи, що до неї прилягають, мають бути переданi двом ротам французьких гренадерiв. На тих умовах та пунктах мають спинитися всi бойовi вчинки i т. и.

Ось таким чином за два тижнi ми забрали всi тi склади, що про них раз-у-

раз розказували нам газетки емігрантів; забрали три великих міста і одну з найважливіших німецьких фортець. Вся Франція дивувалась і раділа. Республіка скрізь перемогла і всім стало очевидно, що коли народ повстає на оборону своїх прав, тоді для самовладників, насильників та їх прихильників настає лиха година.

VI.

Добившись до Майнца, ми думали спочити там хоч скільки день і побрататися з городянами. Нас розмістили у казармах, у церквах та у складах того патріотичного міста, щоб нікому не було тісно; лиш скільки полків піхоти та конниці стояло табором в околицях міста на обох берегах річки; наші військові комісари оглядали склади зерна і розвідували про всі харчові запаси, якими можна було б користуватись при потребі.

Та наші надії не здійснились. Скоро прийшла звістка, що прусаки пішли униз по Мозелю, спинились у Кобленці і вже зайняли те місто,—а було воно за вісім миль од нашого лівого крила. Вся наша армія дуже обурилась; Кюстін докоряв Келлермана, якому Дюмур'є доручив був гнати прусаків, що він не догнав їх між Верденом та Кобленцом; він прилюдно говорив це і обвинувачував Келлермана навіть перед Конвентом, кажучи, що всякого воеводу, котрий зробив помилку, треба віддавати під військовий суд.

Не знаю, чи гаразд казав він, але знаю, що як прийшла та прикра звістка, то ми, замість спочинку, мусіли взятись за лопати та городники і копати нові шанці та сипати окопи проти Вейсенау, Дальгейма, Марієнборна і навіть по той бік Рейна, проти маленького міста Касселя. Перед нашим приходом у Майнці була тільки одна мостова фортеця на правому березі ріки; лівий берег ми сами вже убаштували й укріпили муром, а камінь для того сплавляли водою з одного зруйнованого села, Густавенбурга. У тому місці ріка буде більш тисячі ступінів завширшки; вона страшенно шумить вище наплавного моста, розбиваючись об палі, що забито впоперек течії. Тисячі людей з тачками снувало по мосту; погода була погана, та ми втішались тим, що вона так само дошкуляє прусакам, як і нам.

Але парижські охотники ремствували на генерала Кюстіна; вони казали, що пішли на службу для того, щоб воювати, а не копати землю. Правду казавши, ті нещасні люде були дуже сміливі у битві, але дуже слабосильні і гинули у поході, як мухи; з трьох баталіонів парижських охотників, де було їх тисяча вісімсот чоловіка, через рік війни лишилося пів-треті сотні. Мабуть вони такі слабкі через погане повітря, погану їжу та всі інші невигоди, що доводиться терпіти городянам, достачаючи роскоші і достатки королевському дворові. Хто його знє?

Я пригадую, що сестра моя Лізбета, котра жила зо своїм баталіоном у старій церкві св. Ігната, говорила, що парижане ремствують цілком справедливо. Я мало не посварився з нею, коли вона доводила їм, що ми в Бараках ніколи не робили такої чорної роботи і що взагалі наше становище там було куди краще й почесніше. Я скося подивився на неї і сказав їй навмисне при парижанах:

— А я пригадую собі, громадянко Лізбето, що ми у свій час гірко працювали і вважали б себе щасливими, як би могли копати землю такими добрими городниками.

Я ще хотів нагадати їй, як вона ходила з торбами жебрати хліба, але вона страшенно розсердилась і закричала на мене:

— Цить! Іди собі геть!

А чоловік її, сержант Мареско, перепинив мене, почавши вихвалити вільних людей, які не хочуть завдавати собі сорому і тягати тачки, як ті каторжні.

Ось з таких людей виходять найгірші аристократи: колись вони ходили жебраками, а тепер стидаються роботи. Я не буду більше розказувати про це, бо всяка путяща людина розуміє це добре.

Того ж вечора я вертався з Касселя з нашим баталіоном. Ми йшли мостом по болоті і я зовсім не думав про ранішню суперечку з сестрою. Підійшовши до берега, ми побачили велику команду війська,

що йшла на Опенгейм. Там було три Вогезських баталіони, колишні дюрфортські драгуни, що тепер звалися 4-й стрілковий полк, скілька гармат, а по-заду всіх охотники з відділу Чотирьох Націй. Вони йшли берегом Рейна.

У той час, як ми зійшли на берег, я побачив візок сестри серед охотників; вони сміялись і кричали: „В дорогу!.. В дорогу!..“

Лізбета, побачивши мене, задрипаного болотом, з лопатою та заступом на плечі, сказала мені уїдливо:

— Бачиш, дурню, як добре буває іноді покричати, можна завжди добути чого хочеш. Поки ви тут у землі риєтесь, ми підемо з Нейвінгером на правий берег добувати собі харчів.

Я хотів озватись, але до неї підійшов Мареско і, не дивлячись на мене, сказав:

— На цей візок дуже багато навантажено; треба буде повикидати всі порожні пакки. Треба налагодити місце і будемо складати все просто на соломі.

Я зрозумів, що той поганець думає тільки про грабіж. Лізбета сіпнула віжками, погнала коня батою і поїхала далі, а я вернувся у наші казарми на вулиці Капуцинів, щоб обсушитись і спочити.

Того ж вечора, 23 жовтня р. 1792, Гушар зо своїми драгунами з Монморансі перейшов річку під Касселем і пішов правим берегом Майна до Гохгейма, а тимчасом Нейвінгер з військом у півтори тися-

чі чоловіка прямував до Опенгеймського мосту, щоб звідтіля піднятись угору лівим берегом Майна. Таким чином вони повинні були підійти до Фрейбурга одночасно з двох боків. А що Нейвінгерові довелося йти кружнішою дорогою, то Гушар підійшов перший. Про все це ми довідались другого дня, 24 жовтня.

Я ніяк не розумів, на що наше військо пішло туди; нам нічого було робити на правім березі Рейна. Ми воювали тільки з Прусією, Австрією та їх спільниками, а зовсім не з німецькою імперією. Отже дуже несправедливо було брати контрибуцію (данину) з тих людей, що не зробили вам ніякого лиха; опріче того це було дуже небезпечно, бо могло примусити Німеччину об'явити нам війну *). Але ніщо вже не могло спинити грабіжників: надія покористуватись чужим добром затуманила всім розум.

Отже ми довідалась, що Гушар перший дійшов до Опенгеймської брами; франкфурський уряд, здивувавшись, що він прийшов, послав до його депутатів спитати, чого хочуть французи. „Ми хочемо освіжити запаси“—сказав він. А Нейвінгер, як підступив з другого берега, наставив гармати на Саксенгаузенську браму і послав сказати, щоб фортеця віддалася йому. Багаті банкири, що жили в тому місті, по-

---

*) За тих часів Німеччина і Прусія були окремі держави.

спішили одчинити йому браму, щоб не було ще гіршого лиха. Французи ввійшли у місто і зараз заняли міську управу і, іменням генерала Кюстіна, наклали на франкфурських городян, переважно багатирів, данину у два милійони флоринів.

Коли ми довідались про це, то всякий з нас зрозумів, що це вже почалася не війна вільного народа, що обороняє права людини, а війна самовольників, що грабують і руйнують чужі народи, щоб підбити їх під свою владу; увесь французький народ зрозумів це. Після того на Кюстіна, дарма, що він багато перемог одержав над ворогами, парижський виконавчий комітет дивився неприхильним оком; про його говорили, що він посіяв ворожнечу до нас у Німеччині, що він зробив з нас грабіжників,—і це була правда. Коли генерал велить розстрілювати злодіїв, то він не повинен і сам давати поганих прикладів. Пізніше Кюстін зрозумів це і каювся.

Прусаци та гесенці перейшли Рейн під Кобленцом і росташувались по-над Ляном, миль за три від Франкфурта, на лівому березі. Вони зайняли дуже добрі становища у Нассау, Дієці та Лімбурзі і лагодились спуститися до Майну, поміж Франкфуртом та Майнцом, щоб розірвати нашу армію на скілька частин. Всякий розумів це добре, бо у нас було досить мап (карт) тої місцевости; всі офіцери і навіть салдати говорили:

— Ось що вони хочуть зробити!

Кюстін поставив комендантом Франкфурта ван-Гельдена, голандця, а Гушар і Нейвінгер вернулись, лишивши там залоги півтори тисячі чоловіка; вони не привезли ніякої данини, бо франкфуртські купці послали своїх повномочних у Конвент з жалобою, що їх місто розграбовано. Ці повномочні повинні були вияснити, що французька республіка воює не з німецькою державою, а тільки з королем Богемії та Угорщини, з королем Пруським та курфюрстом Гессенським; що Франкфурт є вільне імперське місто і зовсім не хоче втручатись у наші справи; що у нас і без того є досить ворогів і нам не слід підіймати проти себе ще й німецьку спілку через ту нікчемну суму грошей, які ми, надто, вимагаємо з них без усякого права.

Все це була щира правда. Та на жаль, за тих часів не багато французів розуміло добре цю справу; ми були темні і не знали добре навіть сусідньої з нами держави. Для нас усі німці були однакові: і прусаки, і австрійці, і гесенці, і баварці, і саксонці, і тірольці і навіть угри. Єдина ріжниця, що ми її бачили між тими німцями, була та, що одні ходили в синіх, другі у білих мундирах; в одних прапори були жовті з двохголовим орлом, у других — з чорним орлом, в одних гостровеохі шапки, у других круглі та сині. Як згадати тепер про свою власну темноту, то аж страх бере.

У половині падолиста р. 1792 Гушар і Мен'є вийшли у-вечорі з командою кавалерії та скількома баталіонами охотників через міст під Касселем. Вони повинні були напасти прусаків під Лімбургом.

Вороги не сподівались нападу і наші розбили їх. Найкраще відзначились у тій баталії наші гусари; вони захопили багато бранців і скілька гармат.

Брауншвейг відступив до Монтабуру. Мен'є окопався у Кенігсштейні, а було під його рукою чотириста чоловіка, щоб ближче доглядати за ворогами. Але ця наша перемога не мала більших наслідків. Настали морози, сніг покрив землю. Прусаци та гесенці розтаборувались на зімвля коло Емсу, Кірберга і далі. Всі думали, що того року вже більше не буде бою.

Але ми помилились: саме у той час прийшли звістки, що Дюмур'є вступив у Бельгію, що він одержав велику перемогу над ворогами під Жеммапом, здобув Монс, Турней, Брюксель, Ганд та Антверпен, нарешті завоював Нідерлянди до самого Мааса.

Наш баталіон стояв у ту пору у великому напівзруйнованому старому будинкові, що звався: монастир капуцинів. У нас був великий двір, де нам робили перекличку, а круг двора були однакові маленькі квадратові кімнатки, дві великі спальні, їдальня, дуже гарна кухня, підсін-

ня зо скляною стіною і маленька дзвінниця, крита черепицею. Будівля була стародавня, які і всі інші на вулицях Майнца. Нас стояло по троє, по четверо у кожній кімнаті і сиділи ми там, аж доки почали бомбардувати і те старе гніздо зайнялося вогнем, як жмут соломи. Барабани так лунали у старих сінях та переходах, ніби все повинно було зараз завалитись; мені досі ще любо уявляти собі трекутні брилі, сині мундири з червоними відлогами, що сновигали по тих стародавніх переходах і згадувати як від нашої „Марсел'ези“ брязчали там шибки.

Увечорі вернувшись з роботи на шанцях, ми збіралися у кухні; дров у нас було досить і ми видали у вогонь товсті поліна; полум'я розпалалося у величезній печі і світило на весь наш гурток; ми сміялись, мріяли, розказували все, хто що почув за цілий день.

Там чули ми всі новини і читали „Вістник Національного Конвента“.

Хто небудь з товаришів вилазив на лавку і гукав „Слухайте!“

І він починав читати, висловлюючи свою думку з приводу кожної статі; одні приставали на неї, другі сперечались, нарешті всі кричали:

— Та слухайте ж!.. Слухайте, нехай йому чорт! Нехай кожний думає собі про себе, що хоче!..

Треба ж знати, що настановивши рес-

публіку, Конвент зараз поділився на три партії: монтаньяри, жірондисти і „Багно“.

Монтаньяри домагалися єдиної, неділимої республіки, рівних прав для всіх і знищення всяких здобутків старого ладу. Вони перш за все хотіли рівності і, певна річ, опиралися на народ, що бажав рівності ще більше, ніж волі, бо він спокон-віку терпів од тої нерівності та привилеїв, що існували у Франції до р. 1789,—надто ж рівність є справедливість.

Жірондисти,—я кажу про республіканців—жірондистів; у тій партії було багато роялистів*), що тільки до слушного часу перемінили своє обличчя, сподіваючись доброї нагоди, щоб зрадити республіку;—справжні жірондисти найвище за все ставили свободу. Вони були заступники багатой буржуазії, купців, значних фабрикантів та всяких капиталистів і бажали такої республіки, де верховодили б вони самі. Парижський народ стояв їм на перешкоді, бо він завжди тягнув у-перед і Установче і Законодавче Зібрання всякий раз, коли ті зібрання думали відступити назад; отже жірондисти хотіли перенести Конвент у провінцію, у Бурж, або яке инше місто, аби тільки позбутися того народу, що піддержував монтаньярів, і там вибрати більшістю голосів такий уряд, який буде для них зручніший.

Ті, кого називали: партія „Багна“,

---

*) Прихильники самодержавного короля.

триста або чотириста чоловіка, займали середину Зібрання; це були здебільшого ширі республіканці, але жірондистські газети, що раз-у-раз підбурювали департаменти проти Парижа, описували їм парижан ніби якихсь розбійників, а монтаньярів називали їх ватажками. Треба ж додати, що душогубства у вересні дуже їх були налякали—і це річ зовсім звичайна. Одно слово—це були люде перелякані; вони не довіряли жірондистам, бо бачили серед них чимало колишніх роялістів, а проте вони подавали свої голоси враз з ними, бо боялись монтаньярів.

Певна річ, що при таких поглядах монтаньяри з жірондистами не могли жити у згоді, надто, що за тих часів усі ті преріжні партії не виявлялись так ясно, як я вам тепер розказую. Найрозумніші люде—і ті часто помилялись. Так багато зради було навкруги, що люде почали скрізь бачити зрадників. Суперечки розпалались що-дня, то з одного, то з другого приводу. Жірондисти обвинувачували монтаньярів, що вони навмисне підготовили версенські душогубства, що вони стараються забрати владу у свої руки, довести республіку до краю насильства, а коли в народі повстане огида до насильства, то посадять на королівський престол Пилипа Орлеанського. А монтаньяри обвинувачували жірондистів, що вони хочуть поділити всю Францію на багато маленьких республік, підняти усобицю, внутрішню бра-

товбивчу війну, підбурюючи провінції проти Парижа, що вони ведуть змову з старими роялистами, щоб вернути давню монархію (самодержавіє). Як воно й завжди буває при взаємному недовіррі та ворожнечі,—обидві партії заходили вже за надто далеко.

Три чверті з тих обвинувачень не мали під собою ніякого ґрунту; тепер ми це знаємо, але тоді всі йняли віри, що так справді воно є; газети розносили оце скрізь, по всій країні і в найменших селах здіймалися завзяті суперечки.

Ми в нашій монастирі иноді так сперечались і кричали всі в один голос, що аж старі стіни тремтіли.

Пам'ятаю ще одну річ: наше здивування, загальне здивування і охотників, і звичайних салдатів, коли прийшли звістки з Бельгії.

Досі ми були перші побідні вояки республіки; ми взяли Спір, Вормс, Майнц, Франкфурт; коли газети славили нас, коли називали нас „побідна майнцька армія“—ми ні трошки не дивувались і вважали, що заслужили такої хвали.

Але як ті самі газети почали раз-у-раз писати про Дюмур'є, Бернонвіля, про Вальянса та Пилипа Єгалітє (Орлеанського), про знамениту баталію під Жеммапою, про вчинки Шамборана, Бертінї та інших, про гармати й прапори, забрані у ворогів, про завойовані міста,—це страшенно нас підбивало; ми хотіли зараз таки, негайно,

напасти на прусаків, щоб і знов бути першими.

Всі старі салдати у баталіоні говорили, що ми тут цвіллю заплісніємо; де-які впевняли навіть, що Дюмур'є навмисне пустив прусаків та гесенців зайти нам іззаду, щоб самому вільно було орудувати у Бельгії і здобути слави першого генерала французів,—що цей аристократ тільки хитрує.

Я можу сказати тільки одно: вся та сила прусаків, що їм дали змогу вийти з Шампані і не винищили їх там до-щенту, стояла тепер о-пів милі від нас; було їх більш, як п'ятдесят тисяч і стояли вони по-над Рейном. Дюмур'є зробив, як і всі генерали роблять: він здихався одної частини ворожого війська, щоб легше поборо-ти другу; на наш пай він лишив найтруднішу частину роботи. У той час, коли переможці австрійців у Бельгії стали спочивати після своїх перемог, для нас війна стала дуже небезпечна, бо могли ми тепер не тільки втратити Франкфурт, але нас самих могли вороги облягти у Майнці.

У другій половині падолиста нас майже всіх вивели з Майнца і перевели по-за Рейн, коло Касселя.

У місті лишилося тільки три—чотири тисячі чоловіка для служби у фортеці, а все наше військо ротаборувалося по-над Рейном. Ми стояли обозами коло Костгейма, Вельбаха, Гейдерсгейма, Хегста, Сассенгейма. Найбільша наша сила була коло Хегста. Баталіон горняків та 2-й і 3-й

вогезські баталіони стояли у передових стійках на Бокенгеймському взгіррі за великим лісом.

Нам видко було праворуч за милю від нас Франкфурт з його садами, довгими вулицями, обсаженими тополями, з його зеленими та червоними домами, з його ровами, повними води, з церквами,—і Майн, покритий баркасами та човами; а на другому березі ріки знов таки гарні сади, фонтани і чепурненькі домики. Скільки багатства було у тому місті! Як там усі ходять, бігають, метушаться, щоб заробити гроші! скільки життя!.. І подумати тільки: жменька салдатів під приводом якогось грабіжника може знищити працю такої сили роботящих людей! Зовсім як ті шершні, що вдераються до вулика, їдять мед і все руйнують. Але Кюстін не дивився так далеко: на те він був генерал.

А ми звичайні люде, стояли табором на горах серед тої виноградної країни; я пригадую, як Жан Ра не раз мовляв, що нам найкраще було б спуститися у Франкфурт і забрати собі там усе, чого нам було треба.

Ходила чутка, що прусаки думають напасти нас; отже й почали ми рубати величезні дерева, щоб захистити свою лінію. Передові баталіони не повинні були робити заступом або сокирою: наша служба була вартова і повинні ми були попередити військо, коли б була яка небезпека і о'оронятися, поки прийде підмога;

але по-за нами по всій лінії нашого війська, на одну дві милі між Хегстом, Сассенгеймом та Зульцбахом тисячі сокир та заступів блискотіли на сонці, валились ліси та виноградники і виростили купи жовтої глини, що простягались з одного горба на другий через рови та долини; ми бачили, як вози й тачки підіймались і спускались по пригорках; офіцери верхами їздили й підбадьорювали салдатів; маленькі гармати, запряжені у п'ятеро або шестеро коней, дерлися на окопи по густому болоті і ставали на своїх маленьких земляних площадках. І хоча й було далеко, проте ми чули гомін скількох тисяч чоловіка, що були на роботі; це був далекий, невизначний гомін і не вгавав він ні на хвилину. І так було дев'ять днів.

Ми не робили за прикладом прусаків, що розмістились постоем у Лімбурзі і Гушар наївав їх зненацька по селах: ми жили у наметах. На війні треба бути дуже обережним; у теплі та у добрі не трудно й заснути. Краще мерзнути, а не спати.

Отож 29 падолиста вранці, коли ми варили обід, несподівано на обрію небозводу, праворуч од нас, побачили ми якісь сині смуги, що посунули по всіх дорогах та окопах, що спускались з гори до Франкфурта. Ті смуги були ще більш, як за милью від нас, а у нашому баталіоні вже всі старі салдати, що записались охотника-

ми, відразу зрозуміли, що воно таке і за-
гомоніли:

— Вороги йдуть!

Де-котрі бачили навіть кавалерію, вони показували нам рукою то одну, то другу частину тих смуг; нам здавалося, що вони стоять на місці, а тимчасом вони, хоч по-волі, а наближались до нас. Біля години другої вони вже простяглися від Гомбурга до Обервезена на протилежне взгірря. Сила штиків та шоломів полискували на сонці і ми бачили, що там було від сорока до п'ятидесяти тисяч чоловіка, але ніхто з нас і в думці не мав, що король Фрідріх-Вільгельм і герцог Брауншвейгський, які вирятувались з Аргани з ласки Дюмур'є, були там таки, при війську і хотіли помститись на нас за свою поразку. Ми довідались про це пізніше!

Кюстін у ту пору був у Майнці. Гушар командував військом, що стояло коло Хегста, недалеко Майнца; наш командир Мен'є був у Кенігсштейні; капітан Жорді д'Абершвіллер зараз послав дати знати Гушарові про все, що коїться. Пригадую собі, як швидко причвалав Гушар з інженерним полковником Гюі-Берноном та двома чи трьома офіцерами з генерального обозу. Вони у-чвал проїхали селом і добігли до самого краю гори, що проти Бергена; там зібрались усі старі салдати 1 гірничого баталіону і Вогезці враз із Бокенгеймськими селянами, і всі стежили за рухом ворогів. Гушар, інженер і офіцери

довго дивились мовчки. Нарешті один з молодших офіцерів озвався:

— Вони стягаються до Бергена.

— Еге,— сказав Гушар;— це білі мундіри. Битва почнеться завтра.

Потім він звернувся до Жорді і сказав йому:

— Стежте за всіма їх рухами, капітане, і давайте мені знати що-години.

Потім він повернув коня і швидко поїхав, а за ним і всі його офіцери. Цілий той день, 29-го, ми не бачили нічого нового; вороги йшли тим самим напрямом; білі й сині мундіри збирались на довгому взгіррі, що над Франкфуртом.

Тої ночі тисячі обозних огнів круг Бергена освітили темне небо, а руху не видно було ніякого: знатися прусаки спочивали; але безліч огнів мигтіло у місті, по садах та по-над берегами Майна.

О годині третій з-півночі я стояв на варті і, бачивши той рух у Франкфурті серед загальної тиші, я думав собі, що не слід довіряти німцям; вони всі стоять один за одного, всі проти нас і напевне лагодять нам якусь біду. Правда, ми забрали те місто, наших там у фортеці дві тисячі чоловіка залоги, напевне скрізь сторожі подвоєно; але ж дві тисячі чоловіка не можуть оборонити таку довгу лінію окопів, особливо коли городяне і народ тягнутимуть за ворогами.

Та й наше невелике військо,—пятнадцять-двадцять тисяч чоловіка,—не може

встояти проти пів-сотні тисяч ворогів; нам конче треба було підмоги.

Всі ті думки і ще багато інших проходили у моїй голові.

Ніч минула спокійно. Але другого дня вранці між 9 та 10 годиною у Франкфурті задзвонили на гвалт і на вулицях залунали вистріли; незабаром почалася справжня перестрілка; видима річ—ціле місто повстало.

Прусаци тільки того й чекали; поки залога і городяне билися одно з одним, вони підійшли до міста і примусили відчинити браму. Нам дуже хотілось побігти на підмогу товаришам, але ми не могли покинути наші обози й шанці, бо вороги відрізали б нас од нашого війська. Стріляння з фортеці не вгавало. Мішане-ткачі, ковалі, столярі, шевці, кравці, всякі інші ремесники і юрби насауських селян, здебільшого виноградарів, билися з нашими охотниками, а підбивали їх на те заможні городяне—буржуа, що самі сиділи собі безпечно по домівках.

О полудні гарматні вистріли виявили нам, що прусаци наближаються до міських окопів і попали вже під вогонь фортеці; видима річ була, що наш комендант Гельден завзявся одважно оборонятись. Та що ж ви зробите, коли весь народ повстав і хоче позбутися вас? А надто—як же обороняти всі ті сади, хатки, бесідки, перегорожені тинами та парканами, що йшли аж до самих окопів фор-

теці і давали змогу ворогам підходити зовсім непомітно? І що може вдіяти дві тисячі чоловіка проти сотні тисяч?

У пізніші часи таку фортецю напевне підпалили б, щоб примусити городян схаменутись, але за тих часів таких способів ще не вживали, бо людські почуття ще не заглухли в людях; вся Франція обурилась була на Жаррі за те, що він спалив одно невеличке бельгійське село.

І так ми здалеку дивились на ту сумну подію, самі не знаючи напевне, що там робиться, прислухаючись до стріляння з рушниць та гармат, до дзвонів, що били на гвалт і тремтіли ми від злоти, що мусимо стояти на місці. Коли це біля години другої з полудня тисяч сім чи вісім прусаків з рушницями в руках, почали спускатися з гори від Бергена, прямуючи на нас. Вони йшли бойовою лавою, по пів-баталіона.

Капітан Жорзі та командіри 2 та 3 Вогезських баталіонів поставили нас у три ряди за горбочком, щоб був нам захист, а наших шість невеликих гармат поставили у перемезках.

Ми налаштували рушниці і чекали. Прусаки підходили в доброму ладі; їх прапори з чорними орлами посередині майали між рядами; вони вже спустились у долину, коли це несподівано причвалав до нас офіцер з генерального штабу з приказом негайно відступити назад.

Всякий зрозуміє, як нам гірко було

відступаги перед прусаками! Але приказ був ясний і ми, не гаючи часу, пішли на Хегст, забравши з собою наші вбогі гармати, що з них не довелося нам ні разу вистрілити.

Ми вийшли з села і подалися шляхом, а прусаки стали між нашим колишнім табаром та Франкфуртом, щоб одрізати нашим відступ з фортеці на велику Гріздеймську дорогу по-над Майном; коли це враз нас зупинив другий офіцер з генерального штабу і дав приказ взяти Бокенгейм назад; там уже засіли прусаки і лагодились стріляти нам наздогін. Ми дуже зраділи з того приказу, а ще більше з того, що нам на підмогу прийшло два баталіони гренадерів.

Ми вернулись і кинулись на прусаків у штики, мов хижі вовки, з криком: „Слава республіці!“ Вони були такі здивовані нашим несподіваним нападом, що зараз відступили геть з гори; там, у тому селі, ми вбили їх від трьох до чотирьох сот чоловіка. Тимчасом підійшли гренадери з двома гарматами; їх поставили з краю гори, а ми стали за ними на підмогу; ті прусаки, що йшли між Букенгеймом та Франкфуртом і були певні, що з нашого боку їм ніякого лиха не буде, бо село зайняло їх військо — попали під страшений град картечі і мусіли втікати прожогом у сади, покидаючи по дорозі велику силу вбитих і ранених.

Саме у той час на підмогу нашій за-

лозі прийшов Нейвінгер з дев'ятьма тисячами чоловіка; він станув перед міськими мурами і прусаки таким чином опинились між двох огнів. З цього оповідання видно, що на війні багато залежить від несподіваного випадку. Перший приказ вийти з села дав нам Гушар, а Кюстін, що причвалав із Майнца зараз звелів нам взяти село назад. Як-би ми були лишилися на нашій позиції, прусаки не наважались-би іти між нами та Франкфуртом, бо ми лишилися-би по-за ними і могли-б любенько розстрілювати їх. Вони втратили мало не півтори тисячі чоловіка тільки через той нещасний для них випадок.

На жаль Нейвінгер опізнився з підмогою залозі; Франкфуртські мешканці вже відчинили браму прусакам; наші два баталіони, коли їх обступили робочі, селяне, прусаки та австрійці,—повинні були здатись у полон. Тільки два других баталіони з майором ван-Гельденом на чолі встигли пробитись до міських окопів; ті два баталіони злучившись з Нейвінгером, відступили по-над Майн, а за ними і всі інші команди поспішно покидали свої позиції.

Сам Гушар прийшов по нас з ескадроном своїх стрільців. Він був одважний вояка, але не завжди він знав, що треба робити: йому треба було все докладно бачити перед очима, а тоді він міг давати лад; чого він не бачив—за те не думав,

або думав занадто пізно; тому-то не завжди йому щастило.

Тепер ми відступали, а прусаки зайняли Франкфурт; наші окопи та шанці понад Майном могли тепер служити проти нас; конче треба було відступити як мога швидче.

Коло п'ятої години у вчорі ми зайняли позицію між Сассельгеймом та Зульцбагом. Прусаки йшли зараз за нами; наші останні команди перестрілювались з ними. Ми поставили вісім гармат перед селом Редельгеймом; вороги думали, що відкинуть нас геть аж до Майнца, а ми привітали їх градом картечі і таким чином одбили їм всяку охоту підходити до нас занадто близько.

Ми простояли на місці цілу ніч, сподіваючись бою. Кюстін, Бірон, Богарне та Гушар зібрались до купи; вони радились до самого ранку у великому трьохбарвному шатрі, де розпалено було вогонь. Але прусаки на другий день не показувались і ми спокійно вернулись собі у Майнц.

У тих двох баталіонах, що їм пощастило вибратися з Франкфурта, був і Мареско і сестра Лізбета. Вони втратили там свого коня, візок, усе награвоване добро і раді були, що хоч з душею вихопились з такої біди.

Кюстін завжди приписував собі всю славу, коли яка справа кінчалася добре, а коли не щастило, то складав усю провину

на чужі голови; тепер він віддав майора ван-Гельдена під суд і його, одважного вояку, що бився як лев, скинуто було з посади.

Ось як скінчилося для нас здобуття Франкфурта. А тепер буду розказувати про інші події.

VII.

Того дня, як ми вертались у Майнц, ішов сніг; обидва береги ріки, великий плавний міст і мури фортеці, і дахівки старого, понурого міста білили далеко навкруги; баталіони, ескадрони, гармати і обози сунули мовчки на свої давні квартири. Скільки полків лишилося по тим боці у Костгеймі та його околицях. Полковника Мен'є і чотиріста чоловіка, що були з ним, прусаки обложили у Кенігштейні, за дві милі від нас. 1792 рік кінчався для нас нещасливо.

Довелося нам знов взятися до роботи на лютому холоді. Ой, коли-б то нашу роботу мусіли робити пани—дворяне,—вони-б усі погинули! Але ми були мужики, робочі, ремесники, дроворуби,—одно слово—люде, що звикли до роботи; ми не боялись намуляти собі мозолів на долонях або повідморожувати ноги.

У початку січня Конвент прислав своїх повномочних: Ревбеля, Гаусмана та Мерлена з Тіонвіля, щоб підбадьорити нас. Вони цілі дні проводили з нами на робо-

тах, серед куп землі, у великих брилях з підопнятими крисами, у трьохбарвних поясах з шаблями, що волочились за ними.

— Не журіться, громадяне,—гукали вони,—справа йде добре!

А хоч мороз витискав у нас сльози з очей, ми проте відповідали їм:

— Слава республіці!

Німці завжди люблять жити з вигодами. Пам'ятаю, як повномочні від Конвента, користуючись з метелиці, пішли до них у гостину у Гохгейм, з восьми баталіонами охотників. Під вечір ми почули гарматні вистріли. Наші заскочили прусаків зненацька у їх квартирах і вночі пригнали до нас цілу юрбу бранців. Але другого дня, хоч непогода була така сама, прусаки великими потугами облягли Гохгейм і мало-мало не забрали повномочних враз із тими восьми баталіонами; довелося пробиватись на одчай і ми втратили у тій справі скільки гармат і скільки сот чоловіка.

Так зимою минав тиждень за тижнем. Ми сушились вечорами коло вогню і читали „Вісти“ Конвентські; там раз-у-раз оповідалося про повсякчасні суперечки монтан'ярів з жірондистами. Тоді-ж таки почалися балачки про ту шафу з потайними шухлядками, повними паперів, що її знайдено було у Тюл'ерійському палаці; газета багато писала про ту „залізну шафу“. Один слюсар, на ймення Гамен, помагав Людовикові XVI робити ту ша-

фу,—бо у вільний час король любив ба-
витись у слюсарство. Слюсарь той зане-
дужав і здалося йому, що король отруїв
його, щоб він нікому не розказав про
ту шафу і, щоб помститись, перед смер-
тю розказав усе міністрові Ролянові.
Тоді багато гомону було з того приводу.

Я заходив іноді до сестри і до Ма-
реско у церкву св. Ігната і там, у тій
старій будівлі, не раз дивувався, як легко
і швидко ті парижане можуть розпалитись.
Цікаві й палкі, вони не могли вгамуватись,
читаючи „Вісти“; вони злізали на столи і
говорили промови, по троє, по четверо
чоловіка враз, робили внески і збирались
подавати заяву проти Роляна; вони обви-
нуувачували того міністра, що він ніби-то
попалив усі папери з тої „залізної шафи“,
бо вони могли наробити шкоди жіронди-
стам. А як тільки приходили звістки, що
були їм до смаку, вони всі танцювали
карман'олу. Бувало іноді, що за ними й
ціле місто, — робочі, городяне-буржуа,
охотники,—так само розпалались і вилю-
вались.

Пригадую, як хвилювались усі, коли
прийшла звістка, що колишнього короля
Людовика XVI мають судити.

Вже давно звідусіль подавалися прохання,
щоб його було віддано під суд, а тепер
сталось так, ніби ніхто ніколи й не думав,
що таку людину можна судити.

Я на своїм віку бачив багато судових
кримінальних справ: судили розбійників,

отруйників, паліїв, у всіх тих справах публіка надзвичайно цікавилась, хотіла знати: яке обличчя у злочинця, яке було його життя, що його питали на суді та що він на ті питання відповідав; газети про судову справу чекають нетерпляче і ніколи ніхто й на чверть того не цікавився так життям чесною людини, її доброю славою та чемним обличчям.

Але всяка така цікавість є дрібниця, коли рівняти з тим, як усі уважно стежили за судовою справою колишнього короля Франції, якого тепер називали просто: Люї Капет. У пивярнях, у шинках та у казармах ні про що інше вже й не говорили.

Одні казали, що його просто треба розстріляти без суду, як ворога республіки і всього народу, інші—що треба тільки вигнати з Франції його і всю його сім'ю; треті знов казали, що він заслужив на гільотину за зраду отчизни. Звичайно здійсмалися суперечки. Як і по всій Франції, так і у війську були свої монтан'яри, свої жірондисти, свої люде „Багна“, а опріче того були й родичі емігрантів і тих священиків, що не присягнули на конституцію.

Такі люде, як Шовель, ще не взяли були переваги. Можна собі уявити, яка плутанина була найпреріжніших думок і міркувань!

Але найзавзятіша боротьба була у Конвенті. Після всіх заходів, щоб не допустити

суду над королем, жірондисти що-дня придумували якусь нову причину, щоб одтягнути судовий присуд. Раз вони говорили, що на підставі конституції року 1791 король невідповідальний; їм на це казали, що він сам зневажив ту конституцію. Другого дня вони кричали, що це нечувана, страшенна річ, що Конвент не є суд.

Коли їх і тут збивали з ґрунту, вони казали, що в цій справі треба спитати народ; вони пробували і застрахати, впевняючи, що смерть Людовика з'єднає у спілку проти Франції всіх королів—і так далі, без кінця-краю. Іноді вони цілими сотнями зривалися зо своїх лавок і, мов скажені, кидалися на монтан'ярів; коли б їх не розбороняли спокійні люде з „Багна“, то може не без душоубства там було б.

А тимчасом король справді зрадив свій народ; папєри, що їх знайдено було у „залізній шафі“, ясно доводили це. Він витратив половину своїх грошей на те, щоб підкупити депутатів та допомгти кобленцьким емігрантам; він закликав на Францію прусаків та австрійців, щоб вони вернули назад усі права і йому, і дворянству, і духовенству, а нас щоб знов повернули в неволю. Коли б яка-небудь проста людина зробила четверту частину тих злочинств, то її напевне засудили б в одну мить.

Але це ж король! І щоб вирятувати

Його, жірондисти, що називали себе республіканцями, не боялись підняти у Франції усобицю і хатню війну, бо коли вони хотіли передати суд над Людовиком у виборчі зібрання, то по всій країні повстали б такі самі суперечки і колотнеча, як і у Конвенті.

А тимчасом починався голод, ціна на хліб з дня на день ставала більша; робочим платили асігнаціями (паперовими грошми), а вони не мали й чверті справжньої ціни; купці не хотіли брати тих асігнацій за свій крам; доводилось цілими годинами стояти під дверима пекарень, щоб дочекатись хунта хліба; нарешті народ, що його батьки, брати й сини воювали у Німеччині та Бельгії,—бо жірондисти настояли на тому, щоб війна велася далі,—народ почав умірати з голоду! Народ благав у Конвента рятунку, просив настановити таксу на харчі, але жірондисти не чули того стогіну народнього: вони жаліли тільки Людовика XVI.

Все це діялось у кінці грудня і в початку січня.

Тижнів за два перед тими подіями пройшла чутка, що Бернанвіль, що став на місце Келлермана на чолі мозельської армії, іде до нас на підмогу, щоб з'єднаними силами побороти ворогів. Але йому не пощастило пройти далі за Саарбрюк, бо прусаки зараз стягнули великі потуги до Пеллюгену та Вібельтаузену, щоб оборонити проходи. 4-й мертський баталіон

охочі стрілки з Сен-Моріса визначились одвагою у тій баталії; багато говорили також про надзвичайні вчинки попенкурського баталіона та 96 пішого полка. Після тої баталії тосканські та австрійські драгуни розтаборувались між Сарою та Рейном. Прусаки понаводили мости у Баккаралі та інших місцях і нашим гусарам, що проводили до нас обози з харчами з Ляндау та Вісембурга, не раз доводилось одбиватись од них. —

Я писав до Маргарити і розказував їй, як живемо ми під дощем, під снігом, у болоті. Відповіді я не мав і думав, що напевне нашу пошту переймають вороги. Це траплялося дуже часто за останніх часів; і газети приходили до нас не справно, на превеликий жаль тих людей, що нічим іншим не цікавились, опріче суду над Людовиком XVI. Але одного ранку, вертаючись з ваїти, побачив я на сходах казарми людину у куртці робочій, а старий Сом кричить мені з-гори:

— А швидче, Мішелю! Тебе тут допитуються.

Дивлюся—аж це Квентін Мюро, почтарь, що їздив від Пфальцбурга до Сартеміну і жив коло німецької брами у Пфальцбурзі. Можна собі уявити, як я зрадів, побачивши земляка! Я аж обняти його хотів з радощів.

— Та це ви, дядьку Мюро?—скрикнув я.—Боже мій, невже ж ви приїхали з нашої сторони?

— А то звідкіля ж?—усміхнувся він.—Я й тобі гостинця привіз. Але він лишився у трактирі „Сонця“, я туди заїхав своїм візком. Не міг я носитися з кошиком, не знавши, де тебе знайду.

— Ви бачили Маргариту?—спитав я.

— А вже ж; я бачив її тамтого тижня у книгарні; там і братік твій Етьєн. Вона так упрашала мене, що вже мусів я взяти кошика для тебе. Чекай но,—сказав він, засовуючи руку за пазуху;—тут є ще до тебе й лист.

Він добув зо свого величезного гаманця листа і я відразу по письмі пізнав, що то від Маргарити.

Серце забилося у мене з радощів. Товариші, що зібралися круг нас, дивились на мене. А мені хотілося прочитати листа на самоті і я, перемигши нетерплячку, поклав його у кешеню.

— Добре, добре, дядку Мюро,—сказав я.—Ходім тепер по кошика.

Ми пішли з ним і дорогою я роспитував його про Маргариту, про дядка Жана, про батька, про всіх і про все, але раз-у-раз вертався я до питання: чи здорова Маргарита, чи не схудла вона, чи весела, чи здоров мій батько. Мюро ледве встигав одповідати мені. Ми зустрічали багато людей на вулицях, але я бачив тільки його одного. Воли він казав мені: —„А вже ж вони всі здорові. Маргарита гоженька й веселенька, як завжди, у дядка Жана такий самий товстий живіт і дов-

гі вуси, як і були“,—я говорив:—„Ой, як же воно добре!“

І здавалося мені, що аж подихнуло на мене рідним повітрям. Я любо дивився на старого Квентіна Мюро, на його велику бородавку коло носа, на зморшки коло його маленьких очей з жовтими віями,—і мені здавалося, що він дуже гарний.

Але, коли ми прийшли на стару вулицю, де, як розказують, народився Гутенберг, що вигадав друкувати книги, я не міг не помітити велику силу людей у сивих куртках та штанях, у червоних жилетах та трекутних брилях; ті люде метушились між возами, що зайняли всю вулицю; вони перекликувались знайомими йменами з Сарбурга, Саверна, Мітельбронна та інших рідних мені місць.

— О, та ви не одні приїхали сюди у Майнц?—спитав я Мюро.

— Ні, нас сюди приїхало з півтора ста чоловіка,—озвався він. Нас послали завезти сюди пороху, бомб та гармати. Дома мою роботу справляє тепер мій син Баптіст, а я за нього приїхав сюди. Вас, здається, збираються ворога заперти тут.

— А ніхто вас не нападав?—спитав я.

Вн засміявся і odmовив:

— Пфальцбурзька національна гвардія проводила нас до Рорбаха, звідтіля нам дали для охорони дві сотні драгунів з Сент-Авельду. Перших три дні все йшло добре, але четвертого дня після полудня нам довелося пережити лиху годину. Це

було між Ляндю та Франкенгалем; наші вози тягнулись довгою низкою по дорозі і ми йшли собі байдужісенько; наші драгуни їхали з одного і з другого боку, коли це враз чоловіка з десятеро драгунів, що їхали попереду, вернулись і кажуть, що проти нас ідуть якісь люде у червоних шинелях і напевне хочуть напасти на нас. Нам крикнули: „Сійте!“ і в тут ж мить ми побачили, як ті червоні шинелі спускаються проти нас з горба; були вони у хутряних шапках і з довгими списами.

— І ви не злякались, дядьку Мюро?

— Злякався? Оттаке вигадав! Наші драгуни побігли проти них і там, у ярі, почалася між ними бійка. Ми з дороги дивились на них. Втім з десяток тих поганців, одділившись од своїх, що билися з нашими, об'їхали яр і у-чвал наскочили на нас; вони кричали нам своєю північною німецькою мовою, щоб ми поперевертали вози. Я стояв п'ятим чи шостим з початку; перші наші візники втекли; один з тих німців у червоних шинелях, високий, чорний, підбіг, приставив мені до носа пістоля і сказав впрягати коней. Але я вмить одштовхнув його руку і витяв його пужалном та так лепсько, що половина його бороди лишилась на пужалні і зуби йому повискакували з лівого боку. Він аж остовпів, а потім захитався у сідлі, випустив з рук уздечку, погубив стремена. Бачивши це здалеку, двоє інших

почвалали на мене, наставивши списи і я ледве встиг сховатись за фуру. Замість мене зазнав лиха цибатий Макрі, що з „Трьох хат“: один німець прошив його списом у бік і він упав на землю; а Микола Фінк кинувся йому на поміч, та його самого два рази рубнули через ніс та щоку. Мені не встигли зробити нічого, бо наші драгуни у той час вернулись до нас і ті розбійники втекли, покинувши з півтора десятка вбитих у ярі. Нам ще лишилося від них скільки коней, і ми їх припрягли до наших.

Старий Мюро щиро сміявся, розказуючи мені про ту подію.

— А що ж з тим судом над Людовиком XVI,—спитав я його; що там говорять про це у наших місцях?

— Суд над Капетом? А що ж—жінки про це дуже балакають. Моя жінка хотіла ставити за нього свічки у церкві, та я її добре побив за це. Генрідорфський піп упевняє, що з неба зійдуть легіони янголів, щоб обороняти його. Всякий раз, як наші жандарми приїздять, щоб його арештувати, то вартовий, що він його поставив на дзвіниці, зараз сповіщає його і він ховається. Доведеться, либонь, спалити його кубло. Я зустрів там тої неділі твою матір на дорозі у Генрідорф: вона аж почорніла від злости та туги за Марію-Антуанету, яка й не думає за неї та таких, як вона.

Та все це, бачиш Мішелю, дурниця.

Ми, селяне, що живемо під самим містом, найбільше думаєм про громадянина Камбона: він ділить землю емігрантів на дрібні участки, щоб усякий міг купити собі, скільки може, а надто—продає ті участки на-борг. Оце для нас велике діло. Таку людину я поважаю! Нехай же тепер аристократи поpróbують забрати у нас назад свою землю, після того, як ми заплатили за неї гроші! Та тоді всі французькі селяне повстали б на них тисячами, сотнями тисяч! Ми винищили б усіх тих дармоїдів до останнього! Ой, Боже мій, милий! Як би то знаття, що так воно буде, як тепер! Скільки ж то горілки випив я по шинках за тих тридцять сім літ, що живу на світі! А скільки ж то землі та лугу, та лісу міг би я тепер купити за ті гроші, що пропив! Та вже дарма; того, що сталося, назад не вернути. Нехай же з того буде хоч дітям нашим наука: що проїв та пропив—те на віки пропало.

А що до Капета, то мені однаковісенько: чи відрубують йому голову, чи вивезуть його з жандармами геть заґрянцю; аби тільки моя стара не переводила мої гроші, мою працю на те, щоб наймати молебні за його здоров'я. Та тепер я гляжу за нею добре та інші наші люде не потурають своїм жінкам.

Сотні літ ті аристократи користувалися всіма землями, а ми, бідні мужики, надіялися тільки на царство небесне; нехай же тепер ми поживемо по-людському на землі,

а вони нехай надіються собі на царство в небі.

Ми вийшли у великі ворота заїзду і він сказав:

— Ось ми й прийшли, Мішелю; почекай трошки, я влізу на фуру; твій кошик геть на самім споді.

Він вліз на свій великий віз і через який час подав мені кошика:

— На, бери!

Це був кошик роботи мого батька, зовсім такий, як той, що я два роки тому посилав у Париж на вулицю Буржуа № 11, тільки трошки менший. Я держав його в руках і згадав собі ті давні щасливі часи і від тих спогадів аж дух мені заперся у грудях.

— А скільки я маю заплатити вам за провіз, дядьку Мюро?—спитав я по-тиху.

— Е, що там!—Нічого, — озвався він. Пляшку вина постав, Мішелю, коли хочеш.

Ми пішли у трактир і я сказав подати пляшку вина. У трактирі було повно народу. Цибатий Микола Фінк сидів коло грубки, а голова була йому зав'язана закрівавленою хусткою; він ніби зажурився, ніби куняв. Я сів у кутку за дверима проти Мюро і почав читати Маргаритиною листа.

Всяка людина мала щастя, що її хтось кохав хоч раз на-віку; але, коли вас любить жінка розумна, що не тільки розкажує вам про своє кохання, але й дбає про всі ваші потреби, розважає вас, підбадьо-

рює, дає добрі поради і не забуває нічого, що може бути вам любо, то це таке щастя, що про його згадуєте й тоді, коли вам буде дев'яност літ. Таким щастям можна пишатися, що маєш таке кохання, бо воно дається людям не часто, ще менше, ніж виграти на лотерії.

Маргарита посилала мені у кошику дві добрі нові сорочки, вовняні панчохи, щоб не мерз я в ноги; вона навіть підшила їх повсткою, щоб тепліше було. Ще посилала вона вовняну сорочку і пару добрих черевиків, підбитих цвяхами,—одно слово все, чого треба людині, коли доводиться їй жити в болоті та холоді і хочеться після роботи обсушитись та погрітись. Скільки ж то треба розуму і доброї охоти, щоб усе це придумати і передбачити зарані! Не забула вона й про інші гостинці: була у кошику добра шинка, шматок копченого сала і пляшка вина. Я радий був невимовно і поклав собі берегти себе за-для тої розумної і доброї дівчини; еге, я так собі поклав, наскільки воно можливо берегтися, коли доводиться обороняти отчизну і волю. Та годі про це довго розказувати: всякий мене й сам зрозуміє.

У Маргаритиному листі був ще листок од Шовеля. На жаль—я його згубив, а там він багато де-чого вияснив і пророкував такого, що потім здійснилося. Був той лист адресований до коваля Жана у Бара-

ки і писаний, коли не помиляюсь, 1 грудня р. 1792.

У тім листі Шовель писав про проводирів монтан'ярів, особливо про Дантона; його він ставив вище за всіх за його одвагу, красномовство, розум і добре серце. Він розказував, що після всякої суперечки у Конвенті Дантон перший простягав руку до жірондистів і благав їх іменем отчизни забути всі сварки і об'єднатись з монтан'ярами за-для добра республіки. Але, хоча жірондистів було багато людей вельми розумних і красномовних, вони всі дуже слухалися пані Ролян, а була вона жінка дуже шаноблива і важким духом на Дантона дихала.

Ще казав Шовель, що „коли жірондисти будуть і далі завзято ставитися проти всіх заходів, потрібних для оборони отчизни, то неминуче дійде раніше чи пізніше до справжньої бійки; що така бійка доведе до великого нещастя: де-які південні департаменти (округи) будуть піддержувати своїх депутатів, а зрадники-попи і вандейські дворяне напевне скористуються нагодою, щоб почати хатню, бр-товбійчу війну, а велика небезпека для отчизни й республіки примусить нас взятися до страшних і суворих способів“.

Все це дуже засмутило Шовеля. Він хотів обстоювати свою справу до краю і він дуже ремствував на таких людей, як Верніо за те, що він корився якійсь там жірондистці Марії-Антуанеті. На останку

він казав, що тепер буде поставлено питання про суд над королем, щоб примусити жірондистів висловитись і навіть може зробити розчах у їх партії. Вважаючи на те, чи приймуть вони той суд, чи ні, можна буде напевне в'яснити тоді, хто вони: роялисти, чи республіканці.

І він казав правду; з першого дня суду над Людовиком XVI одразу виявилось, що ті пани думають і всяка тямуща людина зрозуміла це ясно.

Я був дуже радий з тих двох листів. Заплативши за пляшку вина і доручивши дядькові Мюро поцілувати за мене Маргариту в обидві щічки, а також батька та Ет'єна, я взяв кошика на плечі і веселий вернувся у напу казарму, на вулиці Капуцинів.

Другого дня, 22 січня, ми довідались од присланих в армію посланців про присуд над королем, а через два—три дні почули й про смертну кару над ним, дарма, що жірондисти дуже твердо ставилися проти того і відтягали справу до останньої години. Але в Конвенті вони всі подали голоси за смертний присуд королеві.

Цю звістку радісно привітала вся армія.

Всі раділи, що нарешті суд став рівний для всіх і що тепер королі не можуть уже безкарно зраджувати отчизну і зневажати свою присягу.

VIII.

За весь місяць лютий до нас невпинно привозили хліб, соломую, а ще-більше гармати та кулі. На річці поставлено було скілька млинів і вони мололи зерно безупину; муку зсипали у запасні магазини та склади; знатися було, що нам доведеться видержати довгу облогу.

1-го лютого жірондист Бріссо предложив Конвентові об'явити війну Англії та Голандії; він упевняв, що англійський народ чекає тільки війни, щоб вигнати своїх аристократів і завести у себе республіку. Такі добрі звістки він, Бріссо, ніби-тї одержав просто з Лондону і ручиться за їх правдивість.

А по правді воно було зовсім не так: англійський міністр Пітт переслав ті неправдиві звістки до Бріссо через неширих республіканців. Піттові потрібна була війна з Францією для того, щоб приборкати революційні думки, що перейшли від нас і чим-раз більше ширилися в Англії; він хотів вернути аристократії її колишню повну силу. Він і сам давно був-би об'явив нам війну, коли б не б'оявся, що за це повстане на нього весь англійський народ; а обдуривши Бріссо і примусивши таким чином французів об'явити війну, він сам стояв-би собі о-сторонь, а англійці мусли-б мимохіть оборонятись.

Я не можу без гніву згадати того Бріссо. Він кричав у Законодавчому Зі-

бранні на Робесп'єра, що не хотів війни; він і його прихильники заводили всякі каверзи і бунтували народ своїми поганенькими газетами і таким чином довели нас до війни з Німеччиною у той час, коли ми ще до тої війни не були готові. Ця війна довела до того, що вороги вдерлися у Шампань, а у Парижі настали вересеньські душогубства.

Правда, у тій війні ми перемогли, але для того довелося закликати весь народ, щоб рятувати отчизну, зібрати, озброїти і зодягнути сотні тисяч чоловіка, витратити силу мільйонів грошей. А коли настає війна, все пропадає марно; і торгівля, і майстерства, і хліборобство все підупадає, бо не стає рук і грошей. Ми тоді розуміли це добре. Народ уже нічого не заробляв, люде не мали за що кушувати землю емігрантів; асігнації (папірові гроші) що стояли у добрій ціні, поки земля роспродувалась, почали спадати, доводилося випускати їх чим раз більше, а що більше їх випускали, то більше спадала їх ціна; одно слово нужда і бідність виростали чим раз гірше.

Все це, здавалось би, повинно було примусити наших заступників добре подумати перед тим, як накидати нам на шию нового ворога.

Але Бріссо обдурив Конвент, а до того наші перемоги над німцями та бельгійцями додали одваги і Конвент об'явив війну Англії та Голандії. Конвент знав,

що Пітт всіма силами буде намагатись, щоб помститися на нас за ту перешкоду, що ми зробили Англії, коли вона воювала з Америкою; отже негайно було постановлено набрати ще триста тисяч чоловіка і поділити всі наші збройні потуги на вісім армій; а з них три повинні були стояти на північній границі, одна в Альпах, одна у Варі, одна на берегах ля-Манша, одна—щоб обороняти Пірінеї і одна запасна, що мала стояти у Шальоні.

Конвент поклав опріче того перемінити порядки у війську, як радив Дюбуа-Крансе. Було оповіщено приказом по армії, що касується всяка різниця між постійними піхотними полками та охотниками—добровольцями; всій піхоті покладено було платню від республіки; піхота ділилась на пів-брігади, що складалися кожна з одного баталіонґ постійного війська та двох баталіонів охотників; форма одежі для всіх повинна бути однакова; при кожній пів-брігаді повинно бути по шість гармат і пів-сотні пушкарів до них; на офіцерські посади одна третина назначалася за вислугу літ, а дві третини вибирали самі салдати, а затвержував їх найвищий командир; тільки генералів мав настановляти військовий міністр за згодою законодавчого зібрання.

Я так широко розказую вам про той новий лад у війську, заведений р. 1793 та 1794, бо ті пів-брігади було власне

те славне військо республіканське, що воювало нам стільки гарних країн; на жаль—усі ті здобутки ми втратили потім за часів імперії.

Ось чому я своїм простим розумом міркую, що коли ми хочемо знов здобувати, а не втрачати землі, то мусимо вернутись до тих безсмертних пів-бригад; бо не дурно-ж прості салдати з них повиходили на генералів—маршалів, а марки-тантки—крамарки поробились принцесами (княгинями).

Одно слово— ця постанова була дуже користна; зникла всяка ворожнеча між старими постійними салдатами та охотниками; постійне військо було добре муштроване і звикло до порядку, а охотники одважно билися за свободу; отже тепер республіканське військо стало і більше впорядковане, і завзятіше та сміливіше.

У початку березоля наш одважний командир Мен'є і його двісті п'ятдесят гренадерів вернулися з Кенігштейну, того стародавнього орлиного гнізда, яких багато на верхах надрейнських скель. Пам'ятаю, як вони переходили через міст, худі, змучені, виснажені, з блискучими очима, мов у голодних пацюків, з пошарпаним прапором і восьма невеличкими гарматами, що везли вони за собою. Видержали вони три місяці облоги, а не піддалися і вийшли з фортеці. Ми вітали їх криком:

— Слава Мен'є! Слава Кенігштейнським гренадерам! А вони сміялись, полискуючи великими зубами з під усів і стискали руки товаришам.

Через два тижні полковника Мен'є призвели, у генерали, а Конвент поклав, що оборонці Кенігштейна заслужили на подяку отчизни.

Наша армія займала тоді всю місцевість між Наге та Рейном, од Вінгена до Спіра; склади наші були у Франкенталі, що трохи вище Вормса; нас було тоді тільки сорок чи сорок п'ять тисяч чоловіка.

Після того, як ми відступили від Франкфурта, німецьке військо поділилось на три відділи: перший, де здебільшого були саксонці, обложив Кассель, другий, п'ятдесят тисяч прусаків та гесенців, перейшов Рейн коло Рейнфельда, на скільки верст нижче Вінгена і розтаборувався між Наге та Мозелем, ліворуч од нас; третій, двадцять п'ять тисяч австрійців, під командою Вурмзера піднявся в-гору по-над Рейном до Манштейна, загрожуючи нам з правого боку.

Заміри у тих австрійців були такі: перейти ріку по-заду нас, а в той самий час прусаки нападуть нас з лівого боку і відріжуть нас од Ляндю і таким чином обложать усю нашу армію у Майнці. Генерал Мен'є, що стояв у Спірі з дванадцятьма тисячами війська, стежив за всіма їх переходами.

Так малася справа, коли одного разу вранці прийшла у Майнц звістка, що прусаки напали нас з лівого боку і що ми підемо на підмогу туди. Зараз залунали крики: „Слава республіці!“ і потім наш баталіон, чотирі баталіони парижських охотників, Лянгедокські стрілки, гусари і гармати—вийшли з фортеці.

Старі постійні полки у білих мундирах і баталіони охотників у синіх з червоними відлогами довгою низкою посунули по дорозі, що спускається до Рейну. У кожного салдата торба була повна патронів; наш новий командир Микола Жорді з Абершвілера, здоровий, кремезний, чорнявий чолов'яга, що лиш скільки місяців перед тим вийшов з охотниками зо свого села, раз-у-раз повертався з сідла до нас і гукав, як Нейвінгер під Спіром; — Гей, горняки! Нині ми мусимо добре постаратись!

Всі усміхались, усі були раді.

Біля години другої ми почули, як здалеку гуркотіли гармати; день був ясний і ми бачили геть далеко хмарки білого диму. Ще більш години ми йшли прискореним маршем, як причвалав нам на-зустріч офіцер і крикнув, щоб ми повертали назад у Майнц. Гушар і Нейвінгер напали ворогів під Шграмбергом, але, довідавшись, що десять тисяч прусаків вийшли з Тріра, відбили у нас переправу через ріку і заходять нам з-заду,—вони дали приказ відступати.

Ми вернулись назад пізно у-вечорі, задрипані болотом і дуже сердиті, що стільки світа довелося плентатись дурнісенько.

Другого дня почали надходити валками вози з нашими раненими.

Гушар і Нейвінгер все ж таки лишились у Бінгені, але 28 березоля вороги підступили до них величезною силою і вони мусіли відступити. Нейвінгер хотів одбиватись, не послухавши приказу Кюстіна і його взяли у полон.

Це була перша наша поразка, яку довелося мені бачити. Нашому баталіонові був приказ вийти з фортеці і зайняти горб, що на ньому стояла міська шибениця, щоб поспробувати з тої сторони спинити ворогів. 96-й постійний баталіон та ще два інших враз з нашим простояли там од ранку до вечора і я, здається, ніколи до віку не чув такого страшного свисту куль та гуркоту гранат, як того дня.

Ескадронний командир Клярк, що потім був герцогом Фельтрським, прикривав відступ з орлеанськими драгунами. Гесенці обступили його з усіх боків, але він пробився через них після того, як наші відступили, забравши ранених і добігли до того горба, що ми обороняли.

Це була остання баталія, в якій брав участь наш баталіон перед облогою.

Через два дні, 30 березоля, Кюстін пробував спинити прусаків під Обер-Флер-

сгеймом, між Альзеєм та Вормсом, але, як австрійці перейшли Рейн під Спіром, то він, боячись, щоб його не відрізали від армії, відступив за лінію Вісембурга, попаливши наші склади у Франкенталі. Незабаром після того всі наші потуги мусли зібратись у Майнц і там зачинитись для оборони.

Потім мені не раз доводилося бачити великі зборища людей, але раніше я ніколи не бачив такого, як було у Майнці після нашого відступу з Вінгена: великі доми навколо майдану взято було під казарми; церкви, синагоги, лютеранські кірхи, ратушу, семинарію, замок—все повернуто було на склади сіна, стайні та казарми; найбільший склад сіна був у Соборі. Досі у мене перед очима стоїть уся та сила людей—піших, кінних, старих полків, охотників, городян, крамарів, наймитів, жінок, дітей, що товклися по вузьких вулицях, по майданах, окопах та коло міської брами.

До міста приїхали нові комісари: Флігер, Ріттер, Люї; вони помагали докторові Гофманові ширити республіканські думки серед городян; але без охорони їм нікуди неможна було ходити, бо монархисти раз-у-раз зломислили на них і наважувались зробити їм лихо.

Ми попробували зробити вилазку у Вормс, щоб лишити там частину гарнізона; на лихо прусаки стерегли всі дороги і відбили нас назад у фортецю; довелося

нам покинути всякі спроби пробитися і мимохіть засісти для оборони.

За коменданта у фортеці був генерал Дуаре. Інженерний генерал Мейн'є, що приїхав був навмисне з Парижа, щоб ушанцювати Кассель, обороняв те місто з півторатисячним військом.

Обозної справи гляділи у нас Обер-Дюбайє, ад'ютант Клебер та депутат Мерлен.

Тепер нас уже не рахували за охотників, а поставили на-рівні у всіх справах з постійним військом. Пляц-ад'ютант Клебер був суворий і твердий начальник що до військової справи; люде говорили, що він звик, будши в австрійців, бити салдатів і ніби то дуже жалкував тепер, що не може вживати такої самої кари у нас.

У ратуші невпинно засідала військова рада і я пам'ятаю, що мало не що-дня вранці за окопами Сен-Жана розстрілювано одного або двох грабіжників, ніби то на пострах усім иншим. Дуже можливо, що це були справді грабіжники або злодюжки, що кривдили та обкрадали чесних людей, але треба сказати, що салдатів раз-у-раз арештовували по жалобах усякого звичайного городянина.

Після того, як ми вийшли з Франкфурта, вся та країна дуже вороже ставилась до нас, тепер треба було за все платити чистим золотом, а грошей нам не видавали і доводилось жити одним салдатським пайком.

Недобрі звістки приходили з північної армії: військо генерала Валянса розбито під Екс-ля-Шапелем; у Вандеї повстали всі: священики, дворяне, селяне; генерала Дюмур'є вороги розбили під Нервінденом; англійський міністр Пітт пускався на всякі хитрі заходи, щоб підняти на нас усю Європу; французів побито у Римі.

Дантон закликав усіх громадян іти рятувати республіку, домагався, щоб настановлений був революційний суд для зрадників, щоб брався податок з багатих; жірондисти раз-у-раз прагнули війни і залюбки посиляли на смерть сотні тисяч нас, синів народніх, а у той самий час вони впадали в лютий гнів, коли підіймалося питання про суд над королем, зрадником отчизни, про кару иншим зрадникам, про податок з багачів.

Все це завдавало нам смутку і злість нас брала, а надто ще тих німців проти нас було так багато, аж по п'ять на одного і ми нічогосінько не могли їм зробити.

6-го квітня австрійці, прусаки та гесенці підійшли до фортеці. Того дня багато околичних селян приїхало на базар з овочами. Коли вони почули, що приказ вийшов зачинити міські брами, вони, бідні, з криком кинулись утікати геть із міста, забравши свої кошики та козубки. Я стояв тоді на варті коло брами Гагер. Дивлячись на тих селян, що втікали, я думав собі, що вони куди-щасливіші за нас, бо мо-

жуть вийти з міста і жити собі по своїх селах, на вільнім повітрі. Пригадав я собі облогу Ляндю. Яка нудьга була сидіти там, зачинившись, скільки місяців!

Ворогів ще була не досить велика сила, щоб почати справжню облогу, а все ж таки вони обступили нас з усіх сторін. Ми стріляли до їх роз'їздів і вони одповідали нам. Кулі свистіли на вулицях, розбивали шибки то тут, то там, випадком ранили якого-небудь перехожого і городяне виносили його з криком і плачем; жінки лементували, підіймаючи руки до неба і думали, що це вже почалася справжня війна. Але війна ще була перед нами.

Наше військо що-дня робило вилазки у Вейсенау, у Маріенборн, Бреценгейм та околичні села, щоб добути товару, бо генерал Кюстін не подбав зробити доброго запасу харчів для фортеці, хоч повинен був. У нас було багато гармат, пороху, вина, пива, горілки, сіна і хліба, а не було м'яса. Але ті вилазки довелося незабаром покинути: селяне вигнали всю худобу в ліси і нам доводилось вертатися ні з чим. Проте невеличкі шайки салдатів ще виходили іноді на грабіжі і Марко Дівес був завжди з ними; але й це тривало не довго, бо вийшов приказ стріляти в тих, хто своєю волею вийде з фортеці. Рови під майнцьськими окопами були повні води і ніяк не можна було вийти так, щоб вартовий не побачив; отже ніхто не важився виходити.

Так стояли справи аж до кінця квітня.

Коли не було служби вартової, ми не знали, що робити. „Вісти“ з Конвента до нас уже не доходили, а замість їх ми одержували підложні „вісти“, що їх прусаки друкували у Франкфурті.

У тих газетах писалося, що у Франції настало остаточне безладдя, друкувалися довгі списки покараних на смерть і серед них були ймена найкращих патріотів; сновіщалося, що північна армія повстала проти Парижа, що у Вандеї перемогли повстанці, що Марія-Антуанета буде королевою-регентшою на час, за малолітнього сина свого Людовика XVII і таке інше.

Даремно офіцери впевняли нас, що все це брехня, що вороги сами друкують ті фальшиві газети і підкидають їх нам,—тривога все більше і більше брала нас і деякі почали говорити, що треба неодмінно зробити загальну вилазку, відбити ворогів і з'єднатись з Вісембургською армією. Щоб не було розруху, комендант Дуаре оповістив денним приказом по війську, що Майнц є перша непохитна опора республіки проти Європи; що вороги не можуть піти на Францію, поки не заберуть Майнца у нас і що всякого, хто покине фортецю, буде розстріляно, як зрадника отчизни.

Австрійці пробували поставити дві батареї,—одну по дорозі на Вормс, другу—вище млина під лісом, де ми стояли табором, коли прийшли зо Спіра; але наші

великі гармати, що на сорок вісім цалів, підбили їх. Після того пройшла чутка, що вони хочуть заморити нас голодом, але ми були певні, що Кюстін визволить нас і дивувались, чого він так довго не йде.

З початку травня місяця знов почалися вилазки то з одного, то з другого боку, щоб перешкодити роботі ворогів і так було аж до кінця облоги.

Особливо пам'ятаю одну завзяту вилазку вночі з 30 на 31 травня проти села Марієнбург, де була генеральна квартира ворогів. Ми думали наскочити прусаків зненацька і може навіть забрати у полон пруського короля. П'ять чи шість тисяч чоловіка вийшло з фортеці о годині першій з-півночі, напали ворожі передові сили. Ми їх одбили і добігли до самої квартири Фрідріха-Вільгельма і там перебили кілька сот коней королівської гвардії. Але тут прусаки помітили нас, вдарили на гвалт і велика сила війська пішого та кінного кинулась на нас і відбила нас, гонячи геть аж до самих мурів фортеці. У тій вилазці ми втратили багато людей, бо один баталіон охотників помилився, прийняв Сентонжський полк, що носив ще білі мундири, за австрійців і довго стріляв у своїх.

Другого дня Фрідріх-Вільгельм завзято обстрілював місто з гармат; мабуть він дуже злякався тої ночі.

У половині травня одної дуже темної ночі вороги напали на нас з боку Вейсенау

та Маріенборна;—саме тої ночі у нас назначено було вилазку і з передових шанців забрато було мало не все військо; там лишились тільки невеликі вартові пікети і вороги в одну мить одбили їх і погнали. На базарному майдані і по всіх улицах зараз ударили на гвалт. Гармати на окопах заторохтіли, полискуючп червоним огнем на бастіонах Сен-Жана, Сен-Філіппа та на ліву башту коло Рейну. Наша Касельська фортеця також почала стріляти. Військо швидко лаштувалось на майдані серед переляканого натовпу народу. Навіть переклички не робили. Перші баталіони, що зібрались, зараз побігли по-ночі на підмогу передовим шанцям. Спустили міст коло Нової брами і тільки ми вийшли з фортеці, як зараз побачили, куди треба бігти, бо на передових окопах наші і німці стріляли з дуже близька одні в одних.

Командир Жорді кричав нам: „Вперед товариші! у штики“—і ми бігли. Картеча з двох шанців пролітала над нашими головами і страшенно шипіла. Коли ми підбігли до першого редута, Сен-Шарля, там уже не було наших, але навколо як комашні метушилось прусаків. Ми кинулись на них і у тому кутку почалась така ж сама завзята бійка, яку мені довелося бачити тільки під брамою Спіра. До віку не забуду я тих страшних прокльонів німецькою і французькою мовою, коли наш баталіон зчепився з прусаками око в око і почалась бійка на штики, а світив нам

тільки вогонь вистрілів. Це була справжня різниця! Після першого вистрілу вже ніхто не набивав рушниць і почалася рукопашна бійка; тільки й почувалося, що штик встрягав у щось м'яке і з де-рідка, коли блискав якийсь поодинокий вистріл, можна було бачити криваві купи трупів та ранених і лица покривлені скаженою лютістю.

Та воно трівало не довго.

Вмить дві чи три гранати прокотилися по-над окопом і, коли вони вибухнули трохи далі, при світлі того вогню ми побачили, що прусаки відступають. У той самий час один наш постійний полк надбіг скорою ходою і зайняв позицію праворуч од нас, засівши за окопами. Така була темрява, що ми не бачили один одного. Бійка ще йшла проти бастіону Сен-Філіпа; вистріли з рушниць лунали то густіше, то слабше, чутно було крик, слова французької та німецької команди і гуркіт гармат. Лунало іноді з темряви тупання кінських копит.

Хвилини через двадцять все ущухло. Баталіон зібрався у ряди з рушницями на плечі і кожний питав свого сусіда:

— Це ти, такий-то?... це ти?

Багато наших не озивалися.

Я і собі гукнув:

— Агов, дядьку Соме?.. Марку Дівес?.. Жане Ра?..

І старий Сом озвався до мене:

— Я тут, Мішелю. А ти-ж як?.. Живий?

— Я живий. А ви як?

— Удряпнуло мене, та це дурниця.

Тоді-ж я почув, як Марко Дівес викрикнув в іншому гурті товаришів:

— Бач, вражі сини! Оттакої бійки вони мабуть не опишуть у своїх газетах.

Ми всі прислухались, але все навколо затихло; тільки стогнали ранені і просили, щоб їх скоріше винесли.

Наш баталіон до дня чекав приказу вернутись назад. Ми втратили багато людей, але прусаки ще більше через нашу картечу. Наших вартових, що стояли були на передніх шанцях, прусаки вирізали всіх до останнього.

З тої пори німці почали обстрілювати нас гарматами ще завзятіше, ніж досі. На нас грядом сипалися бомби, гранати і кулі. Пожар займався у чотирьох—п'яти місцях одразу: ледве встигали ми погасити в однім місці, як треба вже було бігти гасити у друге.

Вилазки теж бували на обидва береги Рейна. При одній такій вилазці, щоб одбити острів Марса, де прусаки поставили багато гармат, був ранений скалкою гранати генерал Мен'є, комендант Касселя. Через скільки день він умер.

Все військо жалкувало за ним. Мен'є був одважний вояка, щирий патріот і дуже тямущий інженер. У багатьох звістка про смерть його витиснула сльози на очах. Комендант просив у німців замирення на час, щоб поховати його у маленькому

форті, що покійний сам вибудував п'ять місяців перед тим і навіть прусаки, бачивши той похорон, як ми йшли, спустивши рушниці долі,—віддали останню честь тому республіканцеві, що так одважно воював з ними; на його славу вони дали випал з усіх своїх гармат. Фрідріх Вільгельм ніколи не визначався добрим серцем, але на цей раз принаймні він виявив, що вміє шанувати одвагу і талант.

Діялось воно 13 червня.

Днів через три після того вороги почали копати свій перший окіп ліворуч од Майнца, за селом Вейсенау. Вилазки знов почалися частіше, щоб перебивати їм роботу і обороняти наші передові шанці. Іноді ми вдавали ніби-то покидаєм ті шанці, але як скоро тільки прусаки займали їх, гармати з наших мурів змітали їх геть і ми вертались і знов там засідали.

Бійки ставали чим раз завзятіші, бо німці воювали під оком своїх королів, що дивилися здалеку на них через підзорні трубки; а всякому відомо, що салдат стає сміливіший, коли воює під оком свого короля! А проте ми раз-у-раз побивали їх. За всіма тинами, у всіх ровах, попід окопами садків і серед могил на монастирському цвінтарі лежали наші купками та рядками у білих та синіх мундирах; не мало було наших і в лахмітті, бо з тої пори, як ми забрали запасні склади у Вармсі наша одежа дуже обшарпалась

під снігом та дощем. Якись дивні птиці поналітали на береги Рейна; у них були довгі чорні та білі крила,—вони обсідали тих убитих і клювали їх. Душно було, дощі часто випадали і коли бувало вітер тягнув з того боку, то всі мусіли втікати з окопів. Таке сумне видовисько наганяє багато невеселих думок, особливо, як подумати собі:

— Цеї ночі має бути вилазка, а завтра, може і я буду лежати так само, як оці мерці.

І хоч на війні звикаєшся до куль, до бомб, до штіків та шабель, такі думки проте часто лізуть у голову всякий людині; і буває непереможна охота розважити себе чим небудь веселішим.

Що вечора біля години дев'ятої прусаци та австрійці починали обстрілювати місто. Бомби, блиснувши на хвилину серед зір на небі, падали на бруковані вулиці або пробивали старі дома, починаючи з дахівки через усі поверхи аж до підвалу, а потім вибухували у складах сала, горілки, смоли, у свічних, бакалійних, аптечних та інших усяких крамницях і трош'ли вікна; займався пожар, починався плач, крик, стогін,—це було таке видовисько, що до нього я не міг ніяк звикнути аж до кінця війни, хоч кажуть люде, що звикнути можна до всього.

Лунали крики: „Пожар! пожар!“ Збігалися люде, вогонь розпалаявся чим-раз гірше, бомби та гранати падали у натовп

того народу, що збігся гасити. Торохтіла стрільня з рушниць, гупали гарматні вистріли, лунав спів марсел'єзи, а вранці вдосвіта по темних ще вулицях, через бруси дерева, що ще курились, повз пожарищ, де ще з грюкотом валилися крокви й банти обгорілих дахівок,—виносили ранених, попечених, покалічених. І коло тих пожарищ, розвалених обсмалених стін манячили постаті жінок, скулених, скорчених, що старалися руками зогріти задубілі від холоду ноги; сиділи на руїнах діди, похиливши сиві голови; інші ходили купками по вулицях, з клуночками в руках, без притулку, без захисту; ще недавно це були люде заможні, а тепер вони ще нужденніші за тих старців-жебраків, що помірають з голоду. За-молоду на такі явища якось не так звертаєш увагу, але на старість пригадуються всі ті події, мов тяжкий сон-мара і мимохіть встає питання:

— Невже-ж це правда? Невже-ж я дійсно таки бачив усі ті страховища?

І сам собі відповідаю:—„Еге, бачив, та ще у тисячу раз гірше“!

Оттак німецькі королі обстрілювали майно своїх власних підданих; сами вони жили тоді у гарних ріжнобарвних шатрах, поставлених серед зелених лісів або під холодком садових дерев; вони задавали бенкети й гулянки, а селяне по приказу танцювали перед ними під музику клярнетів; вони бесідували собі весело і пили

шампанське вино. Гоженькі панночки і віршомазі приїздили розважати їх і дивитися здалеку на гарне видовисько обстрілу гарматами; карети їх у-чвал сновигали по курних шляхах. Дуже жаль, що гармати не могли досягти їх, бо змести геть зо світу божого тих дармоїдів—було-б прегарне діло.

Нас у ту пору особливо трівожило, що після пів-треття місяця облоги, після того, як погоріло скільки наших складів муки, наші харчові запаси почали вичерпуватись до краю. Всі погорільці, що лишились тепер без хліба, в останній нужді, стояли тепер перед домом коменданта і з плачем та стогоном благали його на милость божу випустити їх з міста. Вони заповнили всю вулицю і вартові нічого не могли з ними діяти; де-які чоловіки заходили до офіцерів у доми і просили випустити хоч їх жінок та дітей.

Комендант не хотів, щоб через тих людей вороги довідались, як стоять справи у фортеці, і до 24 червня не хотів пускати їх; але плач і нарікання дійшли до того, що нарешті він звелів одчинити Рейнську браму і випустити всіх, хто хотів. Вони цілими сотнями кинулися через браму і багато заможних городян скористувались з тої нагоди, щоб вивести свої сем'ї. Виходили вони від години девятої вранці аж до полудня. Від Майнца до ріки Рейна ідуть старі окопи, що поросли мохом. У той самий час, коли міська

брама зачинилась за тими нещасними людьми і вони довгою низкою потягнулись по Кассельському мості, німці несподівано почали обстрілювати їх картечою.

Я стояв тоді на варті у збройниці, на одній з башт старого муру, коло ставу. Досі не можу забути того страшеного крику жінок; вони бігли, наступали на своє лахміття, спотикались, падали, рвали на собі волосся, тягнули за собою дітей; вони так одуріли від страху, що бігли, як скажена худоба; а чоловіки обертались і з одчаєм дивились на смерть, що наближалась до них. Довга низка тих нещасних уже-переходила мостом, а гранати й картеча скидали їх у воду. Гонів за трое нижче мосту трупи потоплених спинили колеса млинів; довелося гаками й жердками скидати їх.

Нехай-же після того німці розказують про своїх добрих батьків народніх! А я їм скажу, що всі ті добрі герцоги Гессен-Дармштадські та Веймарські, що так люблять гарних жінок і шампанське вино,— всі вони огидні душогуби! Еге, душогуби, ще гірші за наших версальських катів, бо вони не зазнали того страждання, яке витерпів народ; бо вони вбивали не тих людей, що їх обвинувачено за зраду отчизні, не зрадників, кажу, не злодіїв та шпигунів, а своїх таки нещасних німців, що мерли з голоду.

Німці можуть сказати мені:

— А що-ж мали робити наші королі? Не могли-ж вони віддати вам Майнца?

А я їм скажу:

— Нехай-би були сиділи собі дома і не втручались у наші діла. У нас були поважні причини бажати визволитися від дворян та монахів, що стільки віків ссали нашу кров. Ми нічого не просили у німців. Ви і ваші королі вдерлися у нашу країну за тим, щоб повернути нас знов у неволю. Раби не тільки сами хочуть бути рабами, але вони не терплять, щоб інші люде, горді й сміливі, розбивали свої кайдани і стали вільні.

Та годі про це; буду розказувати далі.

Нашим салдатам було дано суворий наказ не пускати нікого назад до міста; але, коли вони побачили, як ті нещасні в одчаю бігали туди й назад між двох огнів, бо стріляла і наша фортеця і ворожі гармати,—вони не видержали: вони підіймали ранених дітей, нишком одчиняли браму тим нещасним утікачам, що помірали з голоду. Вони плакали; еге, ті старі салдати плакали і ділились з тими нещасними голодними людьми останнім шматком хліба, останньою краплиною горілки. Наші офіцери старались не добачати того, вони знали, що коли озвалося серце, то французи не люблять ніякого наказу. Опріче того і їх самих брав жаль до тих нещасних. Нарешті комендант Дуаре знову звелів одчинити їм браму.

Півтори тисячі майнських городян згинуло таким чином, а проте голод ставав чим раз гірший. Не ставало корму для худоби і серед неї почалася пошесть; отже, щоб не пропадала марно скотина, довелося різати її; порції яловичини видавалися більші, а хліба менші. На лихо — та хвороба почала переходити на людей і під кінець червня довелося зовсім перестали вживати м'яса. Юшку заправляли якимсь риб'ячим салом; багато людей у нас у баталіоні не могли ніяк звикнути до такої юшки; вони худли і марніли з дня на день. Але хто з-малку не звик до роскошів, той буде все їсти; і я хвалить Бога, їв ту юшку і на смак вона здавалася мені не гірша за ту юшку з бобів, що; бувало, варила моя мати.

За тими тяжкими злиднями я не забував сестру і часто ходив одвідувати її у церкву св. Ігната; бомби подірали ту церкву скрізь, але вона ще стояла.

Дош лив через дахівку, як на вулиці; намети й шатра охотників стояли по всіх каплицях та закутках; на хорах вони зробили собі щось ніби театр, а в титарні була їх кухня; там кипів великий казан, а пара з його підіймалась аж у баню.

Попавши у той ніби ярмарок, де завжди співали карманьолю, гуляли у карти і розмовляли про політику, в сам перед почувала свіжа людина принадний дух м'яса, бо ті санкюльоти завжди якось добували його навіть, коли його ніде не бу-

ло; вони ловили всяку звірину: собак, котів, пацюків всякими пастками та преріжними іншими дуже хитрими пристроями. Весело було там і ніколи журба та сум не заглядали до них.

Що-вечора, коли їх баталіон не заступав на вартову службу або не йшов на вилазку, вони виставляли веселі комедії у своєму театрі, одягаючи навиворот своє лахміття і навіть одягаючись за жінок. Або хто-небудь викривлявся та вихилявся на всі боки і вони казали, що це пантоміма, або знов говорив ніби то промову— якусь нісенітницю, але таку смішну, що всі аж за боки бралися, забуваючи за холод і голод.

Це було велике щастя для салдатів: на війні так мало буває радісних хвилин, що коли б ми самі себе не розважали та не веселили, то мабуть забули б, як люде сміються.

Пам'ятаю, вони ще грали „Заміру та Азора“, „Гувернантку“ та інші комедії, де виставлявся генерал Кюстін: він ніби то збирається йти визволяти Майнц, але саме тоді, коли він має виступати, завжди йому щось стає на перешкоді: або не стає пороху, або десь загубив шаблю, або забув її вигострити. Сестра моя завжди брала діяльну участь у тих комедіях: вона сварилась на акторів або хвалила їх, кричала і говорила всякому правду в очі; вона перебивала гру, щоб поправляти по-

милки, а парижане сміялися з того ще більше, ніж із самої комедії.

Всі бачили, що громадянка Лізбета має незабаром породити для отчизни нового оборонця і тій дитині зарані придумували ім'я: одні радили назвати його Брут, інші—Кассій або Корнелій. А їй це було байдуже, вона думала тільки про свою кухню. Пам'ятаю—вона завжди закликала мене пообідати з ними і я з великою охотою сідав до столу, не питаючи, якого м'яса нам подають: конини, собачини чи котятини.

Мареско знов підбадьорився; він навіть був веселий і щасливий, бо всі південні люде дуже пишаються своїм потомством і люблять його; він ні про що інше не говорив, тільки про республіканські хрестини Кассія. Але ще перед тими родинами сталася така подія, що її я ніколи не забуду.

Було це перед Петром, 28 червня; того вечора годин у вісім німці почали обстрілювати гарматами собор; розкалені бомби й гранати осяювали дзвіницю від самого верху аж до низу, а в середині мов грім гуркотів од вибухів і мов блискавка сяяла по колірних шибках у високих вікнах. Ми бачили це з дороги коло окопів, де наш баталіон лаштувався до виласки. У ту хвилину, коли ми проходили Новою брамою, собор зайнявся вогнем.

Ми надіялись підійти до ворогів непомітно, бо при світлі пожару темрява ко-

ло світла здається ще чорніша і нічого в ній неможна розглядіти. Німецькі шанці були з-краю долини, проти фортеці, по-за старими каменярями та монастирським цвинтарем. На жаль наш проводирь—селянин, що вже два рази добре був показав нам дорогу, тепер заблудився і ми попали у село, де була генеральна квартира якогось принца; круг неї стояла велика сила кінного і пішого війська. Після перших вистрілів нас обступили драгуни й гусари і ми не знали, куди кинутись. Наш командір Жорді поліг убитий, нашого капітана, що хотів зібрати баталіон до купи, застрелено з пістоля; коли б не той пожар собору, що показував нам, у який бік іти назад, то нас усіх забрали б у полон.

А проте ми відступили у повнім ладі і вернулись у фортецю через каменярні.

У тій баталії мене два рази ранено шаблею, але я не почув тих ран. Тільки коли ми вже вийшли на безпечну дорогу, я почув, що в мене з-під лівої руки юшить щось тепле і зрозумів тоді, що мене поранено; шаблею мене не врубано, а вколото; другий рубнув мене по голові, протяв шапку з-заду і тільки груба коса захистила мене від смерті.

Спочатку я нікому нічого не казав. Але, як ми вернулись у фортецю, я віддав свою рушницю Жанові Ґатістові Сомові і сказав йому, що піду до лікаря. А тимчасом гарматні вистріли не вгавали і небо

було аж червоне; собор обгорів зовсім і вогонь перейшов на сусідні дома. У місті скрізь аж гуло. Була година друга з півночі.

Коли я повертав до лікаря, хтось крикнув:

— Парижські охотники горять!

Я подивився на-право: церква св. Ігната, що стояла вище по-над темними покрівлями домів, палала тепер. Я злякався за сестру і, замість того, щоб іти у лікарню, бігцем побіг по Семинарській вулиці; коли я вбіг на невеличкий майдан, що був перед церквою, п'ять чи шість сусідніх з нею домів вже зайнялись. Сяло яскраве світло пожежі і полискувало на віконних шибках; а парижане спокійно росташувались собі на дворі серед меблів, наметів та пак, поскиданих у безладді цілими купами; один держав офіцерських коней, другий курих собі люльку, а де-які байдуженько спали, постеливши собі сінники на землі; вартові похажали серед рушниць, поставлених у козли. Ніхто й не думав гасити. Вони вставали, лягали, чесались, заплітали собі коси, латали одержу або чоботи, сміялись і співали, ніби у день, не дбаючи про те, що діялось навколо. А з тих домів, що горіли, вибігали люде і виносили своє добро; тут були батьки і матері, брати і сестри і малі діти; старі плентались по-заду, похилившись, пригнічені горем.

У тій юрби народу я шукав тільки

Лізбету і, побачивши у кутку майдана, віддала од пожару її фургон з полотняною халабудою на обручах, а коло нього стару шкану, що перебірала оберемок сіна, кинутий на землю,—я зітхнув вільніше. А коло воза—Мареско і скілька його товаришів несамовито витанцьовують карманьолю. Я не міг вдержатись і крикнув йому, наближаючись:

— Що це ви робите? Ви, мабуть, подуріли?

Він повернувся до мене, засміявся і відказав:

— У нас син народився, братіку! Гарний хлопчина! Влізь на голоблю, подивися.

Він підштовхував і тягнув мене, виробляючи свої викрутаси враз з другими. Я думаю, що нема на світі таких безжурних і веселих людей, як ті парижане; небо і земля можуть завалитись, а вони про те будуть собі казирись.

Я вліз на передок воза і подивився під халабуду: сестра лежала на добрій постелі, з великою подушкою під головою, а коло неї лежала дитинка.

— О, це ти!—сказала вона весело,—подивись, яка гарна дитина.

Я взяв на руку малого; він був здоровий і опецькуватий, дарма, що за останніх часів довелося витерпіти стільки злиднів та невигод; я щиро поцілував його. Воно й не тямало, що тепер обстрілюють місто, що скрізь така небезпека, голод; искри і попіл літали у повітрі, але

Йому було байдуже; воно не чуло ні вибухів бомб, ні людського гомону і спало собі, хвалить Бога, стиснувши маленькі кулачки і неначе задумавшись про якусь поважну справу.

Коли я віддавав дитину Лізбеті, вона побачила кров у мене на руці і переляканим голосом спитала:

— Що це таке, Мішелю?

— Е, дурниця! Ми тільки що вернулися з вилазки... якийсь гусар удряпнув мене по руці.

Але вона не заспокоїлась і закричала:

— Мареско, Мареско! Швидче біжи по маіора: брата поранено!

Я побачив, що вона мене любить. Парижане обступили мене і кричали всі в один голос:

— Чого ж ти, у бісової матері, мовчав, громадянине, Мішелю?

Одні піддержували мене, так ніби я дуже ослаб, другі роздягали мене. Маіор Бомпар, товста людина з широким носом і білими бровами, у великому брилі, покритому цератою і з шинелею, згорнутою через плече, прийшов дуже швидко. Він оглядів рану, що пересікла мені плече і сказав, що я маю щастя: коли б той гіцель-гусар вдарив трохи вище або нижче, він перетяв би мені велику кров'яну жилу. Маіор промив мені рану і щільно зав'язав мені руку полотняною зав'язкою, що приніс він з собою в якійсь торбині. Всі товариші дивились мовчки. Я почув

вав себе так добре, що хотів лишитись у сестри, але маіор сказав мені іти у лікарню, а це мені було дуже нудно.

Мареско, Лізбета з глибини фургона і всі інші казали мені: „Іди зараз у лікарню!“ Мене хотіли навіть завести туди, але я одмовився і сказав, що дійду туди сам. Відійшовши трохи від фургону, я вернувся назад у свою казарму. Я чув не раз, що у лікарнях ранені заражаються гнилими гарячками, а надто я не дуже йняв віри військовим лікарям Республіки, бо їх, при великій потребі, набирали здебільшого з цилюрників та зубних рвачів.

От я і пішов у казарму та й ліг спати коло Жана Батіста Сома; половина постелів у нас була порожня і я виспався добре. Другого дня мали хрестити сина Мареска у присутності генерального обозного; після переклички я пішов на майдан св. Ігната, де п рижане ростаборувались у своїх наметах. Ранене плече моє розпалилося, але я краще волів умерти на волі, ніж лягти у лікарню.

Лізбета і зраділа, і здивувалась, побачивши мене; щоб позбутися всяких порад, я сказав їй, що не почуваю ніякого болю.

Обозний записав новонародженого у списки 3-го баталіону парижських охотників під іменням Кассія, що народився 28-го червня р. 1793 від Франсуа-Бернарда Мареско, маркитанта і законної жінки його Лізбети Баст'єн, а потім почалось частування під чистим небом. Обід був з кони-

ни, котятини і варених пацюків і було тої їжи досить; не бракувало також вина й горілки; тільки хліба було мало. Прусакки спустили по річці великі колоди і попсували нам колеса у млинах; доводилося молоти зерно ручними млинками.

У Майнці, мабуть, було не мало зрадників: ми майже що-дня переносили хлібні склади і млинки на інші місця, а проте бомби німецькі влучали саме туди, де вона стояли.

Та дарма! Патріотична бесіда на хрестинах удалася нам так добре, як тільки можна було при такому околі; я навіть заніс з тої бесіди добрий шмат конини для Жана Батіста Сомы і старий був дуже радий.

У місті почалася тяжка пошесть; не тільки від голоду була вона, але й від того, що городяне витягали з Рейна кінські трупи і їли їх. Ця хвороба була смертельна і з неї ніхто не видужував.

Наші лікарні були повні; раз-у-раз туди вносили на ношах хворих і виносили померших.

Тому то так багато ранених вешталось по місті і всякий волів поспробувати якось видужати без лікарів, ніж іти у лікарню на таку заразу.

І я не покидав свого баталіону; я навіть справляв вартову службу, хоч рука моя висіла на темляку; я навіть залюбки пішов би з товаришами й на вилазку.

Німці так завзято підкопувались у зе-

млі під нас, що їх фоси майже досягали наших передових шанців і як було дивитись з гори, з мурів фортеці, то вся земля навколо здадалася немов покрита великими протовинами. Половина залоги нашої стояла день і ніч коло гармат з запаленими гнотами; цілими ночами не можна було спати.

Німецькі вартові окрики: „wer da?“ (хто там?) перемішувались з французськими: „qui vive?“ (хто йде?), бо лунали вони близько, на пів-гін, один од другого і за ними зараз починала перестрілка з рушниць.

На Рейнських островах у нас стояли невеличкі фортеці і вороги бралися до дивних заходів, щоб забрати їх у нас. Компанія голяндців, що була на службі у пруського короля, лагодила пливучі батареї в однім селі, що вище Каселя, і що-дня до нас доходили чутки, що ці батареї ось-ось впливуть. Але минуло так п'ять—шість тижнів і ми, не бачивши нічого, перестали йняти віри тим чуткам; коли це одного ранку ті батареї справді показалися і помалу попливли за водою до наших островів. Саме тоді я стояв на редуті Карла.

Погода була чудова. Уявіть собі блискучу, як скло, поверхню Рейна, осяяну сонцем—і пливуть по ній якісь великі квадратні зруби, з-на сажень по-над поверхнею води, з прорізними бойницями

для гармат, закриті з усіх боків і зверху грубими брусками.

Ці пливучі батареї були дуже далеко від нас і ми не могли стріляти в них, але, коли вони наблизились до островів, вогонь гарматний почався з одного і з другого боку. Всяка бомба, попавши в річку, черкала по поверхні і підіймала стовпами воду сажнів на два угору, потім на півтора, потім ще менше і так далі аж поки поринала на дно; можна було таким чином простежити весь її шлях. Рейн, що був такий спокійний перед тим, тепер аж кипів від бомб та картечі; дим хмарами ходив над водою, луна ходила від грому гармат, а батареї помалу сунули далі за водою. Нарешті вони спинились в однім місці під захистом дерев, просто проти островів. Їх бомби та гранати влучали ззаду у наші батареї, а бомби і гранати з наших шанців не досягали їх; видима річ була, що кби такий обстріл потріває день, то нам доведеться покинути острови.

Того дня всі, починаючи від коменданта і до останнього салдата, дуже зажурились. Всі розуміли, що коли прусаки заберуть острови, то їх гармати швидко знищать наші млини і зруйнують старі мури, що від річки і тоді вороги зможуть напасти нас з усіх боків разом.

От такі думки приходили всім нам у голову.

Увечері, вернувшись у фортеці, ми довідались, що вже постановлено зробити

напад на пливучі батареї; що викликані охотники вже пішли у Касель і мають збити ті батареї неодмінно. З нашого баталіону пішло дванадцяттеро. Із тому числі був старий Сом і довгань Ляфлеш з Гемінга. Ми не знали напевне, як думає начальство робити, але всякий розумів, що піднятись по Рейну на маленьких човниках, щоб напасти такі величнні машини, — це було діло не аби-яке. На щастя місяць вже був дуже на ущербі і, хоч зорі світили, а темрява була велика.

До години другої з півночі все було тихо; можна було думати, що вороги хочуть заспокоїти нас і навіть звичайний обстріл фортеці спинився; але у дві години почалося стріляння з гармат і перестрілка з рушниць недалеко від нас і ми вже знали, що напад почався.

Рана моя дуже боліла, я сидів на постелі і думав:

— Бідний дядько Соме!.. Оцей вистріл може вже вбив тебе!

У мене серце стискалось, коли я дивився на порожні постелі у нашій кімнаті; а у вікно тимчасом світили зорі і наганяли ще гірший сум. На скільки я пригадую ця ніч була для мене найтяжча за всю війну; мене кдало в гарячку, ато знов трусило холодом, руки як вогнем пекло і розум мені туманився. Я випив цілий кухоль води, ходив по хаті з кутка в куток, прислухався до всякого згуку і, нарешті, перед світом заснув. Вже сонце добре

підбилося вгору, коли мене розбудили радісні крики і спів марсельєзи. Наші салдати пустили по річці одну пливучу батарею, перерізавши канат, що держав її; вона поплила за водою, не маючи змоги спинитись і нарешті затонула коло Каселя під вистрілами фортеці, а всі люде, що були на ній, здалися у полон.

Жан Баптіст Сом сміючись підійшов до мене і я від щирого серця обняв його. Бідний дід промок наскрізь: він один з перших вскочив у воду під вистрілами і під ударами гаків, щоб перерубати товстий канат, що держав батарею.

1-го липня німці підбили нашу батарею, що ми її називали „Козел“, другого дня вони обстрілювали фортецю і редут Карла; потім вони спалили квартал Сен-Себастьяна, потім знищили редут клубистів і примусили нас вибратися з села Костгейм.

Після того бомби їх почали падати на наші млини і зруйнували їх. 13-го липня дощенту знищено Думський квартал. 14 липня було перемир'я: німці довідались про здобуття Конде і стріляли з гармат на радість. А ми, французи, святкували того дня здобуття Бастілії; початок бравної спілки у Парижі. Ми влаштували велику патріотичну процесію; нам дуже хотілося завітчати зеленими гілками „вітвар отчизни“, але, на жаль, у місті не лишилося ні однісенького зеленого листочка: все було знищено.

Я починав видужувати і те свято було для мене дуже радісне; Мерлен де-Тіонвіль згадав наші заслуги перед отчизною, співи і процесія, що почалась від башти Свободи, були дуже гарні і величні.

Другого дня зайнялась вогнем і наша казарма.

Зруйнувавши всі доми по-над Рейном, німці перенесли свої вистріли на другі частини міста. При перших вистрілах розпаленими бомбами, що впали на наш старий монастир, усякий зрозумів, до чого дійде та справа. Ми поспішили поскладати наше вбоге збіжжя у торби, викинули геть усі солом'яники, забрали рушниці й патронниці і вийшли всі на вулицю.

Поки я сходив по східцях, уже з десятків бомб вибухнуло на подвіррі, на горіщі та у келіях ченців. Вулиця перед монастирем була дуже вузенька. Там пробіли барабани на збір і недобитки з нашого баталіону, не гаючи часу, перейшли на базарний майдан і росташувались табором коло собору, серед руїн. На тому майдані ми й простояли до 23 липня.

За останні дні голод настав такий прикрий, що на вилазках усі думали тільки про те, як би роздобути собі їжи. Коли у рядах ворогів ми бачили салдата з хлібом привязаним до ранця, то вже його доля була нещасна: п'ять—шість чоловіка найсміливіших кидались на нього, так ніби він держав у руках прапор, і, не вважаючи на гряд куль та штики ворожі, вбива-

його, відв'язували хліб, і той, кому пощастило вхопити такий скарб, нанизував його на свій штик. Німці, мабуть, не могли ніяк зрозуміти, чому де-які з їх салдатів заслужили таку ненависть наших; вони і в думку не брали, що винен тут був не салдат, а буханець хліба.

Нам завжди любо було дивитись, як депутат Марлен де-Тіонвіль з гусарами кидався на ворогів. Редут, що проти Бреценгейма, було названо його іменням і коли німці забрали його, як і всі інші, Мерлен з пів-сотнею салдатів пішов відбивати його назад. Ми думали, що він там і поляже; але він звернувся зо своєю здоровою шаблею, закрівавленою аж по саме держальце, а вигляд його був хижий, мов у дикої людини.

Ціле військо любило і поважало його; ми залюбки вибрали б його за генерала. Другий народний заступник, Ребель, тільки провіряв рахунки і записи і салдати не дуже його любили.

Але республіці потрібні люде всякого сорту, а провірка рахунків, як правдиво мовляв Шовель, є справа дуже великої ваги.

Серед таких злиднів і одчаю ми одного вечора несподівано почули страшне стріляння з боку Опенгейму: все небо з того краю немов огнем палало.

Почулися крики: „Це Кюстін! Він іде визволяти нас!“—і ми з радощів обіймали один-одного.

Вся залога простояла ту ніч наготові, з рушницями в руках, нетерпляче дожидаючись ранку, щоб кинути́сь на ворогів, мов зграя хижих вовків. Але, як зішло сонце, офіцери, що стояли на дзвіницях з підзорними трубами, не побачили в далечині нічого, окрім німецьких роз'їздів, що вештались по курних дорогах між селами. Те, що видавалося нам за гарматні вистріли Кюстіна, було не що інше, як гуркіт грому:

Отак дожидаючись і не маючи ніякої звістки, ми вже й надіятись перестали; єдина наша надія була, що німці підуть на загальний штурм і тоді ми виложимо їх ще скілька тисяч і самі поляжемо. І так ми вже всі поклали собі в думках, коли несподівано пройшла чутка, що наша військова рада постановила піддатися. Спочатку ніхто не хотів йняти віри, але наші офіцери самі сказали нам про це на ранішніх зборах; обурення знялося страшенне.

Це було 23 липня р. 1793.

На другий день було перемир'я. Всю залогу зібрали на парадний майдан. Найзавзятіші з тих, що ремствували на підданя, а в числі їх і Сом, понабивали рушниці, нікому не сказавши—на що.

Нас поставили у каре́ (квадрат); о годині десятій приїхали по головній вулиці всі офіцери генеральної старшини, верхами, у парадних мундирах: комендант Дуаре, губернатор Обер-Дюбайє, Гюї-Вернон, Донуа, Лярібосюр, Клебер, депутати Ре-

бель і Мерлен. Залунав крик: „Смерть! Смерть зрадникам!“ Офіцери стояли спокійно в середині каре, дожидаючись, поки ушухне крик; коли стало тихо, кожний з них перед своїм баталіоном прочитав умови капітуляції.

Умови капітуляції, постановлені генералом Дуаре, старшим командиром Майнца, Каселя і сумежних з ними фортець, прийняті і ворожою стороною:

1. Французька армія здає його величеству, королеві пруському місто Майнц і Касель, а також усі сумежні з ними фортеці у такому стані, в якому вони тепер суть, з гарматами французькими і чужими, з бойовими і харчовими запасами, за винятком нижче-менованих.

2. Залога покидає фортецю з військовою шанобою і зброєю, з обозом і всім майном, що є приватна власність салдатів залоги, а також і з харчами на дорогу. Залога обов'язується на протязі року не брати участі у війні з військом спілки німецьких держав.

3. Офіцери генеральної старшини і військові командири окремих частин, комісари і взагалі весь військовий уряд і всі французькі громадяне мають право забрати своїх коней, екіпажі і все своє добро.

І так далі, всього 14 пунктів, в яких були умови про розмін грошей, що вживалися у фортеці підчас облоги, про перевозку хворих і ранених водою до Мецца

та Тіонвіля, про відпочинки по дорозі від Майнца до нашої границі, про порядки віддання шанців і фортів німцям у мірі того, як наше військо буде з них виходити, про віддання зброї, військової справи та иншого, про умови комісарів—одно слово—про все і всі подробиці.

Читалося це з пів-години, коли не більше, і коли салдати побачили, що все продумано і предбачено, що ми вийдемо з військовою шанобою, що можемо забрати свої прапори і зброю і все майно, всі заспокоїлись, особливо, як згадали, що ми вернемося у рідну країну. Ми вже давно були втратили надію побачити рідний край і тепер усякий думав собі:

— Ну, тепер усе скінчено. Начальники задовольнились, а нам чого ж журитись? Коли ми прийшли сюди— у нас нічого не було, і тепер вийдемо звідсіля ні з чим. Бідні городяне німецькі зруйновані гірше за нас. Ми незабаром вернемося у Францію, знов почуємо французьку мову, довідаємось, що робиться з нашою республікою. Чого ж нам іше більше треба?

Так думав собі кожний з нас сам про себе; а все ж таки, як довелось нам через два дні покидати ті обсмалені стіни, де ми одбивалися чотири місяці, де ми витерпіли стільки лиха, де ми поховали стільки товаришів, тяжкий смуток узяв нас.

Еге, 25 червня р. 1793 був дуже тяжкий день для нас. Коло полудня, як замовкли барабани на парадному майдані,

командіри командували кожному баталіоні виступати скорою ходою з міста. І ми пішли старими вулицями, серед нещасних городян, що дивились на нас з вікон і рундуків своїх домів, дівчата плакали, чоловіки, нишком мабуть проклинали нас, а поступові клубісти доктора Гофмана зо страхом думали, що з ними буде, коли ми вийдемо; і дійсно довелося їм незабаром зазнати тяжкого лиха.

Попереду їхав ескадрон пруських драгунів, а за ними йшли ми, охотники—патлаті, бородаті, бо пів-року не стриглись і не голились, обдерті й обшарпані, але з рушницями на плечі і з бравим, молодецьким виглядом.

Нас іще не встигли росташувати по пів-бригади, але ми нічим не ріжнились од постійного війська, бо були такі самі обшарпані, нужденні і так само сміливі. За нами йшов старий Сентонжський полк, ще у давніх білих мундірах, далі—лянгедокські кінні полки, а за ними всі інші.

Коли ми проходили коло пруського обозу, стрілкові музиканти несподівано заграли марсельєзу; і з одного краю нашої лави аж до другого залунала та пісня. Юрба людей, що збіглась подивитись на наш сором, стояла по обидві сторони дороги: тут були і городяне, і селяне, що обурювались на революцію, священники, французькі емігранти з німецькими кокардами на брилях, багаті пани у роскішних екипажах, з панями і панянками,

принци верхами, аристократи, що любувалися здалеку облогою Майнца, мов комедією у театрі,—всі ті люде, почувши наш спів і побачивши наші бадьорі й завзяті обличчя, аж поблідли сами. Вони напевне думали:

— Добре, що ми прийняли їх умови, бо як би ні, то довелось би хіба винищити тих людей всіх до останнього.

Ось як ми виходили з Майнца. Ми йшли не як повойовані, побиті, примушені покоритись соромливим умовам, а як сміливі салдати, що доброю волею згодились на капітуляцію, бо це для них вигідніше, бо вони мають надію помститись ворогам. При всякій умові розумна людина обмірковує свої вигоди і пристає на умову або ні; ми пристали на ті умови, бо вони були для нас вигідні.

Ми минули окопи, шанці, зруйновані села і коли побачили зелені поля, виноградники, ліси, широкий шлях, обсажений деревами, доми з червоними дахівками,—ми вмить забули всі наші страждання. Ми не могли надихатись свіжим повітрям, а офіцери командували веселими голосами: „іти вільно!“

Яка розкіш! До-віку не забуду, як воно любо іти шляхом до рідного краю, який легенький здавався ранець за плечима і рушниця на плечі. Байдуже тоді до всього іншого. Ми ні про що вже не думали. Іноді, поглядаючи на товаришів, що йшли по-ряд зо мною у дірявих чобо-

тях, що аж пальці з них вилазили, засма-
лених, з худими гачкуватими носами, зов-
сім як ті ворони після зимнього голоду, я
хотів скрикнути:

— От щастя тепер, що ми вертаємось
додому! Як там усі здивуються, коли по-
бачуть нас, хоч таких нужденних! Як во-
ни нас зустрінуть!

Ми всі так думали. Ми уявляли собі,
що місцевий уряд вийде нам назустріч,
що селяне будуть сперечатись за честь
приймати і вшанувати нас, що скрізь бу-
дуть кричати:

— Слава оборонцям Майнца!

Тому то ми поспішали і робили под-
війні переходи. Ми не могли дивитись на
пруських драгунів, що проводили нас, ні-
би бранців,—це дуже драгувало нас; от-
же за чотири дні дивізіон генерала Дю-
байє через Аьзей, Кайзерляутерн і Гам-
бург дійшов до околиць Сарбрюка.

Річ звичайна, що народ, який ми зруй-
нували, дивився на нас дуже неприхильно;
за фунт масла дерли з нас фльоріна, хунт
яловичини коштував тридцять шість крей-
церів і все інше так само дорого. Ми все
з'їли у них, то ж і не диво, що ті німці
не любили нас. У Франції ми сподівались
зовсім іншого.

Скрізь по дорозі, де ми ставали на
спочинок, ми чули всякі розмови селян і
заможних городян; де-що з тих розмов
дуже дивувало нас.

Нам дуже хотілося знати, що діється

у Франції. У Кюцелі бургомістр, що прийшов доглянути, як нам раздають харчі, сказав мимохідь таке слово, що я зрозумів, що по всій Вандеї почалося повстання; далі ми почули що якась жінка вбила Марата; але найбільше здивували мене слова одного гамбурзького міщанина, що в його довелося нам ночувати: він казав на-певне, що жірондисти втекли з Парижа. Ті звістки швидко облетіли всі наші ряди; кожний розказував товаришам усе, що пощастило йому почути; зрада генерала Дюмур'є, що виявилась тому три місяці, видалася нам зовсім неймовірною.

Що ближче ми підходили до Сарбрюка, то більше мучила мене думка, що я буду так близько від Пфальцбурга і не побачу своїх.

Іншим також хотілось забігти додому; мене знав особисто наш командир Жорді, він чув, що Шовель, депутат Конвента, вибрав мене собі за зятя; отже четвертого дня, коли ми стали на спочинок, я одважився попросити його пустити мене на два дні додому. У той час він сидів верхи, відкинувшись на сідлі, зсунувши на потилицю свій великий бриль з червоним перем і расплівши на час свою грубу косу. Він подивився на мене скося; мабуть і його самого, не менше за мене, кортіло довідатись додому. На моє прохання він не відразу дав відповідь, а стиснув зуби—і мене взяв страх, що він скаже:

— Ні, не можна ніяк!

Але він, помовчавши, усміхнувся і спитав:

— А що, мабуть захотілось тобі поцілувати Маргариту?

— Еге, і батька також.

— А вже-ж,—сказав він, оглядаючись, чи не слухає нас хто-небудь.—Ну, так ось що я тобі скажу: як тільки ми прийдемо у Сарбрюк, зайди до мене, я дам тобі на папері одпуск на два ліні. Тільки гляди: нікому з товаришів не кажи, бо весь баталіон розбіжиться по лісових стежках. Розумієш? А тепер іди на своє місце і мовчи.

Я й без його слова розумів, що треба мовчати. Триста двадцять п'ять чоловіка, що лишилося у нашому баталіоні і не слухали-б нічого, як-би довідались, що одному дозволено те, чого иншим не можна. Це було дуже несправедливо, але мені тепер до того було байдуже.

Все сталося так, як обіцяв мені командир. У заїзді „Великого Оленя“ він дав мені одпуск на два дні; більш, як півтораєста чоловіка приходили просити у нього одпуску, але він нікому не дав.

Сарбрюк було останнє німецьке місто. Мені треба було тільки перейти міст, щоб стояти вже на французькій землі. Того-ж вечора о дев'ятій годині я пішов, признавшись тільки одному Жанові Батістові Сомові.

Я вийшов після вечірньої переклички,

лишивши рушницю і патронницю в обозі. Хоч ми вже того дня були пройшли три милі, але я за ніч дійшов до Фенетранжа. Ой, що воно молодість! Якою дужою почувує себе людина, коли їй двадцять літ і коли до того ще кохає дівчину! Як швидко йдуть тоді ноги, яке лехке здається життя, скільки думок перебігає в голові, скільки почуття у серці, як часто хочеться і плакати, і сміятись! Добре пам'ятаю, як я йшов великим білим шляхом по-над Саррою; шаблю я почепив до ранця, на голові пошарпаний республіканський бриль, штани підкачав аж до колін.

Мені уявлялась перед очима Маргарита, що чекає мене, старий батько, дядько Жан і інші. Я приспішав ходи, я біг, я майже летів. Боже мій! Це-ж, усе правда, такий я був року 1793!

Ніч була чудова, ясна, липеньська ніч: і будяки над дорогою, і виноградники, і левади, і поля—все те пахло так, любо, принадно! Тихо було на тій широкій долині; я нічого не чув, окрім своєї власної ходи, та іноді ще шелестіла між листям, падаючи з дерева, дика грушка та дзюрчала вода у Саррі десь між камінням.

Я не дійшов до Фенетранжа з пів-милі; день уже починався, червоне сонце підіймалося над горбами, покритими виноградниками, і здалеку я почув брязкіт кос, що точили косарі; мені дуже захотілось викупатись, бо був я аж білий від куряви. Аж два місяці ні один салдат з на-

шого баталіону не мав змоги перемінити сорочку або штани, тож можна собі уявити, який я був брудний. Я зійшов узенькою стежечкою між овсами на беріг, скинув ранець, бриль, роззувся. Яка це добра думка мені прийшла викупатись! Я вже не буду вам розказувати, який я був брудний, нехай Бог милує.

Я плавав, розправляв руки й ноги у свіжій воді, під тінню старих верб, що їх листя полискувало на сонці краплинами роси і почував я себе надзвичайно дужим і здоровим.

А життя все-ж таки добра штука!— думав я собі.

З пів-години плескався я у воді коло Рільшінченського моста; скілька селян пройшло коло мене з косами і вилами на плечіх, але не звернули на мене уваги. А я поринав собі і перевертався на воді, розпустивши своє довге волосся.

Коли я виліз з води і одягався, сонце вже було нагріло пісок, жайворінки піднялись над полями, а в-далечині на обрію неба синіли наші гори, наші гарні Вогези, Денон, Шнееберг. Ой, який це був чудовий краєвид!

Зуби в мене стукотіли з холоду, але я думав тільки про одно,—як-би раще причепуритись для Маргарити і я старанно розчісувався трезубим гре інцем. Боже, яка страшна була моя сорочка і инше шмаття! Я боявся витріпати з порошу мундир і штани, щоб вони не розлізлись у

лахміття. А скільки там було дірок! Ну, та що-ж робити? На війні — як на війні!

Я надів свою останню сорочку, що була трохи чистіша, і свої добрі черевики, пов'язані мотузочками. Що-ж` робити? Коли людина не має нічого, крім драного лахміття, то нема з чого вибрати.

Я вже не був колишній чепурун Мішель з гарною трьохколіровою хусткою на шиї, у жилеті, гаптованим квітками, з гарною косою, добре вичесаною, що її заплітав добрий батько Баст'єн. Але я надіявся, що Маргарита все-ж таки пізнає мене і поцілує широко, а це було для мене найважливіше. Я добре виправ другу сорочку, викрутив її і майже висушив, розвісивши на квцях, потім закрив свій ранець, почепив зверху шаблю, вирізав собі добру палицю і пішов далі свіжий, бадьорий, веселий і сподіваючись на все найкраще.

Хоч який добрий був у мене настрій, проте я помітив, проходячи селами, що скрізь бідність була велика. Нужденний вигляд тих людей, що зустрічав я, їх згорблені спини немов говорили, що робочі люде, що годували сім'ю, пішли на війну і покинули свої родини без усяких засобів для життя. Бідні діди поглядали на мене здалеку і мабуть думали собі: „Чи не наш це Жан, чи не наш це Жак“.

Коли я, минаючи їх, гукав їм: „При-

віт і братерство!“, вони сумним голосом відповідали мені:

— Щастя тобі, Боже!

У Фенетранжі годин у сім вранці я у-перше почув докір майнцьському військові; я аж спалахнув з гніву, але побачив, що на такого поганця не варто й гніватись. Я зайшов був у маленький трактир, що для візників, такий самий, як трактир дядька Жана у Бараках, і поки я снідав там холодним м'ясом, запиваючи легеньким місцевим вином, увійшов у господу цилюрник з рушничком та бритвами в руці. Старий трактирщик сів на стільці серед кімнати і цилюрник почав голити його, балакаючи про всячину, як сорока. Він казав, що майнцькі зрадники змовились з прусаками і віддали їм фортецію, що всіх їх треба віддати під суд комітета Загальної Оборони і порубати їм голови гільотиною ў двадцять чотири години.

Я скоса подивився на того дурня, а він не вважав на мене; він був куций, як качан, кирпатий, з цибулястими очима, з тоненькою косичкою, як мишачий хвіст, а таке було миршаве й тендітне, що й дивитись ні-на-що було. Мій гнів ущух, коли я побачив, яке воно нікчемне.

Коли старий трактирщик устав, щоб витерти собі підборіддя, я допив своє вино і кинув на стіл люїдора, що колись подарував мені на дорогу дядько Жан. Трактирщик здивувався. Він, мабуть, за цілий рік не бачив золотих грошей. Він

узяв монету, довго перевертав її і розглядав коло вікна, а потім добув з шафи скриньку з мідяками і паперовими грішми і виклав мені здачи сімдесят вісім ліврів і десять су і сказав, що з мене йому належить тридцять су. Тоді я зрозумів, що наші паперові гроші впали в ціні зо ста на двадцять п'ять! Це відразу немов відкрило мені очі і я зрозумів, що наша країна з'убожіла до-краю. Коли-б у селян н. було дворянських і монастирських земель, які вони могли заставити, та коли-б за ті землі не можна було платити паперовими грішми, то вся справа революції пропала б.

Починаючи від Фенетранжа я помічав скрізь велике хвилювання; звістка про здачу Майнца вже облетіла нашу округу. Тепер увесь Альзас і вся Льорена тремтіли за свою долю. Багато родин було в одчаї: їх батьки поїхали, як представники округ, у Німеччину, щоб ширити там революційні думки серед німців; од них не було ніяких звісток і ніхто не знав, що з ними сталося. Я проходив коло всього того, стараючись не звертати ні на що уваги. За останніх часів я бачив-стільки страховища, таку різанину, що в мене серце ніби якось зачерствіло.

Спускаючись з горбочка до Велему, я побачив натовп людей коло дому мера (старшини); серед того натовпу стояла бригада національних жандармів: це був призов охотників. Коли я переходив міст,

до мене під'їхав жандармський бригадир і спитав, чи маю я одпускний білет. Я зараз показав йому. Жандарм проглянув його, а юрба тимчасом здалеку дивилась на нас. Прочитавши білет, жандарм вернув мені його і, нахилившись до мене з сідла, сказав мені поважним голосом:

— Товаришу! Ти не дуже погладшав за-гряницею. Мабуть багато лиха довелось вам зазнати. Та однаково ти не дуже розказуй тут, що прийшов з Майнца, бо мабуть тобі ще гірше буде.

І він спокійно вернувся на своє місце, а я пішов далі скорою ходою, стискаючи в руці палицю. Гніву у мене в серці не було, але кривду я почував од тих дурнів. Цілий рік жили вони по своїх селах, серед друзів та знайомих, добре їли, добре пили, скуповували по дешевій ціні землю, а ми у той час щодня дивились смерті в очі, терпіли голод, холод і всякі злидні, щоб рятувати їх от австрійців та прусаків,—і вони-ж тепер сміють думати, що ми їх зрадили. Потім я часто думав, що всякі пройдисвіги з дворян, духовенства та простого народу навмисне пускали такі поклепи та брехню, щоб підбурити майнцьку армію проти народу. Мабуть вони того хотіли.

І хоч радісне почуття сповнило мою душу, коли я побачив зла еку на кінці шляху мури, окопи, дзвіниці і доми мого старого гнізда, хоч обхопила мене надія

незабаром побачити Маргариту, батька і всіх приятелів, а думка про темноту народню не покидала мене аж до самого Пфальцбурга.

Тільки коли я побачив, що через скільки хвилин я буду серед своїх близьких, я почув велику радість. Був як-раз полудень; у казармі піхотного полка барабанили на обід. Коли я проходив звідним мостом, з під таможенної комори, що проти вартової сторожки, вийшов мені на зустріч товстий Пуле, колишній соляний пристав, а тепер таможенний дозорця; він їв велику скибу хліба з сиром, а на його солом'яному брилі, пов'язаному серпанком, пишалась трьохбярвна кокарда у мою долоню завбільшки.

Цей поганець, що служив за шпигуна при республіці так само, як і за Людовика XVI і заробляв по пів-сотні ліврів нагороди за кожну контрабанду, що зловив, ви ас собі з людського нещастя таке черево, що висіло йому від самої шиї мало не до колін. Душно було і він розстібнув собі комір сорочки, а щоки і вуха йому почервоніли. Скільки хвилин він дивився, як я, змарнілий і обшарпаний, підходив до нього, а потім закричав вартовим:

— Гей, ви! Віддавайте честь! Бийте у барабани! Ось іде Мішель Баст'єн, один з тих славних оборонців Майнця, що віддали фортецю прусакам; герой! Ха, ха, ха! Віддавайте честь!

Він кричав, що сили було і голосно реготав. Салдати, що сиділи рядком на поручнях моста, поспускавши ноги, дивились на мене. Я зблід од гніву і, не спинаючись, затопив громадянина Пуле таким ляпасом по пиці, що він полетів шкереберть аж під шлагбаумом таможні, а сир з хлібом обліпив йому ніс. Він страшенно закричав:

— Рятуйте! Розбій! Вбивають патріота! Рятуйте!

Я спокійно йшов далі, навіть не прискоривши ходи; старий сержант, що стояв на варті, засміявся і сказав мені:

— Добре ти втяв його, товаришу, добре втяв!

Салдати, дивуючись, поглядали на мене, а сержант спитав:

— Ти з Майнца?

— Так, сержанте.

— А вам, мабуть, не з медом там жилося?

— Еге, не дуже.

— Знаєте,—звернувся він, сміючись, до салдатів,—коли й правду кажуть, що генерали зрадили, то в кожному разі товариші салдати не багато на тому заробили.

Пуле підвівся і репетував здалеку:

— Арештуйте його! Це аристократ. Іменем закона арештуйте!

— Тікай швидче, товаришу,—сказав сержант,—щасливої дороги!

Я пішов у місто. Добрий ляпас, що я заліпив Пуле, заспокоїв мене; я вже не

думав ні про що інше, як про радість побачити Маргариту і приятелів. Багато знайомих зустрічали мене дорогою, пізнавали і, повернувшись до мене, говорили:

— О, та це ж Мішель Бастієн! Здоров, Мішелю!

Але я так поспішав з нетерплячки, що нічого не казав їм, тільки кивав головою.

На вулиці Фуке, коли я побачив книгарню Шовеля, її вікна, ганочок, а коло нього виставлені книжки й газети, я почув, що дух мені заперся у грудях і тривога взяла: чи все ж там по-давньому? чи здорові всі?

Я вийшов на ганок. Віконниці були зачинені, щоб сонце не дуже пекло. Я пройшов через книгарню і, нахилившись, заглянув через скляні двері у сусідню кімнату: Маргарита і Ет'єн сиділи коло столу і збирались обідати. Вони, дивуючись, глянули на мене, бо був я з бородою, осмалений, обшарпаний. Я відчинив двері і промовив:

— Ось і я прийшов!

Маргарити в одну мить кинулась до мене і обняла, Ет'єн учепився мені за шию; обоє вони плакали й кричали:

— Це ж Мішель! А ми й не сподівались так хутко побачити тебе! Боже, Боже! От щастя!

Ми всі троє і плакали і сміялись. Ет'єн сказав:

— Ото зрадіє бідний батько!

Він зняв з мене ранець, а вона бриль

і ми ще раз обнялися. Я дивився на Маргариту, я притискав її до своєї груді, як найлюбішу, найдорожчу істоту на світі. Я побачив, що вона дуже зблідла; очі її світились по-давньому, чудові чорні кучері вибивались з під білого чепця, а рожеве личко схудло. Я спитав її.

— Маргарито, ти може нездужала?

— Ні, я зовсім здорова. Тільки я дуже трітсжилась, що довго не було від тебе ніякої звістки, а потім... стільки нещастя в нашій отчизні!..

Маленький столик стояв коло вікна; на обід у них була миска вареної капусти, трошки сала, а коло того стояв кухоль свіжої води.

— Еть'єн,—сказала Маргарита,—візьми з конторки 10 су, побіжи до Тоні, купи шинки, а я піду до л оху принесу вина. Ох, Мішелю! Ми тепер п'ємо тільки воду; тяжкі часи настали, доводиться дуже бергти копійку.

Вона усміхалась, а я дивився на неї закоханими очима, як може дивитись людина, коли їй двадцять літ. Я взяв її за руку, а вона вихопилась і побігла по вино. Я оглядівся по тій маленькій кімнатці, де скрізь по під стінами наставлено було книжо, зітхнув і сказав собі:

— Ну, ось я і знов тут!

Сльози затуманили мені очі, коли я згадав, що незабаром доведеться мені знов покинути їх; коли Еть'єн вернувся з шинкою, а Маргарита поставила на стіл пляш-

ку вина і ми подивились одно на одного блискучими від щастя очима, я сказав їм, що маю одпуск тільки на два дні і завтра мушу вернутись знов до полку. Це трошки зменшило їх радість, але Маргарита сказала;

— Що ж робити! Обов'язок у самперед. Найважливіша річ для нас — республіка і права людини.

Коли вона говорила ті слова, вона дуже нагадувала старого Шовеля: таке саме сміливе обличчя, такий самий ясний і міцний голос.

Я мимохіть подумав собі:

— Коли ми подружимося, вона все схоче робити по-своєму; вона завжди буде казати: роби так, роби ось-як, це обов'язок. А мені доведеться коритись, бо вона таки добре каже. Та не біда; коли б можна було хоч зараз одружитись, я був би найщасливіший з людей на світі. Про наше весілля я думав зовсім спокійно: я бачив її, чув її голос, чув, що її маленька рука лежить на моїй руці—все це було невимовне щастя для мене.

Де-коли відчинялись двері у книгарню, дзвонив дзвінок, Ет'єн виходив до покупців; це були здебільшого салдати, міщане, селяне. Ми обідали, розмовляючи про громадські справи, про дядька Жана, про батька, про всіх. Маргарита, так само, як і Шовель, думала всамперед про республіку; така вдача була у неї в спадщину від батька. Коли вона довідалась, що у Майн-

ці ми аж чотирі місяці не мали ні газети, ні листів, що я прийшов, не спиняючись, з Сарбрюка і не знав нічогоісенько, що діялось після 6-го квітня, вона розказала мені все, і того дня я довідався від неї більше, ніж за весь час моєї служби у фортеці і в поході.

Правда, перед тим я вже чув, що Дюмур'є, після поразки під Норвінденом пішов за прикладом Ляфайєта і хотів вести своє військо на Париж, щоб скинути Конвент і настановити знов королевську владу у Франції, що він мав змову з Кобургом, австрійським генералом: він мав оддати йому Конде і потім здійснити свій замір; але Конвент покликав його до отвіту і тоді він зрозумів, що його зраду вже відкрито; все військо було проти його і він, видавши ворогам заступників народніх, утік до австрійців з частиною своєї генеральної старшини і з синами колишнього принца Орлеанського. Я знав також, що Філіпа Егаліте арештовано, що жірондисти обвинувачували Дантона, ніби то він був у змові з Дюмур'є та з синами Орлеанського, а він їм з обуренням сказав:

— Тільки тих, що вміли обороняти Людовика XVI, можна запідозрити у бажанні настановити знов королівську владу, тільки вони могли входить у згоду зо зрадниками!

Але я не знав і тільки у-перше від Маргарити почув, до яких жорстоких заходів довелося взятись, щоб покласти край

усім тим зрадам. Було вибрано „Комітет громадської оборони“ і ще другий „Комітет громадської безпеки“ і тим Комітетам усі округи Франції і всі заступники народні, що були при війську, повинні були що-тижня давати справоздання; у Парижі було настановлено надзвичайний суд з п'яти суддів, десяти присяжних і прокурора з необмежним правом притягати до звіту, арештовувати й судити всіх зрадників; такі ж самі суди були і в багатьох інших містах; ворогів революції було об'явлено по-за межами закону; робили труси в домах, щоб забірати зброю в непевних людей; власникам домів звелено було ставити на воротах список усіх, що живуть в домі; всяка людина повинна була завжди мати при собі паспорт.

Смертну кару було назначено всім тим засланням, що їх вигнано з Франції, коли б вони наважились самовольно вернутись з-за границі т. и.

Проти всіх тих постанов, що були кінче потрібні, повставали жірондисти, ті самі жірондисти, що байдужим оком дивитись на юрби голодних жебраків, що з ранку до вечера стояли під дверима пекарень, та на тих нещасних робітників, що їм платили за працю паперовими грішми без ціни; десятки тисяч робітників помандрували за-границю шукати хліба, а винні були в тому жірондисти, що довели нас до війни, а монтан'яри війни не хотіли. Маргарита розказала мені, що народ важ-

ким духом дише на тих панів-жірондистів, що вміють жаліти тільки короля, його сем'ю, дворян та багатирів; що у Конвент подають велику силу прохань—вигнати з нього жірондистів; що жірондисти обвинувачували Марата, надзвичайний суд судив його і виправдав на радість усіх патріотів.

Про це я нічого не чув досі.

Маргарита розказала мені також про наші нещастя на війні на півночі: тридцять п'ять тисяч англійців і голандців під командою герцога Іоркського з'єднались з Кобургом і таким чином ворогів стояло сто тисяч проти наших сорока тисяч. Нашим довелося відступити до Валянс'єна, видержуючи битви що-дня.

Від Маргарити ж я довідався, що у Вандеї священики й селяне об'єднались у спілку, щоб піддержувати Людовика XVII. Вони повстали під приводом Кателіно, Стофле, Сі-су та Суше; все це були люде, що не належали до давнього роду завойовників, а навпаки: візники, лісові сторожі, пекарі, хлібороби, ремесники,—видима річ — люде нерозумні, бо вони ж, правду кажучи, повстали сами на себе, а надто—були кровожерні, як вовки: вони розстрілювали бранців, а їх жінки добивали ранених, добивали во славу Христа, Спасителя нашого.

Маргарита розказала мені, що вороженча між жірондистами та монтан'ярами зростала чим-раз більша. Одна партія об-

винувачувала другу у всіх тих нещастях. Хоч жірондисти й дуже сперечались, а проте монтан'яри настановили таксу на зерновий хліб і зробили у багатів примусову позику на один мільярд.

Маргарита показала мені лист Шовеля, де він писав, що того дня, коли йшла суперечка про ту позичку, монтан'яри мало не бились з жірондистами і як-би не спокійніші члени „Долини“, то справа скінчилась-би дуже погано. Жірондисти хотіли, щоб скинуто було весь парижський уряд, а Конвент щоб перенесено було у Бурж. Там монтан'яри опинились-би серед ворогів і напевне пропали-б. Ті жірондисти здебільшого були потайні роялисти, прихильники короля, але не було у них сміливости щиро признатися в тому і чесно та отверто боротися з республікою; ті нікчемні люде хотіли спинити революцію і повернути її на свою користь; вони добились, я як про итав з листа Шовеля, що назначена була особлива комісія з дванадцяти членів їх партії. Та комісія почала з того, що скасувала революційні комітети, почала грозити парижській комуні і скасувала надзвичайні суди.

Вони дбали про добро скількох тисяч багатирів-самолюбців, що байдуже ставились до голодного народу; а народ одважно віддавав своє життя за отчизну. Коли-б жірондисти перемогли, то Францію обсіли-б вороги і вона пропала-б; емігранти, монахи та єпископи вернулись-

би враз із ворожим військом; проливши річками народню кров, вони вернули-б собі всі свої давні привилеї і затвердили-б їх за собою на довгі роки. А при тому англійці забрали-б у нас Дюнкірхен, а стрійці—Валянс'єн і Конде, прусаки—Майнц та Ляндю, дрібні німецькі державці—Льоренну та Альзас. І лишилось-би нам маленьке французьке королівство з великою силою вельможних панів і з убогим народом, що содержав-би їх своєю працею, як було до р. 1789.

Це було неможливо. Парижський народ під приводом Дантона у-друге вирятував нашу отчизну, повставши, як одна людина, і захопивши зрадників. Сталося це два місяці перед тим, 31 травня р. 1793.

Один із жірондистів насміввся сказати, що коли зачеплять кого-небудь з них, то департаменти повстануть і не лишать у Парижі каменя на камені, зруйнують його до-щенту, так що не буде й сліду його на берегах Сени. Але це не перешкодило монтан'ярам видати наказ, щоб їх арештували. У Марата був готовий список найнебезпечніших із них. Де-які з жірондистів сиділи тепер у тюрмі, а інші—Петіон, Гаде, Бюзо, Барбару та інші повтікали. Вони збирали військо у провінціях, гарбали громадські гроші, скидали міські уряди, настановляли свої суди, щоб судити патріотів, а головою у них був Вімпфен, дворянин і роялист. Багато говорили

про різних зрадників, але ці зрадники були найгірші.

Правда, були французькі генерали, що йшли иноді з ворогами на нас, але вони, принаймні, не старались підбурити одну частину народу на другу, проповідуючи їй про людські права і називаючи себе республіканцями.

— Так ось до чого ми дожили,—сказала Маргарита. У п'ятидесяти департаментах почалося повстання; Ліон, друге місто після Парижа, збунтувався проти Конвента; роялисти забрали міську управу; вони арештували, судили і покарали на смерть патріотів; Марсель та Бордо також збунтувались; Валянс'єн не сьогодні-завтра заберуть вороги; жірондисти набірають у Нормандії військо, щоб іти на Париж, у Вандеї та Бретані вогнем запалало повстання; англійці задержують на морі кораблі, що везуть нам хліб з заграниці; їх міністр Пітт оповістив облогу всіх наших побережних міст; він платить гроші Пруссії, Австрії, Сардинії та Гішпанії; він найняв на службу баденців, баварців та гесенців, — всі ті люде чекали тільки здобуття Майнца, щоб без усяких перешкод перейти нашу границу. Тільки одні ми: Льорена, Альзас, Фран Конте, Шампань, Пікардія та Париж,—ми ще стоїмо за революцію; а до того лиха ще тисячі селян підняли цілий прапор і в Савенах; вони через Оверн ідуть на підмогу вандейцям і відділяють од Парижа нашу Пірінейську та Альпій-

ську армію; Корсіка думає піддатись англійцям... Одно слово—все проти нас, все повстало на нас.

— Та коли так, Маргарито,—скрикнув я —ми-ж пропали?

— Продали!—відповіла вона, стиснувши уста і вдаривши кулачком по столі,—так, коли б жірондисти лишились у Конвенті і не допускали ніяких заходів, щоб рятувати справу отчизни, то ми пропали-б. Але часи гарних промов минули. Дантон, Робесп'єр, Більо Варен, Колльо д'Ербуа, Карно, Прієр, Лінде, Сен-Жюст, Кутон, Трейльгард, Жан Бон-Сент-Андре, Гюітон-Марво, Камбон, всі ті приятелі мого батька ще живі і орудують. Вони за один тиждень склали ту конституцію, з якою жірондисти носились вісім місяців і ніяк не могли довести її до кінця. Вона проста, ясна і справедлива; це справжня республіканська конституція, жірондистам вона не подобалась. Тепер настав час великих діл, бо всамперед треба рятувати Францію. Вони хотіли залякати нас, нехай-же тепер самі терплять зо страху. Всамперед усі роялистські генерали скинуті з посад; тепер такі Бул'є не будуть показувати прусакам дорогу у Францію, такі Рошамбо не будуть спвіщати австрійців про рухи нашого війська, такі Ляфайети не будуть вести змов з придворними панами, коменданти не будуть здавати наших фортець, такі Дюмур'є не будуть намовляти військо настановити назад коро-

левську владу! Наші генерали тепер будуть діти народні, люде нашого роду, наша кров; батько в останнім листі називає де-яких із них. Комітет загальної оборони вже робить заходи, щоб захопити Кюстіна, що покинув вас у Майнці на голод, не пішов вам на підмогу і не подбав, щоб у вас було досить харчів; надзвичайний суд уже складає йому акт обвинувачення. Ти побачиш, як тепер усе піде! Коли нам судилося пропасти, то багато людей пропаде раньше за нас; і коли тим людям пощастить вернути права панам та монастирям, то це їм не дешево дасться.

Слухаючи її, я думав собі:

— Тепер, Мішелю, треба перемогти або смерті! Коли інші переможуть, Шовель, Маргарита і ти—всі ви занадто багато говорили і робили, вам ніяк не можна йти назад, вам порубають голови, бо вже й тепер у Ліоні роялисти рубають голови таким, як ви. Ну, значить біда буде тим, хто з вами буде боротись; вони нікого не жаліють і ми їх не будем жаліти!

Заглядаючи иноді через склянні двері на всяких покупців, яким брат продавав книжки й газети, я бачив, що всі обличчя були понурі,—мабуть у них усіх були в голові такі самі думки, як у мене. Всякий думав: „Рішучий час настав; тепер або ми погинемо, або вони“. І дивлячись на обличчя тих робочих, селян і салдатів, уявляючи собі, що ті бідняки у голодну

пору віддають останній гріш, щоб прочитати новини, я думав собі, що той народ, який хоче бути вільним, може боротися з цілим світом; що багато нас погине, але в кінці кінців ми таки переможемо.

А проте все це було дуже сумно і тяжко. У нас було стільки всяких ворогів, яких треба було знищити, що перед нами була велика робота. Так само, як у жнива: вийдеш у-досвіта, нагостриш косу—і скільки-ж колосків ляже на землю до вечора! А сумно думати, що люди за-для користи, за-для неправди так само мало жаліють один одного, як траву у полі!

Здається я вам переказав усе, що Маргарита розказала мені того дня про громадські справи. Ми з нею поговорили окрім того про дядька Жана: його були вибрали за депутата від нашої округи у Париж на святкування 10 серпня, і ще про те, як виборчі зібрання прийняли нову конституцію.

Вечоріло вже; того дня я конче хотів ще побачитися з батьком і о годині сьомій пішов у Бараки.

Не буду розказувати вам, з яким радісним почуттям побачив я знов стару вулицю з купами гною, маленьку кузню, де працював тепер Венерот, трактир „Трьох-Голубів“ і тітку Катерину; з якою радіст'ю обняв я батька, згорбленого і вже зовсім сивого; він плакав, він не міг випустити мене з рук і цілував тремтячими

устами; всяка тямуща людина може собі уявити це; треба бути нечутливим, як колода, щоб того не розуміти.

А тепер, хоч і прикро воно, а мушу вам розказати, як прийняла мене мати, бо без того де-які люде не могли-б собі нічого уявити. Так ось! поцілувавшись з батьком, я підійшов до неї, простягнув руки і промовив: „мамо!“ Вона сиділа коло печі, а тепер встала, повернулась до мене спиною і полізла по сходах на горіще, дивлячись на мене зверху холодними очима. Не сказавши ні слова, не привітавши мене, вона пройшла на горіще і не злізла звідтіля, аж поки я не пішов собі. Це засмутило мене, але батько як міг намагався розважити мене і ми просиділи з ним рядочком цілу ніч коло печі, пекли собі у попелі картоплю на вечерю, курили люльки, дивились один на одного і розмовляли про те, які ми раді та щасливі, що побачились.

Мій добрий батько ніколи зроду не жив таким щасливим життям, як тепер; він що неділі обідав з Маргаритою та Ет'єном і говорив мені за них з побожністю; ніколи ніхто не шанував його так і не поводився так любенько. Він не менше за мене був щасливий, що я здобув собі любов такої дівчини, як Маргарита. Що-ж до Ет'єна, то батько дуже радів, що хлопець без тяжкої праці заробляє собі хліб, бо здобує собі освіту, добре шанується і має хист до торгівлі. Умови, на

яких Матюрина і Кльод жили у Пікегольцьському маєткові дядька Жана, також були добрі. Він вважав, що їм живеться краще, ніж батькові,—то чого-ж більше можна було бажати! Я йому розказав усе, що знав про Лізбету, про Мареско та про їх новорожде ного Кассія і це також дуже приємно було почути. Він не міг досить наслухатись мене і зворушався мало не кожним моїм словом.

Так просиділи ми аж до ранку. Тоді батько надягнув своє святкове вбрання і пішов проводити мене до міста. У Бараках нас зупиняли коло кожної хати; куми і старі́ приятелі раділи, що я живий і здоровий, і бажали мені щастя. У Фальцбурзі також, не вважаючи на недобрі звістки про Майнцьську армію, патріоти, бачивши, який я змарнілий і нужденний, розуміли, що ми здали фортецю не своєю охотою.

Я думав вийти назад о десятій годині, але Маргарита улаштувала справу инакше: вона змовила для мене місце у по́товому діліжансі, що виходив у п'ять годин вечера, і таким чином я міг бути у Нансі раніше, ніж дійшов би пішки і не втопився-б. Цілу ніч вона лагодила моє шмаття і не встигла всього скінчити: ще цілий день вона латала, пришивала гудзики, прала і прасувала. А тимчасом приходили побачитись зо мною деякі патріоти: Ельоф Коллен, Рафаель Монк, Жанті та інші. Довелося розказувати їм, як ми обороня-

лись, яку нужду терпіли, скільки людей втратили, які у нас були пожари, який голод; послухавши мої оповідання, всі згодились, що генерали були зрадники, але що військо ні в чому не можна обвинувачувати.

Пуле зробив донос начальникові поліції, що я втік з війська; але сього разу замість нагороди у пів сотні ліврів він заробив тільки добру догану від прокурора Рафаеля, бо я мав отпуск такий, як треба.

І так усе минуло добре, і біля п'ятої години ми повечеряли раніше, ніж звичайно; сумно було нам, що знов доводиться прощатись, але ми були раді, що пощастило побачитись. Маргарита поклала мені у ранець пару нових черевиків, пару добрих полотняних сорочок Шовеля, а крім того ще ниток, голок, ґудзиків і шматочків полотна та сукна на латки. Коли настав час прощатися, коли ми почули здалеку дзвінок діліжанса, що їхав через майдан, всі пішли проводити мене до воріт „Червоного Бика“. Там ми поцілувались, стиснули один одному руки, побажали всього найкращаго, мене просили берегти себе, де тільки буде можна, і на решті ми розлучилися.

Ось воно життя! О пів на шосту годину діліжанс торохтів по дорозі на Мітельброн; після брукованих улиць ми виїхали на міст, а потім на довгий без краю білий курний шлях. Як сумно буває про-

щатись з близькими людьми, не знаючи, чи доведеться коли побачитись з ними! Небезпечні часи ми переживали тоді; з десятиох хіба один бував щасливий, що не пропаде і я добре знав це, хоч і старався підбадьоритись.

Сідаючи у діліжанс Батіста, я думав проспати всю дорогу до Нансі; мені це було дуже потрібно після моєї мандрівки з Сарбрюка до Пфальцбурга і після безсонної ночі, що я просидів з батьком. Але я помилився: зо мною сиділо ще п'ять чи шість купців-ліверантів та ще якась стара баба. Купці їхали у Нансі купувати тютюн, як вони казали, і цілу дорогу сперечались про заробітки, про розмін грошей, про ціну асігнацій, про те, скільки паперових грошей з портретом Людовика XVI буде спалено, про внески Дантона і про відповіді Базіра. Ці люде не вважали на мене, думаючи, що я ні слова не розумію з їх розмови. Але я дуже добре зрозумів, що їх тютюн був не тютюн, а жито, що вони думали скупувати. До сього мені було байдуже і я волів би спати, ніж слухати їх розмову. Стара не говорила ні слова; на ній була довга керея з каптуром, яку наші селянки носять зімою; вона дивилась у куток і ворушила устами: мабуть вона тихенько молилась.

Тамті кричали, не вгаваючи, а надто по всіх селах, де ми переїздили, було шумно. Національні жандарми перегляда-

ли наші паспорти, а непевних людей скрізь арештовували. Крізь вікно діліжанса я бачив іноді цілі родини, що сиділи у клунях під сторожею національних гвардійців, а де-яких з них допитував член місцевої управи. Який рух був скрізь у ту пору! Злидні, голод і небезпека не спиняють його; навпаки,—що більше лиха терпить народ, то більше стає він рухливий. На кожній станції тридцять—сорок жінок, у лахмітті, з маленькими дітьми на руках обступали діліжанс і кричали:

— Дайте милостиньку, громадяне! На милість республіки, свободи, дайте на хліб! на хліб!

У трактирах співали пісні, іноді зустрічались команди кінних жандармів, що проводили карету, в якій сиділи аристократи.

Пам'ятаю, не далеко від Гемінга на великій лісовій поляні теслярі ставили щось ніби голуб'ятню і один з купців сказав другим:

— Ось телеграф.

Всі прилинули до маленьких віконць діліжанса і я, звичайно, також подивився на ту будівлю, зовсім не розуміючи, щоб воно могло бути. Тоді купці почали розказувати один другому про якогось Шанна, що вигадав телеграф; через той пристрій можна буде розмовляти знаками з одного краю Франції до другого і не потрібні тепер будуть сотні й тисячі гонців-кур'єрів. Найстаріший з купців ска-

зав, що коли-б той, хто вигадав цю штуку, зробив це на два роки раніше, то міг-би зробитись найбагатішою людиною в світі.

На щастя троє чи четверо купців вилізли у Люневелі і у діліжансі лишилося тільки троє: дідок, стара та я.

У ті часи ще не були вигадані механічні гальми; тому-то, коли треба було з'їздити з гори, Батіст спиняв коней, злавив і гальмував колеса, а потім, коли вже не треба було, мусів знов злазити і розгальмовувати їх. Через те ми від Пфальцбурга до Нансі їхали аж чотирнадцять годин.

Нарешті я таки заснув; але коли ми переїздили через якесь село, вогні на вулиці і крики жебраків розбудили мене. Була, мабуть, година друга з півночі. Старий купець насунув каптур кереї на вуха, поклав бриль на коліна і хропів несамовито; а проте я все-ж таки почув, що старенька тихо плаче. Вона плакала, а де-коли нахилялась і під плащем тихенько висякувала носа, щоб ніхто не чув. Я прислухався скільки хвилин. Вона иноді шепотіла:

— Боже мій, Боже! Змилуйся надо мною! Боже, змилуйся!

Серце у мене стиснулося з жалю і я подумав:

— Яке може бути горе у цеї нещасної, що вона так плаче і так молиться?

Нарешті я не видержав і спитав її

по-німецькому, бо вона говорила про себе тою мовою:

— Слухайте, бабусю, чого ви так плачете? Ви, може, нездужаєте?

Вона, видимо, злякалась і не відразу відповіла мені, а я казав їй далі:

— Не бійтесь мене; я також покинув людей, що дуже люблю, покинув старого батька, наречену і може ніколи не доведеться мені побачити їх... Ви розкажіть мені спокійненько, яке у вас горе. Я простий салдат, але радий буду допомогти вам, чим тільки зможу.

Моя мова і мій голос заспокоїли її і вона розказала мені, що їде у Париж, у комітет громадської оборони; вона не знає навіть, який це комітет, але один сусіда впевняв її, що від його залежить помилувати її сина, булочника у Страсбурзі; ось уже два тижні, як він сидить у тюрмі за те, що не схотів прийняти паперових грошей. Вона сказала, що наробив їй того нещастя колишній священник Шнейдер, що тепер став прокурором карного суду. Той священник багато літ сповідав усяких людей, а тепер велить арештовувати всіх, у кого є яке-небудь майно.

Вона розказувала і гірко плакала, а я подумав собі, що той священник мабуть такий самий поганець, як і Пуле, живе доносами та наклепами і, не бачивши його навіть,—зненавидів. А до того мені ще дуже жаль стало, що та бідна стара не

знає нікого у Парижі, не має ніякої адреси і тільки на клаптику паперу записано у неї: „комітет громадської оборони“. Як щиро треба любити сина, щоб, маючи 70 літ, одважитись їхати таким чином у чуже місто, не знаючи ні слова французької мови, просто на одчай.

Починало вже світати. Праворуч од нас на обрію неба виднілася дзвіниця св. Миколая, і я згадав, як ми йшли тою дорогою при гуркоті гармат. Тільки два роки минуло з тої пори, а які переміни настали! Зрадник Бул'є, Ляфайєт, Людовик XVI, королева, граф д'Артуа, фел'яни, жірондисти!—скільки думок викликали всі ті назвиська! А потім згадав я, як ми вступили у Нансі: довгі ряди бранців, що їх ми вели на смерть, маленькі вулиці, залиті кров'ю, нещасні швейцарці з Шатов'є, яких без жалю вбивали по домівках, вози коло Нової брами, навантажені горами трупів: там лежали у безладді і міщане, і салдати, і селяне, і жінки, і діти; згадав і страшенну безглузду темноту брата Миколи серед тих душогубств.

Ой, тепер настали інші часи; тепер народ запанував і верховодить і ніякі зрадники не можуть залякати його, не можуть примусити відступитись.

Всі ті події одна за другою проходили у моїй пам'яті так, ніби це було дуже давно. А бідна стара думала тільки за свого сина і знов почала молитись Богу.

Коли години сьомої вранці перед вікон-

цями діліжанса почали просовуватись перші доми Нансі, башти, садки, виноградники, а потім великі доми з вікнами у шість рядів,—мабуть старі монастирі, палаци колишніх герцогів, майдани, обсажені старими деревами, великі гарні сади за позолоченими штахетами. На стінах де-яких домів ще видно було сліди бомб та куль пана маршала де-Бул'е. Я задумався, дивлячись на це, коли діліжанс заїхав у ворота великого трактира.

Великий двір було заставлено мішками, паками та бочками, а закривала їх дахівка великої повітки.

Діліжанс став серед того двора. Ми повиходили; я прип'яв свій ранець і сказав старій, щоб вона йшла за мною. Вона взяла свого кошичка і ми увійшли у трактир, де натовпилось багато народу: візники, купці, городяне приходили й виходили, пили, їли, розмовляли про свої справи. Діліжанс стояв у Нансі більше години. Я сказав подати собі хліба, вина, сиру і аркуш паперу. Посадивши на стільці стареньку, я старався розважити її. Поки вона пила і їла у кутку стола, я написав листа до Шовеля, розказав йому про облогу і здачу Майнца, про мою мандрівку у Пфальцбург, про мою радість, коли я побачив Маргариту, батька і друзів. Потім я написав йому про ту бідну жінку, просив потішити її, порадити і допомогти по змозі в її біді. Склавши листа, я написав адресу: „вулиця Булюа, № 11я„

і сказав бабусі, як тільки вона приїде у Париж, зараз-таки, не гаявши часу, піти по тій адресі. Я сказав їй, що пишу до одної доброї людини, що вміє говорити по-французькому і по-німецькому, і зробить усе можливе, щоб визволити її сина з тюрми. Вона плакала і щиро дякувала мені.

Після того я з легким серцем розплатився за вино і за все інше і пішов до свого баталіону у „Нові казарми“, де окрім нас стояв ще 2-й Льомбардський баталіон та 4-й Парижський.

У місті як комашні було кінних і піших салдатів; тут були Лянгедокські стрільці, гусари Свободи, охотники з Парижа та інших місць.

Більша частина війська розміщались у домах городян, але, правду казати, городяне не дуже прихильно ставились до нас.

Депутати, що були при Мозельській армії, доносили Конвентові на наших генералів. Обер-Дюбайє і генерала Дуаре було вже арештовано. Газети писали про ганебну здачу Майнца, казали раз-у-раз, що наших начальників треба поскидати, а нас послати у Вандею воювати з мужиками.

Про все це я почув, як тільки вернувся у казарму; на всіх обличчях видко було сум. Такого нещастя ніхто з нас не сподівався; на нас дивились, як на зрадників, на тхорів. Жан-Батіст Сом, Марко Дівес і навіть Жан Ра стискали кулаки і

коли б Марібон-Монто та Судрені не сиділи тепер у Меці, то їх напевне розстріляли б.

Еге, ось народ який! Коли він бачить багато зрадників, то ладен нарешті підозрівати зраду навіть у своїх оборонців.

Охотники, що поміщались в одній казармі з нами, весь час говорили про вбивство Марата і складали у Конвент прохання, щоб жірондистам порубали голови. Вони впевняли, що жірондисти підіслали Шарльоту Корде, щоб убити Дантона, Робесп'єра і Марата; ні про що інше вони вже не могли говорити; офіцери і салдати все більше й більше підбурювали сами себе.

Під ту ворохобню з Парижа приїхав до нас одважний Мерлен де-Тіонвіль і сказав нам, що йому пощастило оборонити наших генералів, що їх випущено на волю і що Конвент постановив навіть висловити подяку Майнцькій армії.

І зараз усе було забуто; знов залунали крики: „Слава народові!“, городяне почали краще ставитись до нас і навіть вважали подекуди за честь, коли ми приходили до них обідати.

Настали роковини 10 серпня. Ці дні республіка святкувала надзвичайно бучно; „вівтар отчизни“ завітчали зеленню, зброєю та прапорами, навколо поставили гармати, а наверх—богиню Розуму—все це було дуже гарно. Перед „вівтарем“ говорили патріотичні промови, музиканти всіх

полків та баталіонів грали марсел'езу, молоді городяне ходили процесіями, а на широких улицах та на великих майданах міський уряд улаштував обіди на честь одважної Майнцької армії; згадки про такі події лишаються у пам'яті та в серці до-віку, хоч би й сто літ прожити.

Це свято було свято людського розуму, любови до справедливости й братерства. Ніколи зроду наші єпископи та ченці не могли придумати нічого такого гарного, простого і звичайного.

Всяка людина розуміла те свято. Портрети Вольтера і Жан-Жака Руссо також стояли на „вівтарі“, і мені здається, що тих людей справді можна шанувати, як святих.

А в тім—нехай собі всякий думає, як йому хочеться. Я не ремствую на тих, що думають не так, як я, але жалію їх і дуже бажав би їх перевірити. Правда, вони можуть сказати про мене те саме, що я кажу про них; нехай буде й так. А все ж таки я думаю, що різниця поглядів не вадить нам любитися по-братерському. Найважливіша річ—щоб нікому не робити кривди і нікого не силувати.

Святкування трівало три дні і коли ми у половині серпня виступили в Орлеан, чоловіки й жінки обнімали нас. Між нами настала братня любов і щирість, діти бігли за баталіоном, а хлоп'ята, котрі дужчі, несли наші рушниці аж до самого Туля.

Конвент постановив, що ми поїдемо у

Вандею почтовими екіпажами, але це значило, що нам дадуть тільки підводи. Тільки офіцерам дали екіпажі, що називалися „ляндо“. Місцеві селяне, що повинні були перевозити наше добро своїми кіньми, везли його звичайно дві-три милі, а потім вертались додому; на їх місце ставали інші. А ми, салдати, йшли за підводами пішки.

Погода була гарна. З тої довгої подорожі я пригадую, як скрізь арештовували англійців, що їх підсилав нікчемний Пітт, як по всіх селах робили труси і що нужда народня чим-раз ставала гірша й гірша. Хліба було так мало, що як тільки звозили з поля снопи, то зараз мусіли молотити їх; чекати ніхто не міг і, йдучи дорогою, ми чули, як били ціпи по клунях від досвіта аж до пізньої ночі.

Що далі ми йшли у глиб Франції, то гірше й неприхильніше ставився до нас народ. Як тільки ми вийшли з Льорени, то зараз помітили, що патріотизм меншає і слабшає. На кожному ночлегові мусіли ми знімати сварки й суперечки і за харчі, і за дозвіл переночувати десь у повітці чи у клуні; місцевий уряд був скупий на все: на хліб, на дрова, на м'ясо, на солону. Платні ми не одержували, одежа наша подерлась на шматки, чоботи порозлазились. Добре, що з нами був наш давній командір Жорді, якого тепер назначено було за бригадного генерала: він раз-у-раз розважав нас словами: „Слава наро-

дові! Слава республіці! Не журіться, товариші! Все це минеться, переміниться... Пам'ятайте, що ви—оборонці свободи!" і т. ин.

Без того доброго чолов'яги, що вмів заспокоїти нас, увесь наш бататіон напевне збунтувався б; коли люде йдуть на смерть, то не може не обурювати їх бездумна байдужість нікчемних людей.

Ми йшли воювати за них, а вони ледве хотіли пускати нас у хліви та годувати осипкою.

Після такої неприхильности нам було особливо любо й радісно, коли під Орлеаном міський голова, його товариші і весь міський уряд вийшли нам назустріч і щиро вітали нас.

Ми вже починали були думати, що у Франції нема вже французів, а тимчасом тут ми знайшли справжніх патріотів, справжніх республіканців. Як тільки ми прийшли на майдан і стали перед міською управою, безліч народу обступила нас і, коли Жорді скомандував нам розходитись з рядів, кожного з нас двоє-трое городян ухопили під руки і повели до себе не як чужих, а як братів, а городянки, гожі й гарні молодиці й дівчата, приносили нам вінки. Жорді, що вмів гарно говорити, сказав їм тут таки, на майдані:

— Спасибі вам, орлеанці! Ви перші прийняли нас, як синів отчизни, як друзів, земляків!—і ще багато щирих, теплих слів сказав він їм.

У нас аж сльози виступили на очах, а крики: „Слава одважним оборонцям Майнца! Слава орлеанцям!“ лунали довго без краю.

Правда, Жорді трошки додав хвали, бо після того, як вернувся з Парижа Мерлен, до нас і у Нансі так само щиро ставились патріоти; та в такі хвилини люде мимохіть якось захоплюються і кажуть те, що краще і любіше для слухачів.

Але напевне можу сказати, що орлеанці прийняли нас дуже добре і у тому місці нас почали росташовувати на півбригади, по силі постанови 21 лютого р. 1793; того порядку ще не було заведено у нас, бо ми той час були в облозі та в поході.

Наш баталіон, 2-й Льомбардський та 2-й гравілерський, що в йому був Мареско, склали з себе півбригаду Парижсько-Вогезську. Я вже давно був капралом і тепер, надівши свої нашивки, вступив у пушкарську сотню враз із Марком Дівесом та Жаном-Батістом Сомом.

Ще на майнцьких окопах ми всі навчилися орудувати гарматами; наші маленькі гаківниці здавалися нам тепер за забавки після тих величезних 48-цальових гармат, що ними нам доводилось тоді орудувати.

Таким чином ми лишились усі вкупі і я міг що-дня бачити маленького Кассія, цілувати його і гуцькати на руках. Він усміхався всякий раз, як я заходив у кух-

ню; весь баталіон ніби усиновив його, кожний цілував його і бавився з ним, як з своєю власною дитиною. Лізбета також дуже раділа, що я приписаний до їх баталіону.

Все це діялось у серпні.

Перед тим, як виступити з Орлеану, ми почули багато новин і про них варто згадати. Перше—що нашого колишнього генерала Кюстіна засуджено на смерть за те, що він мав таємні змови з Вімфеном та з жірондистами; за те, що він не пішов на підмогу Майнцові і не зробив там запасу харчів; за те, що він оддав Вальянс'єн німецьким спільникам, хоч мав приказ виступити на них. Друге—що на його місце у Північну та Арденську армію назначено нашого колишнього бригадного Гутара.

Ці звістки зробили дуже велике вражіння на наших офіцерів; вони побачили нарешті, що Комітет громадянської оборони не панькається з генералами і що вони мусять добре дбати про свої обов'язки.

Ми довідались також, що Тульон здався англійцям з усією своєю зброєю та кораблями; що за внеском міністра Камбона ухвалено завести велику книгу для запису всіх боргів республіки; що Конвент, серед тих темних хмар усякого лиха, що насовувались звідусіль, спокійно обмірковує громадські закони, що повинні визначити взаємини всіх французів, як особисті, так і що до майна.

Ми всі сподівались, що незабаром вийде та „збірка законів французької республіки, єдиної і неділимої“ і що це буде найславніша заслуга Конвента, що задумав таке користне й потрібне діло.

Через скільки день надійшла друга частина армії і ми виступили з Орлеану під приводом Клебера. Ми пройшли на Блюа і Тур, увесь час правим берегом Люари. Ця ріка, тиха й спокійна, тече рівною долиною; левади, виноградники, сади, а особливо луги, лани, засіяні житом, ячменем та вівсом, облягли її береги, скільки оком збагнути; конопель тут сіють мало, за те садів багато. Маленькі пісчані островки ледве підіймаються над водою; здалеку, по-над-тинами та кущами видніються старі башти, великі й гарні церкви, оздоблені фігурами святих.

Хоч був приказ поздіймати дзвони, проте понад спокійною широкою рікою від ранку до вечора гули церковні дзвони. Місцевість була рівна і одноманітна; часто, пройшовши скільки миль, ми думали, що вернулись до тої самої церкви, що бачили вранці. По Люарі снували сюди й туди невеликі рибацькі човни з неводами, нап'ятими на жердки; коло великих міст стояли галери й берлини, навантажені зерном та іншим крамом.

Ми йшли курною дорогою, з рушницями на плечіх, в обшарпаних мундирах і штанях, де-хто босий, а Клебер їхав серед нас верхи, у синім мундирі, застібну-

тім по саму шию, дарма, що була спека, у великім брилі з трьохбарвними перами, що був аж сивий від куряви. Він дуже глядів порядку, але ніхто більше за нього не дбав так про салдатів у поході, про харчі, про догляд за хворими. Коли де-небудь міські голови та управи починали торгуватись та сперечатись, гучний голос Клебера, його левове обличчя,—бо воно дуже скидалось на морду лева,—гнів і призирство в очах його—затуляло їм уста; тільки гляне було на них скося через плече своїми приплющеними сивими очима—і зараз усе робилося так, як він хотів, і білети на ночліг видавалися негайно.

П'ять чи шість молодих офіцерів завжди були при ньому і розвозили його прикази. На всякому спочинку і попасі у квартирі його цілу ніч лунав сміх і співи, але на службу він ставав зовсім инший і тут уже не любив жартів. Досить було глянути на нього, хоч-би здалеку, щоб побачити, що це справжній генерал, що не любить багато балакати, особливо тоді, як вороги наближаються; і кожний з нас думав собі:

— Ну, як-то тепер піде у нас справа?

Я трошки забіг уперед, але потім ви сами все побачите.

Ми прийшли у Сомюр, де була головна квартира. Тут зараз почалися змагання, хто має бути нашим начальником і куди ми маємо йти. У Сомюрі зібралось п'ять

чи шість заступників народніх, не рахуючи Мерлена, що йшов з нашим відділом, і була сила офіцерів та генералів, що наїхали з Парижа з санкюльотами.

Я не гордую санкюльотами; але Париж у ту пору дав уже досить баталіонів усім арміям: і Північній, і Рейнській, і Мозельській, і Альпійській, і Пірінейській. Ті охотники, що тепер пристали до нас, були герої по п'ятьсот ліврів кожний, себто люде, яким треба було дорого платити за те, що вони виконують свій обов'язок. Вони наробили нам більше шкоди, ніж добра, бо вони не вважали ні одного республіканця досить свідомим; вони всіх судили, а при першому гарматному вистрілі плутались і розбігались у ростіч з криком: „Зрада! Зрада“!

Наскільки перші баталіони парижських охотників, що були набрані серед робочих, людей поважних, сімейних, держались цупко під вистрілами, були одважні й сміливі, настільки ті крикуни, брехуни й ледарі тремтіли за свою шкуру. Коли-б у льомбарців та гравілерів був зайвий порох, вони напевне розстріляли-б їх, щоб ті поганці не робили їм сорому.

Сомюр — убаштоване і ушанцьоване місто. Колишні гусари і кінні полки зайняли казарми, а нам, піхоті, роздано було білети на постій у городян. Пройшла чутка, що у нас заберуть наших начальників і серед салдатів почалося ремство. Ніхто не знав, чи прилучимся ми до Брестської

чи до ля-Рошельської армії, чи буде командувати нами Канкльо, що п'ять місяців перед тим одбив вандейців, чи Росіньоль, парижський годинникар (дзигарник), що тепер став генералом. Обидва вони були найстарші командири армій, а наші генерали Обер-Дюбайє та Клебер були тільки дивізіонні і не могли командувати армією. Говорили також, що нас оддадуть під команду Сантера, парижського броварника, такого-ж дивізіонного генерала, як і наш, і це особливо нас обурювало.

Нарешті через скільки день було постановлено, що Майнцьке військо піде на з'єднання з Брестською армією, що була під рукою Канкльо.

Клебер лишився у нас за дивізіонного генерала і нам прийшов приказ виступити у Нант. Ми всі дуже зраділи, бо Канкльо в кожному разі був відомий, як справжній, досвідчений генерал, а не як годинникар чи броварник. Тільки треба знати, що той генерал давніше був граф де-Канкльо. Я не хочу тим сказати, що він зрадив нас, ні, але у нього залишилися звички старих генералів Людовика XVI і тих звичок такі люде ніяк не могли позбутися: незабаром ми мусіли дорого заплатити за стару звичку ділити військо на дрібні частки замість того, щоб іти великою лавою. Але не буду забігати вперед: помилки й нещастя й самі приходять скоро.

Не трудно уявити собі, от настрій

наш був невеселий: те саме славолюбство і городощі, що нам аж обридло у Майнці, такі самі сумні звістки, що приходили до нас: зрада скрізь, поразки від ворогів, убивства; вороги обсіли нас звідусіль — усе це наганяло на нас журбу і сум. Тільки по дорозі з Сомюра до Нанта до нас дійшла одна звістка, що підбадьорила нас: ми довідались, що наші одважні заступники монтан'яри не піддаються: вони стояли твердо й непохитно, як та скала серед бурхливого моря.

Проходячи через Анжер, ми прочитали знаменитий наказ Конвента, що не тільки велів набирати більше рекрутів, але й закликав усю Францію озброїтись усім до одного, щоб побороти ворогів. Я випишу з того наказу найважливіші місця; я певний, що ніякий народ не знайде у своїй історії такого сильного, гарного і величнього документа. Цей наказ ясно показав різницю між вічною правдою свободи і славолюбством одної людини; тільки республіка могла так говорити до народу і закликати його на такі жертви.

Комендант Флявін'ї прочитав нам той наказ на майдані в Анжері перед старим темним собором, серед величезного натовпу, що зібрався з усіх околиць, і коли він скінчив, залунали крики:— „Слава республіці! Перемога або смерть! На ворогів! Ведіть нас на ворогів!“— зовсім так, як того дня, коли оповіщено було: „Рятуйте отчизну“; брязчали шаблі й рушни-

ці, хиталися у повітрі прапори. Селяне, здивовані тим, що діялось, вмішались у наші ряди, національні гвардійці збігались звідусіль, дзвонили на всіх дзвіницях, все піднялося, все готово було йти рятувати республіку,

Ось той наказ:

„До тої пори, поки ворогів не буде вигнано з французької землі, всі французи повинні йти на військову службу. Молоді люде підуть воювати, жонаті будуть кувати зброю і перевозити всяку військову справу, жінки будуть шити намети і одежу і доглядати хворих, діти будуть смикати понитчину на зав'язку ран, старі люде скажуть виносити себе на майдани, щоб своїми промовами додавати одваги воякам, сіяти ненависть до ворогів і любов до республіки. Громадські будинки буде повернено на казарми, майдани—на майстерні зброї.

Воєнні рушниці видавати тільки тим, що підуть воювати з ворогами, а для внутрішньої служби лишаться мисливські рушниці і холодна зброя. Верхові коні мають іти всі для кінних полків, а упряжні коні, окрім тих, що потрібні для хліборобства, будуть перевозити гармати й обози“.

Далі комітет загальної оборони назначає своїх повномочних заступників для догляду за тим, щоб було досить запасів харчових і зброї для війська; ті повномочні сами вже визначають, де і коли мають

збір тися нові охотники для муштри; вони ж закликають, скільки треба майстрів для виробу зброї і всякої іншої військової справи. На видатки їм визначається 30 мільйонів з запасного капіталу 498 мільйонів.

Влада тих повномочних заступників необмежена в їх округах, але про всі свої вчинки вони повинні повідомляти центральний Комітет, що у Парижі. У першу чергу закликаються до війська всі нежонаті або вдові од 18 до 25 літ.

Зараз після того, як нам було прочитано той наказ, ми вийшли з Анжера у Нант і всі три наші відділи прийшли туди один за другим 6, 7 і 8 вересня р. 1793.

Нант стоїть на правім березі Люари і коло нього стоїть велика сила кораблів, галер, байдаків і всяких інших суден,— стоять, або гонять їх у гору чи у-низ по ріці. Я досі нічого такого не бачив не тільки у нашій горяній країні, але навіть на Рейні; отже дуже цікаво мені було дивитись на це.

Аж тепер я зрозумів, як повинно рости і багатіти торгове місто, коли до нього з усіх країн світу звозять усякий крам та товари, а надто зовсім без праці: тільки поставити щогли і нап'яти вітрила, як вітер подме.

У місті вже було повно інших полків Брестської армії. Міський уряд прийняв нас дуже щиро і влаштував для нас па-

тріотичне свято. Всі місцеві багатирі раділи, що вандейці зустрінуть тепер нас, коли надумають знов прийти до них у гостину. Вони дивувались на наше лахміття; а що головний склад усяких запасів Бреста, Льорієна та Рошфора був у Нанті, то після святкування кожному з нас видано було по парі нових черевиків.

Другого дня, 9 вересня, ми мусіли виступити у поход і ось тоді довелось нам побачити багато де-чого нового.

Йдучи дорогою від самого Сомюра, ми помітили, що місцевість на другім березі ріки швидко міняється: невеликі гаї, висока папороть, села, що аж тонули у зелені та садах, обсажених живоплотом, а у суміжку з ними проліски з берестів, кривих дубів, каштанів; усе це мало якийсь занедбаний вигляд, неначе рука людська того не торкалась, так ніби це була якась дика країна, де люде все пускають на волю божу і ні про що сами не дбають.

Це була Вандея; що далше ми йшли по-над річкою, то більше й більше ставала дика та місцевість. Ось туди ми йшли, щоб боротися з тамтешнім народом: а були це переважно бракон'єри *), пачковози, дрібні дворяне-мисливці, лісова сторожа, священики, що не присягнули на конституцію,—усе люде темні й дикі; хуторяне, дрібні купці і селяне, що сами себе назива-

---

*) Люде, що стріляють дичину в чужих лісах, де полювання заборонено.

вали: *панські люде*. Що можу я сказати вам про них? Вони всі чіплялись один за одного, як ті кущі у зарослях в їх лісах, що їх сотні літ ніхто не підрізував, не прочищав.

Не видко було великих шляхів, що вели б од берега річки у глиб країни, не було навіть і степових доріг, щоб парою волів проїхати можна було. Еге, було над чим задуматись! Останній салдат розумів, що трудно тут буде йти лавою або побачити ворога здалеку; що доведеться все палити й руйнувати, щоб мати змогу оглянутись навколо. Окрім того ятрилось у кожного серце, бо чутки ходили, що патріотам не щастило у тій дикій країні, а місцеві люде були такі завзяті, що жінки добивали ранених.

Ми говорили проміж себе:

— Для них таки воно гірше буде: коли вони нас розстрілюють, то ми будемо й їх розстрілювати, коли вони нікого не жаліють, то й ми не будемо їх жаліти. Найперше діло—рятувати республіку.

Те, що ми бачили по дорозі між Ансенісом та Анжером—це був тільки початок Вандеї. Вона простягалась куди-далі. Між Баканжем та морем було так зване „Багнище“; люде там мало чим ріжнились од вандейців: і вони жили здебільшого ловами, били птицю, що хмарами водилась серед очеретів та верболозу; ці люде звикли до неволі не менше за вандейців і нам довелось мати клопіт і з ними так само.

Наша пів-бригада, горняки-стрільці і ескадрон кінних стрільців перейшли Нантський міст 9 вересня о-полудні, під командою Клебера. Було відомо, що шість-сім тисяч вандейців стоять коло ставу Гран-л'є, зайнявши село Порт-Сен-Пер, мають гармати і лагодяться зустріти нас. Люара у тім місці дуже широка, а по тім боці впадає в неї річка Севр і через неї також в міст. Генерал Бейсер, родом з Альзасу з Рібовіл'є, повинен був іти слідом за нами з п'ятьома тисячами війська, щоб піддержати наш напад. Погода була дуже гарна.

Мерлен де-Тіонвіль, у брилі народнього заступника, з великою шаблею при боці, підпéрезаний трьохбарвним поясом, їхав верхи по-ряд з Клебером серед баталіону; наших шість маленьких 4-цальових гармат йшли за баталіоном; кінні стрільці виконували обов'язки пластунів-розвідчиків. Всі оглядались, але не бачили нічого особливого; вандейці ще не показувались. Але коли ми перейшли на той беріг, то іти лавою по вузькій стежці, обсаженій яблонями та грушами, що ажгнулись під вагою овочів,—було неможливо; довелося заходити з боку; одначе, перед тим, як іти далі—Клебер, що мав левове обличчя, а проте був хитрий, як лисиця, звелів двом сотням стрільців розсипатись у роздріб по обидві сторони дороги; і як тільки його приказ було виконано, з обох боків у зарослях заторохтіли вистріли з рушниць.

Виявилось, що велика сила тих поганців обступила нас навколо, ховаючись за всяким кущиком і нас напевне всіх винищили б, як би ми не розглянулись розвідкою по околицях. Кінні стрільці побігли вперед, щоб розвідати далі, але як тільки їх ескадрон повернув за ліс, почалось страшенне стріляння і тоді тільки ми зрозуміли, яка велика сила вандейців стоїть проти нас. Стрільці у-чвал вернулись назад, лишивши скілька чоловіка вбитих; у багатьох коней струмочками юшила кров по боках і видко було, в яке місце влучила куля. Бідні коні! Вони не падають одразу, як їх пострілено; вони ще йдуть, але, звичайно, не довго.

Тепер ми побачили, яка трудна буде ця війна: ніколи неможна було знати зарані, чого треба сподіватись за пів-гона перед собою. Клебер послав у-роздріб ще дві сотні стрільців і сього вже було досить: вандейці відступились назад і ми могли рушити далі.

Ми, пушкарі, з нашими гарматами та обозом йшли у захисті, бо нас оберігали з обох боків і хіба тільки якась випадкова куля могла б пошкодити нам; але незабаром і для нас знайшлася робота і ми були дуже раді.

Так ми йшли більше години, аж поки дійшли до ставу і побачили велику, простору поляну: стояли там убогі села з брудними стінами, а далі маленькі церковці, покриті черепицею. Праворуч од нас

на два гарматні стріли стояла головна сила вандейців. Вони як комашня кишіли над ставом і в селі Порт-Сен-Пер, де була їх генеральна квартира. У них були також гармати; побачивши нас, вони зараз дали 3—4 вистріли, чи то для того, щоб попробувати силу стоїх гармат, чи для того, щоб полякати нас.

Між нами та Порт-Сен-Пером була затока ставу, а з неї тече досить глибока річка. Та затока буде гонів з трое завширшки і заросла вона по берегах лепехом, очеретом та верболозом. Вандейські застрільщики, відступаючи перед нами, забрали всі човни на той беріг; трудно було тепер і підступити до них.

Одначе Клебер, оглядівши місцевість з своїми старшими офіцерами і з Мерленом де-Тіонвіль, звелів нам стати двома лавами; гармати він сказав вивезти на гору Сен-Леже, проти села; кулі градом сипались коло нас, а бомби гули високо по-над нашими головами: вороги брали мету за високо.

Нарешті і нам приказано було стріляти; наші бомби влучали на широку вулицю Порт-Сен-Пера, калічили людей, одриваючи їм руки й ноги, валили стовпи повіток та хлівів і заривались у гній, що купами лежав на вулицях. Почулися страшні крики, але здалеку нам здавалося, ніби то бжолі гудуть; жінки й діти втікали юрбами; а коли наші перші гранати запалили клуні і полум'я почало перебіга-

ти по дахівках старих хат, уперті діди також вибрались зо своїх домів, виносячи з собою своє вбоге збіжжя. З нашої гори добре видко було всю кальну вулицю.

У той саме час наші обидві лави бігцем збігали до річки; офіцери, генерали, народні заступники, прапори й штики— все це перемішалось; лунали крики:

— Слава народові!

А на тім березі натовпом стояли вандейці і кричали:

— Хай живе король!

Наші бомби перелітали через голови нашого війська і косили ворогів.

Ось тепер я побачив здалеку, через дим, справжню різницю. Через річку не можна було йти у штики, але обидві сторони перестрілювалися зблизька; де-які з наших кинулись у-плав, щоб перевести на цей бік човни, а вандейці били їх на смерть, били веслами, кололи довгими списами та гаками. Вода в річці зачервоніла від крові; сотні ранених несла вода, вони тріпались, борікались, чіпляючись один за одного.

Нарешті нашим пощастило добути кілька човнів; їх зв'язали низкою один до одного і наші салдати, як по кладці, побігли по них. Мерлен, настромивши на шаблю свій великий бриль народнього заступника, побіг один з перших; він кричав:

„Вперед! вперед! Слава республіці!“— але голос його покрила тисяча інших голосів.

Ми дали скільки випалів картечою, але вона не долетіла до мети, а падала у став. До нас причвалав офіцер генерального штабу і закричав нам, щоб ми йшли вперед. Ми спустились з гори, але ніяк не могли, перейти річку. Тоді ми обсипали картечою вандейців, що ховались по садках і юрбами втікали з села у своїх величезних повстяних брилях, у сірих свитках, підперезані червоними хустками, що служили їм замість патронниць. Незабаром багато вбитих лежало у папороті під лісом; де-які ранені плазували рачки до високої осики та очеретів на березі, щоб напитися води або сховатись.

На лихо багато інших вандейців засіли за стіною цвинтаря і обстрілювали нас; вони націлялись добре, помаленьку і не минуло й чверть години після того, як ми, пушкарі, добігли до берега ставу, а вже нам підбито було дві гармати; обозні підводи, що привезли нам з Нанта пушкарську справу, повернулись утікати, забравши коней, та й то вже троє коней у них було вбито. Всю нашу пушкарську сотню перестріляли б вандейці до останнього, як би не наші гренадери, що, перейшовши річку, кинулись на цвинтарь у штики. За ними й кінні стрільці перейшли на той беріг, пустивши коней у-плав.

Коло години четвертої вандейці, мабуть довідавшись, що наш другий відділ обходить їх з-заду, вибралися з села і відступили.

Так ми їх роспорошили. Порт-Сен-Пер згорів до-щенту. Потім я довідався, що серед руїн знайдено було сім 12 цальових гармат, з них дві англійські гаківниці.

Все було скінчено. Ми собі відкрили дорозу у глиб Вандеї, від Нанта до Ля-Рошеля і наш відділ мусів рушати далі, у Долішній Пуату, щоб поробити собі запаси харчів. Але мені не судилося йти туди: у ту саму хвилину, коли прийшов приказ перестати стріляти, я стояв перший з правого боку при гарматі і тільки що наставився був прочистити її жерло, коли спустився навколішки, а потім упав на землю враз із трьома товаришами, сам не розуміючи, що зо мною робиться. Більше я нічого не пам'ятаю. Через хвилину мені стало дуже холодно, а піт струмками збігав мені з лиця; потім я знов перестав тямити себе і опам'ятався тільки через скільки годин на підводі, де лежало ще скільки таких самих ранених, як і я, а везли нас з Нанта в Анжер. За нами тягнулася ціла низка таких возів. У нантських лікарнях було повно ранених і нас везли далі.

Виявилось, що мене вдарила куля у груди; вона не пігла у тіло, бо вже втрачала свою силу, але влучила у те місце, де перехрещується ремінь од ранця з темляком шаблі; вдарила вона мене так сильно, що зовсім мені здавило грудь і я не міг дихати. Я відхаркував чисту кров. Окріче того лікарь уже був пустив мені кров з

руки. Коли я опам'ятався дорогою, то почув таку стращенну вагу у грудях, що здалося мені, що я вміраю.

Товариші мої також почували себе дуже погано: в одного була зав'язана голова, у другого рука, у третього нога, і всі вони були об'юшені кров'ю. Бліді й сумні дивились вони на дорогу; вози сунули помаленьку; де-які ранені манячили, блудили словами, ніхто не мав охоти розмовляти. Візники, що везли нас, ішли пішки, не дивлячись на нас, не дбаючи за нас.

Вони співали, свистіли, кресали вогонь, закурювали люльки; іноді вони сходились по-двоє, по-трьох до купи, розмовляли про свої сільські справи, про те, який трактир краший, а який гірший.

Коли я прийшов до пам'яті, то вже після нашої битви минуло два дні; була година третя і ми їхали між Ансенісом та Анжером. В Анжер ми приїхали пізно увечері. Я нічого не пам'ятав і байдуже було мені і до життя, і до Маргарити, і до Шовеля, і до республіки; іноді тільки трівожила мене думка, що у мене в тілі сидить куля або шматок гранати. Рука моя, що з неї пускали мені в Нанті кров, була зав'язана і мені здавалось, що вона зламана. Коли людина втратила багато крові, то думки її плутаються; може подекуди й правду кажуть люде, що кров—то життя.

ІХ.

Анжер своїми високими домами, критими черепицею, своїм старим собором, стародавніми баштами та мурами нагадує всі ті старі міста, що я бачив од Вормса до Майнца; можна сказати, що всі вони побудовані на один взірець. Мені ніколи не подобались ті старі пацюкови нори, що де-яким людям з нечев'я дуже подобаються; я завжди любив усе молоде, нове і тепер, на старість літ, мій смак не перемінився; мені й самому хотілось би тепер мати двадцять літ, а не вісімдесят п'ять. Після цієї промови ви зрозумієте, що Анжер мало цікавив мене.

Наша лікарня, старий будинок з великим двором і садом, з широкими сходами, з довгими сіннями і переходами у верхньому та спідньому поверсі, стояла недалеко від брами Сент-Андре. На щастя, коли ми приїхали, там було скільки порожніх ліжок і нас зараз перенесли туди.

Що-ранку приходив до нас старенький лікар і з ним п'ять чи шість молодих людей. Грудь моя почорніла, як сажа, і мені страшно було дивитись на неї. Пам'ятаю, як старий лікар щось розказував своїм учням про мою хворобу і як один з молодих скільки разів пускав мені кров і тоді раз-у-раз казав мені добре дихати, щоб побачити, чи лехче мені дихати. Мені з дня на день ставало лехче і лехче; особливо коли мені почали давати добрі

порції хліба, м'яса і вина. Тоді життя знов почало здаватися мені гарне, думки прояснились, я почав думати про республіку і нетерпляче ждав, коли мені можна буде вернутись у баталіон.

По-ряд з мною лежав старий офіцер 7-ї півбригади, дуже балакуча людина. Його було ранено кулею в руку; коли я піддужав на стільки, що міг уже ходити, ми з ним що-дня від десятої години до полудня проходились у садку у наших вовняних керехах та полотняних каптурах.

Той офіцер, дарма, що був сивий, а жвавий був, як молодий. Від його я довідався, як підготовлялось повстання вандейців, бо його полк з самого початку бився з ними. Він мені розказав, що тисячі колишніх зборщиків мита коло застав, соляних приставів, корчемних дозорців, таможенних урядників, пачкарів, лісових сторожів та браконьєрів, що мусіли взятись до роботи, як і всі люде, з тої пори, як скасовано було привилеї і всі казенні податки,—всі вони вештались по Вандеї у роках 1791 та 1792 і бунтували народ; але селяне, хоч які були темні й дикі, сиділи спокійно; кожний з них, мабуть, думав собі:

— Ти, голубе, кричиш тепер, бо любише тобі бути вовком чи лисицею, ніж бараном; контрабандою та доносами ти заробляв більше, ніж я плугом та ціпом.

Проповіді попів, що не присягнули на конституцію, найбільше впливали на жі-

нок: вони плакали й заводили стогоном, а це все ж таки лехче, ніж воювати за короля та церкву. Одно слово: розумні люде поки що сиділи тихо. Правда, дворяне й єпископи змовлялись, радились, і коли б прусаки, найшовши у Шампань, були перемогли нас, то ті „істинно-французькі“ люде неминуче напали б нас іззаду; але як пройшла звістка, що прусаків розбито при Вальмі—все притихло і навіть проповіді спинились. Лиш після того, як на нашу отчизну посипались усякі нещастя, ті люде наважились напасти нас.

Вони вибрали для того найслушніший час: коли треба було набрати триста тисяч рекрутів у березолі р. 1793, коли треба було рятувати отчизну.

Тоді молодь, що повинна була, як і всі французи, обороняти отчизну, не схотіла йти, бо любіше їм було сидіти дома, їсти каштани й запивати їх вином, бесідувати з своїми попами та тертись коло спідниці. Прийшли національні жандарми, щоб примусити їх виконати свій обов'язок і це їх так обурило, що з того дня тисячі людей повстали під приводом колишніх соляних збірщиків, лісових сторожів та пачкарів. Вони повстали не для оборони Господа Бога або Людовика XVII, а через те, що не хотілось їм покидати свої домівки. А тимчасом зрадники-попи проповідували їм, що вони обороняють нашу святу віру і це їм любо було слухати; вони думали, що воно й справді так,

а деякі навіть надіялись, що повоскресать на третій день після смерті і жінки по три дні стерегли їх трупи.

Ось що розказав мені лейтенант Детей-термос; ще розказав він про страшні душоубства у Машекулі, маленькім містечку, де не було ніякого війська: там начальникові округи Жуберові пилою відрізали руки і розбили голову вилами; там жінки розірвали на шматки священика, що присягнув на конституцію, і сокирами порубали мирowego суддю Рон'є, а триста патріотів, мирних городян, розстріляно було без усякого жалю у рові, за містечком. Сталося це 16 березоля і з того почалася війна.

У п'ятистах парафіях Вандеї задзвонили на гвалт, а через три дні після того візник Кателіно, лісовий сторож Стофле і жебрак-велоцюга Сі-Су почали зненацька нападати маленькі команди війська і нищити їх; вони грабували каси, забірали рушниці, порох, гармати, бо ніхто не стерег їх, не сподіваючись такого лиха, нікому й думка в голову не йшла, що французи будуть крадькома, зненацька вбивати нас у той саме час, коли проти нас стояла вся Європа.

Неможна й описати всі злочинства, що ті розбійники робили у Шемільє, а потім у Шоле; про них старий салдат розказував мені зовсім спокійно; жінки робили такі огидні насильства над нещасними ра-

неними, що сором навіть розказувати про те чесним людям.

Після того, як усякі соляні пристави та лісові сторожі збунтували народ, за ними повстала і „благородна порода завойовників“; Дельбе в Анжу, Боншан у Порніку, Шаретт в Маррі, де-Лярош-Сент-Андре в Сент-Фльорані, Ля-Рошжакелен і Лекюр в інших місцях.

Ті пани обороняли, принаймні, своє власне добро; говорячи про короля і церкву, вони думали собі: „Ми хочемо вернути собі свої привилеї і до віку жити коштом тих нещасних дурнів, що тепер воюють за нас“. Ну, а чого ж хотіли ті дурні? Чи можна ж бути такими нерозумними? Боже мій! Яке нещастя, коли народ такий темний!

А найгірше було те, що коли ті оборонці Господа Бога йшли вбивати городян, за ними йшли і їх жінки з мішками, щоб складати туди здобич. Коли три місяці перед тим вандейці напали на Нант, півтори тисячі жінок усамперед кинулись на вулиці золотарів грабувати крамниці. Детейтермос здвигав плечима, розказуючи мені про це.

Тепер, за наших часів, такі події неможливі, я це знаю; але я розказую вам чисту правду: оттака була побожність і темна віра, що панувала по всій „святій“ Вандеї, по тій країні нещасних жертв темноти.

Конвент жахнувся тих страшних подій,

але не робив поки що ніяких заходів, щоб спинити їх, бо надіявся, що все це якось само ушухне. Але нарешті довелося йому видати наказ: за лихо платити лихом; на жаль—нам судилося також убивати й палити, щоб показати тим людям, що не трудно бути такими звірями, як вони: для того треба тільки забути на час, що ти людина, не кажу вже забути, що ти христіянин; Христос не може мати нічого спільного з дикими звірями.

Все це діялося тоді, коли ми сиділи, обложені німцями у Майнці. Північна армія програла справу під Нервінденом; Дюмур'є перейшов до австрійців; Кобург обложив Валянс'єн, а вони, вандейці, думали тільки одно: як би захопити добру приморську пристань, щоб англійці могли висадити своє військо і допомгти їм настановити у нас знов десятичний і соляний податок, панщину, панські суди, муки на допитах і все инше.

Лейтенант не таїв від мене, що і ми також наробили не мало помилок: замість того, щоб іти на ворогів одностайно, з'єднаними силами, нас поділили на чотирі армії з чотирьма генералами, що ніяк не могли погодитись, і вороги розбивали їх кожного по-одинці. Як прийшла Майнцська армія, то вже у нас лишилось тільки два генерали: Росінволь та Банкльо; але й двох було за-багато: на війні все повинно йти одним ладом і той лад може мінятися що-дня, як до яких подій. По-

рядок давати повинна одна голова, вона користується всякими порадами, але міркує сама; тим то військо і має силу, коли командує один, а всі його слухають.

Тямуші люде добре розуміли це і годинникар Росіньоль був розумніший за Канкльо; він ще два тижні перед тим, у Сомюрі, просив Канкльо взяти на себе команду над обома арміями, але робити по його, Росіньоля, пляну; плян той, як потім виявилось, був найкращий, а саме: іти всім у-купі одною лавою, загнати вандейців у куток між Ляурою та морем, обложити їх там, дати рішучу баталію і покінчити відразу всю справу. На лихо Канкльо, що держався старої практики, поклав на генеральній раді, що краще увійти у Вандею з двох боків разом: Ля-Рошельська армія через Сомюр, а Брестська через Нант. Ви побачите далі, яке страшенне нещастя сталося нам через ту постанову.

Спочатку все ніби то йшло добре. Відділи Клебера, Дюбайє і Бейсера, недалеко один від одного, спустились у Долішню Вандею і що-дня ми чули, що накази Канкльо здійснюються, як слід. У Порніку, Бурганеві, Машекулі, Егрефейлі та інших місцях були битви і скрізь вандейці втікали, села їх було попалено, а ватаги распорошено або знищено. Вандейці оповістили, що наша умова у Майнці має силу і що до них: всякий з нас, давши слово не воювати протягом одного року проти спільного ворожого війська,

не має права воювати і з ними і буде без суду розстріляний, коли попадеться їм у руки. Тож і ми вже не жаліли їх; Майнцька армія суворо й без жалю поводилась з тими розбійниками. З цього боку все йшло добре.

Армія Росіньоля також збиралася у поход. Її головна сила під командою Сантера, повинна була йти на Шоле, де була генеральна квартира вандейців, щоб поставити їх таким чином між двох огнів. Невідомо тільки було, чи будуть вони такі дурні, щоб чекати, поки наші обидві армії з'єднаються, чи може поpróbують розбити їх на-різно, як робили досі. Це повинно було незабаром виявитися і можна собі уявити, як нетерпляче чекали ми звісток про ці події.

Коло того часу я вже вийшов з лікарні і зараз таки почав проситися назад у баталіон. Але, що вандейці завжди вбивали всіх салдатів, що зустрічалися їм поодиноці, то генерал-ад'ютант Флявін'ї, комендант Анжерської фортеці, не дозволив мені йти самому, а приписав мене дочасно у пушкарську сотню Ер-е-Люар, що лагодилась виступати на з'єднання з відділом Сантера у Дуе. І того ж дня я, враз з іншими, перейшов Люару і ми вступили у Вандею через Ерінські гори.

Військо Сантера стояло табором в околицях Дуе по дорозі з Сомюра на Шоле, а було його до 20 тисяч; були в йому Орленські баталіони, парижські „ли-

царі по п'ятьсот ліврів за голову" і кінні жандарми; всі вони були не дуже одважний народ; були Сартські та Дордонські баталіони, гармати, піші жандарми та 9-й гусарський полк, колишні „гусари свободи“, а слава їх, навпаки, була дуже добра; нарешті були новобранці всіх сусідніх округ: робочі, ремесники, селяне, здебільшого без зброї, де-які у постолах, з палицями та скибою хліба у торбі. Добувати харчів було чимраз трудніше й трудніше у тій дикій країні, що заросла бур'яном, папороттю та кущами; тамтешній народ сам повтікав далі від дороги і погнав з собою всю свою худобу.

Наш відділ ішов дорогою на Бріссак, Але і Амбильон; над вечір ми дійшли до взгірря Люрес, а звідтіля перед нами відкрилася велика долина; на ній у великому числі горіли огнища, полискуючи серед сухої трави, стояли табуни коней на припоні і виднілось невелике місто Дуге, а світла було в йому так рясно, мов у свято яке. Погода була прегарна. Другого дня, 17 вересня, ми з'єдналися з військом, що йшло на Шолє.

Боже мій! Я не знаю, як і розказати вам, що там було! Я простий салдат, а й то побачив, у якому безладді йде військо і зрозумів, що наш генерал-броварник краще вміє варити пиво, ніж командувати військом. Мене зарані брав страх, бо з власного досвіду я вже знав, що вандей-

ці, хоч і розбійники, але не дурні і вміють воювати.

Уявіть бо собі: той страшний Сантер, що його послав Конвент усє розгромити й побити, вів своє військо не лавою, не баталіонами, не сотнями навіть, а так собі, навмання, по одному, по-двоє в ряд, не ставив для захисту стрільців, не послав уперед на розвідки; вперед він пустив гармати й обоз, за ними йшло кінне військо; а на самому кінці піхота довгою смугою по-трое в-ряд; таким чином, як би вороги напали нас спереду, то піхота, щоб обороняти пушкарів, мусіла б стріляти їм у спину! І все це сунуло помаленьку поганою дорогою, що її геть порозмивало, вузенькою, по-між живоплоту, зарослів високої папороті, по-між садків, кривих дубів та густих каштанів; по такій дорозі нас у-мить могли одрізати, розділити, не давши навіть змоги розвернути свої сили.

Дивлячись на такий лад, я думав:

— Не судилось мені вже бачити Маргариту! Всякий, хто йде з нами і має яке-небудь майно, повинен би тепер як найшвидше написати заповіт.

Я каявся тепер, що став у пушкарську сотню, бо пушкарі тепер ішли вперед без рушниць, без патронів. Візники й селяне, що взято їх було для перевозу гармат, пороху, бомб та обозу, також, видимо, дуже боялись; вони раз-у-раз зо страхом оглядались на всі боки і здригались,

як тільки, було, у кущах що небудь зашелестить.

А Сантер, верхом на високому коні, якийсь ростріпаний, у брилі на-бакир, задержши вгору довгий ніс, гарцював у-довж усього свого війська і, видимо, дуже пишався, що так гарно поставив своє військо: воно ростягнулося довгою смугою аж на цілу милю—чи це ж не чудовий порядок?! Дуже можливо, що відколи світ-світтом стоїть, ще ні один генерал не йшов на ворогів з військом у такому чудацькому ладі.

Я знаю, що Сантер був дуже ширий патріот і поводився дуже гарно у всіх парижських справах. Але яке ж нещастя для війська, коли воно має такого генерала! Коли народ кого полюбив, то вже думає, що він на все здатний і залюбки, не довго думаючи, ладен настановити людину, що ввесь свій вік чистила казани, за першого міністра або за воеводу. Це є знов таки не що інше, як наслідок темноти.

І ось таким то чином ішли ми у Шоле, а довга смуга нашого війська ростягалась чим-раз більше й більше у міру того, як люде й коні приставали від довгої ходи по поганій дорозі. А погода все була чудова і ніщо нас не трівожило.

Минуло так годин із п'ять і ми пройшли скілька вбогих сел, нікого не зустрівши; але, як тільки ми піднялись на взгірря Корон, враз з-посеред зарослів папороті почувся страшний крик, такий страшний

крик, що аж волосся у нас на голові в-гору полізло. У той самий час з усіх боків почалось страшенне стріляння, так ніби прорвало греблю на річці і вода разом линула у рів. Вандейці кинулись на нас, як справжні льви. Вони кричали: „Здавайтесь!“ і хапали наших коней за уздечки. З особливим завзяттям кинулись вони на наші гармати. Ніколи з роду не бачив я такого заколоту і такої лютости!

Піхота, що була за пів верстви від нас, повинна була б прибігти нам на підмогу, але переднею йшли новобранці, а справжнє, постійне військо було геть на самому кінці. Кінне військо не могло нічого робити у такій місцевості, що скрізь загорожена і перекопана; кінні жандарми вже повернули назад, ніби то для того, щоб вернути втікачів; по всій дорозі від Корона до Війера стріляння не вгавало і наше військо відступало у страшеному безладді. Один з генеральної старшини прибіг до нас і сказав везти гармати на горби, що були праворуч і ліворуч од дороги. На біду—вандейці вже були врзались у наші ряди і ми билися з ними рукопаш, билися прикладами рушниць, чим під руки попало.

Якийсь старий, — до віку не забуду його обличчя, — худий, безвусий, але страшенно дужий, вхопив мене руками, мов залізними кліщами, за горло і кричав мені щось по-вандейському, а що саме—я не розумів; двоє інших, босі, у драних

штанях, у старих, пошарпаних брилях на патлатих головах, бігли з горбочка і стріляли в наших. Постріляні коні ставали дуба, ланцюги брязчали, фургони наїздили один на другий. Старий повалив мене на гармату; я всадив йому у живіт свою шаблю по саме держальце, потім устав, вихопив шаблю і рубнув по виду одного поганця, що наставився рубати посторомки, щоб забрати коней.

— Я думав тільки про одно: як-би виконати свій обов'язок: я захопив переднього коня за уздечку і штрікнув його шаблею у бік; кінь шарпнув як скажений і гармата заторохтіла по купах трупів і ранених. В очах у мене потемніло. Товариші, котрі ще були живі, підштовхували ззаду колеса, гармата в'їхала на горбок. Там на горі вандейці обступили нас у-друге і бійка почалася ще завзятіша. Вони напевне перебили-б нас усіх, як-би до нас на підмогу не прибігли гусари свободи, одважний 9 полк: вони як хуртовина налетіли на розбійників і вмить распорошили їх.

Ще троє товаришів моїх полягло. Щоб набити гармату, треба було випрягти коней, а надто—набої, бомби і вся инша пушкарська справа лишились у низу на дорозі. Бачивши це і помітивши, що вороги знов підходять, я скочив на коня і погнав його у-чвал. Коло мене свистіли кулі, лунали крики, але я не вважав ні на що. Ті гармати, що лишились у-низу, пропали для нас і я мусів рятувати хоч

свою. Трохи далі два сартські баталіони, дуже добрі стрільці, ставши у карс (чотирьохкутником) прикривали наш відступ. Я попер до них, що сили було; чутно було, як летіла картеча, зриваючі каміння і куряву. Вандейці повернули наші гармати на нас-таки. Яке нещастя! Наша власна картеча косила нас.

Бачивши бригадний, що я під'їзжаю зо своєю гарматою, закрівавлений від голови аж до колін,—вийшов мені на зустріч з рядів, ступнів на двадцять.

— Як тебе звуть, каноніре?—спитав він, подаючи мені руку.

— Мішель Баст'єн,—сказав я,—дочасно приписаний до Ера-е-Люарської сотні.

Гармата в'їхала у каре. На жаль не було до неї бомб і не можна було з неї стріляти. Я зліз з коня, дивуючись, як я вискочив живий і цілий з того перехрестного вогню. Я підняв чиюсь рушницю і патронницю і став на порожнє місце у рядах. Який я був щасливий, коли роздер перший патрон! Хто не знає страховища війни, хто не бачив смерти товаришів, той не може зрозуміти, як воно любо підняти рушницю до плеча, націлитись, вистрілити і знов узятись до патронниці. Аж усміхається тоді людина, аж підморг, є оком!

Як-не-як, а ми мусіли відступати, бо картеча дуже косила нас: раз-у-раз треба було удвоювати ряди. У першому селі за нами ми знайшли сотню піших жандармів

і Дордонських стрільців, що засіли у хатах серед руїн. У селі була пожежа, бо від клейтухів швидко зайнялись солом'яні стріхи. Ми пішли ліворуч і стали трохи далі під невеличкими горбами, що поросли гаєм; за ними виднілася дзвіниця другого села. Там довелося нам стояти до години шостої вечора, щоб дати час новобранцям зібратися по-за нами. Вандейці, так само як і ми, не могли протягнути гармат через ті зарослі, але вони не перестали нападати нас з нечуваним завзяттям.

У-вечері вони несподівано зчезли, а чому?—ми самі не знали. Більше години чекали ми їх, стоячи з рушницями на-готові і дивуючись, що їх нема. Коли у селах пробило вісім годин, обидва наші баталіони почали вже остаточно відступати по дорозі на-право. Ця дорога була завалена вбитими і раненими людьми й кінями, фургонами та поламаними возами. Де-не-де скілька баталіонів ще стояли на долині; все, що лишилося з доброго війська, пішло шукати втікачів; новобранці, зо своїми галицями та буханцями хліба у торбах, сходились звідусіль дорогами та стежками; багато їх виходило з каменярень, що їх багато було у тій країні. Тої ночі і на другий день і ще на третій день наші верхові скрізь шукали їх.

А ми вернулись тимчасом у Дуе. Сартський баталіон, до якого я був пристав, помістився у замку Фульона, того самого

Фульона, що його повішали парижане на стовпі лихтарні при початку революції. З пушкарської сотні Ера-е-Люари вернулося тільки п'ятнадцятеро чоловіка; привезли багато ранених, але тільки одному Богові відомо, скільки народу перестріляли вандейці того дня, 17 вересня, коли ми втратили 18 гармат, пушкарські обози і скільки тисяч добрих патріотів. Це було наше велике нещастя при Короні. Я вам розказав усе те, що бачив на свої очі і знов кажу: нема на світі нічого гіршого за тих людей, що вважають себе на все здатними і сміливо беруться за найтрудніші справи, за такі справи, що за них не одважились-би взятись і більш, тямущі і талановиті люде, коли мають совість. Завжде так буває, що гордощі, славолюбство і дурний розум одних людей наробить нещастя тисячам інших добрих людей.

Тоді ми ще не все знали: тільки через два дні ми зрозуміли, чому вандейці не гнались за нами далі, а счезлі кудись того-ж таки вечора; виявилось, що вони стягнули свої сили, щоб напасти на другий відділ нашого війська, а саме на генерала Дюгу, що йшов, як і ми, з Анжера на Шале, щоб обступити розбійників, як назначив був Канкльо. Вандейці напали той відділ зненацька коло містечка Пон-Барре і розбили його, бо їх сила була куди більша; більш як чотири тисячі республіканців полягло там на місці; вандейці забрали у них гармати, всю пушкар-

ську справу та обози. П'ятьсот чоловіка поважних городян з Анжера та околиць були одрізані на мості; вандейці здійснили свою колишню похвалку і перестріляли їх до останнього.

У вандейців був звичай: після кожної перемоги вони набігали на яке небудь велике місто на Люарі, грабували його і засідали там; тому-то частина нашого війська поспішила вернутись у Сомюр; між ними був і я.

Вандейці розбили нас 17-го при Короні, а генерала Дюгу—19-го при Бол'є; 20-го ми пішли назад у Сомюр, ремствуючи і кленучи, що нас побили прості селяне, що не знають військової муштри, а надто вибили у нас у трое більше людей, ніж ми у них.

Я думаю, що в цьому винні були наші генерали. Як-же я дивувався, коли, прийшовши у Сомюр, почув, що Майнцський відділ також розбито і що він одступає до Нанту! Коли ми входили у місто, там усі вже про це говорили. Родини, що втратили своїх робітників, були в одчаї; тривога брала всіх: бунтарі скрізь взяли перемогу,—як-же і чим тепер спинити їх? Я завжди не дуже йняв віри поданим звісткам; а тут мені здалося просто неможливим, що наші старі генерали, Клебер та Дюбайє відступили перед ватагами волоцюг.

X.

Коли ми прийшли у Сомюр, там було безладдя до краю; ніхто не знав, де знайти собі пристановище. Церкви св. Івана, Нантільської Божої Матері та св. Петра повернуто було на лікарні для ранених. Місто покvapно підготовляли до оборони; генерали і народні заступники обвинувачували один одного в усіх нещастях. Феліппо обвинувачував Росіньоля, що він зрадив республіку; Росіньоль обвинувачував Банкльо і Феліппо, що вони зсилались з англійцями. Салдати були дуже обурені на парижських охотників, „героїв по п'ятсот ліврів за голову“; шаблями билися мало не що-дня.

Тоді ми довідалися, що ті погані звістки, що доходили до нас, були правдиві. Відділ Клебера був прогнав тих перших вандейців, зруйнував їх гнізда по-над Саррою і підійшов до Шоле, сподіваючись одним махом скінчити ту братоубійчу усобицю; але вандейці зібрали сорок тисяч війська і обступили майнців у Торфу, між Кліссоном та Мортнем і там сталася найзавзятіша битва за всю ту війну. Клебера було ранено з самого початку, але проте він не покидав команди аж до кінця; салдати носили його на ношах, зроблених з рушниць; але Неврський баталіон, якому доручено було обороняти гармати, не встояв і всі наші гармати попали в руки ворогів. Тоді рад-не-рад довелося відступа-

ти перед тими дикими людьми; і хоч як завзято вони нападали, а наше військо відступало у повнім ладі і вандейці не могли розбити ні одного нашого баталіона. Майнці дійшли до Кліссона і отаборувались на добрій позіції за Севрою; вандейці не наважились напасти їх там.

Це був взагалі почесний відступ перед перевагою ворожої сили, але все ж таки як-не-як це був відступ: поле битви лишилося в руках вандейців і вони могли сказати:

— Хоч як ви там старались, а ми все ж таки господарюємо на нашій землі.

І ми нічого не могли б їм на те сказати.

Ось які сумні звістки ми почули.

Я думав, що Лізбета, Мареско і маленький Кассій попали у ту халепу і це мене дуже трівожило.

Я добре знав уже тих добрих християн-вандейців і був певний, що коли візок сестри попався їм у руки, то вони без жалю порубали всю сем'ю.

Ця думка тяжкою марою лежала мені на серці.

Я, так само як всі інші товариші, мав свій пай у Сартському баталіоні. На перекличках там ще не ставало багато людей і лишались зайві пайки, але довго так бути не могло. Нарешті у фортеці помаленьку завівся лад і я дочекався подорожного білета, що про нього просив уже разів із двадцять. Мене назначено було в

Анжер, де в кінці вересня знов зібрався наш пушкарський парижсько-вогезський відділ. Я вже й не сподівався бачити Жана Батіста Сома, Марка Дівеса й інших моїх приятелів з Ляндю, Вормса, Спіра та Майнца. Салдат на війні живе, можна сказати, як птиця на дереві: сьогодні я стискаю твою руку, товаришу, ми п'ємо, їмо вкупі, ми щирі приятелі, а завтра полетить картеча і я навіть не буду знати, де лежить твоє тіло: чи закопано його в землю з десятком інших, чи росшарпали його лисиці! Еге, сумно воно, що й казати!

Вийшовши з Самюра, я вирізав собі добру палицю з сусіднього плоту і пішов Анжерським шляхом. Погода ще досі була добра, але вже почувалась осінь, листя спадало з дерева.

Де-не-де національні гвардейці стерегли мости; у селах була тривога; до новобранців якомсь не було вже довіря, та й не диво: треба ж було їм видати хоч рушниці замість списів; у вандейців були ж рушниці.

В однім невеличкім селі по дорозі мене розважила одна річ: на зачинених церковних дверях я побачив скілька оповісток: була постанова Конвента, що од-нині вся армія буде під командою одного генерала, а друге—відозва до війська:

„Салдати армії свободи! Вандейські бунтарі повинні бути знищені до кінця жовтня. Цього вимагає добро отчизни, цього

хоче нетерплячий французький народ, ваша одвага повинна це доконати!“

І нарешті була відозва до бунтарів од народніх заступників, що зібрались у Сомюрі.

„Дворяне і священники намовляють вас іменем Бога мира й любови на душогубства та грабіж. Чого хочуть ті, що вами верховодять? Королевської влади, неволі народньої, всяких злочинств та безправія, що досі важким тягарем лежали на ваших головах. Вони хочуть десятичних та соляних податків, панських привилеїв, прав собі на полювання, рибальство та панщини для народу; вони хочуть ізнов прикувати вас до землі, як робочу худобу, що нею ви орете землю. А чого хочемо ми? Ми хочемо, щоб усі люде були рівні, щоб вони були вільні і т. д., і т. д.

Любо мені було читати це, особливо наказ Конвента, щоб неодмінно втихомирити Вандею до кінця місяця. Три четверті людей під лиху годину втрачають віру у самих себе. Щоб діло йшло добре, треба вернути знов їм віру.

3-го жовтня раненько я вже входив у старе місто Анжер; там було повно війська, що збиралося йти на з'єднання з Фонтенейською дівізією, що йшла з Брессюїра у саме серце Вандеї.

Довго я повештався по місті, поки допитався свєго відділу, що стояв у якомусь старому будинку. Нарешті я побачив прапор 13-го баталіона над дверима і зайшов

туди, але люде там усі були мені незнайомі і я вже думав виходити з довгих сіней, думаючи, що помилився, коли враз гукнув мене лейтенант Рене Белятон, що проходив коло мене:

— Агов! Чи це ти-ж, Баст'єн? Звідкіля ти взявся? А нам казали, що ти вже на тім світі!

Я сказав йому, що йду тепер з Сомюра, а перед тим був приписаний до пушкарського Ер-е-Люарського відділу.

Нас обступила ціла юрба; нарешті я побачив п'ять-шість давніх знайомих.

— Дивіться, це-ж Баст'єн! — говорили вони сміючись. То ти значить не вмер?

Поки вони стискали мені руку, я побачив здалеку дядька Сома. По казармі вже пройшла чутка, що вернувся Мішель Баст'єн і він поспішав мені на-зустріч. Побачивши мене, він, не кажучи ні слова, подав мені руку і я зрозумів, що він дуже мене любить.

— Ой, — сказав він, стискаючи мою руку, — який же я радий, що ти вернувся Мішелю!

Ми обидва були дуже раді. При чужих людях нам не хотілося говорити.

— Ходім лиш тут навпроти у шиночок дядька Адама, — шепнув я Сомові.

І ми зараз пішли, щоб поговорити собі на самоті про свої справи. У той шиночок заходило багато народу — і салдатів, і городян. Там ми сіли з ним один проти одного за маленьким столиком і сказали

подати собі пляшку червоного вина і хліба. В сам-перед я спитав його, чи жива моя сестра, Мареско і маленький Кассій, чи вдалося їм вибратися з Торфу?

— Не тривожся, Мішелю,—сказав він,—я бачив їх усіх з їх візочком, коли відступав з Нанта відділ Дюбайє. Всі вони були живі й здорові; я навіть побалакав трошки з Лізбетою, ідучи коло її візка. Коло неї на соломі лежала рушниця і шабля,—все що треба для оборони. Коли-б до чого дійшло, то Лізбета оборонялась-би не гірше, як Мареско, вона козирь-баба і не побоїться й двох вандейок.

Він сміявся і я також був дуже радий, почувши ті добрі звістки; тепер я міг спокійно слухати все інше.

Сом розказав мені, що всього того лиха наробив Н'єврський баталіон. Спочатку битви верх був наш: ми почали гнати ворогів, і той баталіон, замість того, щоб стояти на своїм місці і обороняти гармати, кинувся також у-перед; тоді роялисти кинулись на наші гармати і перебили усіх пушкарів. Там був і Марко Дівес, і Жан Ра і Матвій з „Чотирьох Вітрів“, і ще п'ять-шість наших приятелів і з тої пори про них нема ніякої чутки. Самого його також два рази прошили штиком, але на щастя тоді вернулись наші драгуни і вандейці поспішили забрати гармати, покинувши ранених, а був у них звичай завжди добивати їх. Таким чином де-які

ранені лишилися живі. А у Сомі одна рана була в руку, а друга у плече, але він не піддався, не пішов у лікарню і ось тепер, Богу дяка, здоров.

Рука його була ще поки-що завязана, але це не вадило йому брати тою рукою шклянку і сміятись, поглядаючи на мене.

Там ми просиділи аж до вечора, а потім пішли спати. У нашому пушкарському відділі лишилося тепер тільки тридцять п'ять чоловіка; та для наших маленьких гармат було б досить і шости чоловіка. У Брессюїрі сподівалися ще поповнити наш відділ; другого дня, 5-го жовтня р. 1793 прийшов при аз і ми вийшли у дорогу.

Одночасно з нами вийшли і кінні полки, і піхота. Потягнули за нами й обози. Хоч візникам дано було червоні шапки з кокардами, але їх часто брала охота нишком у-ночі повипрягати коней і дременути до-дому, поки живі були й цілі і за ними треба було добре доглядати. Нам доручили той догляд, бо поки-що у нас не було ніякого іншого діла.

Місцевість, що йшли ми тепер по ній, була вже мені знайома: тут вандейці розбили відділ генерала Дюгу; що вечора, як тільки сонце заходило, ми чули виття вовків та лисиць, що гризлися за трупи в ярах навколо нас. Червоні смуги на небі, високі темні зарослі навкруги, те скавчання хижих звірів та дзвони у церквах сусідніх сіл—все це наганяло на нас сум та

нудьгу. Ідучи дорогою, я мимохіть згадував свою країну, пророкування зрадників-попів, що підмовляли людей до бійки, замість того, щоб заспокоювати їх,—промови Шовеля, що радив нам усякими способами уникати війни і безмежну темноту Валентіна, що хотів вішати всіх патріотів на славу графа Артуа, єдиної найлюбішої для Бога людини! Згадував усі ті огидні вчинки, що довели нас до такого лиха. Невже-ж Бог сотворив людей тільки на корм хижим звірям! Невже того хоче християнська віра? Що сказав-би Христос про всі ті душогубства і жорстокість, що повстали на світі через гордощі й ненаситність дворян та священників, ніби-то Богом поставлених? Невже-ж для того Христос приходив на землю?

Іноді вечорами, як тільки ми підходили до якого села, всі люде втікали перед нами: чоловіки, жінки, старі діди, діти—всі бігли, гонячи перед собою свою худобу. Ми бачили перед собою здалеку, при останніх проміннях сонця, як вони счезають у густих зарослях папороті та кущів; майже завжди у тих селях усі криниці були закидані трупами і завалені зверху камінням. За те ми палили їх убогі хати; наш відділ ішов далі і цілу ніч ми бачили за собою полум'я, що підіймалось до неба, дим застеляв усю околицю, особливо коли пожар переходив на суху степову траву або займався й ліс навколо.

Вранці ми ставали на спочинок, варили куліш; на горбах ставили скрізь вартових, бо тут треба було бути дуже обережними: завзяті вороги скрізь стежили за ними. А проте вони не наважились напасти на нас ані разу за всю нашу дорогу. Пройшовши Дуге, Монтрейль і Туар ми прийшли у Брессюїр 9-го жовтня, саме у той час, коли сомюрське та фонтенейське військо, що зійшлись були перед тим, лагодились виступати на Шатіліон.

Найстарший над військом був дивізіонний генерал Шальбо; над бургіньонськими стрільцями і гусарями Егаліте був командир Вестерман. Той Вестерман, родом з Мозельгейму, був надзвичайно сміливий; ні один генерал не знав Вандею так добре, як він; скільки місяців перед тим він попалив замки Лярош Жаклена та Лессюра, багато сіл, церков та монастирів; скрізь по дорозі ми зустрічали руїни.

Наш відділ прийшов саме тоді, коли вони хотіли виступати; ми були дуже втомлені довгим переходом, а надто нам треба було ще поповнити свої ряди; отже нас лишили на місці і доручили нам догляд за обозом, що мав виходити за військом. Вороги повинні були бути десь дуже недалеко; військо вийшло коло десятої години вранці; останні частини його йшли через місто з рушницями на плечіх, а вже спереду здалеку почувся гуркіт гармат. А ми, пушкарі, вантажили тим часом на вози, на соломі, бомби, гранати

і пачки з картечою; з ними повинні були йти, для охорони, колишні розентальські стрільці; тепер вони приспішали візників і підганяли коней.

Коло полудня стріляння стало ще гірше, гармати гуркотили без-упину; ми всі проклинали таку службу, що держала нас на місці у той час, коли наші товариші билися. Дядько Сом аж зубами скреготав; він ходив по дворі блідий і такий лихий, що міг би пустити комусь у голову бомбу замість того, щоб обережно передати її з рук до рук. Наш лейтенант, ще зовсім молода людина, стояв, повернувшись до нас спиною, у воротах і щось посвистував собі. Всякий раз, як із воріт виїздила підвода, він на-розмаш шмагав коней нагайкою і потім вони гонів з двоє перли у-чвал, дарма, що віз був важкий.

Справді, це дуже негарна річ, приставляти охотників до такого нудного діла. Коли я і мої товариші—однолітки дивимся тепер на сучасний пушкарський обоз, на ті міцні фургони, неначе виковані з заліза, на добрих коней, гладких і чистих, на тих здоровенних, дужих пушкарів у шкіряних штанях, у мундирах з доброго краму, у гарних шапках, коли ми бачимо взірцевий лад у пушкарській справі, дудочки гранат і бомб, добре захищені від дощу, коли, кажу, ми, старі, бачимо все те, то хоч-не-хоч, а мусимо признатись, що за наших часів далеко було до того.

Коли б тільки податки тепер не були

такі безмірно великі, то ми мусіли б признатись, що наші внуки добре скористувались нашим досвідом і зробили великий поступ у-перед. Але ті податки псують усю справу; коли б мені не треба було розказувати далі цю історію, я б залюбки побалакав з вами про них. Ну, та однаково—доводьмо діло до краю, а там може прийде черга й на податки.

Поки ми передавали з рук до рук пушкарське знаряддя, городяне Бресс'юїра повиходили з міста на високі горби і дивились на битву. Вертаючись, вони розмовляли:

— Тепер б'ються у Муленському лісі.

Інші кричали:

— Б'ються коло Оз'є!

Іноді лунав якийсь страшний рев, здавалося, що це вже не гармати, а щось інше; але до Муленського лісу було верстов із вісім од міста і нічого іншого, крім гармат, ми не могли чути; така слухова омана трапляється на війні.

Біля години четвертої перші фургони з бомбами, що виправили ми їх уранці, почали вертатись, везучи ранених. Гренадери, стрільці, гусари, пушкарі лежали на возах у-суміжку з зав'язаними головами, руками, з потроченими ногами; солома на возах уся була промочена кров'ю; їх здимали і клали просто серед улиці.

Лікарі—хирурги і хвершали у білих фартухах зо всяким лікарським знаряддям та зав'язками, тут таки серед к'уряви, пе-

ред очима цікавої юрби, ставали коло них навколішки; ранені кричали, стогнали, а цікаві глядачі з переляку розбігались; милосердні жінки помагали лікарям; на вулиці був гомін, розрух, шарварок, бігли люде з ношами; у всіх домах двері повідчиняли наростіж і слабих вносили у всі квартири, починаючи з найближчих; городяне віддавали під ранених свої постелі, свою білизну, все, що було під рукою.

Коли бачити, які бувають добрі до ранених люде, то сама собою приходить у голову думка: не треба було-б їм і добрість свою виявляти, як-би тільки всі люде змовились всіма силами повстати проти війни. На жаль—з вандейцями нічого не можна було вдіяти: ті нещасні істоти не тямилі навіть, що вони б'ються за вигоди зрадників, що хочуть передати нашу країну англійцям і ввійшли в угоду проти нас із прусакми. Вони нічого не розуміли! Вони билися за неволю проти розумних законів, що видали народні заступники. Треба було самим пропасти або знищити всю ту породу. А про те все-ж таки треба признати, що вони були одважні і що ми мусіли зібрати всі наші сили, щоб покінчити з ними.

У п'ять годин гренадери принесли на ношах брігадного генерала Шабо; він був мертвий. Його пронесли повз мене; куля влучила йому за вухо. Кажуть, що він устиг ще крикнути: „Слава республіці“! Але як побачив я ту широку чорну рану

у долоню завбільшки, то не міг поійняти тому віри і мабуть друзі крикнули за нього, знаючи, що це останній крик усякого щирого патріота.

О годині шостій стріляння припинилось; вози, фургони, порожні пушкарські скрині загатили всю вулицю; стемніло вже, городяне освітили вулиці смолоскипами і лікарі при їх світлі витягали раненим кулі, різали руки й ноги, не вважаючи на крики, на гомін та шарварок юрби.

Була вже зовсім ніч, коли, пригадую, приїхав верхи гусар з довгими вусами; з обличчя не знати було, що він ранений. Тіснота на вулиці не давала йому проїхати, він спинився коло нашого двору і лейтенант спитав його, чи скінчилася вже битва.

— Вже,—сказав він;—розбійників прогнали вже тому годин зо дві; один відділ гонить їх на-право, у сторону Нел'є; село вже горить; Вестерман погнав їх наліво по Шантільонській дорозі, тепер він, мабуть, вернувся.

Той гусар говорив зовсім спокійно, але коли він хотів злізти з коня, ми побачили, що він ранений у живіт. Він притулювався був до частоколу, але потім упав і ростягнувся на землі, заплющивши очі. Лейтенант крикнув, щоб покликали лікаря, але гусар витягнувся, очі його трошки розплющились, затьмилися і ми побачили, що той одважний чоловік віддав Богові

душу; лейтенант гукнув назад того пушкаря, що біг по лікаря.

Майже в ту саму хвилину ми почули здалеку згуки марсел'ези; народні заступники Шол'є і Бельград вертались назад з ескадроном колишніх розентальських стрільців. По місті скрізь лунав крик: „Слава республіці. Народні заступники пішли з офіцерами у міську управу складати свою відозву. Але мені не довелося прочитати її, бо другого дня, 10 жовтня, вдосвіта нам прийшов приказ виступати далі. У вандейців забрано було гармати і ми нарешті могли взятись до своїх справжніх обов'язків.

На біду, у селі Бол'є нас знов приставили до другої роботи: збирати ранених і ховати вбитих. Всі селяне повтікали, селища їх палали; неможна було пройти мимо, покинувши у кущах тих нещасних, що ще дихали. Довелося взятись до тої роботи; описувати вам її не буду, така вона страшна, а надто—я ніколи не скінчив би, як би почав розказувати все, що діється за таких війн.

Весь той день, 10 жовтня, ми копали величезні ями, у сажень завглибшки і рядами складали туди мерців. А ранених укладали на фургони і виправляли назад у Бресс'юїр. Нам помагали інші відділи, ми шукали скрізь, але чи можливо ж оглядіти всі ті зарослі папороті? Тут треба було б провештатись цілий тиждень, а нам треба було поспішати догнати своїх.

Пізно увечері,—ми ще порались зо своєю роботою,—зненацька з боку Шатіліона почули ми якийсь непевний делекий гомін. Ми прислухались, гомін ставав чим раз голосніший. Втім здалеку завиднілись салдати, що бігли прожогом; ніхто не гнався за ними, а проте цілі полки, і піші, і кінні, бігли навпростець полями, мов череда.

Диво взяло нас превелике! Офіцери кричали, лаялись, та ніхто їх не слухав. У скілька хвилин у селі й на березі навкругу було повно тих утікачів. З їх крику ми зрозуміли, що вандейці напали їх зненацька у Шатіліоні тоді, коли більша частина салдатів розійшлася по околицях добувати сіна, соломи і харчів. Вони покинули все: обоз, гармати, знаряддя і побігли без тямку.

Добре, що ми вже були повечеряли, бо після того, як вони набігли, по всій окрузі вже неможна було нічого знайти. Втікачі хотіли не спиняючись бігти у Бресс'юїр, але по-заду Вестерман прикривав відступ зо своїми гусарами та з баталіоном гренадерів; командири старались умовити салдатів, що буде нечесно відступати далі, покинувши відділ Вестермана; треба попробувати як-небудь настановити лад і приготувитись дати одсіч, коли б знов напали.

То тут, то там почали бити у барабани на збір; потроху сходилися сотні, ба-

таліони і зо зброєю в руках почали чекати. На все це пішло годин зо дві часу.

Найбільше нас дивувало, що не вертається задній відділ Вестермана. Ми прислухались з усієї сили і придивлялись у темряву. Офіцери, зібравшись коло вогнища коло села, обмірковували, що робити далі. Все було тихо навколо. Втім коло години першої з-півночі почулося стріляння рядами й пів сотнями. Битва, видимо, знов починалась. Незабаром небо стало червоне: певна річ, що Шатіліон горів. Тоді навіть останні страхуни почали кричати: „вперед! вперед!“

Але начальники не квапились вести їх в огонь. Послали на розвідки стрільців; тільки вдосвіта ми довідались про страшенні побойовища вандейців у Шатіліоні. Вестерман ніяк не міг помиритись з тою ганебною думкою, що юрба селян прогнала його назад у Бресс'юїр. Час минав, а роялисти не гнались за ними; гін міркував, що напевне вони своїм звичаєм забрались у льохи та шинки і піячать там. Тоді він сказав своїм гусарам посадити до себе на коней ще сотню охотників, колишніх шартрських гренадерів і наказав, їм, щоб вони орудували тільки шаблями та штиками.

Він вернувся у Шатіліон о півночі і до години четвертої вранці його гусари та гренадери без упину вбивали, рубали, кололи і палили тих п'яниць, чоловіків та жінок, що покотом лежали по домівках і

на вулицях серед пляшок та барилець з одбитими днищами; вони навіть не оборонялись, бо були п'янісенькі. Ті, котрі ще не зовсім пропили розум, уявили собі, що звідкись—з Нанта чи з Люсена, чи з іншого місця прийшло і напало на їх нове військо республіканців; вони почали без ладу стріляти на всі боки з вікон, з дверей, вбиваючи один одного, нічого не слухаючи, немов божевільні. По вулицях текли, перемішавшись, струмки горілки, вина і крові, а доми палали і валились, приваляючи вандейців під руїнами.

Ось до чого доводить людей піяцтво і темнота.

Годин у дев'ять і ми побачили все те: ніколи я того не забуду.

Ми знайшли і гармати і знаряддя до них там таки, де їх покинули втікачі; вандейці розграбували тільки харчі. Великий обоз з порохом так і стояв на дорозі з Шатіліона у Бресс'юір, візники порозбігались і везти його далі довелося знов таки нам. Ми не могли їхати з тим обозом великою вулицею, бо пожарище там ще не погасло і при найменшому вітрі з дахівок сипалися іскри; довелося нам обминати місто далекою об'їздкою, щоб знов потрапити на Шатіліонський шлях. Здалеку я разів скільки оглядався на ту страйну вулицю; мені здавалося, що вона чорна, як димарь у печі, а серед руїн лежали купи трупів, не знати було чи чоловіків чи жінок, живих чи мертвих; а мені здавалося,

ніби ті купи ворушаться і йшов од них прикрий дух смаленого м'яса.

Яка страшна річ та братовбійча війна —усобиця! Як згадати все це, то аж страх бере за людський род; сором стає, що носиш ім'я людини і тільки одна розвага є, коли подумати, що всі ті страховища діялись тільки за для скількох людських виродків та їх самолюбної користи; на щастя на світі тих виродків стає чим раз менше, а самі по собі люде взагалі добрі й милосердні і охотніше раді допомогти один одному, ніж дертись та вбиватись, особливо коли їх хоч трошки просвітити.

Вестерман і його гусари лишились в околицях Шатіліона для спочинку після тої битви; а все инше військо пішло на Шоле. Ми йшли вкупі з баталіоном гренадерів Конвента; це були старі салдати з колишніх жандармів або з французької гвардії; бригадний командір у нас був генерал Бард; народний заступник Файо також був із нами. По тій лісовій країні неможна було йти швидко; говорили, що десь там на нас засіли Стофле, Дюріво та Бовал'є, найвидатніші вандейські ватажки, і чекають нас у якомусь небезпечному місці; треба було держатись у-купі, щоб не попасти у таку халепу, як Сантер у Кароні.

Другого дня ми почули з лівого боку рясне стріляння з гармат; вітер був з того боку і здавалося нам, ніби з тої далечини щось гуде-бренить; не вгавало воно

від ранку до вечора; офіцери спинялись і говорили, показуючи на ті густі, безконечні зарослі папороті:

— Відділ Люсона з'єднався з відділом Монтегю; тепер там б'ються.

Ми пішли б у той бік, коли б можна було розбитись на частки і тягнути гармати лісовими стежками, але боялись ми засідки. Тільки другого дня, коли ми прийшли у маленьке містечко Молевріє, нам розказали, що недавно приїхав новий старший генерал, санкюлот Лешель; він уже два рази розбив і распорошив бунтарів; ми вже були за півтори милі від Шоле, а стріляння з гармат там не вгавало; отже було ухвалено послати туди всі легкі частини війська: баталіон гренадерів Конвента, колишніх розентальських стрільців і взагалі всіх, хто міг швидко йти, а нас з обозом пороху та знаряддя покинули плентатись по-заду помаленьку.

Була година одинадцята вранці. Злість нас узяла превелика, але злість нічого не поможе, коли дороги порозмивані та погані і ніякими прокляттями та батогами неможна примусити коней йти швидче. Нас знов покинули по-заду і всяку хвилину нас могли відрізати від наших. Дивне якесь щастя було, що шпиги, яких у тій країні безліч, не достежили нас на протязі тої півтори милі і не сповістили кого треба, що обоз республіканців іде під охороною тільки двох нікчемних сотень стрільців. Мабуть шпигуни мали роботу в ин-

шому місці. Ті поганці завжди помагають один одному; тому то, коли де-небудь би-лися, то можна було пройти чимало доро-ги, не зустрівши нікого з них.

Нарешті годин у шість надвечір, ви-їхавши на невелику гору, ми побачили лі-воруч од нас місто Шоле; воно стоїть по-над шляхом верстов на дві; це велике тор-гове і промислове місто і навіть за тих часів це був найкращий і патріотичний осередок Вандеї. Далі за містом на горі виднілося наше військо; з гармат уже не стріляли, а верхові відділи бігли навпро-стець долиною і гнали розбитих вандейців.

Одно тільки потішило нас: гонів за трое від нас на долині стояв на-готові ба-таліон майнцького полка, а трохи далі—ще два других.

Мундіри у них були такі самі, як і в інших охотників, але своїх земляків завж-ди можна пізнати, тільки глянувши, як вони стоять, як ідуть; а надто—наших можна ще було пізнати по їх бородах, по лахмітті, по обшарпаному прапорі. У мене серце забилося з радощів, а дядько Сом, що досі ввесь час мовчав, озвався до мене:

— Ось і наші. Тепер, принаймні, нас уже не будуть лишати по-заду.

У мене аж в очах затуманилось од радісної думки, що зараз я побачу всіх давніх товаришів, Лізбету, Кассія та Ма-реско. Я чув згуки марсел'ези, чув, як іржать коні; де-коли, хоч битва вже була скінчилася, гуркотів одинокий гарматний

вистріл. Сонце вже зайшло, по небі простягнулись червоні й золоті смуги, але, коли вітер розганяв пороховий дим, на світлому обрію неба ясно виднілись поста-ті офіцерів генеральної старшини, що у великих трекутних брилях їхали по-трое, по-четверо вкупі, гусари в островерхих шапках—червоних, жовтих або чорних; двохколесні бідки, покриті полотном,—я раз-у-раз думав, що це сестрин візок;—довгі низки штиків рядами,—нарешті все широке поле битви, а ліворуч од нас—місто з великим числом димарів та остро-верхих шпилів.

Всякий раз, як згадаю це, на серці ме-ні ялось тепло стає; у спогадах усе стає гарне, а особливо у спогадах з молодих літ.

Ми поволі сунулись по-заду величезного війська. Нарешті вже всі ті відділи зій-шлись до купи, хоч як воно трудно було це зробити.

Назустріч нам прибіг верхи офіцер і сказав спинитись. Це був наш колишній полковник Жорді; тепер він уже був ко-мандир бригади. Наших чоловіка шість—сім з колишнього баталіону горняків за-раз пізнали його і привітали:

— Дай Боже здоров'я, пане командире! Привіт і братерство!

Він також пізнав нас і скрикнув:

— О! давні зайомі! Звідкіля ж це Бог веде?

— Нас сюди приписано дочасно,—сказав я; ми вертаємося зо шпиталів і хотіли б, коли можна, знов вернутись у наш полк.

— Добре, добре, побачимо,—сказав він. Ви ж, либонь, з 13 полка?

— Еге, пане-генерале, з Парижсько-Вогезського.

Він поїхав назад, а ми боялись тільки того, щоб нас не лишили стерегти обозу. Але майже зараз прийшли салдати заступити нас. Ніякого приказу нам не було і лейтенант Рошет уже поставив нас у ряди, щоб вести до баталіону; але як раз тоді приїхав сам генерал і сказав нам іти за ним. Ми зійшли з невеликого горба і, не дійшовши на скільки гонів до Шоле, знайшли нарешті коло маленького моста шість 4 цальових і дві 8 цальових гармати; їх стерегло чоловіка з тридцятро пушкарів німецького легіону. Їх полк втратив багато людей у Тіфожі і нас поставили поповнити ті втрати, віддавши нас під руку генерала Марсо. На зустріч нам виїхав сам генерал у своїй гусарській формі, такий гарний, чорнявий з широким гладким обличчям, ніби у дівчини. Я уперше бачив його. Почувши, що ми з Майнца, він привітливо глянув на нас і сказав:

— Дуже добре! Значить пороху на горобців витратити не будем.

Таке слово салдатові завжди любо буває почути; це значило, що у нас були дуже добрі пушкарі.

Та й справді таки дядько Сом, Жакоб

Гаас і я могли таки похвалитись своєю вдачею. Звичайно—це вже не така премудра наука—навести добре гармату, але у мене до-віку лишились у пам'яті ті слова, бо всяка людина любить, щоб її цінували по заслугі її.

Того-ж вечора я пішов шукати сестру у 13 пів-бригаду; та бригада стояла таббором недалеко, за скільки гонів од нас, коло дерев'яного містка. Я побіг зараз після вечері, не сказавши нікому ні слова, не попередивши навіть дядька Сома. Ось я й знайшов старе маркітантське шатро під старим каштаном, а там сиділа й Лізбета з маленьким Касієм на руках, а парижане посідали коло вогню, балакаючи про політику, з люльками в зубах. Коли я побачив усе це, то ніби у рідну сім'ю попав, аж дух мені заперся у грудях і я ледве зміг крикнути:

-- Ось і я! Слава республіці!

А сам стою, мов несамовитий і не знаю, чи плакати, чи сміятись. Чую, парижане кричать:

— О, Мішель! Мішель вернувся! Він самий, громадянка! Обійми-ж його швидче!

У тую-ж мить чую, сестра з дитинкою на руці вже обіймає мене вільною рукою, а сама плаче, плаче. Тут тільки я зрозумів, як вона мене любить. Вона була добра сестра і я думав собі:

-- Як-не-як, а вкупі-ж ми зросли! Коли-б я вмер, то у неї не лишилось-би нікого з нашої рідної країни.

Швагер також обняв мене. Тимчасом прийшов Сом і радісні крики знов залунали. Тільки старі товариші можуть так щиро приятелювати, ті, що й горе, і небезпеку всяку пережили у-купі; з новими ніколи так близько не сходяться.

Ми залюбки просиділи-б так цілу ніч, але барабани пробили збі: на ніч і треба було розійтись; на серці було радісно, що побачились зо своїми; нас запросили прийти завтра обідати з ними. Ніхто і в думку не брав, що завтра буде знов битва. Роспорошені вандейці зібрались у Бопрео; ми їх приперли до самої Люари і подітися їм було вже нікуди; ми й не поспішали нападати їх. Ми були певні, що можемо спочити хоч один день. Ніколи з роду я не спав так добре, як тої ночі, лігши на землю, підмостивши мішок під голову і накрившись шинелею. На серці мені було весело і цілу ніч мені снівся Лізбетин борщ, що кипів у неї від четвертої до дев'ятої години,—такий густий, що аж ложка в йому стояла, і баклажок швагра, що кружляв по руках; усякий перед тим як випити, витирав собі вуси і говорив:

— Дай Боже здоров'я!

Ой, які гарні сни бувають у поході.

Але все сталося зовсім инакше. Цілу ніч розвідчики сповіщали генеральний штаб, що вандейці окопуються у Бопрео і хочуть від нас одбиватися. Так принаймні думав генерал Лешель; але Клебер ду-

мав, що їм не повинно бути добре окопуватись, маючи по-за собою Люару; вони розуміють напевне, що їм там дуже небезпечно буде, коли ми переможемо і вони неодмінно постараяться, хоч би як було трудно, пробитись через нашу лінію і вернутись у свій Бокаж, щоб знов почати своїм звичаєм робити на нас засідки і нападати зненацька. Це було ясно, як день; ніколи не треба думати, що супротивник дурніший за нас; отже з самого ранку, зараз після генеральної наради, баталіони та ескадрон почали лаштуватись у бойовий лад на долині перед Шоле.

Тепер я мушу розказати вам про одну дуже важну подію, що сталася саме у той час. Як тільки пробили барабани на збір, по всіх таборах пробігли верхами гусари, кидаючи кожній сотні останній маніфест Конвента.

— Відозва до західної армії!—кричали вони.

Перший, хто був ближче, офіцер чи салдат, ухопивши ту відозву, читав її товаришам, що збігались цілим натовпом.

Республіканці!

Бунтівничий Ліон покорився; республіканське військо увійшло в нього зо славою. Тепер воно нищить усіх зрадників. Ні один з тих нікчемних і жорстоких прихильників самовластя не втече від них. Ви також переможете, одважні салдати. Вже давно Вандея втомляє республіку; ідіть же, вдарьте на них і кінчайте! Усі

наші вороги повинні впасти разом; усі армії наші повинні їх перемогти. Не вже ж вам останнім судилося здобутися слави! Знищайте бунтарів, рятуйте отчизну і покрийте себе славою. Зрадники відступлять перед вашою невпинною одвагою. Ідіть на ті безглузді й дикі ватаги і розсійте їх. Нехай кожний салдат скаже собі: „Нині я покорю Вандею!“—І Вандея мусить покоритись“.

Уявіть собі, яке завзяття обхопило тоді все військо. По всій долині залунали крики: „Слава Республіці!“ Все заворушилось; штики, бунчуки; навіть гармати, за іншими, повезли у-чвал. Всі стискали руки один одному і махали шапками, піднявши їх у-гору на штиках. Несамовита радість була скрізь. Навіть на коней, здавалось, перейшло наше завзяття: вони ставали дуба, іржали і поривались у-перед. Дивно навіть, як іноді запал людський переходить і на животину! Коли б то Бог дав тільки, щоб наші війни завжди були такі справедливі й святі, як війна республіки з самовластям, тоді ніхто не міг би докоряти нам!

Більше години ми не могли опам'ятатись од того радісного запалу; нарешті помаленьку ми заспокоїлись. Стало відомо, що вандейці ідуть на нас трьома лавами; значить цього разу вони хотіли дати нам генеральну битву. Ну що ж, воно й краще.

Лешель сам по собі був не дуже доб-

рий воєвода; коли в його ставало розуму слухатися іншого, вдаючи ніби то він порядкує сам, тоді йому щастило; але як тільки його брала охота порядкувати самому, на свій лад, тоді справа його пропадала на,нівець.

Цього разу, по думці Клебера, праве крило війська, де був і я, повинно було стояти під горою, ліве підходило до невеличкого лісу, а середина стояла перед містом, одступивши від його чимало. Майнцьський полк лишився в запасі, а гармати стояли на позиціях під охороною передніх рядів.

Вестерман зо своїми гусарами ще не прийшов з Шатіліона; він прибiг тільки о годині четвeртій, почувши гуркіт гармат.

Улаштувавшись так, ми чекали.

Коли-не-коли то з одного, то з другого краю піднімався крик: „Слава республіці!“ — і почавшись з одного краю він котився по всій долині. То бригади вітали своїх генералів, що їздили перед фронтом з генеральною старшиною. Потім знов ставало тихо; ми поглядали вперед на пусту дорогу, час минав і нас уже брала нетерплячка. Трудно було встояти на місці, кортіло йти вперед. Нарешті коло полудня показалаь перша лава вандейців.

З того місця, де ми стояли, ліворуч, на другому кінці долини за ліском, виднівся шпиль невеличкої дзвіниці; круг неї метушилась якась чорна юрба, то збираю-

чись до купи, то розсипаючись, немов той рій коло вулика.

Бранці, що ми їх знаходили на другий день, розказували нам, що у ту пору вандейці молились у церкві Сен-Леже перед тим, як іти у битву. Там кишіло народу, на східцях церковці лавою стояли на-вколішках люде, дзвонили у дзвони, а зрадник-піп Берн'є, що потім був другом імператора, обіцяв тим нещасним перемогу, а тим, що поляжуть за Людовика XVII — царство небесне. Він захочував їх, підбадьорував, а вони всі вірили кожному його слову.

До того ж їх було більш як сорок тисяч, не рахуючи дідів, жінок та дітей і це ще більше впевняло їх, що вони переможуть нас.

Коли ця величезна юрба рушила на нас трьома густими лавами, у наших рядах стало так тихо, ніби по нашому боці не лишилося ні одної живої душі. Ми дивились уперед, не спускаючи очей; офіцери повставали на стременах і також дивились туди. Погода була ясна; йшли вони дуже довго. На хвилину та лава роялистів, що йшла на наше крило, зeszла з наших очей за невеликим лісом, а дві перші, що були дужчі, приспішали ходу на наше ліве крило. Від нас було верстов зо дві туди і ми ясно чули многоголосний гомін тої юрби; вони ввесь час читали молитви, а з-де-рідка лунав крик: „Слава королеві! Хай живе король!“ Аж

холод нас проймав, коли ми дивились на них, як вони йшли притьмом, ніби дурману наївшись. Вмить загуркотіли гармати, а потім одразу заторохтіли вистріли з рушниць і все злилося в один загальний гук.

Наше ліве крило, де було дві з половиною тисячі чоловіка, повинно було вдержати напад п'ятнадцяти чи двадцяти тисяч ворогів. Воно вже почало було піддаватись, вандейці перли лавою, а випали картечною влучали в саму гущу їх; вони падали сотнями, але другі зараз кидались у-перед і крики: „Слава королеві! Хай живе король!“ — лунали з новою силою.

За п'ятдесят літ мені не раз довелося чути оповідання про цю битву; одні говорили, що вандейці добре зробили, що пішли густою лавою; їх генерал Боглами виявив себе дуже талановитим воєводою і відразу навчив їх нападати великою лавою. А інші казали: нічого дурнішого вандейці не могли вигадати, через те вони й програли свою справу: бо такі густі лави не можуть одступати назад, їм треба тільки вперед іти, хоч би як їх косила картеча; вандейці на своїй шкурі зазнали того лиха.

А мені здається, що все це дурниця. Чого хотіли вандейці? Вони хотіли пробитись у Бокаж; вони хотіли перервати наші ряди і відкрити проход своїм жінкам, дітям і старим. Оттому ж то вони й

перли великими лавами; нема іншого способу пробити ворожі ряди. А щоб прорвати нашу лінію, вони всамперед ударили на наше ліве крило.

Наші вже почали були відступати перед тим шаленим натиском, — вандейці йшли притьмом, на пролом. Але саме тоді підійшов нашим на підмогу відділ Майнцького полка.

Наше праве крило досі ще не дало ні одного вистрілу; все лихо окошилось на лівій стороні; порохований дим застилав усе поле. В тім головна сила вандейців, коли їх одбили на нашому лівому крилі, з таким самим несамовитим завзяттям і криком бурхнула на осередок нашого війська; і той осередок, де командував генерал Шальбо, мало-мало не відступив; другий відділ Майнцького полка ледве встиг прибігти йому на підмогу.

Саме у той час третя лава вандейців, що обходила ліс, підступила ближче, як на гарматний вистріл, до нас. Ні разу з-роду я не бачив нічого страшнішого! Немов снігова хуртовина впала зненацька на нас: селяне—молоді, з довгим волоссям, поважні батьки родин, сиві як голуби, діди, всі у великих круглих брилях з широкими крисами, з хрестиками, ладанками та свяченими медалями на грудях, у червоних жилетах, з вишитими на куртках серцями Ісусовими; серед них де-не-де їх начальники верхами, з білими китицями на брилях. Лава їх була чоловіка в двадцять-

тридцять завширшки і скілька сот рядів завдовжки. Всі вони у безладді бігли просто на нас з криком: „Слава королеві!“ Де-які з них голосно вичитували молитви латинською мовою,—може це були священники; на високих ратищах маяли квіти лілеї.

Не доберу слова, щоб назвати той дивний натовп; він пер на нас зо страшенним завзяттям.

Марсо з десятком інших офіцерів проїхав тимчасом по-за рядами наших пушкарів і кричав нам:

— Дайте їм підійти ближче! Дайте підійти! Увага! Слухайте команди!

Ми чекали; набивши гармати, держачи запали наготові, дивлячись на приціл, ми стояли і не ворушились.

— Слава королеві! Хай живе король!.. Отче наш!.. Богородице діво!.. Господи помилуй!.. Вперед!..

Такі несамовиті крики десятків тисяч голосів, тупання ніг у дерев'яних ходаках лунали чим-раз голосніше і заглушали нас.

По всій лінії залунали перші вистріли нашого баталіона, але крізь густий порохований дим ті наступали невпинно. Через хвилину ряди піхоти, що прикривала нас, роздались на обидва боки: вандейці були перед нами гонів за троє.

— Пали!—почулася команда наших офіцерів і в ту ж мить наших вісім гармат випалили картечою і серед вандейців перед нами зробилася широка просіка.

Один Бог знає, скільки тут полягло тих нещасних; купами валились вони один на одного, пошарпані, постріляні на шматки.

Їх густа лава спинилась; бідолашних обняв страшний жах і здивовання; досі вони звикли були битися на-роздріб, а тепер у-перше побачили, що воно значить наступати густою лавою; це їх збентежило у першу хвилину. Ми не встигли удруге набити гармати: ті люде все ж такі були французи,—вони бігцем кинулись у-перед, переступаючи по трупах своїх товаришів. Наша лінія була вже відкрита. Просто на нас, гонів за двоє, бігла розлютована хмара селян з рушницями в руках; я вже подумав, що ми пропали: бо чим же ми, пушкарі, могли оборонятись?

На щастя наше сьомий баталіон стрільців ударив на них з обох боків; перед нами почалась страшенна різанина і ми на скільки хвилин були під її захистом. Можете собі уявити, як ми поспішали понабивати знов гармати; в одну мить усе було готове; стрільці розступились і знов відкрили нас і другий випал картечою зовсім розстрошив лаву вандейців і розкидав їх на всі боки, як віхоть соломи.

Один з їх начальників чвалав верхи, кричав, забігав навперейми тим, що втікали. Оттут треба було б вдарити на них із-заду і распорошити до щенту. Коли б Вестерман був тут, усе було б так і сталося; але він іще не встиг добігти. Ну, а

нам, пушкарям, треба було тільки знов набивати гармати, поки сухорлявий вандейський командір збірив свою ватагу по долині та по кущах.

На цей раз на нас линула вся сила вандейців. Майнцські пушкарі рощрошили їх ще більше за нас: втікачі з лівого крила і з осередку прилучились до нас і перевезли свої гармати. Незабаром бомби і картеча загули над нашими головами. Всі розуміли, що нам доведеться видержати найлютіший напад вандейців. Клебер зараз зрозумів їх заміри і що-духу причвалав до нашої дівізії.

Я мов тепер бачу, як він чвалає до нас: китиця на брилі відкинулась назад, відлоги республіканського мундіра розхристалась на його широких грудях, лице падає одвагою. Кінь басує під ним, а він гукає до нас веселим голосом:

— Все добре, друзі мої! Бунтарі не проб'ються ніяк! Ми їх одкинемо до Люари! Не побачуть вони свого Бакажа. Слава республіці!

І тисячі голосів одповідали йому:

— Слава республіці!

Він сміявся. Молоді офіцери, що були за ним, і собі сміялись, але так, як сміються люде, коли над головами гудуть бомби, навколо скрізь стогнуть ранені і раз-у-раз хто-небудь падає,—ну, а проте все ж таки сміялись. Річ звичайна, всякий охотніше пішов би вперед, ніж мав би стояти отак на місці. А він, Клебер, зда-

валось, був справді веселий, як добрий альзасець, коли вертається з весілля. Перед тим Марсо довідувався до нього, у його намет, а тепер Клебер одвідав його. Дивлячись, як вони стискають руку один одному і весело розмовляють серед гуртка офіцерів, всякий думав собі:

— Ну, значить усе добре. Сила тепер наша і нема чого боятись.

Справжній генерал знає, що робить; всякий салдат за версту бачить його і сам підбадьорюється за ним або втрачає одваги. Але справжніх добрих генералів дуже мало.

Саме тоді вандейці знов почали підступати: тепер з'єднались недобитки всіх трьох їх великих лав; усі їх начальники:— Дельбе, Боншан, Лярош-Жаклен, Стафле— були тут і підохочували їх, а велика сила гармат піддержувала їх напад. Пам'ятаю— ця лава йшла вже мовчки: нещасні вже не кричали і не молились; вони йшли по трупах та ранених і гнав їх одчай. Коли випал картечою попав у них, вони спинились і вже не могли так швидко зібратись і поправитись, як перший раз. Вони відповідали нам вистрілами з гармат і рушниць, але підходити ближче не наважувались. Так тяглося від п'ятої до шостої години вечора; втім начальник, що підбадьорював їх з самого початку, счез і серед них почалося безладдя.

Ми помітили це, бо вони перестали так завзято стріляти. Ми зараз рушили

самі на них. Заторохтіли барабани, а ми всі заспівали:

Вперед, сини отчизни,
Настав день слави!

Не можу й розказати, який запал узяв нас. Надбіг і Вестерман, страшенно сердитий, що опізнився. Він добив остатки нещасних вандейців; як вовк ганявся він за ними зо своїми гусарами. Настала ніч. Ми думали, що вже все скінчено; але трохи згодом битва знов почалася. Тепер уже бились найодважніші, найзавзятіші з них. Вони вернулись шукати своїх начальників, яких покинули, коли почали втікати. Це була, по правді казавши, якась різанина: їх було не більше, як п'ять сот чоловіка, і вдерлись вони в самий осередок нашого війська. Вдержатись вони ніяк не могли і відступили, забравши тіла своїх убитих начальників.

Яка велика шкода, що такі одважні й щирі люде слухаються таких нікчемних поганців, як Берн'є. Сам за себе він подбав добре і ніякого лиха йому не сталося. Він спокійненько посилав легковірних людей на згубу, а потім не посоромився канючити для себе посади кардинала в того, хто сів на місце його колишніх панів! Як-же можна після такого йняти віри проповідям таких поганців і підставляти свої голови під кулі за-для їх користі?

Поразка вандейців була остаточна; тепер ми могли спочити і стати табором на тім полі, де роялисти втратили десять ти-

сяч чоловіка, у-двоє більше, ніж Майнцська армія за п'ять місяців облоги; і були це здебільшого батьки родин. Міг тепер радіти Верн'є, а з ним і інші зрадники-попи. Темні люде слухають їх дуже, слухають навіть і тепер, я це знаю; а все-ж таки я мушу сказати, що тоді бог розуму і правди, бог отчизни, перемиг бога темноти і зради. Я думаю—ніхто не буде сперечатись, що ті люде, котрі воюють за ярмо і неволю—дуже дурні, а ті, що закликають німців та австрійців на Францію—зрадники.

Це річ ясна. Я ніколи не міг зрозуміти, чому ще й досі, ось уже 60 літ, завжди бувають такі французи, що не перестають вихваляти вандейців, а нас, республіканців, називають варварами, наших офіцерів—старими сухарями, що з глузду позсувались,—хоч усі вони тоді були зовсім молоді.

Я певний, що пишуть таке коли не дворяне то дворянські прихвостні, що вирости серед панської челяди, по панських кухнях. Та нехай вони собі брешуть, скільки хочуть: селяне, хоч помаленьку, а вчаться, і дійдуть своїм розумом до правди.

Я розказав вам про нашу велику перемогу над вандейцями під Шоле. Це була велика перемога, але, на жаль, війна ще на тому не скінчилася. Генерал-босяк (санкюльот) Лешель, якого ніхто й не бачив у бигві, приписав собі всю славу тої

перемоги. Він написав у Конвент довгого листа про те, що всю справу зробив він, Лешель. Військо з призирством ставилось до того дурня і страхуна, що ховався, коли небезпечно було, а все-ж таки він і далі командував нами; бо він сам себе називав санкюльотом, а де-яким горляням у Парижі це подобалося. Через того Лешеля нам довелося ще один раз потерпіти поразку. Але до того я дійду у свій час, а тепер буду казати далі.

Роялисти писали у своїх книгах, що ніби-то ми спалили Шоле. Це брехня. Перед битвою перші відділи республіканців, що прийшли з Монтегю, Люсона та Тіфожя, прогнали вандейців з Шоле і своїм звичаєм побратались з городянами-патріотами, відправили з ними патріотичне святкування на майдані. Потім Стофле, прогнавши наших, щоб помститися над патріотами, — попалив їх доми; а роялисти, своїм звичаєм, звалили на нас свої мерзенні вчинки. Та нехай! Що нам од того? Республіканці ніколи не були такі дикі і жорстокі, як ті „оборонці милосердного Бога“; коли ми палили й розстрілювали, то тільки тому, що й вандейці палили й розстрілювали: треба-ж було показати їм, що ті жорстокі вчинки падають на їх власні голови; без того хатня війна ніколи не скінчилась-би.

Тої-ж ночі Вестерман з дівізією генералів Бошюї та Гаксо гнав далі вандейців і напав їх у Боцрео. Їх начальники, по-

томлені, послули. Вестерман подушив сторожу і військо його вдерлось у фортецю. Все було вибито, але начальники вандейські втекли. Другого дня, 18 жовтня р. 1793, ми довідались, що у тому розбійницькому гнізді наші знайшли 10 гармат, склад пороху, 30 бочок селітри, скільки бочок сірки, багато пачок картечи, зерно, муку, 30 тисяч буханців печеного хліба,—одно слово все, що потрібно для довгої облоги. Наші справи йшли чим-раз краще. На жаль, Вестерман зо своїми гусарами і ми всі, після таких тяжких переходів, повинні були спочити.

Ми спинилися на один день у Бопрео, а тимчасом вандейці перейшли через Люару у числі 80 тисяч чоловіка; жінки, діти і старі,—весь народ-переправились на той бік, одні човнами, другі у-плав з худобою, держачись за хвоста коней і волів, як воно робиться, коли поспіх. Передовий відділ, перебравшись на той бік, у сам-перед зайняв дуже сильну позицію Варад, проти Сен-Фльорена. Республіканського генерала, що обороняв те місто, вандейці заскочили вночі зненацька і вбили; забравши гармати, вони поставили їх для оборони переправи тої великої сили народу. Як би ми були прийшли на один день раніше, ми б їх усіх перебили і та нещасна війна скінчилась би. Після щасливої битви ніколи не треба спочивати, коли хочеш скористуватись наслідками своєї перемоги; коли прогаяти час, то

вже нічого назад вернути неможна. Через те, що ми тоді не погнались за втікачами, нам довелося ще два місяці терпіти всякі невігоди у походах, переправах, серед різанини та пожарів.

У Сен-Фльорані ми також знайшли гармати, знаряддя до них, запаси зерна, хліба та інших харчів. Але найлюбіше нам було знайти там цілу юрбу наших бранців, що їх випустили ваніейці; три тисячі давніх товаришів з усіх відділів війська вийшли нам назустріч; вони бігли до нас навпрашки, полями. Всі вони були напів голі, на де-яких теліпались тільки шматки колишніх мундирів, інші були тільки в одних сорочках, а пообростали всі бородами і патлаті були, аж не пізнати. Місяців п'ять ті нещасні жили на-пів голодні і тепер у них лишилась тільки шкура й кости. З сльозами на очах слухали ми, як той чи інший з тих нещасних мучеників скрикував: „Мішель! Жан! Микола! Се ж я! Хіба ти не пізнаєш мене?“ Та хоч як ми придивлялись, а ніяк не могли їх пізнати, так вони були перемінились і змарніли.

У мене аж волосся на голові вгору полізло, коли я дивився на юрбу тих нещасних і подумав собі:

— „Те саме було б і зо мною, як би вандейці забрали мене у Короні і не прибили на місці“

Втім я побачив, що якийсь високий кістяк простягає до мене руки й кричить:

— Мішелю! Мішелю!

Тільки через хвилину, придивившись добре, я ледве пізнав, що це Марко Дівес, худий, як жердка. Я кинувся його обіймати й цілувати, не вважаючи, що він був страшенно брудний. Він плакав. Еге, той великий, здоровий Марко Дівес плакав, як дитина. Коли ми прийшли нарешті у Сен-Фльоран, я повів його у маркітантський намет 13-ї пів бригади; вона тільки що прийшла і ростаборувалась коло старої церкви. Ввійшовши у намет, я сказав парижанам, Лізбеті і Марескові:

— Дивіться, ось цибатий Марко!

Вони аж очі витріщили. Навіть у парижан пропала охота сміятись, а Лізбета сплеснула руками і скрикнула:

— Боже мій! Чи це ж можливо?

Все, що лишилося було у казані: стару холодну кашу, недоїдки м'яса Марко Дівес потрощив одним махом, не давши навіть зогріти. Все здавалося йому дуже смачне. А яке щастя змалювалося на його лиці, коли Мареско подав йому свій баклажок! Я мало не плакав з жалю. Наївшись і напившись, він сів серед гурту товаришів, що не зводили з його здивованих очей, і промовив:

— Хвалить Бога, тепер усе добре! Ну й країна проклята! Ну й народ! Чого тільки не натерпілись ми від самого Торфу! Пів фунта хліба у день, еге, пів фунта хліба на таку людину, як я! Ну, а що

вже стусанів бійки та всякої лайки, то того вже не рахувати. Аби тільки рота роззявив, то зараз: „Ага, тобі не подобається!“—тай луп тебе бучком, аж на землю звалишся. Я мовчав увесь час і терпів, хоч мене гнів душив. Скільки там наших розстріляли за найменше нарікання! А найгірше, що ті поганці хотіли примусити нас перемінити наші думки. Їх піп Берн'є приходив умовляти нас з повними кошиками хліба і вина. Багато наших не могли перемогти голоду і кричали: „Слава королеві!“, Ну, а я краще дав би собі відрубати голову, ніж іти воювати проти республіки. А все ж таки, коли б не один перекидчик з німецького легіону, що воював у їх ряд'ях,—той зрадник раз-у-раз лавав мене дурнем, але він був добрий хлопець, коли б кажу, не він, то мене б разів десять розстріляли б.

Ось що розказав нам бідолашний Марко Дівес, що ледве опам'ятався від тих злиднів і дуже радів тепер, що вихопився. Всі частували його: той давав люльку, той тютюну.

За останній час у нас набралось досить зайвої одежи: і мундирів, і чобіт, і ранців, і всякої зброї і три тисячі бранців у-мить одягнулись, хоч може й не дуже чепурно, а все ж таки куди краще, ніж у неволі. Ввесь той день вони гуртками ходили до криниці, мились, шкреблись і чистились, помагаючи один одному. Після того їм видали одежу і зброю.

Про тих бранців роялисти розказували багато, вдаючи, ніби то вони випустили їх з милосердя свого. Але одно—що тягнути їх за собою по той бік Люари вони не могли, а друге — я дуже добре пам'ятаю, як Марко Дівес розказував, що вандейці вже були понабивали гармати картечою щоб розстріляти їх усіх у церкві Сен-Фльорана і тільки начальники спинили тих дикарів, доводячи, що у нас у Нанті багато бранців, їх родичів, приятелів і знайомих і що ми напевне розстріляємо їх, коли вони розстріляють наших; опріч того тепер, коли перемога стала наша, у нас не раз буде нагода віддячити їм сторицею за все лихо, що вони нам заподіють.

Так чи не так воно було, а я дуже радий, що і серед дворян знайшлася хоч одна обережна людина, що спинила таке душогубство трьох тисяч нещасних беззбройних людей. Всі наші генерали, від першого до останнього, зробили б так само.

ХІ.

Вандейці, що засіли проти нас у Вараді, могли без усякої перешкоди нацяти Нант або Анжер. Лешель хотів гнатись за ними, перепливши ріку у-плав, бо човнів у нас не було; він стояв на своєму вперто, не слухаючи порад народніх заступників: Кар'є, Бурбота, Мерлен де Тіонвіля і всіх генералів. Мерлен сказав йому, що в

такім разі він повинен сам подати приклад і переплисти ріку на чолі першої дивізії; це трошки розхолодило його і він покинув свій замір. Було ухвалено розділитись на три часті: одна піде на підмогу Нантові, друга—Анжерові, а третя переправиться через Люару, коли дві перші обложать позицію вандейців.

Я пішов у відділі Марсо на Анжер.

Саме тоді ми почули про рішучу перемогу північної армії над австрійцями під Ватіньї. Тут ми уперше почули про Жана Батіста Журдана, ліможського крамаря, що став за охотника у другий Горішне-В'єнський баталіон; тепер він вирятував Францію, розбивши до щенту принця Кобургського під Мобежом. З цього одного прикладу видно, як часи перемінились: колишні крамарі через два роки повиходили на генералів і дуже справно били гордих нащадків завойовників.

Ми довідались також, що королеві Марії-Антуанеті відрубали голову на гільотині, а жірондистів оддали під суд. Але після звістки про велику перемогу над австрійцями такі речі вже нікого особливо не дивували; списки покараних на смерть аристократів, що друкувались на останніх сторінках газет, давно вже призвичаїли нас до цього, а жорстокість наших ворогів, коли бував їх верх, приглушила в нас усяку жалість до їх прихильників.

Ми не спинялись в Анжері, бо вандей-

ці вже вийшли з Варада і тепер прямували на Лявал. У місті був великий страх, бо ті розбійники поливали свою дорогу кров'ю; скрізь били у дзвони на гвалт; наші розвідки мусіли вернутись аж до самої фортеці, а генерал ад'ютант Саварі відступав назад з великими втратами. Ми знали, що роялистський генерал Бошам умер і його заступив молодий Ля-Рошжакелен; він дозволив п'яним салдатам розстріляти міського сіндіка—патріота і мирового суддю. Уявіть собі, який страх обняв усіх городян, коли поширилися звістки про такі дикі вчинки, що робилися без усякої потреби. Ті, що вже сімдесят літ не перестають докоряти нас за смертні кари, повинні були б пам'ятати, що коли була їх сила, то й вони також не жаліли людей.

Вийшовши звідтіля, вандейці, ще не дійшовши до Ляваля, розбили 6-тисячне військо республіканців і без милосердя розстріляли всіх патріотів; до них прилучилося багато бретонських дворян. Ось що ми почули, проходячи через Анжер; треба було, не гаявши часу, поспішати на з'єднання з двома іншими нашими відділами в околицях Шато-Гонт'є на Майні. Погода була дуже погана весь той день; ідучи під дощем, босі, по болоті, у полотняних штанях, у старих, драних мундірах, ми почували, що минули вже красні, теплі дні і наближається зима.

Яка нудьга тягти коней за уздечки, підштовхувати колеса, що грузнуть у бо-

лоті, підганяти коней, коли самому аж кольки по животі ходять з голоду, а вітер дме у всі діри подертої одежі!

Хоч і сором признатися, а часто приходила в голову думка, що куди-краще було б лежати у могилі.

Два другі відділи нашого війська прийшли за день раніше і стояли вже табором коло Шато-Гонт'є.

Городяне маленького містечка були в одчаї. Коли ми прийшли, було вже зовсім стемніло. За дві години перед тим у передовім відділі Вестерманна була бійка з вандейцями. На вулицях городяне з жахом розказували один-одному новини; нічого певного не було відомо; передовий відділ був аж за дві милі перед містом, там було півтори—дві тисячі чоловіка. Коло години десятої,—тільки що були дали нам приказ лягати спати,—передовий відділ прибіг назад в остаточному безладді: піші й кінні перемішались, втікаючи що-духу. Вестерман, найсмівливіший, але й найнеобачніший за всіх наших генералів, попав у пастку за дві милі від Ляваля; він утратив багато людей і коли б не ніч була, то мабуть вандейці гнались би за ним слідком.

На правому боці Люари справи наші відразу пішли погано. З генерального штабу, де генерал Лешель по-давньому сперечався з іншими генералами, ми одержували часто накази, що суперечили один-одному; офіцери виходили з намету, де відбувалася військова нарада, дуже неза-

доволені; всі до останнього салдата бачили, що діється щось не до-ладу і коло огнищ раз-у-раз ішли балачки про це, а настрої у війську був поганий. Спати не хотілось, а коли людям не спиться і вони лякають один-одного розмовами, то це вже поганий знак.

Лешелеві ніхто не йняв віри, навіть парижане, а йому конче хотілось придбати собі пошану у війська; він уже не хотів слухати нічиїх порад,—він найстарший командир тай годі; всі народні заступники, окрім Мерлена де-Тіонвіль, піддержували його в тій думці. Заступникам був приказ од Конвента—не дуже довіряти генералам. Коли згадати Ляфайета, Дюмур'є і всіх інших, що хотіли за тих три роки продати нашу отчизну, то треба признатись, що в тому нема нічого дивного.

Військо знов мусило йти далі, ледве встигши сяк-так повечеряти. Я дуже хотів перед виходом побачитись з сестрою, але вона була при дівізії Бопюї, що йшла попереду всіх, і коли ми підійшли до старого мосту коло Шато-Гонг'є, то дівізія Бопюї була вже далеко. Вандейці сміливо йшли нам назустріч; видима річ була, що вони хотіли дати нам битву і поспішали зайняти гори перед містечком Ентрам.

Але Вестерман уже поправився після втечі і враз з генералом Даніканом прийшов раніше за них і зайняв ті гори Ріясна, що власне так і треба було зробити. На лихо Лешель, що йшов слідком зт

ними з Орлеанським баталіоном, послав їм приказ одступитись назад і стати до гурту лавою. Можна собі уявити, як гірко їм було слухати того дурня. А не послухати вони не могли, бо це значило важити своєю головою і вони, не змагаючись, мусіли зійти з гори. Вандейці, мабуть, дуже кепкували собі з нас; як тільки наші зійшли з гори, вони зараз зайняли її і вивезли туди свої гармати.

Дівізія Клебера і Бопюї, що стояли спереду, розійшлись на-право й на-ліво, щоб обійти ворогів а боків. Тоді вся вандейська сила бухнула на Орлеанські баталіони, що стояли в осередку. Почалась загальна битва, а тимчасом загального пляну в нас не було і кожна наша дівізія билась сама за себе. Але у вандейців була дуже добра позиція; їх картеча косила нас немилосердно, а крім того тисячі стрільців позасідали навколо і били нас на-вибір.

До всього того лиха Орлеанські баталіони після другого чи третього випалу кинулись у-ростіч з криком: „Рятуйся, хто може!“ Лешель, замість того, щоб спинити їх, сам попер у-чвал слідком за своєю полохливою чередою. Вандейці гнались за ними, наставивши штики. Добігши до нас, вони спинились, щоб напасти нас лавою. Тоді зчинився страшний заколот: бомби і картеча летіли звідусіль і вже не можна було розібрати, з якого боку; у такому шарварку нема вже змоги розглядатись по сторонах, а треба тільки поспішати як

найшвидче набивати гармату і стріляти у ворогів, коли є змога розглядіти їх серед диму. Коли хто-небудь з товаришів падає, то стаєш на його місце і робиш сам, що можеш; нічого тут дивного нема: треба рятувати свою власну шкуру.

Ми простояли тут п'ять годин, від полудня до вечора. Марсо вже давно ходив піший, бо в його коня відірвало голову. Ряди наші ставали чим-раз рідше. Недалеко від себе я ще бачив дядька Сома, блілого, з стиснутими зубами і гачкуватим носом, що висів йому над вусами; він наводив гармату, а я стояв першим з лівого боку і набивав гармату з товаришем, що стояв проти мене; робили ми, як машина, не спиняючись,—не треба було й команди.

Коли вже стемніло, половину наших гармат було підбито. У моєї гармати було розбито колесо; скриньки з набоями були порожні; ми поспішили заклепати ті гармати, яких не можна було везти, позапрягали коней у ті, що не були ще підбиті, і почали відступати.

Дівізії Клебера та Бопюї, одна попереду нас, друга по за нами, з правого боку, ще держались. Вандейці гнались за нами надзвичайно завзято. Ми відступали, а не втікали, як тхорі; рушниці набивались ідучи і обертаючись назад стріляли у ворогів; коли вони пускались за нами бігцем, ми спинялись і чекали їх, наставивши штики.

Але тепер я маю вам розказати щось страшенне. Ми йшли назад уже цілу годину; темно було—хоч в око стрель; тільки при світлі вистрелів ми могли бачити один одного. Втім серед того гомону битви, туркоту вистрелів рушниць та гармат, свисту картечі та крику ранених, я почув якийсь страшений, надзвичайний крик, не такий як усі інші. Ми підходили до маленького села, де дівізія Бопюї держалась проти скількох тисяч вандейців; ті розбійники обступили наших звідусіль, і кричала оце моя сестра Лізбета; її голос покривав увесь шум битви і я тепер добре чув, як вона кричала:

— Погані страхуни!.. Слава республіці! Перемога або смерть!

Мене якась сила виперла з рядів і я опинився в правого краю нашого баталіону. Я зараз таки побіг на крик сестри. І що ж я побачив? Коло воріт якоїсь старої хатини з десяток вандейців обступили візок Лізбети; вона стоїть на візку і завзято обороняється, зустрічаючи штиком кожного, хто пробує влізти на візок. Хатина по-за неї горить; на кінці вулиці майнці завзято відбиваються, держачи замість прапора на штику закрівавлену сорочку; то була сорочка Бопюї: він їм дав її, як прапор єдності і помсти. Вони стояли цупко! Вся вулиця була завалена тілами вбитих; зо всіх боків наступали вандейці з криком: „Слава королеві!“ Але я не дивився на все це, я бачив перед

собою тільки сестру і біг до неї, як вовк, перекидаючи всіх перед собою.

— Це я, Лізбето!—кричав я до неї. Не бійся!

В одну мить я поклав чоловіка четверо чи п'ятеро вандейців, а мене й не черкнув ніхто; інші розбіглись: вони думали, мабуть, що за мною ще йдуть товариші. Неможна було гаяти ні хвилинки. Та що воно за штука серце матері, подумайте тільки: побачивши мене, Лізбета згадала тільки за свою дитину,— як би її вирятувати.

— Рятуй його, Мішелю!—крикнула вона. Ось він, бери його і втікай швидче!.. Вони вертаються!.. Вони зараз вернуться!..

Та я не слухав її; я взяв коня за уздечку і потягнув візок через гори трупів по вулиці, що палала з обох сторін. Худоба не любить наступати на трупи, доводиться силоміць тягнути її. Трохи далі майнці пропустили нас у свої ряди. Тут Лізбета почула, мабуть, що такої небезпеки вже нема ні їй, ні дитині, вона підняла руки вгору і голосно крикнула:

— Слава республіці! Смерть насильникам!

Про Мареско вона й не думала; вона сяяла щастям, притуляючи до себе свого маленького Кассія.

Трохи згодом майнцький баталіон почав одступати і Мареско, що бився на другім кінці села, прибїг сюди ж таки; бідняга був певний, що його жінка і ди-

тина пропали; він був ранений кулею і пішов тепер з нами, держачись одною рукою за візок і радісно поглядаючи на тих, кого любив; він стискав мою руку на знак подяки.

Ніхто не знав, що з нами буде, коли ми підемо у Шато-Гонт'є чи в інше яке місце. Ми відступали, покинувши гармати, запаси, обози. Вандейці, бачивши що не можуть хутко вибити нас з того села, пішли далі, а тимчасом головна їх сила, верстов за дві по-за нами, обсіла дивізію Клебера, що одна-однісенька прикривала той страшний відступ.

Я знов узяв коня за уздечку. З нашої сотні лишилося тепер не більше, як двадцять—тридцять чоловіка; більшість була ранена. Ішов дощ. Ми йшли щільною лавою, стараючись як найшвидче відійти від села і від огню Клеберової дивізії, що полискував блискавкою на обрії темного неба.

Нас заспокоювало те, що по-за нами лишився Клебер. Посеред нашого баталіону розвіювалась закрівавлена сорочка Бопюї. Вся ніч до ранку пройшла для нас спокійно, без усякого нападу. Певна річ, що й вандейців набили ми чимало. А все ж таки ми відступали, не можна було того втаїти; у-перше зроду майнцьке військо втікало від селянських ватаг.

І все це сталося через нікчемного, поганого генерала, що сам подав знак утікати, сам побіг з поля битви що-духу.

Ми прийшли у Шато-Гонт'є вдосвіта. Я мало не заплакав з радощів, побачивши там наших дві гармати, що вихопились з того побойовища, і старого Сома коло них; він чистив гармати. Мене він і не сподівався бачити, будши певний, що мене вбито.

— Невже ж це ти?—скрикнув він, коли я підійшов; поганцям таки не пощастило зняти тобі голову!

П'ять—шість пушкарів, що лишилися живі з нашої колишньої Парижсько-Вогезської сотні, підійшли до нашого візка подивитись на Кассія. Він байдужісенько лежав собі там, такий гладенький, червоненький і весело сміявся; дитина й не тямила, з якого пекла ми з нею оце тільки що вирвались. Дивно нам було, як воно, мале, не оглухло, бо такий страшний був гуркіт.

Кассій міг похвалитись, що далеко до нього й найвищим королівським принцам, що в їх честь дають сто й один гарматній вистріл, коли вони родились, щоб просвітити їх розум.

Марсо зібрав під Шато-Гонт'є вісімдесят тисяч чоловіка; наші дві гармати він сказав поставити на мості; і коли вернувся нарешті Клебер з недобитками своєї дивізії, а за ним гналися вандейці, то ми вмиль спинили їх. Але незабаром ми довідались, що вандейці перейшли через Майн вище міста і мусіли ми відступити далі, аж до Ліону Анжерського.

Щоб ви могли уявити собі, в якому нужденному становищі ми були, досить буде навести вам слова Клебера, коли він обурювався на Лешеля і його „лицарів по п'ятьсот ліврів за голову“, що повтікали задалегідь і сховались за мурами Анжера:

„Наші нещасні салдати,--казав Клебер,— промокли до-щенту, мерзли босі, без штанів, майже зовсім голі, тремтіли з холоду і голоду, бо не мали з чого й юшки собі зварити. Уявіть собі коло кожного прапора купку таких нещасних, по двадцять, тридцять, найбільше по п'ятдесят чоловіка і всі вони з задрістю говорили: „Ті тхори сидять собі тепер безпечно за мурами, а ми мусимо за них тут пропадати!“

І це була правда. Лешель був ні на що не годящий генерал. Добився він генеральства тільки тим, що підлещувався до тих нікчемних горланів, що перекрикували всіх у паризьких клубах. Вандейці були б дуже раді, коли б усі наші генерали були такі, як Лешель.

Коли ми прийшли у маленьке містечко Ліон-Анжерський, ми зайняли також і другий беріг ріки, по обидва боки зведеного мосту. Марсо розставив стрільців по горах та взгіррях, а коли прийшли вандейці, ми зустріли їх двома випалами картечи; це були останні вистріли за тої нещасної братовбійчої війни.

Роялисти помстились нам за Шоле, і сталося це тому, що командував нами не справжній генерал, а дурний недотепа.

Після тої Енграмської перемоги вандейці думали, що вони вже виграли справу. Свого генерала Лярошжакелена вони вважали за найбільшого воєводу в світі. Тепер відкрилися заміри тих людей: вони зараз пішли у Нормандію, щоб зробити умову з Піттом. Не дурно англійці вважають свого Пітта за найрозумнішого з міністрів; він нічого не робив навмання; у самперед він дбав про вигоди своєї країни; він ласим оком поглядав на наші колонії і старався поширити англійську торгівлю по цілому світі. Коли ж то у нас будуть такі міністри? І на цей раз Пітт домагався всамперед золота: він хотів, щоб вандейці віддали йому один з наших приморських городів на Ля-Манші. І ті „чесні, прихильні до отчизни французи“ зараз пішли на с блогу Гранвіля, щоб оддати його нашим ворогам.

Мешканці і городяне Гранвіля, з діда-прадіда моряки й рибалки, зовсім не хотіли піти під руку англійців; вони почали оборонятись; їм помагала добра військова залога і скілька народніх заступників. Вандейці закликали до себе кого-небудь з королівського роду Бурбонів, вони сподівались графа д'Артуа, того, як мовляв колись Валентін, улюбленого Богом принца. Але та свята людина боялась яких-небудь прикрих для себе випадків; нехай, мовляли, горять села, нехай гинуть сотні тисяч нещасних людей во ім'я того божеського королевського права, а він все

ж таки не може важити на якусь небезпеку свою святу особу; і даремно вандейці приглядались у морську далечінь: ні білого прапора, ніякої заповоги не було їм!

Вони втратили тут багато людей вбитими і раненими і нарешті мусіли зняти облогу.

Того я не бачив на свої очі, а все ж таки знаю це напевне: у Бретані тільки й розмови було, що про облогу Гранвіля, і не тільки патріоти, а взагалі всі чесні люди дуже на це обурювались.

Трудно було сказати, де більше ганьби та огиди: чи обіцяти ворогам французькі міста, чи покидати на поталу ворогам тих темних людей, що жертвують своїм життям за „божеське“ право королів, як це зробили Бурбони з вандейцями.

Поки все це діялось на березі моря, серед майнцьких полків та і взагалі серед усього війська росло ремство на Лешеля. Ми просили, щоб нам вернули нашого старого генерала Обера Дюбайє або Клебера. Та наші домагання не до вподоби були народнім заступникам: за тих часів дуже боялись, коли військо любило свого генерала. Заступники написали про це Конвентові і звідтіля прийшов наказ: скасувати майнцькі полки і порозташовувати їх між іншими відділами війська.

Так скінчило своє існування те славне військо, військо справжніх патріотів, що

так щиро служило отчизні. Того війська ні в чому неможна було докоряти, хіба тільки в тому, що воно любило своїх генералів, що були з ними у найгірші часи лихоліття, та ще може — що з призи́рством ставилося до тхорів-страхунів.

У ту пору сталася ще одна зрада і Конвент ще більше почав боятися наших генералів: Вілянд, начальник острова Нуармут'є здав свою фортецю і свою шаблю Маретові, єдиному вандейському генералові, що лишився на лівому березі Люари. Всі такі ганебні зради дуже обурили людей; нікому вже не йняли віри; почалися знов смертні кари.

Ми пішли в Анжер, де військо наше повинно було переташуватись. Дівізії, бригади, баталіони—все було поділено і перелаштовано на інший лад. Мене записали капралом у пушкарську сотню. Але тут я занедужав: повсякчасні злидні, втома, тяжкі переходи, раз-у-раз без одежи, без гарячої страви, навіть без хліба, дощенту попсували моє здоров'я: у мене знов пішла кров горлом і днів через три після того, як мене було назначено капралом, я опинився у шпиталі.

Це були наслідки тої контузії, що сталася зо мною у Порт-Сен Пері. Мені знов почали пускати кров і я так змарнів і схуд, що мені самому було страшно дивитись на мої руки й ноги. Иноді я казав сам собі.

— Бідний Мішелю! Коли тобі пощастить

вернутися у рідну країну, доведеться ма-
буть поставити за це, старим звичаєм,
свічку у каплиці Бон-Фонтен.

Мій новий баталіон пішов у Рейн.

Був падолист; холодні дощі раз-у-раз
ішли у тій низині, де вітер з моря по
всяк-час наганяє туману. У шпиталі тісно-
та була страшенна і страшно було що дня
бачити тільки домовини та домовини та
слухати, як стогнуть сусіди і думати собі:
„незабаром, мабуть, і на мене черга прий-
де“. А все ж таки як гляну, було, на той
рясний дощ, що струмками збігав по шиб-
ках, та згадаю, що тепер терплять това-
риші, коли на них, мабуть, промгло все,
крім патронниць, то зараз і думав я собі,
що мені ще не так погано. Розважала ме-
не ще й та думка, що тепер сорок чи
п'ятдесят тисяч вандейців,—чоловіків, жі-
нок та дітей,—що їх прогнали з-під Гран-
віля, повинні тинятись по шляхах, збираю-
чи собі на корм гнилі кислоти. Невесела
розвага, що й казати! Та що-ж було ро-
бити? Коли люде тільки й думають, як-би
вам більше нашкодити, то трудно-ж бажа-
ти їм добра.

Наші, що вернулись з-під Гранвіля з
генералом Доніканом, розказували, що се-
ред тих нещасних почалася пошесть крі-
вавої різачки (дизентерії) і можна було
пізнати, кудою вони йшли, по трупах, що
лежали край дороги; розказували ще, що
найвищі начальники вандейців ' випросили
собі корабель і хотіли втікти в Англію;

прочувши про це, Стофле прибіг, щоб не пустити їх, погрожаючи перестріляти їх, коли вони ще раз надумують покинути тих, кого сами довели до біди. Ми довідались потім, що все це була правда. Простий лісовий сторож, побережник, з наших країн,—бо Стофле був родом з Люневіля, у Лоренні,—мусів нагадувати тим князям де-Тальманам, д'Отішанам та іншим потомкам благородних дворян про їх обов'язок. Як-би не Стофле, вони напевне повтікали-б. Та все одно, раніше чи пізніше, а так воно мусіло статися.

Обидві армії,—західня і брестська,—з'єднались у Рейні під командою Росініоля. Департаменти: Сартський, Ля-Маншський, Кальведосський та Менський виставили тисячі патріотів, щоб обступити вандейців і всі були певні, що вони вже довго не продержаться. Коли несподівано пройшла чутка про страшну поразку наших військ під Анреном.

Вандейці, коли їх відбили під Гранвілем, вертались шляхом на Доль, думаючи добитись до Люари і переправитись через неї. Росініоль, такий самий недотепний генерал, як і Лешель, задумав перейти їм дорогу; вандейцям прийшлося дуже скрутно: треба було або перемогти, або пропасти; і вони розбили Росініоля дощенту і відкинули його аж до Ренна. Була чутка, що вандейці йдуть поспішною дорогою вниз по Майні, що їх передові відділи дійшли вже до Фужера, у-вечері во-

ни будуть у Лявілі, а після-завтра придуть в Анжер.

Уявіть собі, яка це нам була несподіванка. Одважний генерал Бопюї, ще зовсім слабкий, не видужавши від ран, звелів вдарити на збір; в Анжері дуже багато церков та дзвіниць і дзвони загули так, що аж на скілька миль луна пішла. Ми, хворі, що не зовсім ще повидужували, повиходили зо шпиталів і домагались для себе рушниць та патронів; народні заступники: Тюро, Бурбот, Франкастель робили всі заходи для загальної оборони; коли б вандейці взяли Анжер, вони відкрили б сої вільний шлях через сойські мости і могли б або напасти нас, або піти безпечно у свій Бокаж.

Яке лихо нам настало! А все через те, що добрим генералам не йняли віри, а до ручали команду нетямущим, яким здавалося, що вони все знають, а військової науки вони й не пробували. І скільки раз ми мало не загинули, скільки жертв треба було, щоб вирятувати революцію!

Було п'яте грудня; сніг ішов, всі люде з передмість стягались до міста; взи з їх добром загатили всі вулиці, бо люде брали з собою все: столи, шафи, двері, вікна,—бо знали, що вандейці мають звичай все палити і нищити.

На губернаторському майдані били в барабани і збиралася національна гвардія. Нас поставили на стародавні мури від Сент Обенської аж до Гот-Шенської бра-

ми; ми поспішали лагодити старі окопи, ставити на них гармати і робити захисти для пушкарів з кошів та мішків з землею.

Тепер тільки можна було ясно побачити, як боялись люде вандейців: всі городяне старались чим могли допомагати нам; жінки, діти, недолітки—всі бралися до роботи: підштовхували колеса фургонів та гармат, носили по двоє на подушках бомби, ставали у-ряд, щоб передавати з рук до рук гарматні кулі,—кожний старався прислужитись по змозі; хазяйки приносили нам гарячої юшки, щоб ми погрілись, бо холодно було дуже: усю долину сніг застелив білим килимом, а по річці йшла крига.

До десятої години вранці нігде навколо не видно було нічого непевного; коли б не те, що розвідчики раз-у-раз сповіщали нас, що вороги наближаються, а Ренська армія поспішає нам на підмогу, то трудно було й подумати, що нам загрожує таке лихо. Але коло полудня від Авраньє перед маленьким лісом показалися ватаги розбійників; вони прямували по-над струмком, що тече у Мен, і незабаром, як отара овець, вони заняли всі передмістя. Почали стріляти з гармат з обох боків і стріляли аж до півночі. Національна гвардія зробила була вилазку, але зараз вернулась назад: за командіра у них був Бопюї і його знову поранено; вандейці пішли тоді на нас широкою вулицею передмістя; але ми ще не забули наших майнц-

ських звичаїв, і вандейські гармати не довго могли встояти проти наших.

Я розказував вам про стільки облог та вилазок, що вам, мабуть, цей напад вандейців видасться за дрібницю: у них не було ні добрих гармат, ні ладу, ні тямущих начальників. Наші гранати запалили скільки хаток праворуч од Сент-Обенської брами і коли роялисти підійшли до самої брами, ми обсипали їх бомбами з усіх боків і прогнали назад у передмістя. Один офіцер національної гвардії поліг убитий. Оце й усе, що я пригадую з тої події; уночі ми всі думали, що завтра буде рішучий напад; вранці вандейці пробували поставити ще дві батареї, але ми їх позбивали і над-вечір усе їх військо відступило. Куди вони поділись—ми не знали. Цілу ніч пушкарі стояли на готові з запаленими гнотами, а вранці, коли на передових позиціях вартові гукнули: „Хто йде?“—у відповідь ми почули: „Слава республіці!“ і музика заграла марсельезу,—це прийшли наші. А що перед тим не було стрільні ні з рушниць, ні з гармат, то ми й доміркувались, що роялисти пішли іншою дорогою.

Гусари Вестермана, 2-й Сомський баталіон і інші полки вийшли у місто і побратались з нами.

Вандейці прочули, що наближається передовий відділ сильного війська; вони боялись опинитись між двох огнів і поспішили зняти облогу.

Зараз таки було послано скільки гуса-

рів на розвідки і о годині одинадцятій стало відомо, що вандейці прямують на Флеш або Сомюр, покидаючи за собою багато ранених, старих та жінок; ці полишені покидали зброю і йшли, опираючись на ціпки в тій надії, що якимось доберуться до Бокажу старцями та жебраками. Знати було, що сили роялистів виснажились і наставав початок кінця.

Ця радісна звістка відразу поставила мене на ноги; до того ж, з наказу народнього заступника Франкастеля, всім оборонцям фортеці дано було чоботи і добрі теплі кереї з товстого сукна. Ніколи зроду нам не було так тепло. Ті війська, що прийшли після нас, заздрим оком дивились на нашу одежу.

Але в ту пору судилась мені ще більша радість: прийшов мені лист од Маргарити. Я зайшов у шпиталь забрати своє вбоге добро, бо відділ Марсо повинен був виступати перший, а я хотів, не гаявши часу, стати на своє місце коло гармати. Тільки що ввійшов я у шпиталь, аж чую, як сторож, що був там за вахмістра, вигукує по іменах то одного, то другого.

Три чверті людей не озивалось. Втім почув я, що гукають Мішеля Баст'єна і зараз крикнув:

— Ось я!

— Добре, став хреста або роспишись, коли письменний і бери свого листа!

Боже милий! Нарешті дочек'вся! Три місяці пролежав я тут, що-дня думаючи:

„Ну, прийшла тепер й на мене черга вмірати?.. Чи переживу я цей день? Чи завтра помру?.. І ніхто не згадає тепер мене: ні батько, ні мати, ні брати, ні сестри, ні Маргарита: забули вони за мене і не знатимуть навіть, де мої кістки лежать!“..

І ось тепер, після таких думок, я побачив, що за мене все ж таки не забули. Сльози зросили мені очі і я, встромивши листа в кешеню, побіг шукати закутка, де міг би на самоті прочитати, щоб мені ніхто не перебивав. Я знайшов такий куток у шинку дядька Адама, де ми сиділи колись зо старим Сомом. Там я сів за столиком коло вікна і почав розглядати штемпелі, що покрили листа. „Це з Пфальцбурга... Це Маргарита пише“ — думав я собі, розглядаючи куверту, заліплєну марками.

Нарешті я распечатав листа.

Я міг би переказати вам усе чисто; та коли б я почав повторяти слова любого кохання, що писала мені Маргарита, то може хто небудь ще почав би кепкувати і подумав би собі:

— Бач, кумедний дідуган! Заходився розказувати про любовці, що говорили йому вже вісімдесят літ тому.

Та й сама Маргарита посміялась би: здурів старий.

Годі згадувати те, що діялося змолоду. Та ось інші події, що всякому будуть цікаві і не можу я їх обминути. У своїому листі, писаному в листопаді р. 1793,

Маргарита розказувала мені, що піднялася вся наша округа:—дядько Жан, Летюм'є, Кошар, Рафаель Манк, одно слово—всі патріоти з міста, з Буа-де-Шен і з гір, забравши патронниці і рушниці, під приводом Ельофа Коллена. У селах у нас лишилися тільки діди, жінки та діти. Це загальне озброєння почалося після Германського бойовища, де ми втратили багато народу і повинні були покинути Горнгохський обоз і відступити від лінії Вісембурга. Далі Маргарита писала, що Рейнська армія відступила до Саверна, а Мозельська до Саргеміна на шлях, що від Меца у Пфальцбург; уся наша країна була тепер як один військовий табор і коли почнеться битва, то у нас у бараках буде чути гуркіт вистрілів; всі, що лишилися дома, щипають тепер понитчину, лагодять зав'язки і у кожній хаті повинна бути готова принаймні одна постіль під ранених. У Метені, у „Чотирьох Вітрах“, у Сен-Жан-де-Шу заведено шпиталі, а при потребі мають забрати всіх коней і всі підводи під ранених і під обози. Ще писала вона, що всіх давніх командирів скинуто, а на їх місце недавно приїхало двоє з простого народу: Шарль Пішегрю та Лазар Гош. Їх щиро вітали і шанували у клубі рівності, вони оглядали казарми і фортецю, а потім один з них поїхав приймати команду в Альзас, а другий у Льорену.

Була ще у тому листі одна дуже ціка-

ва звістка: не довго перед тим до них приїздив Шовель з Сен-Жюстом та Леба, щоб арештувати громадське і військове начальство у Страсбурзі за те, що вони хотіли віддати фортецю німцям. Здається тим аристократам-федералистам республіка не дуже до вподоби була і вони воліли бути лакеями у князів та вельмож, ніж вільними людьми.

У них знайдено було білі кокарди, а у бастіонах фортеці маленькі прапори з коронами та лілеями; вартових вони поздіймали, а хворих у шпиталях покинули на волю божу; зрада була очевидна. Міського голову Дітріха і уряд міської управи до суду перевезено—кого у Париж, кого у Мец, Шальон та Безансон. Ось що писала мені Маргарита, додаючи, що у нашій країні знову з'явилися манахи, капуцини, зрадники-попи, що вернулись в Альзас з прусаками та австрійцями; на все це наші хотіли відразу впасти мокрим рядом і мабуть незабаром правда у нас знов запанує.

Я був дуже радіий, що одержав звістку від Маргарити, радів, що батько мій здоров, а Ет'ен журиться тільки тим, що не може піти у військо навіть за барабанщика; але враз із тим узяв мене великий неспокій, коли я довідався, що сто тисяч австрійців і прусаків стоять за чотирі милі від нас, що вони будуть обстрілювати гарматами Пфальцбург, а може й сплять хатину мого батька, зруйнують добро

дядька Жана і всіх людей, яких я любив; і хотілось мені непереможно битися там, за свій рідний край, а не тут, з вандейцями, що винні були тільки тим, що темні були й несвідомі.

Стискали мені серце ті думки, а найбільше взяв мене гнів, коли я довідався, що той дурний Валентін став за коваля у полк Конде і наважився написати дядькові Жанові, що вже готовий аркан на його шию, щоб повісити його. Досі я завжди жалів Валентіна, я думав: чим же він винен, що не дав йому Бог розуму з-роду; а тепер я бачив, що він до того ще лихий і це мене дуже засмутило. Та при таких подіях усе можливо. Дядько Жан був дуже лютий і тепер бажав тільки одного: зустріти свого колишнього челядника і розбити йому голову.

Спершу зрадив я, одержавши листа від Маргарити, а потім, коли я прочитав його, я ще гірше зненавидів зрадників; я побачив, що наші вороги багато надій покладають на поміч тих нещасних темних людей і зрозумів я, що доведеться неодмінно винищити їх усіх до останнього.

Того ж дня над-вечір з'явився Росініоль. Давніше він був годинникарь, а після здобуття Бастілії його поставили за жандармського полковника; він був сухорлявий, з широким носом і маленькими очима, що раз-у-раз моргали; підперізувався він широким трьохбарвним шарфом, а бриль носив без обшивки, як усі старші

генерали. Вестерман зо своїми гусарами вже гонив вандейців; Росініоль звелів послати йому підмогу у Божé.

Півтори тисячі патріотів вийшли Сент-Обенською брамою, — частиною піші, частиною верхами; погода була прегидка і на другий дeнь ми довідались, що наші національні гвардійці опізнились; сартський баталіон спинив роялистів у п'яти годинах ходи від Флеша, поставивши на мості дві гармати; а вони переправились через ріку вище і взяли фортецю; але трохи згодом ми довідались, що вони вийшли з неї і прямують тепер на Манс, а Вестерман ізнов гонить їх. Ця величезна юрба чоловіків, жінок та дітей, попів та черниць, ніколи не могла довго стояти на однім місці: у скілька годин вони пожирали і випивали все дощенту, пустошили всі підвали й льохи і мусіли мандрувати далі, шукаючи корму.

Росініоль зараз-таки вернувся у Шатобріан, а потім у Ренн.

З Анокера вийшли сильні потуги на підмогу Марсо дорогою на Манс. Я пішов з ними; хоч і почував я себе дуже знесиленим, а проте я був дуже радий, що мене взяли, бо ніщо мені так не надокучило, як жити без діла у казармі або у шпиталі. Ішов дощ зо снігом; того-ж вечора ми догнали дівізію, що стояла табором коло містечка Фонтен Сен-Мартен. Говорили люде, що тим часом Марсо буде за найстаршого командира; годин за

дві чи три перед тим, як ми прийшли, він з невеличкою силою вийшов на розвідки.

Всю ту ніч ми чули праворуч од нас гуркіт гармат; підходили інші дивізії і приєднувались до нас коло Манса: дивізія Мілера прийшла з Тура, дивізія Тілі—з Шербурга; прийшов і Вестерман, що гонив вандейців без-упину. Майнцьке військо,—а лишилась його жменька під командою Клебера, прийшло зараз за нами. Дощ, сніг і вітер дуже дошкуляли нам, але ми всі почували, що перед нами трудна справа і кожний думав собі: „Треба потерпіти, незабаром уже всім нашим злидням буде край!“.

Марко Дівес і старий Сом заздрими очима поглядали на мою нову теплу керею, а мені в ній було так добре, що я ні за які скарби не віддав би її.

Нарешті вдосвіта вартові дали нам знати, що Марсо вернувся. Ми поснідали, поскладали намети і рушили на Манс.

Тої ночі між вандейцями і Вестерманом було дві—три невеликі стички. Вандейці перемогли.

Одного я ніколи не міг зрозуміти: як ті генерали встигають полагодити всі справи; цілий день, бувало, з коней не злазять, цілий день вислухують усякі звідомлення, допитують шпігунів, бранців, перекидчиків, старшин, почтмейстерів, читають листи, об'їздять позиції, збираються на військові ради або инакше як радяться

поміж собою і після всіх тих клопотів та багатьох інших, що їх я може й не знаю, у них стає ще сили не спати по ночах, а на другий день починати все таке знов. Аж трудно віри йняти. А проте власне так робили всі справжні генерали, яких я знав: Обер - Дюбайє, Клебер, Марсо, Бопюї.

До Манса йти було нам миль зо три. У Фультурті ми догнали дівізію Мюлера і народніх заступників Бурбота й Пріера. Росказували про поразку Вестермана коло Понл'є і народні заступники дуже обурювались. Ми стали на спочинок, а генерали зійшлися на військову раду в домі міського голови. У тій місцевості Вестерман знищив сотні роялистів і ми їх знаходили скрізь: у ровах, на огородах, серед поля; иноді лежали вбиті і наші, ниць на снігу.

Дощ перестав, але було вохко і дуже холодно; шляхи геть пороскисали і дуже трудно було везти обоз і гармати.

До Понл'є ми дотягнулись тільки надвечір. Вестерман дожидав нас там зо своїми гусарами та з п'ятьма сотнями піхоти; поговоривши недовгий час з Марсо, він зараз пішов приступом на міст, бо містечко стояло по той бік маленької річки, що тече у Сарту. Трохи далі, на кінці довгої вулиці, забудованої фабриками, на взгіррі стоїть Манс.

Вандейці отаборувались у Понл'є; вони навіть насипали там окопів; але вечір був такий темний, що ніяк неможна було

до-ладу роздивитись, що там перед нами.

Ми думали, що станемо тут на спочинок і будемо чекати дівізію Клебера; народні заступники позлазили з коней, баталіони поставали, розглядаючись навколо, де б краще вибрати місце на ночліг, коли несподівано прогуркотіли два гарматні вистріли, потім почалося невпинне стріляння з рушниць і гармат і залунали крики: „Вперед! вперед! Слава республіці!“ Ми зрозуміли, що той шибай—голова Вестерман, що ні собі, ні людям не давав на час спочинку, гнався вже своїм звичаєм уперед і нам, замість спочинку, доведеться піддержувати його і битись цілу ніч. Це вже напевне. Аби тільки почалася баталія, то зараз з усіх боків почнуть кричати: „Вперед! вперед!..“ і хоч-не-хоч мушиш і сам пертись у ту темряву, підганяючи коней, підштовхуючи колеса гармат з лайкою і прокляттям.

Вандейці насипали були землі на старий міст, а з боків підперли палями; поки ми роскидали все те, кулі свистіли в нас над головами, а здалеку, з міста, почали гуркотіти гармати. Вестерман і гренадери колишнього арман'янського полка перейшли міст, пройшли передмістя і тепер хотіли вдертись у Манс; звичайна річ, що вандейці, сподіваючись такого нападу, зустріли їх картечью.

Як тільки було очищено міст, все заворушилось: гармати, піхота, кінне військо. Шербурська дівізія, що догнала нас біг-

цем, здавалося ще більше за нас охоча до бою; може вона ще не знала добре, яку шкоду роблять бомби і гранати у баталіонах; тепер вона повинна була поспробувати того.

Всі перейшли через міст.

Коли б вороги подужали нас, то нам було б велике лихо: по-за нами річка Гюїсна, з правого боку Сарта, що набралися води через міру від дощів, а перед нами—роялисти. Та ніхто з нас про це й не думав.

Вандейців у Мансі було більше, як п'ятдесят тисяч; з них тридцять тисяч озброєних, а далі—жінки, дворянські панночки, ранені і попи.

Багато літ минуло з тої пори, а ще й тепер не раз сниться мені уночі ця битва, чується невпинний гуркіт гармат, що від його аж лупляться старі стіни домів, гомін і крики людей, червоний вогонь вистрілів, од якого поїскують червоним світлом високі понурі башти; я бачу, як тим огнем полискує і вода в річці, і шибки великих і малих вікон; на мурах і баштах круглі брилі вандейців, їх рушниці, що передаються з рук до рук, а внизу по взгіррю біжать на приступ наші гренадери і картеча косить їх без жалю. Вестерман летить попереду, за ним гусари в островерхих шоломах, вітер розвіває їх плащі; все це змішалось до купи серед гуркоту гармат, у нічній темряві, яку осяває лиш червона блискавка вистрілів.

Коли ми добігли до широкої вулиці, всі вікна в домах засвітили вогнем вистрілів, ніби ті жерла в печах; стріляли дуже рясно, а по-під стінами лежали ранені, підбіраючи під себе ноги, щоб не толочили їх кіньми. Ми, пушкарі, з нашими кіньми, гарматами і фурами, завжди наганяємо жаху тим нещасним,—бо в таку пору нема часу розглядатись: треба перти вперед, хоч би що; і під важкими колесами гармат люде в'ються і корчаться, як гробаки. Перед нами офіцери гукують: „Вперед! вперед!—і ми мусимо слухати їх команди; впаде товариш,—то ніколи й голову повернути до нього.

В однім місці посеред улиці була ціла гора возів, навантажених один на одного, а по боках стояли вандейські стрільці; тут нас спинили і сказали наставити гармати. Нас прикривав баталіон Обських гренадерів, а проте нас засипали кулями, а на голови нам з дахів скидали димарі і цеглу з печей. Коли згадаю я про те пекло і подумаю собі, що все ж таки якось я зносив свою голову, то мимохіть доводиться сказати собі: „то вже хіба Бог хотів вирятувати мене!“

Наші перші вистріли геть роскидали всі ті вози, вони розлетілись у тріски; а тимчасом гренадери сокирами розбивали ворота й двері, щоб очистити дома від роялистів. У домах почалася різанина. Крики: „Слава республіці!“ і „Слава королеві!“ лунали зо всіх вікон, зо всіх повер-

хів; тупали ноги, з гуркотом падали важкі тіла, але наші гармати покривали і крики, і стогін, і той гуркіт.

Велика вулиця, що ми по ній проби- вались, була ще не найгірше місце; на ту вулицю виходили маленькі вулички, такі ву- зенькі й круті, що в де-яких місцях аж сходи було пороблено; ось там то, у тих тісних вуличках, з вікон і ганочків, що виступа- ли по-над головами, градом сипалися кулі. Тим, кому доручено було вибити ворогів з тих нор, була справді страшенна, пе- кельна небезпека; їм скидали на голови меблі, горшки з землею, цілі шафи, їх товкли, немов у ступі. Через якусь годи- ну нас усіх взяло таке люте завзяття, що ми вже нікого не милували: ні жінок, ні дітей, ні старих,—всіх рубали без жалю. На майдані роялисти за гарматами стояли, мов кам'яні; на наші вистріли вони відпо- відали також вистрілами на всі боки; ві- конниці в домах, таблиці над крамницями скрізь було позбивано і вони хиталися у повітрі. Два рази нам давали приказ іти вперед і ми присувалися ближче до май- дану; у наших рядах не ставало вже ба- гато людей; Обські гренадери поповняли наші втрати і помагали нам при гарматах; нарешті причвалав сам Вестерман і закри- чав, як несамовитий: „Та вперед же, сто сот чортів!“

Він був блідий, як мрець; у нього бу- ло дві рани і він утратив багато крові; очі його блищали.

Здавалося, що він нічого не почуває; але, коли він крикнув нам отой свій приказ, він несподівано охляв і впав з коня. Його поклали коло домів і всі думали, що він умер; але трохи згодом він устав без усякої сторонньої підмоги, взяв за уздечку свого коня, сів у сідло і поїхав на майдан. Ми рушили за ним.

Що більше я згадую ті події, то частіше приходить мені думка, що підчас битви люде від того запалу і завзяття ніби божеволіють: вони не чують ні ран, ні зломів, ні втрати крові, ні голоду, ні втоми. У звичайну пору сота частина того болю вклала б людину, а підчас битви людина падає тільки тоді, коли її прошило наскрізь. Може власне через те багато людей вмірає, як скоро вернуться з війни: бо війна піддержувала їх, а як тільки перестали люде нищити один одного, то сили повивають їх.

Завзята битва й стріляння тривали без упину годин шість; ми хотіли заперти вандейців на майдані і продержати їх там, аж поки прийде Клебер. Марсо звелів позаймати всі вулиці, що виходять на майдан; доводилося брати приступом кожний дім. Тричі мусіли ми поповняти наші гарматні фури, бо не ставало набоїв.

Коло півночі прийшов приказ перестати стріляти; ми позаймали всі найважніші позиції, роялисти держались тільки на майдані, де був старий ринок, з мурованими стовпами і піддашшям. Там похова-

лись були жінки й попи, маркізи й графині, посеред коней і всього скарбу, що лишився їм після розгрому.

Нам дано було дві години на спочинок, але ми ледве могли вистояти спокійно, так нас кортіло почати знов бійку. Наші гармати по самі жерла завалені були камінням з брукованих вулиць і трупами.

Хоч ми були дуже потомлені, а спати не хотілося. Нам не довелося того дня вечеряти, а останні пайки нам видано було вже сім годин тому, у Фульторті і тепер кожний з нас добував з ранця свою скибку хліба. У де-яких убитих вандейців, що лежали на вулиці, товариші познаходили баклажки з горілкою, а у торбах у них—часник та сіль.

Тим часом ніхто з нас не сходив зо свого місця і всі уважно дивились на майдан, де ворушились наші вороги; темні хмари покрили небо, але іноді виглядав з по-за них місяць і ми могли бачити темну юрбу тих людей, що ворушились коло побитих вікон на майдані. Не було ні одного вистріла. Іноді з правого боку чувся нам якийсь далекий гомін, ніби вітер десь гудів; на другий день ми довідались, що був то гомін утікачів, що подались шляхом на Ляваль. Сарта була не в наших руках і Марсо не міг перейняти той шлях.

Коло години четвертої пройшла звістка, що прийшов Клебер. Ми думали, що

зараз підемо на приступ, але довелось нам чекати ще до дня. Попереду треба було очистити вулиці по-за нами, щоб могла пройти конниця, та робити це треба було нишком, щоб не почули вороги.

Мабуть ми таки дали вандейцям доброго чосу, бо тоді, коли обидві ворожі сторони спинились на час для спочинку, багато з них, не попередивши своїх начальників, покинули жінок і попів і втекли шляхом на Ляваль. А думаю я так тому, що ми сподівались зустріти завзяту оборону, а тим часом, як настав день і ми кинулись на них з криком: „Вперед! вперед!“, то той напад наш трівав не більш, як чверть години.

Вестерман на чолі Кассельських стрільців прочвалав широкою вулицею од краю до краю. Правда, з де-котрих вікон ще стріляли і картеча вибивала у нас людей цілими рядами, але через десять хвилин ми були вже на майдані.

Нам був приказ рушати зараз за кінним військом і зайняти позицію проти ринку; але ринок уже був порожній; знайшли ми там скільки підбитих гармат, порожні фургони, підстрелених коней і скільки безбройних людей, яких порубали ми в одну мить. Ввесь майдан був завалений трупами. Вестерман, не спиняючись, поперзо своїми гусарами далі, лявальським шляхом, доганяти втікачів.

Була б неправда, коли б я сказав, що ми не повбивали тих, що поховались у

домівках, що ми дали їм утекти, щоб потім вони розстрілювали нас, що ми пожаліли тих скажених жінок, що носили мішки для здобичу і не соромились дорізувати ранених. Ні, я того не скажу. Ми, пушкарі, не брали в тому участі, бо ми не могли покидати гармат, а мусили бути раз-у-раз готові до нападу. Але інші товариші досить було надивились, як розстрілювали і рубали їх товаришів і тепер вони, звичайно, скористувались нагодою, щоб помститись. З усіх боків лунали крики, страшні крики! Що ж подієте? Війна — завжди є війна, — кров, сльози, пожежі, грабіж!.. Лихо тому, хто її починає, хто накликає її на свою отчизну: всі ті страховища падають на їх голову; вони дадуть відповідь за це перед людьми і перед Найвищим Суддею.

Генерали звеліли бити у барабани на збір. Клебер і Марсо, народні заступники Пріер, Тюрро, Бурбот, всі вони старались спинити ту різанину; вони говорили про закон, про правду і всякими способами намагались втихомирити люту завзятість салдатів. Але їх ніхто не слухав. Ми втратили більш як сто тисяч людей у тій нещасній вандейській війні, цілий рік ми терпіли всякі лиха. На нашу отчизну напали прусаки, австрійці, італійці, еспанці, англійці, голандці, — одно слово — вся Європа, а ми у той час мусили до останку воювати з людьми, що, по правді, мусили-б помагати нам проти чужинців, а за-

місць того вони самі шарпали нашу отчизну! Нехай-же про це поміркують ті, що докоряють республіканцям за їх жорстокість і нехай вже краще мовчать; у глибині душі своєї вони повинні признатись, що право було наше і що ми добре зробили, виконавши свій обов'язок перед отчизною і перед нами самими.

XII.

Після того страшного розгрому вандейців наше військо два дні спочивало у Мансі; але Вестерман, найславніший за всіх кавалерійських генералів, які у нас були, ще гонив ворогів, щоб не дати їм згуртуватись у Лявалі. Дарма, що були люті холоди перед Різдом, він, не вважаючи на свої рани, не відступав від них ані трошки і гонив їх скрізь, по всіх селах; його гусари винищили тут велику силу вандейців. У Лявалі жінки-патріотки спіяли втікачів і переймали їх: вандейці пролили багато крові їх чоловіків та синів і тепер почалася помста; селяне бретонці також помагали нашим; ті нещасні люде багато зазнали лиха за тої війни від жорстоких вандейців, їх п'яцтва та роспусти; тепер вони зустрічали їх вилами та косами.

— Тікай геть звідсіля, розбишако! Нехай тебе повішають в иншій місці! Бодай ти не дочекав більше стріляти людам у

спину, вичитуючи молитви!.. Забірайся геть, проклята тварюко!

Даремно благали захисту всякі графині, маркізи, ватажки, що попередягались у жіночі одежі або за попів,—всіх їх вигонили на широкий шлях, а там їх доганяли гусари з закрівавленими шаблями.

— Ось вони! Ось вони!

Боже мій! Нехай це буде наука всім тим людям, що, забувши Бога, повстали проти своєї отчизни. Нехай вони знають, що доля ніколи довго не служить злочинцям, а коли вона від них одвернеться, то всі лиха падають на їх голови.

П'ять днів після того ми прийшли в околиці Ансеніса. Ті нещасні позбірала дошки, бочки, колоди, ворота, навіть помости з розвалених домів і майстрували з того плоти, щоб перепливати Люару. Гусарів Вестермана ми знайшли на Карнуельських горах по той бік Конде. Всі вони понабірала перстенів, сережок, наручнів, золотих хрестів; вони понадягали їх на пальці, начіпляли на держальця шабель, понабивали собі кишені; ранці й патронниці у них були повні всяких дорогоцінних річей, навіть тоненьких мережаних хусточок. Можна-ж собі уявити, що сталося з тими графинями та маркізами, що з них здерто всю ту здобич,—аж страх бере, коли подумати про це.

Народні заступники—Бурбот і Тюрро викупили багато тих річей і одіслали їх

Конвентові; більшість салдатів охоче віддавали їх у дар республіці, бо знали, що вона дуже бідна, потрібує грошей, а вороги обсіли її зо всіх боків.

Тепер я розкажу вам, що за люде були ті прославлені проводирі вандейців, усі ті Лярошжакелени, Саніно, Лявіль-Боже, де-Лянжері і всі інші оборонці короля й церкви. Річ певна—вандейські селяне, а особливо шуани, що з'єдналися з ними у Лявалі, були дуже винні перед отчизною, були також винні і перед своїми жінками та дітьми, що довели їх до такого лиха, ставши воювати проти рідного народу; так не годиться чесним людям і добрим французам; але це сталося через віковічну темноту і несвідомість, в яких держали тих селян з діда-прадіда; ті нещасні люде й не тямили добре, що роблять, кого обороняють,—і їм багато можна простити.

А тих людей, що підбили їх на такі вчинки, що потягнули їх на той бік Люари,—тих людей не можна було жаліти, бо вони найгірші винуватці були: ті дворяне, ті попи, що для оборони своїх прав і привелеїв наганяли полуду на очі людям, збили з пуття мільйони темних людей, підбиваючи їх на війну з братами, обіцяючи їм за це прощення гріхів і царство небесне,—ось на гслови цих людей повинна була впасти кара за ту війну та душогубства; оці люде повинні були покаятись перед удовами, сиротами і старими не-

мощними батьками вандейців; опинившись у безвихідному становищі, бачивши, що нема ніякого рятунку, що Люара зійшла повіддю після зливних дощів та снігів і нема ніякої змоги понаводити мости, щоб переправити всіх на той бік, ті пани повинні були-б своєю охотою прийти до народніх заступників і сказати їм:

— Ось ми такі-то й такі-то. Ми з вельможного роду завойовників, ми не хотіли покоритись вашій республіці, ми підняли на вас оцю череду нещасних людей; ми обдурили їх! Тепер ваша сила. Будьте-ж великодушні і пожалійте їх: це-ж діти народа, так як і ви. Візьміть наші голови і нехай на тому буде край. Нехай Франція розцвітає під вашими законами і нехай у неї лишиться хоч трохи пошани до чесних людей, що обороняли привилеї свого стану проти всіх і пішли на смерть гордо й сміливо, щоб вирятувати свою армію!

Хіба-ж ви не зробили-б так? Я питаю вас усіх: і салдата, і робітника, і селянина—всіх, хто не пиється з роду вельможних і благородних, а бгжає тільки рівності всіх людей перед законом. Хіба-ж вам не прийшла-б у голову така думка? Я певний, що прийшла-б; бо смерть—то дрібниця, коли людина виконує свій обов'язок; і треба бути з благородного плоду, щоб уміти не боятись смерти. Ось я скажу вам за себе, для прикладу: я вже старий дід; я підіймаю

руку і присягаюся Всевишнім Богом, що я й хвилинки одної не вагався б і віддав би себе у жертву.

Ну, так ось слухайте. Поки ми йшли з Корнуаля у Момюсон, невеличке містечко, що коло нього стоять гуті, наш передовий відділ почав перестрілюватись з ворогами коло Ансеніса і саме у той час і через Люару перепливав байдак, єдиний, що був на цім боці, бо коли надходили вандейці, городяне перегнали всі човни на лівий беріг, щоб роялисти не могли вернутись у свій Бокаж, і в тому бйдаку пливли: найстарший командир вандейців Генріх Лярош-жаклен, Стафле, Сапіно, Лявіль-Боже, Вожіро, де-Лянжері та інші ватажки; їхали вони ніби-то за тим, щоб пригнати з того боку дві великі берлини, навантажені сіном, що стояли навпроти міста, і вирятувати на них свою юрбу; так, принаймні, впевняють роялисти у своїх книгах. Дивні генерали, що сами їдуть по берлини замість того, щоб послати офіцера і скілька салдатів! Сміх, тай годі! Перебравшись на той бік, усі ті пани швиденько почимчикували у лісок, що був недалеко від берега, і сховались там, навіть не оглянувшись на юрбу нещасних людей, що вони покинули, і з тої пори про них не було ні слуху, ні духу.

З того місця, де ми стояли на березі річки між двома горами, ми не могли бачити того нещасного видовиська; та й

слава Богу! Бо до віку не міг би я забути такої гидоти.

Ось така то сталася подія!

Нещасні вандейці,— чоловіки, жінки, діти, що на товпом збилися на березі Люарі, зрозуміли нарешті, на яку долю їх покинули; підійшов пушкарський байдак, висланий з Нанта, і почав обстрілювати їх плоти; і вони швидко топились. А на тім боці виднівся їх Бокаж, але не було ніякої надії добитись туди. Вони обіймали один одного на прощання, стогнали і кричали:

— Все пропало! Пропали й ми!

Яке страховище! Який одчай!

Нам не було чого поспішати; дівізії надходили одна за другою і спокійно ставали на позиції коло міста. Ще треба було видержати завзяту бійку на вулицях міста. Того дня, 17 грудня, увечері, Вестерман звелів витягнути на гору дві гармати і пустити звідтіля скілька бомб. Зараз таки у місті почали дзвонити у всі дзвони і так не переставали аж до півночі. Одна юрба вандейців попробувала втікати Варденським шляхом. Вестерман того тільки й чекав. Він метнувся доганяти їх зо своїми гусарами, порубав їх на шматки і вернувся вдосвіта, саме тоді, коли остання сила роялистів виходила з Ансеніса праворуч од нас. Їх було не менш, як п'ятнадцять тисяч, чоловіків, жінок і дітей. Ми дали їм вийти і не рушались зо своїх місць, але зараз гусари вскочили

до міста, перебили тих, що лишились, забрали худобу, обоз і шість гармат; ті нещасні з одчаю лишили все; як покинули їх начальники, як не стало вже змоги боротись, вони втратили всю свою сміливість.

Наша дівізія рушила слідом за ними. Вестерман також гонив їх; він нищив їх скрізь, де тільки знаходив: у Туні, у Нарті, у Блені. 20 грудня вони станули на спочинок у Блені. Марсо хотів догнати їх там і розбити до-щенту; ми поспішали, не вважаючи на вітер і сніг; але, як підійшли ми до Блена, де чекав нас Вестерман, роялисти вже вийшли були дорогою на Савене, зруйнувавши за собою міст через річку. Ми поспішили полагодити його.

З Блена втікав з ними принц Тальмон, Донісан, Дезесар, Перо, Пірон, Ростанг і півтораєста офіцерів та вельможних паній: їм усім не стало місця у байдаку Лярош-жаклена. Тальмона днів через скілька взяли наші у Лявалі і покарали на смерть перед його власним замком. А селяне-вандейці воліли вмерти, як салдати, зо зброєю в руках.

Полагодивши міст, ми погналися далі. Вже одинадцять днів ішли ми по снігу босі, у полотняних штанях і драних мундирах; ми не могли дочекатись, коли вже нарешті доженемо ворогів і покінчимо з ними.

Клебер догнав нас зо свіжими потугами миль за три від Нанта. А вандейці йшли все далі і далі. Але перед ними бу-

ли багнища і однаково не могли вони дуже далеко втекти від нас.

23 грудня годин у п'ять над-вечір ми майже одночасно з ними підійшли до Савенѐ; це невеличке містечко, зо старими глиняними хатами; околишні селяне звозять туди на базар дичину, худобу і птицю; стоїть те містечко на горбі. У ту пору вся та гора була покрита снігом. Вандейці зайняли невеличкий лісок перед містом; генерал дав нам приказ вибити їх звідтіля негайно.

Ми поставили гармати праворуч од нантського шляху і вандейці, після досить упертої оборони, відступили у місто.

Цілу ніч ту не вгавало стріляння; вороги засіли у садках та вузьких вуличках містечка. Холод був нестерпимий: здавалося, що аж кров замерзає в жилах.

За прикладом товаришів я обмотав собі ноги солімою. Навколо, ніби зірки, світились огнища нашого табору; коло них можна було спектись, а за скільки ступнів од них—замерзнути; цілу ніч ніхто з нас не міг і ока стикнути.

Коло півночі Клебер з молодими офіцерами генерального штабу проїхав коло нас. На ньому була довга шинеля, підбита лисом, а руді бакири його виглядали, як мідяні.

— Скільки набоїв?—гукнув він нам.

— По вісімнадцять на гармату,—відповів лейтенант,—скриньки повні, а запасу вже нема.

— Треба берегти їх, сказав Клебер; покінчимо з ними штиками.

Він, не злазячи з коня, оглядів нас своїми великими сивими очима і мабуть пізнав своїх колишніх майнцьких салдат.

— А що,—спитав він, привітливо усміхнувшись. Часи, либонь, такі самі настали, як торішньої зими у Майнці?

— А-то-ж, пане генерале,—озвався дядько Сом; і там не тепло нам було робити на кассельських окопах та на рейнському мості.

Тоді Клебер зняв свою велику шкуряну рукавицю, що сягала аж по лікоть, подав Сомові руку і сказав:

— Товариші! Незабаром уже права людини переможуть і ми з вами, по правді, заслужили це.

Здавалося, що він дуже веселий і ми гуртом гукнули йому у відповідь:

— Слава республіці!

Він поїхав далі оглядати позиції, так він завжди робив перед битвою.

Ми зварили собі кулішу, як тільки почало світати; а як показалося на сході бліде зимове сонце, у передових частях почали стріляти. Стріляли з пів години; Вестерман зо своїми гусарами та ескадронном стрільців напав на роялистів і примусив їх відступити геть за окопи, що вони їх були насипали за ніч. На тих окопах стояли гармати; треба було їх підбити. Нас послали вперед по Нантській дорозі, щоб зайти з боку у той час, коли

спереду рушать головні наші сили. Але вандейці зараз зрозуміли наш замір і навели на нас увесь свій вогонь.

Довелося нам спинитись і одстрілювати їм; тоді ті люде, доведені до останнього одчаю, кинулись просто на нас, не вважаючи на картечу, що обсипала їх, і на вистріли гренадерів, що стояли праворуч од нас. Почалася шалена рукопашна бійка. Прискочив Вестерман і напав роялистів з-боку; нам, мабуть, і не пощастило б перемогти їх, бо вони бились з нелюдською лютістю; але саме у той час Марсо з двома баталіонами пішов приступом на їх окопи; тоді ті, що билися з нами, вернулись на одсіч своїм. Билися від ранку аж до полудня; одна лава йшла за другою, не даючи їм ані хвилини спочинку.

А ми тимчасом посувались уперед і косили їх з-боку; але ті люде були мов скажені і навіть ніби не помічали того і не одстрілювались од нас.

Звичайно пушкарі всамперед одстрілюються од ворожих гармат, бо всякому хочеться помститися за самого себе; а вони дозволяли нам розстрілювати себе, а самі стріляли тільки в ті лави, що йшли на них приступом. Нарешті одна наша лава вдерлась в їх окопи, слідком за нею вскочив Вестерман з конницею, а ми стояли з-боку, щоб одрізати їм відступ; тут, серед окопів, у садках, на огородах, на

вулицях міста, у домах, у церквах почала-ся страшенна різанина.

Ми втратили там ще скілька сот чоловіка; вистріли, вдари шабель і штиків сипались градом. „Не милувати нікого!“ — постановили обидві сторони. Скрізь на снігу червоніли криваві плями, лежали купи трупів і майже зовсім не було раних. Оддалі по долині у різних місцях ганяли, як вітер, гусари і стрільці, добиваючи нещасних вандейців, що втікали у багнища. Мені розказували, що дві-три тисячі тих людей втекли таки тими багнищами; це можливо, бо ми втомились бити їх, а конниця не могла заганятись у ті трясовисьька; частина нещасних утікачів дійсно могла вирятуватись; це були останні недобитки стотисячного війська вандейського, що два місяці перед тим перейшло Люару. Вони могли сказати потім своїм дітям і внукам:

— Ми бачили велику війну; ми бачили батьків і матерів, братів і сестер, жінок і дітей, що гинули з голоду, холоду, втоми і всіх злиднів, що зазнає людина серед шляху широкого; ми бачили, як їх нищили без жалю, бо вони не хотіли просити ласки у республіканців і сами не жаліли їх; ми бачили нелюдські страховища, але не від того ми так тяжко страждаєм, не це розбило нам серце і довело до безмежного одчаю: нас убила і ганьбою покрила зрада дворян, тих самих дворян, що підняли нас проти Франції, убив нас га-

небний Берньо, що гнув спину перед колишнім якобинцем Бонапартом, щоб виканючити собі у нього єпископську посаду.

Так скінчилася велика вандейська війна.

Через два дні ми входили у Нант. Там майже одночасно почули про перемогу наших під Савенé і про здобуття Тульона, що його підпалили англійці, коли їх вигнали звідтіля, і забрали вони з собою, втікаючи, всі наші кораблі.

Нема потреби й розказувати вам, з якою радістю зустрічали нас міські уряди і патріоти, коли ми входили у місто—босі, обдерті, у полотняних штанях і пошарпаних шапках, патлаті й бородаті, покриті ранами й шрамами.

Попереду їхали Клебер, Марсо і Вестерман; барабани торохтіли без упинку, крики: „Слава республіці!“—лунали від краю до краю, у всіх вікнах виставлені були трьохбарвні корогви, з ганків і балконів кланялись нам і махали хустками жінки і дівчата, слідом за нами везли гармати і корогви, забрані у роялистів; в клубі голова Гракх і Сцеволя Бірон говорили промови; городяне один перед другим закликали нас або, захопивши під руки, просто тягнули до себе в гостину. А потім почалися бенкети, святкування і т. и. Всі такі святкування бувають однакові і коли ви їх бачили раз або два, то можете уявити їх собі. Тільки сього разу нантські городяне раділи, здається, більше за нас самих, бо на протязі того року їх двадцять раз

могли зруйнувати, спалити, вирізати і тепер вони, звичайна річ, не тямили себе з радощів. Військова комісія і революційний комітет, де по черзі судили Гулен, Пінар, Гранмезон, Карієр та інші, не давали охолонути більш поміркованим людям. Нас одягнули гарно й тепло, дали всього, що потрібно, і розмістили на квартирі у городян.

Моя квартира була на маленькій вулиці, що виходить просто на Мевську долину. Мій господарь, бляхарь, од ранку до вечора співав революційні пісні; він був старенький дідок, з великими окулярами на носі, дуже добрий робітник; співав він більше від страху, а дочка його, висока, бліда, чорнява дівчина по цілих днях молилася. Старий ходив у яacobинський клуб і тремтів там, як заєць при найменшому гомоні.

Прихильники Марата робили труси по домівках; з Савене, Монтегю та Тіфозна приходили іноді непевні люде, вони йшли далеким обходом і нишком прокрадались до міста; тоді ходила чутка, що Шарет хоче знов підняти повстання на багнищах і почати війну коло Машекуля. Але на це не варто було і вважати, бо найбільшу силу роялистів було вже знищено. Вони краще зробили б, коли б сиділи дома й не рипались: однаково ми їх не боялись.

Військо наше тоді порозсилало по різних місцях, куди треба було республіці.

Баталіон Сени і Люари з першим і другим Альоброжським легіоном пішли на Шарета, 32-а півбригада, 57-а Бовуазійська і 72-а Вексенська пішли на з'єднання з армією північних Піренеїв. Майже всю ту війну, почавши від Майнца, ми провели вкупі з 72-ю півбригадою і тепер з великим жалем ми попрощалися з нею. 13-а півбригада лишилась обороняти Нант. Я був дуже радий, що мене наставлено було за сержанта у мій давній Парижсько-вогезський баталіон.

Не багато лишилося серед них давніх товаришів, але ті, що лишились, були по-давньому завжди веселі; всіх їх дуже любила Лізбета і називала їх: „мої парижане“. Лізбету, Мареска і маленького Кассія я бачив що-дня. Сотня вибрала Мареска за лейтенанта; його сміливість і лицарські вчинки у Ентрамській битві давали йому право на це. Він хотів відмовитись, бо торговля давала йому більше вигоди, але Лізбета не давала йому спокою, бо дуже їй хотілось бути офіцершою; нарешті я йому сказав:

— Слухай: краще вже зробити так, як вона хоче; я її добре знаю: вона тобі дихати не дасть, коли ти її не послухаєш; вона дуже славолюбна, як і всі наші баракські дівчата.

Він тільки сміявся; але, як прийшов приказ про його назначення, він все ж таки був дуже радий, що дійшов вищого чину. З тої пори Лізбета що-дня питала

мене, чи написав я додому, що вона тепер офіцерша, це найбільше їй цікавило. Тепер торгівля була вже їй не потрібна: цього року вона за скільки шклянок горілки придбала собі майже всю здобич цілого баталіона: перстені, сережки, наручники, вишиті золотом корогви,—все це йшло у її торбу. Якось одного разу, показуючи мені свій скарб, вона сказала мені хитро так, що я й не сподівався такого від дівчини, що виросла серед шляху, бігаючи за переїзжими і випрошуючи копійчку на хліб:

— Знаєш, Мішелю,—коли б у нас знов настали герцогині, то я могла б бути герцогинею не гірше за інших. І, по правді казавши, хіба я не заслужила того навіть більше за тих колишніх герцогинь? Я ж перебула з військом усю війну і всього добра добилась своїми власними силами. Для тих усе було готовеньке, як тільки вони на світ народились, а я пробивала свій шлях сама; сміливість і вдача—оце мої єдині помішники. На, а тепер усе це добро здасться Кассієві. Бачиш, оце ми вже дочекалися чину, а помаленьку підемо й вище.

Страшно славолібний народ ті жінки! Лізбета вважала б за зовсім звичайну річ, коли б республіка поклала шістьсот тисяч чоловіка виключно для того, щоб зробити її, Лізбету, герцогинею.

Як би я не знав, яка вона темна і дурна, то здригнувся б з обурення, слу-

хаючи її розмову. Та хіба ж можна сердитись на таких нерозумних людей? Здвижені плечима, слухаючи їх, та й годі.

Були інші події, що немов ножем різали моє серце. Що-ранку і що вечора повз нас на Мевську долину, возили присуджених на смерть і всякий раз моє серце стискалося з болю. Ішов сніг і не можна було не здригатись, дивлячись на тих нещасних, напів голих людей, що тремтіли сидючи на возах, зо зв'язаними назад руками. Сніг грубим шаром покрив улицю і ті вози цілою низкою котились без усякого шуму, іноді тільки чутно було, що ржать коні або брязчать шаблі у вартових; і тихо так сунули ті процесії, немов би не живі люде, а якась мара. Старий бляхарь, його дочка і я, ми також мовчали, притулившись до вікон; дівчина молилась, а старий важко зітхав.

Ой, скільки ж їх проїхало таким чином перед моїми очима,—чоловіків і жінок, старих і молодих, дворян і священників! І всякий раз я пригадував собі ті вози, що ми проводили від Сен-Нікольської брами до Нанської тюрми, коли генерал Булье розстрілював, вішав і чвертував нещасних людей, що домагались своїх грошей.

Карр'є виконував прикази Конвента, а Булье—прикази тодішнього договору.

Оце вже сімдесят п'ять літ роялисти не перестають проклинати Карр'є, але власне вони як-раз не мають права так

ремствувати, бо самі ж вони подали приклад нелюдської жорстокости. Військові суди, що засуджують людей на смерть гуртами, однаково огидні і у республіканців, і у роялістів; тільки республіканці взялися до них року 1793 у-перше, а роялисти вживали їх од-віку проти народу і лиш тепер на своїй шкурі у перший раз помітили, що це річ погана. Треба ще сказати, що Бульє, зневаживши закон,—бо він чвертував людей тоді, коли та кара була заборонена,—дістав за це подяку Людовика XVI і Марії-Антуанети і мав у них велику ласку, а Карр'є, що топив засуджених на смерть, сам утратив свою голову за те, що робив не по закону. А надто треба ще й подумати про те, що коли б дворяне через свої зради перемогли нас, то вони напевне покрили б шибеницями всю Францію і вішали б на них патріотів: Брунсвік зарані попереджував нас про це!

Нарешті—люде скрізь однакові і завжди всякий повинен пам'ятати, що йому зроблять те саме, що він зробив би иншим.

Дивлячись на ті страшні події, я ні на хвилину не забував нашої рідної країни. Я написав до Маргарити зараз після Савенейської перемоги і просив її скоренько дати відповідь; але довго не було від неї листа; з дня на день гірший ставав мій неспокій; я уявляв собі, що Альзас і Лью-

рену вже завоювали австрійці та прусаки і думав собі:

— Напевне тепер вони облягли Цфальцбург і Маргарита не може послати мені листа.

Я немов бачив, як здійснюються Валентінови похвалки: наші Бараки горять, дядько Жан, Летюм'є, батько і всі мої приятелі повинні ховатись у лісах. Одчай мене брав, дарма, що недавно Конвент сповіщав, що Гош і Пішегрю сами наступають на ворогів. Нарешті я дочекався того давно бажаного листа від Шовеля і він заспокоїв тривогу мого серця. Багато цікавого довідався я з його. Тепер ось я перечитав його з радістю, згадав ті давні часи і хочу тим листом закінчити третю частину моєї історії.

„Мішелеві Бастієнові, сержантові пушкарської сотні першого Парижсько-Вогезького баталіону 13-ї лехкої півбригади.

Ляндю, 6-й день 3-ї декади, 4-го місяця 2-го року французької республіки, єдиної і неділимої.

Любий мій Мішелю!

Ми оце тільки що скінчили трудну війну; перший рік республіки не забудеться в історії народів.

Любо мені було читати всі твої листи до Маргарити і сто раз мав я охоту написати тобі, але нам довелося боротися з такою силою ворогів, стільки лиха у нас було і хатнього, і по-за хатою, що я боявся або занадто підбадьорити тебе, або,

навпаки, нагнати тобі безнадійного суму. Тепер справи республіки пішли краще, наші вороги відступили. Вони ще вернуться. Ну, що ж—нехай! Все ж таки ми можемо тепер спочити і підготувитись, щоб знов зустріти їх, як слід.

Ти знаєш, що я дивлюсь на тебе, як на сина і, що б там не сталося, я хочу, щоб твої діти,—а вони ж будуть і мої діти,—знали, що робив їх дід за тих тяжких часів; найкраща спадщина, яку ми можемо лишити дітям,—то приклад нашої одваги і любови до рідного краю. Більше нічого їм од мене не лишиться, але я маю надію, що й цього буде досить.

Маргарита писала тобі в останнім листі, що Сен-Жюст, Леба, Ранкі, Берже та я, ми проїздили через Пфальцбург у вандемієрі. Іхали ми з Меца, де оглядали склади зброї, у Страсбург.

Тяжкі часи були тоді і раз-у-раз над нашими головами була небезпека. Після того, як вороги взяли Майнц і Валянс'єн, як зробилося повстання у Ліоні, як зрадив Тульон, як не пощастило нам у Вандеї; після того, як Пітт мало не забрав наші кораблі з хлібом, як упала ціна на наші паперові гроші, а по селах почався голод, бо не було кому обробляти землю,—після всього того Конвент мусів ужити надзвичайних заходів і я голосував за тим, бо ті заходи були справедливі і конче потрібні.

Конвент обновили свіжими людьми ко-

мітет громадської оборони, бо там були лехкодухі люде, що не могли при такій скрутї дати добру раду; він оддав під суд революційного трибуналу королеву Марію-Антуанету та жірондистів; він припинив на час конституцію і наставив революційний стан, аж, поки не скінчиться війна; він поклав забрати до війська всіх громадян від 18 до 45 літ, забрати всіх годящих коней до військової потреби, харчову повинність для війська і позаводив у всіх сільських громадах (комунах) революційні комітети для догляду за всіма заходами ворогів республіки—реакціонерів; він настановив обов'язкові ціни на всі речі конечної потреби, настановив платню робочим, посилав народніх заступників по департаментах для догляду за набором рекрутів, коней і харчів для війська, доручивши їм доглядати й за генералами і давати їм приклад широї служби отчизні... Та всього цього було ще мало.

А все ж таки все це було дуже користне, бо таким чином ми вирятували республіку. Наше військо перемогло ворогів під Ватін'ї та Шоле, взяло назад Ліон і ми побачили, що натрапили нарешті на певний шлях. Всі наші лиха сталися через зраду або невдатність генералів, що лишилися нам у спадщину після монархії, а ми, з дурного розуму, лишили були їх усіх на службі; всі хатні заколоти і повстання счинилися заходами колишніх депутатів. Установчого і Законодавчого зіб-

рання: наш темний народ вибрав за своїх заступників — своїх ворогів, колишніх урядовців-чиновників, що звикли до казенної платні, а піддержував тих урядовців міністр з жірондистів Роллян! Треба було замінити тих недотепних генералів на молодших, що вийшли з народу, а роялистам, що ховались під машкарою жірондистів,—не дати змоги робити їх нікчемні потайні заходи проти республіки.

За тим ми й поїхали в Альзас. З того краю нам грозил найбільша небезпека.

Зараз після того, як ми вийшли з Майнца у Вандею, нашим невеликим арміям—Рейнській та Мозельській,—довелося боротися зо стотисячним військом австрійців та прусаків; вони мусіли відступити назад: Рейнська армія до Вісембургської лінії, а Мозельська—до Саррської; вороги стали поміж них; вони легко могли забрати Льоренну; наші попробували були з'єднатись, але нічого з того не вийшло, бо сила ворожа була дуже велика; вони розбили нас під Пірмасаном і ми мусіли покинути Горнбахський обоз, а вороги зайняли лінію Вісенбурзьких окопів.

Коли ми приїхали туди, у вандем'єрі, Рейнська армія відступила до Саверна, Мозельська до Саргеміна, прусаки були у Льоренні, австрійці—в Альзасі; вони забрали фортеці Гаґено та Вобан; Ляндю вже третій місяць був в облозі. У нашій країні повно було капуцинів, зрадників-

попів та емігрантів; вони отверто закликали народ до повстання в тій надії, що зроблять з нашої країни другу Вандею; Страсбурзький уряд потай змовлявся з ворогами, щоб оддати їм фортецю.

Ти бачиш, Мішелю, що справа наша стояла погано.

Комітет громадської оборони тільки що був настановив найстаршими воєводами: Гоша у Мозельську армію, а Пішегрю — у Рейнську; ще ніхто не знав, як будуть справлятися ті нові генерали. Загони прусаків дійшли вже до Дозенгеймських гір, Пті-П'єр і Біч були в облозі; наше військо втрачало вже завзяття й одвагу; треба було все це полагодити.

Сен-Жюст, Леба і я,—ми зараз побачили, що доведеться вжити рішучих засобів. Обидва мої товариші були приятелі Робесп'єра, люде молоді, великої освіти, спокійні, поважні, вони добре розуміли, що діється і не задумувались перед рішучими заходами. Мене по-при-них можна було назвати лагідною людиною; бо мені часто здається, що людей треба більше жаліти, а не гніватись на них.

Прямуючи до Саверна, ми дуже обурювались, бачивши, які страшні злидні мусять терпіти оборонці отчизни. На горах Дюнон та Шнееберг уже лежав сніг, у долинах тягнув вохкий, холодний вітер, а наші баталіони стояли табором у болоті, без шатрів, босі, без теплої одежи. Ми побачилися з Пішегрю; хоч був він у

генеральським мундирі, а голову мав хитру, селянську; він розказав нам усе чисто про свою армію. Далі ми поїхали вже під охороною кінного війська, бо скрізь вештались загони ворогів, добігаючи до Мармут'є, до Вассельони і навіть далі; і скрізь бачили ми таке саме лихо, злидні та нужду: коні стояли під повітками без соломи, без сіна, голодні; салдати вештались по полях, шукаючи корінців на страву або нишпорили по безлюдних селах, а раз-у-раз могли їх зненацька н.скочити вороги.

Це дивувало нас непомаду, особливо, що народні заступники Мілю та Гюйарден, що їх послано було перед нами, настановили в Альзасі та в інших небезпешних місцях революційний легіон, що мав дбати про харчі для війська; при тому легіоні мав бути і тимчасовий суд для розгляду суперечок між громадянами і військом. Певна річ, що ті люде погано розуміли свої обов'язки.

Ми приїхали у Страсбург. Всякі товариства та громади зустріли нас пишно та бучно, урядові влади впевняли нас, що все у них іде дуже добре, а проте ми на свої очі бачили все лихо, бачили, як бідує народ, як салдати ходять обшарпані й голодні, бачили, що у війську нема ладу і послууху, що військове начальство нікуди не годяще, що пани-аристократи купаються у роскошах, що ніде нема путящої вартової сторожи, міські брами стоять одчинені

до пів-ночи, а військові і міські влади нишком ведуть якісь змови з ворогами.

Небожа австрійського генерала Вурмера було арештовано у фортеці і вислано у Париж, як шпига. Полковника, одного капітана та ад'ютанта 12-го кінного полка, що у них було знайдено білі кокарди, розстріляно перед полком. Ми перевірили рахунки, огляділи казарми й шпиталі, де сотні нещасних ранених гнили живцем без усякої заповоги; ми побачили, що салдатам не ставало ні хліба, ні палива; свічки продавались по 7 ліврів за фунт; одно слово—ми побачили, що не було в урядової влади ні піклування, ні патріотизму.

Тоді ми наложили на Страсбурських багачів девять мільйонів контрибуції. І Конвент затвердив, що багачі повинні содержати те військо, що їх обороняє. „Коли народ річками проливає свою кров за отчизну, то багачі можуть віддати своє золото“.

То були слова Дантона і я цілком пристаю на них.

Всі ті заможні люде зняли страшений крик; але гільотіна ще стояла на майдані,— і в назначений день вони виплатили всі гроші, до останнього шеляга. З них ми видали п'ятсот тисяч ліврів на заповогу нещасним старим, що гинули з голоду, бо сини їх пішли на війну, а всі гроші пішли на потребу війська.

Та на тому ще не край.

Ми постановили, що міський уряд повинен у 24 години поставити дві тисячі ліжок для ранених і недужих салдатів, дати їм добрий догляд і допомогу, як заслужили вони на це своєю одвагою.

Для лікарів повинні були бути коні, щоб вони могли їздити по шпиталях. Опріче того у Саверн звелено було негайно послати десять тисяч пар чобіт і дві тисячі шинелів, щоб зодягнути і обути оборонців отчизни. Нарешті, бачивши, що всі ті справедливі і потрібні заходи не тільки не зустрічають патріотичної прихильности уряду, а навпаки—тільки ремство та ворожнечу, ми поклали, що ті урядовці не певні, на них покладатись не можна; і ми поскидали їх з посад і вислали їх у Мец, Тальон та Безансон, а на їх місце вибрали нових.

Австрійці повинні були признатись, що їх заміри не здійснились; що не так хутко вони заберуть Альзас, хоч Марія-Антуанета обіцяла віддати їм ту частину Франції, щоб заохотити їх імператора піти війною на нас. Ми приїхали саме у добру пору; як-би ще трохи, то вже жовтий австрійський прапор стояв-би на шпилі собора замість селянської шапки.

Треба ще було скасувати тимчасовий революційний суд, що не виконував своїх обов'язків, а дозволив собі, слухаючи приказу колишнього старшого вікарія Шнейдера, судити справи, що його зовсім не

торкались, присуджувати великі штрафи, накладати контрибуції і навіть засуджувати людей на смерть. Саме тоді Шнейдер вертався з подорожи по околицях Бара; їхав він з великою пихою, каретою у шестеро коней. Опишу тобі наш присуд над ним; тобі буде любо почути це і ти побачиш, що твоє справедливе заступництво за стару Беккр не лишилося без уваги. Шнейдер наробив багато злочинств, але й кара йому була добра за це, на велику радість усіх справжніх альзаських патріотів:

„Народні заступники, послані до Рейнської і Мозельської армії, дізнавшись, що Шнейдер, голова революційного суду, колишній священик і підданий імперії, приїхав сьогодні у Страсбург каретою у шестеро коней з пихою, у надзвичайній розкоші, з вершниками та гайдуками,— постановили: вищеменованого Шнейдера виставити завтра з десятої години ранку до другої з полудня в'єлюдно на майдані на ешафоті, щоб спокутував він зневагу, яку вчинив громадським правам новонародженної республіки, а потім відіслати його у Комітет громадської оборони при Національнім Конвенті, передаючи його від одної бригади до другої. Комендант фортеці має доглянути за виконанням цієї постанови і здати справоздання завтра в три години з полудня і т. д.“

Ось як ми поводимося з такими нікчемними людьми; через те нам щастить скрізь.

Коли-б ми не ставились так гостро, то нас скоро зрадили-б і продали-б ворогам; бо всі ті дворяне, монахи, вся та згряя свавольників і насильників цупко держиться один за одного, як шайка злодіїв на ярмарку і тільки про те думають, як-би обдурити народ. Наше поведіння дуже їм не до вподоби, та нам до того байдуже, бо так буде краще.

Покі́нчивши з тими дрібними прикри-ми справами, ми мусіли подумати про важніші.

Після нашої Пірмасенської поразки, як вороги зайняли Вісембурську лінію, прусаки отаборувались на Саррі, а австрійці у Нідерброні, Фрешвілері та Райшофені, у німецьких Вогезах. Новий старший командір Мозельської армії Гош, що його вибрав Карно, всамперед завів у війську лад і послух; потім він послав одну дівізію, щоб вигнати прусаків з Блізкастеля,— і справді вигнав їх. Після того ми зайняли Дефонські і Мамбахські гори.

З свого боку Пішегрю, старший командір Рейнської армії, пішов на австрійців у Берггейм; але ворогам прийшла сильна підмога від принца Конде і вони відбили наш напад. Таким чином австрійці і емігранти не покинули Альзас і сиділи в Гогенау. Гогенау завжди був найнебезпечнішим осередком реакції у Франції. Гош, взявши Дефонські гори, зробив ще спробу пройти у Ляндю через Кайзерляутерн; але йому не пощастило, бо не було

в наших арміях згоди та єдності; а прусаки добрі салдати і стоять твердо.

Тоді той молодий генерал показав, що має справді військовий талан. Він лишив прусаків, а зараз після Фрешвілерської битви, де перемогли наші, поставив перед прусаками одну дівізію для догляду за ними, а сам з військом перейшов Вогези, що були вже покриті снігом, і прилучився до Пішегрю, щоб у-купі з ним обійти австрійців із заду, збити їх з Вісембурської лінії і визволити Ляндю.

Це був дуже сміливий замір.

Саме перед тим приїхали з Парижа депутати Лякост і Бодо з надзвичайними правами і дорученнями. Пішегрю не дуже був радий, що доводиться йому ділити владу з Гошем: він хотів усе робити сам.

Льорену тепер обороняла тільки одна дівізія, але на щастя наше прусаки того не знали. Треба було справлятися швидко. Лякост і Бодо, взявши на себе відповідальність, передали всю команду Гошеві.

Завзяття війська було надзвичайне; дзвонили скрізь у всі дзвони; з Льорени приходили валками національні гвардейці: чужинці вже всім дуже допекли.

Я поїхав до обозу і там була для мене велика радість: на чолі національної гвардії з Буа-де-Шена, Пфальцбурга, Лінсгейма, Сарбурга і околишніх сел я побачив дядька Жана, Летюм'є, Колена та інших наших найкращих патріотів. Я звернувся до них з промовою, хоч це, ма-

буть, було зайве; по всій нашій лінії лунав один крик: „Ляндю або смерть!“

Ми йшли відділами по Альзасу, а австрійці відступали і стягали своє військо до Ляутера. Гош, його генеральна старшина і ми всі верхами їхали вкупі з нашою армією; ми зарані були певні, що на цей раз перемога буде наша. Гош не так уже скидається на простого селянина, як Пішегрю; обличчя його щире, відкрите. На вигляд йому літ двадцять п'ять, він високий на зріст, ставний, очі блискучі, рухи жваві. А проте мені довелося одного разу зробити йому увагу: іноді він обіцяв своїм салдатам гроші за ворожі корогви та гармати. Він дуже мало покладає надії на любов салдатів до отчизни і занадто добре, як для молодої людини, знає недобрі сторони людської душі. Мені більше подобається ваш Клебер; пам'ятаєш, як він сказав капітанові Шуарденові у Торфу:

— Ти підеш на певну смерть з твоїми салдатами, але ти вирятуєш усю армію.

А той сказав на це:

— Добре, командіре!

А все ж таки досі Гош справдив надії республіки, що покладалися на нього. Я вважаю його за щирого республіканця, за людину безумовно чесну і щирю.

У четверг, 9-го нівоза, вранці ми побачили перед собою ворогів; вони зайняли гору перед старим замком Гейсбергом, за ними і з боків була широка долина, а

далі починались невисокі Вісембурські горби. Становище австрійців захищали рови, окопи та редути.

Гош поставив в осередку тридцять тисяч чоловіка, праворуч стояли три дивізії, ліворуч—дві. Всі чекали тільки приказу рушати, але саме у той час прибіг гонець і привіз звістку про здобуття Тульону. Ця радісна звістка блискавкою облетіла всю нашу армію і зараз, як грім, залунав крик: „вперед“! Всі разом кинулись на приступ і битва почалася.

Тобі, Мішелю, добре відомий гуркіт гармат, рушниць, ти не раз чув, як торохтять барабани, сурмлять труби і тисячі голосів зливаються в один загальний гомін битви, але мені здається, що ніколи ще не було нічого такого страшного, як діялося тут. Аж до самого неба лунав крик: „Ляндс або смерть!“, а над головами гули гранати і свистіли кулі. Через скільки хвилин ми вже нічого не могли розібрати перед собою і чути один одного. Я з товаришами моїми їхав позаду наших одважних салдатів, що ховались з наших очей у хмарах диму або знову виринали з тих білих хмар.

Втім я впав з коня на землю, просто головою в густе болото: граната влучила в мого коня і вбила його; коли я опам'ятався, то не дуже жалкував за тим, бо на коні я відчуваю себе не так добре, як на своїх власних ногах. Я встав і дуже здивувався, що ніхто не звернув найменшої

уваги на те, що сталося зо мною. Тоді я добув шаблю і побіг у ряди баталіона, що саме тоді набивав рушниці. Знявся сильний вітер, аж в ушах свистіло, а що вище ми сходили на гору, то голосніший ставав шум.

Ми йшли просто на ворожі гармати. Ступнів за двадцять від на-пів розваленого окопу я почув команду: „в штики!“ і тоді я розібрав, що ми дійшли до самих ворогів. Дві перші наші сотні були вже у редуті; надбігали інші і перелазили через окопи та плоти. Я йшов за гуртом. На горі, після недовгого змагання, австрійці почали відступати; ми гонили їх скрізь. Трохи далі вони хотіли знов стати на позиції, але ми збили їх штиками.

Я біг за іншими і було в мене тільки одно бажання—прогнати ту отару рабів. Довга біла лінія їх лави, що протягнулась по Вісембурських горбах, чим-далі все більше-й більше ламалась і розривалась, ніби та стіна, що з неї вибивають каміння. А наші відділи з корогами вбігали у ті прогалини. Але вісім австрійських баталіонів,—я думаю то були угорці, пруське запасне військо під командою Брунsvіка та кінне військо принца Конде,—стояли цупко і оборонялись завзято; тільки над вечір вони відступили: австрійці до Франкенталю, а прусаки до Бергцаберна.

У Вісембурзі ми здобули весь ворожий обоз. Ми аж плакали, дивлячись на

безмежну радість альзасців; всі обіймались, як брати.

Другого дня ми вийшли вранці і вступили у Ляндю; вороги зняли облогу з його ще вчора. Радість була невимовна; звідусіль привозили харчові запаси; Гош подбав про це зарані і тепер, після голоду, почався достаток.

Який то був щасливий день, Мішелю, і скільки радощів довелося мені бачити! Приятелі і родичі знаходили один-одного; нещасні, за яких усі думали, що вони вже давно погинули з голоду,—воскресали. А салдати, які вони добрі і жалісливі, коли почувають, що виконали свій обов'язок! Всього й не переказати; можна було-б розказувати про це до-віку.

Цього листа я пишу тобі з Ляндю, сидячи у великім трактирі „Золотого Яблука“ на Почтовій улиці; ти певне його знаєш, бо прѣсидів шість тижнів у Ляндю, як була облога. Дядько Жан, Летюм'є, Колен і інші наші земляки-патріоти обіцяли прийти до мене на обід і я їх чекаю.

Ще вчора ми грузли по коліна у снігу та болоті, а тепер ось вогонь весело горить у грубі у моїй кімнаті і зараз ми будемо співати всі гуртом марсельєзу, випиваючи по шклянці вина за здоров'я нашої республіки; поки-що вона нічого-собі, здорова, а жити їй буде трудненько. Вся вельможна дворянська порода починає розуміти, що тепер запанує скрізь

воля, правда і розум замість царства всяких Карлів, Людовиків, Христіанів та всіх інших, що у них не було свого розуму в голові. Тепер і народ стає розумніший і добуває собі прав; треба тільки порозумітись і зговоритись, щоб гуртом поладити свої справи.

У початку цього року у нашій республіці повно було ворогів; ми всіх їх вигнали і тепер господарюємо самі у себе, але на це пішло багато нашої праці.

Року 1792 я говорив вам у нашім Пфальцбурзькім клубі, що війна одного народу проти зависти і темноти всіх інших буде страшенна, і я казав правду. Що ж робити! А все ж таки у тій боротьбі ми взяли верх; та війна з Європою, тих сто баталій і більше двадцяти великих битв—не перешкодили нам закласти добрі й міцні підвалини для будучини.

За тих тяжких часів тобі, певна річ, ніколи було читати, що робилось у Конвенті; але можу запевнити тебе, що він також виконав свій обов'язок і не забував ні на хвилинку свою найпершу мету: запевнити добрими установами добробут народній на довгі часи. Я не буду розказувати тобі про ті переміни, що ми завели у війську, щоб завести добрий лад і послух, скасувати старі непотрібні звичаї, про те, як ми дбали, щоб поповняти наші військові сили для війни з ворогами зовнішніми та хатніми. Ця велика праця дасть віковичну славу Дюбуа Грене, Кар-

но, Прієрові і всім иншим членам військового комітету.

Велика заслуга наша, що ми завели у Франції одну міру і одну вагу; таким чином спинилась безліч шахрайств, що діялись уже багато віків по всіх провінціях Франції і дуже шкодили торгівлі. Після того ми ухвалили скласти статут громадських законів і виробили перший відділ статута, що до прав особи. Потім ми провели скілька великих телеграфних ліній, щоб лекше могла справлятися громадська служба; ми забезпечили літературну та артистичну власність: досі письменники й художники мусіли або помірати з голоду, або ставати на платну службу до якого-небудь вельможі, бо всякі проворні видавці присвоювали собі їх твори і користувались доходами з них. Ми постановили, що авторі музичних творів, художники й письменники мають виключне право продавати свої твори по всій нашій республіці і можуть передавати це право, кому хочуть, і їх діти або ж ті, кому вони лишать те право у спадщину, можуть користуватися з того права ще на протязі десяти літ після їх смерти.

Далі ми виробили нову республіканську конституцію; постановили, що для сили і величності нації треба, щоб республіка була єдина й неділима; завели книгу державних долгів; постановили продавати на-борг або маленькими частками землю емігрантів, поділити громадські зем-

лі, повертати громадам збитки і шкоди, що сталися їм через війну на їх землях, давати за допомогу сем'ям, де багато малолітніх дітей, покласти на обов'язок громад содержання бідних старих та калік, нездатних до праці. Одна з найкращих наших вигадок—то установа нового календаря. Старий календарь був установлений для лехковірного і темного народу: на протязі 18 віків там зазначали зріст фанатизму, пригноблення народів, ганебного панування суєсловія, злочинств та темноти, насильства над добрими, талановитими й розумними людьми за часів панування жорстоких і нерозумних самовладців.

Чи можна ж було на сторінках, закаляних зловчинками королів та шахрайствами єпископів, зазначати поступ людей, здобуття прав людини, визволення від темноти й неволі? Ми не могли допустити того; починалась нова книга історії і ми поклали, що новий рахунок часу у Франції почнеться з 22 вересня року 1792, з пори осіннього рівноденства, коли сонце вступає у знак ваги, у десять годин вісімнадцять хвилин ранку по Паризькій обсерваторії. На підставі тих обрахунків ми поклали переробити на-ново весь календарь.

Ти побачиш потім, Мішелю, яка це гарна новина; таким чином наша республіка збагатила всі царства, що вперто держаться старих звичаїв, бо ті звичаї піддержують їх панування.

А ми визнаємо тільки правду й розум і в тому наша сила, могутня, як сама природа.

Але найвище за все я ставлю наш закон про народню освіту. Не досить мати добре зерно: треба ще посіяти його. Всякий зрозуміє, що деспоти-самовладці накладають пута на слово, на вільну думку, на друковане слово. Не трудно зрозуміти, на що вони всякими способами спляють народню освіту: бо коли всі люде зрозуміють правду, то вони, ті деспоти, пропадуть. Для республіки ж, навпаки, нема кращого спільника, як просвіта: з ним вона все переможе; ні змагання, ні брехня, ні шахрайства, ні всякі інші хитрощі її ворогів не здадуться ні на що: як тільки прорветься гребля темноти, то там тільки часу треба, а прозрять навіть сліпі.

Отже ми й поклали, що батьки й опікуни повинні посилати дітей у нижчі школи. Цей закон видано 22 фрімера. Це тільки початок багатьох заходів, до яких ми беремося для того, щоб у нас були добрі вчителі для всіх наук та мистецтва, для хліборобства, торгівлі, мореплавання і навіть для військової науки. Вільний народ повинен уміти оборонятись; у нас будуть свої інженери військові, гірничі та дорожні, морські та географи. Все, чого не могли зробити всі королі на світі за півтори тисячі літ, ми зробимо за вісім, найбільше за десять літ.

Нехай же кричать і ганблять нас всі лакеї та прихвостні з цілого світу, нехай вони вихваляють своїх колишніх панів, нехай вони називають нас кровопійцями за те, що ми не спинялись ні перед чим, щоб рятувати отчизну й права людини і нищим аристократію, темноту і нужду народню. Нехай вони кажуть усе, що хочуть, Мішелю; навіть як станеться нещастя і нас переможуть, члени Конвента від першого до останнього будуть вважати, що робили чесно, а нащадки оцінять їх по правді.

Аби тільки Бог дав, щоб між нами заховалась та сама згода і єдність, що настали у нас після того, як упали ті нещасні жірондисти, що дражнили нас і ставали впоперек. Коли б їх верх був, то республіки вже давно не було б; королі, озброївшись проти прав людини, зробили б Варфоломіївську ніч для всіх патріотів, воскрес би давній лад у всій своїй силі, вернулись би і дворяне, і духовенство, і всі їх огидні привилеї, а нещасний народ знов почав би робити панщину, як до року 1789, щоб содержувати двісті—триста тисяч гордих ледарів і дармоїдів.

Австрійці, прусаки, англійці, еспанці та п'ємонтці взяли б усі по шматочку Франції, щоб уконтентувати себе за видачки війни.

В нашій єднанні—наша сила; вона дала нам перемогу і потрібна нам, щоб завершити нашу справу.

Двоє людей підіймаються над усіма іншими у Конвенті своїми талантами й діяльністю: перший—Робесп'єр, він хоче все робити по своєму; це—велика людина, він хоче, щоб усе залежало від державного уряду, щоб усе виходило від його. Дантон, напaки, хоче всім дати свободу, щоб розвивалась самодіяльність; державний уряд, на його думку, повинен як найменше обмежувати людей; все повинно робитись по волі народа і народ має вибрати своїх заступників, суддів, чиновників. Ті думки дуже ріжняться і їх трудно погодити. Побачимо, що буде далі, але для добра отчизни я найбільше бажаю, щоб тих двоє людей любили один одного і як-небудь умовились, щоб вони завжди ставили найвище за все добро республіки.

Але ось уже іде дядько Жан, Летюм'є і інші наші приятелі; чую, як вони сміються на сходах. Цілую тебе, мій любий Мішелю. Дядько Жан і всі інші просять передати тобі їх щирий привіт. Вони кажуть, що наше свято було б ще веселіше, як ба ти був тут—і це таки правда, ми всі були б дуже раді нарешті обняти тебе від щирого серця.

Твій батько Шовель.

Під тим листом дядько Жан приписав своїм великим письмом:

„Привіт і братерство, друже Мішелю! От було б добре, як би й ти з Маргаритою сидів тут з нами за столом. Ну, та дочекаємся і того. Поганець Валентін хотів

мене повісити, він був у війську Конде; та ми їх добре почастивали і вони тепер утікають, як зайці. Цілую тебе щиро. Слава республіці!“

А під тим підписалось більше двадцяти патріотів.

Оттут і кінець моїй третій книжці.

Настала весна і тому я дуже радий. За цю зіму я дуже натрудив свої очі, перчитуючи старі папери; тепер на де-який час я сховаю окуляри, а трохи згодом буду далі розказувати цю довгу історію.

До побачення, друзі мої; будьте здорові, це найважливіше.

Мішель Баст'єн.

Вальтенський хугір,
28 лютого р. 1869.

Кінець третьої частини.

Частина IV.

Громадянин Бонапарт.

I.

Я розказав вам про вандейську війну; самі вандейці називають її великою військовою. Ми винищили той шкодливий народ і по цей, і по той бік Люари, але й наших там три чверти поклали свої голови. Такого лютого завзяття не бачив я ніколи ні перед тим, ні після того.

Недобитки вандейців після битви під Савене ховались по багнищах по-над берегом моря; там ще держався їх останній ватажок Шарет. Той хитрий пройдисвіт ухилився яко мога від справжньої битви; він грабував хуторі та села, що були по-над тими багнищами, грабував їх, забірав худобу, пашню, солому,—одно слово все, що можна було забрати; нещасні селяне, що лишилися без захисту та хліба, мусли приставати до його ватаги і таким чином та нещасна війна не могла ніяк скінчитись.

18-та пів-бригада та інше військо, що стояло табором коло Нанта, Ансеніса та Анжера, послали великі команди, щоб обійти і забрати того ватажка; але, як тільки наближались наші війська, він швидко ховався, а ганялись за ним у тих зарослях верболозу та вільхи, серед корчів

та пеньків, де за всяким кущиком підстерігали нас вандейці—то була річ дуже трудна і ми не мали охоти підставляти свої голови; вандейці перестріляли-б нас поодинці всіх, до останнього.

Оттак і жили ми ввесь січень і лютий р. 1794.

Ну, а тепер я буду розказувати вам трошки жвавіше; старий я дуже, а мушу розказати вам події за скілька літ, аж до кінця нашої республіки і не хочу нічого обминати, особливо з того, що сам бачив.

Одного разу йшли ми походом на того Шаретя і я знов занедужав. Дощ лив цілими днями, спати мусіли ми мало не у воді, вандейці часто відбивали наші обози і мусіли ми терпіти велику нужду та голод; через усі ті злидні та довгі походи я знов почав харкати кров'ю; довелося одвезти мене у Нант з іншими раненими.

У Нанті старший лікар сказав, що я не проживу більше, як два тижні; ранених у битві під Кольомбіном було дуже багато і у шпиталі їх лежало повно скрізь: і у палатах, і у сінях, навіть на сходах. Я просив лікаря пустити мене до дому.

— Ти хочеш побачити в останній раз свою рідну країну, друже мій?—сказав лікар і усміхнувся,—добре, тобі скоро напишуть отпуск.

Через тиждень він приніс мені чисту одставку: мене увільнили з війська зовсім;

моє місце у шпиталі передано було іншому раненому.

З тої пори минуло багато літ; той лікар, що засудив мене на смерть, напевне сам давно вже пішов на той світ у далеку мандрівку, а я живу ще й досі! Це може бути за науку тим слабим і старим, що їм лікарі вже назначили вмерти; може вони проживуть ще довше за своїх лікарів; не я один можу бути їм за приклад.

Нарешті, поклавши у кишеню отпуск і сотню ліврів, що прислала мені Маргарита, як тільки довідалась, що я лежу недужий у Нанті, я зібрав усю свою одвагу і рушив у дорогу додому. Це було у березолі (марті), за часів найстрашнішого терору *) і найлютішого голоду. Не думайте, що погода була погана; ні, той рік мав бути дуже добрий: все цвіло і зеленіло, вишні, сливки та інші дерева стояли покриті білим і рожевим цвітом. Можна було б дякувати Богові, коли б пощастило зібрати хоч половину того хліба, що показувала озимина; але тепер вона тільки що почала сходити і до жнив треба було чекати ще багато тижнів, місяців.

Коли б я захотів розказувати вам, що я бачив, ідучи по-над Люарою, то мусів би оповідати про невеселі речі: покинуті

---

*) Терор—це такий лад, або краще сказати безладдя у державі, коли нема ніяких законів і вживаються всякі смертні кари, душогубства та насильства, щоб залякати народ. Саме слово терор—значить—страх.

безлюдні села, зачинені церкви, цілі ватаги арештованих людей; переляканий народ, що не смів дивитись на перехожого; комисари у шарфах, з помішниками та шпигунами, що робили скрізь труси; жандарми і навіть прості громадяне, що раз-у-раз домагались паспорта у всякого перехожого. Недавно перед тим було покарано на смерть гебертистів, що не хотіли поклонятись Богові, а тепер скрізь шукали їх однодумців і багато людей тремтіло зо страху; почали карати і п'яниць, распутників і всіх, хто не визнавав справедливості і любови до людей; тільки й розмови було скрізь, що про Робесп'єра та про царство правди.

Я помаленьку плентався вперед—блідий, нужденний, — тільки шкура і кості. Іноді зустрічав я селян, що оглядались на мене, похитували головами і, мабуть, думали собі:

— Ну, цей може нічого не боятися; однаково не довго йому жити!

Коли я доволікся до Орлеану, то прийшла мені думка зайти у Париж, до Шовеля; це була думка хворого, що вхопився її, як потопаючий стебелинки. Я думав, що паризькі лікарі тямлять більше за тих цирульників, коновалів, зуборвачів, що їх посилали у наші полки за військових лікарів з р. 1792. А надто—Париж—то все: звідтіля виходять усі закони, всі прикази військам, усі газети, всі важніші новини; я дуже хотів побачити Париж хоч

перед смертю і у початку квітня доліз таки до його околиць.

Я зовсім не можу описати вам так, як Шовель і Маргарита, те величезне місто з його рухами, з його передмістями, заставами, посланцями, що бігли у всі сторони; ті широкі вулиці, повні народу, довгі без краю низки старців у лахмітті і весь той гомін голосів, гуркіт колес, що торохтів ніби той далекий грім; до того ж іще я прийшов туди сам один, недужий, не знав на що дивитись не знав навіть, з якого краю я ввійшов і якою стороною маю вийти.

Пригадую тільки, що я йшов якоюсь вулицею, довгою без краю, ішов цілу годину. Коли я питав перехожих, де вулиця Булюа, вони казали мені:

— Ідіть все просто вперед.

Голова мені закрутилась і памороки зовсім забились.

Була година п'ята з полудня і вже починало вечоріти, коли, нарешті, я побачив перед собою стародавній міст з кам'яною будкою при ньому; побачив я Сену, старі доми, що стояли по-над її берегами, велику темну церкву без дзвіниці і всякі інші будинки.

Сонце заходило і старі дахівки домів були зовсім червоні. Я дивився на все це і міркував, у яку сторону маю податись, коли враз я побачив щось таке страшенне, що й тепер, як згадаю, аж стара кров закипає у мене.

Я тільки що перейшов міст, коли побачив юрбу якихсь скажених обірванців; вони кричали, танцювали, перевертались, підіймали вгору дручки і брудні шапки; а серед того натовпу, між двома відділами верхових жандармів, помаленьку сунули три вози з засудженими на смерть. На першому возі стояла шибениця, помальована червоною фарбою, а коло неї стояло двоє людей, тільки в сорочках, з голими шиями і звязаними назад руками. Інші засуджені сиділи на днищі воза і дивились сумно, безнадійно, спустивши очі долі. А тих двоє не спускали очей; один з них—високий, кремезний, з великою головою, з блискучими очима, що аж кров'ю поналивались,—він, здавалось, сміявся, хоч уста його були сціплені; він стояв, як той лев посеред зграї нікчемних псів, що гавкають і скачуть на нього; він дивився на них з презирством і його повне обличчя здригалося з огиди. Другий був вищий за нього, худий і блідий; він пробував говорити, але мови його не чути було; обурення душило його.

Все це й тепер стоїть передо мною, немов живе, і буду бачити я це аж до останньої хвилини життя. Помалу воно проходило перед моїми очима, як страшна мара: і коні, і люде, і шаблі, і червона шибениця, і огидна юрба босяків, що свистіли, скакали і кричали: „Смерть розпустникам!.. Смерть зрадникам!.. Танцюйте карманіюлю!.. На смерть Каміля!.. На

смерть Дантона! Ха, ха!.. Слава Робесп'єрові.

Перший віз проїхав, пробігла за ним і та скажена юрба божевільних, а великий натовп народу стояв по кряях улиці, люде виглядали зо всіх вікон і дверей; а здалеку наближався другий віз і за ним третій. Я згадав тоді, що Шовель був друг Дантона і здрігнувся зо страху; коли-б і його везли з іншими на смерть, то я, не вважаючи ні на що, вихопив-би шаблю і кинувся-б на тих душогубців,— нехай би вбили і мене. Але Шовеля я не бачив; я пізнав тільки нашого генерала Вестермана, переможцю під Шатіліоном, Маном і Савене! І ось тепер він сидів там, руки йому з'язано назад, сидів сумний, понурий, схиливши голову на груди. Такі-ж самі безглузді крики, співи, свист і регіт були і коло тих двох возів.

На обличчях засуджених не видно було страху перед смертю; але вони здрігались з обурення і гніву, бачивши невдячність народу, що дозволяв нікчемним шпигам і донощикам зневажати їх і тягнути на шибеницю. Оті мерзенні людці закаляли нашу революцію; вони назвали себе санкюльотами (босяками) і любенько примостились коло поліції, тоді як справжній народ,—селяне й робітники,—несли всі тягари; босяки сиділи у Парижі, підглядали, підслухували і шептали поліції імена жертв, а тим часом ми сотнями тисяч гинули на

границях, кров'ю своєю обороняючи отчизну.

Нарешті я, з сумом і жахом на серці, посунув далі. Я був певний, що наша республіка гине. Ті повсякчасні смертні кари не могли тривати довго; не можна-ж просвітити народ, показати йому правду, рубаючи людям голови.

Трохи далі я відшукав домівку, де жив Шовель.

Стемніло вже. Я увійшов у темні сіни; ліворуч у підвалі жив кравець; великий стіл займав мало не всю його хату. Сам господарь, старий, з червоним носом, сидів тут-таки. Я спитав його, де народній заступник Шовель. Він уважно оглядів мене з голови аж до ніг че, ез свої окуляри, спустив ноги зо стола і сказав:

— Почекай трохи, громадянине, я зараз піду за ним.

Він пішов, а хвилин через п'ять вернувся і привів з собою коротенького чоловічка у трикутнім брилі з кокардою, що зсунувся йому аж на потилицю, та у трьохбарвнім шарфі. За ними увійшло ще трое таких обірванців.

— Ось він,—сказав кравець,—оцей самий питає за Шовеля.

Чоловічок з кокардою, мабуть комисар поліції, почав розпитувати мене, хто я, звідкіля і по що прийшов. Я сказав йому, що Шовель усе це добре знає.

— Іменем закону приказую тобі показати твій паспорт,—крикнув він. Бо...

У хату вже найшло повно босяків, аж трудно мені було повернутись. Мене кругом обступили якісь люде, в сінях і на сходах почався гомін і я почував, що червоні, розпалені очі хижо стежать за мною звідусіль. Я аж зблід, бо душив мене гнів; дьбувши свого паспорта, я кинув його на стіл. Комисар сховав його у кишеню і сказав мені:

— Ну, ходім! А ви глядіть за ним добре.

Кравець, видимо, був дуже радий; він був певний, що награда у п'ять-десять франків буде йому за те, що виказав на мене. Я радий був би задушити його.

Я мусів іти за комисаром. Недалечко звідтіля була поліцейська буцигарня. Ми прийшли туди і там уважно розгляділи мої папери.

Я не можу тепер пригадати всі питання, що задавав мені комисар і з приводу мого одпуску, і якою дорогою я йшов, і чого повернув у Париж, і як я познайомився з Шовелем, і багато всякого иншого.

Допитували мене більш, як пів-години. Нарешті мусіли признати, що мій паспорт такий, як треба; комисар приклав до нього печатку і сказав мені, що Шовеля тепер нема, він поїхав у Альпійську армію. Я дуже розсердився.

— То чому ж ви мені не сказали відразу, що його нема?—скрикнув я. Ох, ви...—та тут я опам'ятався і прикусив язика,

Комисар глянув на мене з великим презирством.

— Відразу!—сказав він. Так тобі відразу й сказати все! Бач ялий! Ти думаєш, дурню, що така республіка зараз-таки й розкаже всякому пройдисвітові всі свої справи? А може ти шпіг Кобурга або Піта? Хіба свідоцтво про твою чесність написано на твоїй морді?

Він був дуже сердитий. Колиб він тільки подав знак своїм поміщикам, що обступили мене зо списками і рушницями в руках, то мене зараз ухопили б і, хто знає, що було б мені. Але я мав розум і мовчав. Він мабуть був сердитий, що його здобіт вислизнула йому з рук. Нарешті він махнув рукою, показав мені на двері і сказав:

— Можеш іти. А на другий раз будь розумніший, бо не зносиш своєї дурної голови.

Я швидко вийшов і пішов назад улицею, а всі ті босяки скоса поглядали на мене.

Я пробув у Парижі ще два дні і ввесь той час бачив скрізь той самий поганий настрій: всякий бачив у другому якусь непевну людину; всякий міг вас арештувати; люде проходили вулицею, стараючись не дивитись один на одного. Та не можна сказати, що це було зовсім без підстави: почалося воно з того, що з початку справді скрізь було багато зрадників; а потім настав голод і нещасні люде мусили бра-

тись до всякого способу, щоб якось прожити. Вони доносили один на другого, щоб заробити собі нагороду! Одна біда завжди тягне за собою другу. По всій країні панував страшенний терор, а винні в тому були усі ті Ляфайєти, Дюмур'є, всі ті, що продавали ворогам наші фортеці, примушували наші війська іти проти народу, підмовляли селян знищити республіку. На тяжкі хвороби треба вживати сильних ліків, — тут нема нічого дивного.

Вихопившись од комисара, я пішов якоюсь вузенькою вулицею і нарешті знайшов такий заїзд, де міг притулитись на ніч тільки такий обдертий харпак, як я. Мені тільки того й треба було. В іншій місці мене й не пустили б, з моєю торбою, в моїм обстрипанім та обшарпанім салдатським мундирі, де була латка на латці. Я увійшов у ту темну дюру і застав там цілу ватагу обірванців, що пили, курили, і гуляли у карти; стара баба, що стояла за прилавком, зараз зрозуміла, чого мені треба. Вона повела мене крутою ступанкою, з мотузком замість держальців на верхній поверх своєї хати. Заплатити треба було вперед і після того я міг лягти на сіннику; але незабаром блощиці, блохи і всяка інша погань зігнали мене з сінника і я мусів лягти просто на долівці, підмостивши під голову торбу, як робив у походах на війні. І спав я там аж до ранку, не вважаючи на огидний сморід, на крики п'яних підо мною у трактирі, на вигуки

вартових на вулиці, на страшенну духоту в тій комірці під самою дахівкою та на погану лайку тих, що спотикались, лізучи по сходах на-гору.

Так минула година, як не більше. На вишки також понаходило багато народу у червоних шапках з кокардами, де-хто зо списом у руках. Всі розмовляли проміж себе і у залі був неясний гомін голосів.

Як входили один за другим народні заступники, то ті люде, що сиділи коло мене, говорили:

— Ось такий-то.

— Оцей товстий—Лежандр.

— Ось той, що його слуги вносять на креслі—то Кутон.

— А це Більо, Роберт Лінде, Грегуар, Барріер, Сен-Жюст.

І так далі.

Коли назвали Сен-Жюста, я нахилився вперед, щоб добре розглядіти його; то був невеличкий білявий чоловічок, дуже гарний з обличчя, добре вбраний, але сухий, гордий на-вигляд. Згадавши, що він оце тільки-що наробив, я мав велику охоту зустрітися з ним де-небудь на-одинці.

І таких людей називають „добродійними“! Я думаю, що ми були не менше за них добродійні на Майнцьких окопах та шанцях і у вандейських багнищах, без хліба, без чобіт, без одежі. Я думаю, що народ робить дуже нерозумно, називаючи такими почесними іменами тих гордих лю-

дей і шануючи їх, як якісь надзвичайні істоти. Вся ця пошана береться з того, що люде з-покон віку звикли до неволі; а називати „добродійними“ тих розбійників, що вбивають найкращих громадян, бо вони стоять їм впоперек дороги,—цього вже занадто.

Як раз тоді увійшов Робесп'єр і зараз звідусіль залунали крики:

— Це він!.. це добродійний Робесп'єр.. непідкупний і т. и.!

Я подивився на цю людину; він проходив по залі і ішов по східцях зо жмутом паперу в руці, у зелених окулярах. По-при інших народніх заступниках, що були всі у чорній одежі, він здавався дуже чепурним франтом: гарно зачесаний, з білою хусткою на шиї, у білім жілеті, з білими комірцями; видко було, що він дуже дбав про гарну одежу і дивився на себе у верцадло ніби панянка. Я був дуже здивований. Але, коли він повернувся до нас лицем, сів і розгорнув свої папери, вдаючи, буцім-то нічого не чує, а на правду уважно стежуи очима з-під окулярів за всіма, що сиділи у залі, мені прийшла думка, що він дуже скидається на лисицю: лисиця найхитріша і найчистіша звіринка, вона завжди чиститься, миється і причепується від голови аж до п'ят.

Я подумав собі:

— Ну, тобі я ніколи не пойняв-би віри, хоч-би ти у тисячу разів був добродійніший.

Як тільки він сів, голова Тал'єн, гладенький молодий чоловічок, промовив:

— Громадяне—заступники народні, засідання починається!

Пригадую, що всі ті люде були бліді; вони говорили голосно, кричали, висловлюючи гарні промови, але, як тільки змовкали, їх обличчя зараз западали і ставали сумні. Мабуть усякий з них думав про те, що сталося вчора, а ще більше про те, що може статися завтра.

Одна річ довела їх усіх до лютого гніву. У початку засідання прийшов якийсь різник, або може торговець товаром, здоровенний, кремезний чоловік; слуги підвели його до самих лавок і він заявив, що дарує республіці півтори тисячі ліврів на піддержку гільотини, щоб вона добре справлялась. Він хотів іще щось сказати, але йому не дали договорити; звідусіль закричали:

— Вивести його геть! Очистить залю!

І слуги вивели його.

Коли це діялось, Робесп'єр щось писав і, здавалось, не чув нічого; але, як вивели ту людину, він промовив зо свого місця.

— Комітет догляду має стежити за цією людиною; треба довідатись, як він поводитьсь.

Більше він нічого не сказав до самого вечора. Голос його був надзвичайно гучний і чутно його було скрізь, хоча й го-мін у залі був не малий.

Зараз після того увійшло з двадцяттеро молодих людей, краще сказати дітей, літ по 15—16, в однаковій форменній одежі; то були учні музикальної школи. Вони надійшли сміливо і старший з них почав читати прохання до Конвенту, щоб було арештовано, суджено і покарано їх професора; а коли Конвент не дасть їм права вільно робити після науки все, що вони захочуть, то вони всі покинуть школу.

Ці погані школярі знов страшенно обурили всіх народніх заступників. Голова Тал'єн суворо сказав хлопцям, що вони недостойні вчитися коштом отчизни, бо ще дуже безглузді і не розуміють обов'язків громадянина; потім він звелів їм вийти.

Два-три рази я прокидався з жахом, пригадавши, що Дантона, Каміля Демулена, Вестермана і найкращих патріотів уже вбито і їх одрубані голови плавають з їх тілами у калюжах крові; серце мое стишлося з жалю і я дякував Бога, що Шовеля тепер нема тут; і знов, утомлений, я засипав тяжким сном.

Другого дня я встав досить рано; я міг би зараз таки й піти собі геть, бо за ночліг я заплатив з-вечора, але поспішати не було куди і я міг тут таки поспідати, бо й ціни тут були не дорогі. Я сів собі сам один коло столика і помаленьку ззів скибку хліба з сиром і випив пів-пляшки вина. За це мусів я заплатити два ліври

і десять су паперовими грішми. Всього лишилось у мене тепер 75 ліврів.

Перед тим, як іти далі у дорогу, я хотів конче побачити національний Конвент. Три місяці, тиняючись по нетрях та болотах, ми не чули ніяких новин, не знали, що тут діється. Паризькі охотники мало не всі полягли у битвах, а крім їх ніхто не цікавився боротьбою у Конвенті, якобинцями та кордельєрами; за останній час ми думали тільки про службу, ні про що більше. Смерть Дантона, Каміля Демулена і всіх патріотів, що спочатку під держували республіку, здавалась мені страшною подією; я думав, що тепер перемогли роялисти.

У вісім годин я заплатив бабі, скільки треба було, лишив у неї свою торбу, сказавши, що прийду забрати її, і пішов.

Все, що Маргарита писала мені про Париж: крик перекупок, натіп голодних людей коло дверей пекарень, сварки на базарі,—все це я бачив, але все це з тої пори стало ще гірше; тепер співали люде нові пісні, а різнощики викрикували на вулицях назви нових газет, що описували смертні кари зрадників.

Пам'ятаю, що проходив я великим двором, обсаженим старими деревами; то був палац колишнього герцога Орлеанського; там сиділо багато людей, вони пили, читали газети і сміялись, так, ніби нічого й не сталося. Трохи далі я прочитав на таблиці над дверима у велику відчине-

ну світлицю: „Кабінет для читання“. Я згадав собі ту читальню, що завів у нас Шовель для вигоди людям і сміливо зайшов туди; ніхто з тих людей, що сиділи там коло стола, і голови не підняв, коли я й собі сів до столу; тут я прочитав од початку до кінця ввесь „Монітор“ та ще інші газети; там писалося про справу дантонистів; за все це я заплатив тільки два су.

Комітет громадської оборони арештував дантонистів ніби то за те, що вони змовлялися проти французького народу, хотіли вернути монархію, скасувати національне заступництво і республіканський лад. Їм не давали говорити, не питали свідків, на яких вони покликалися; а коли вони обурювались цим, коли Дантон почав говорити про це народові і народ також обурився, тоді Сен-Жюст і Більо Варен, заступники комітета громадської оборони у революційнім суді, побігли у Конвент і сказали, що обвинувачені обурюються, зневажають суд і коли той розрух вийде поза стіни суду, то все пропаде.

Ті нещасні не казали нічого про справедливі домагання Дантона, що просив допустити свідків, що вислухати їх велить закон. Сен-Жюст упевняв, що тільки постанова Конвента може спинити бунт. І ось тепер виявилось, що той великий національний Конвент, що перед ним тремтіла вся Європа, сам тремтів перед комітетом громадської оборони, де орудували

тепер: Робесп'єр, Сен-Жюст і Кутон. Вислухавши Сен-Жюста, Конвент поклав, що голова революційного суду повинен ужити всіх заходів, щоб не допустити обвинувачених робити заколот громадського спокою і навіть, коли треба буде, поставити їх по-за межами закону.

Того тільки й треба було Робесп'єрові.

На другий день, не вислухавши ні свідків, ні прокурора, ні оборонців, ні голови, ті присяжні душогубці постановили, що вони знають досить; вони постановили, що Дантон і його приятелі хотіли зруйнувати республіку і суд засудив їх за це на смерть.

Нема потреби нагадувати вам слова Дантона, Каміля Демулена та інших дантонистів, бо ті слова стоять у всіх книгах, що пишуть про республіку. Дантон сказав: „Мое ім'я буде записано у Пантеоні історії!“—І він сказав правду: його ім'я записано на верху, а імена його убивць—геть у-низу; Дантон знищив їх. Він був найперший, найбільший і найдужчий діяч революції; він мав і велике серце, і великий розум, а в його ворогів не було ні серця, ні розуму; вони зганьбили республіку, а він рятував її. І доки у нас будуть чесні люде, вони будуть шанувати Каміля Демулена, доки будуть сміливі люде—ім'я Вестермана не забудеться.

Але я розкажу про такі речі, що їх

і без того всі знають; краще спокійно буду розказувати далі.

З жалем у серці прочитав я все це у газетах і пішов у Конвент. Я питав перехожих, де Конвент, і всякий показував мені рукою:

— Там, далі.

Пам'ятаю, то був великий будинок, стояв він у садку; широкі сходи були під склепінням. Увійти туди міг усякий, треба було тільки прийти зарані, щоб знайти собі місце там у середині, на вишках, серед трьохбарвних прапорів та розмальованих вінків. Я скоро знайшов собі місце на вишках спереду. Ми сиділи так, ніби у церкві коло органу, спершись на бильця. Я бачив усі лавки, що стояли півкругом, задні трошки вище за передні і так аж до стіни. Просто проти мене були підмостки—трібуна. На трібуну входили по східцях. Усе це було дубове, доброї роботи. Народні заступники приходили один за другим і сідали на свої місця.

З цього приводу повстала суперечка між двома народніми заступниками: один з них домагався, щоб було записано у протокол нерозумну заяву тих хлопців, а другий казав, що ті молоді громадяне—ще діти і не можуть самостійно подавати прохання у Конвент, а треба пошукати справжніх винуватців того прикрого скандалу.

Його внесок було ухвалено.

Потім було прочитано внески Коміте-

та скарбу і військового Комітета. На ті внески Конвент поклав дві постанови; одна настановляла платню за провоз товарів по Сені та Роні замість цін, настановлених р. 1790, друга ухвалила поповнити Орлеанські баталіони, що взяті були з Північної та Арденської армії і урівняти їх зо старими баталіонами.

Все це дуже цікавило мене: я бачив, як виробляються наші закони, і мусів визнати, що все це робилося дуже розумно і у добрім ладі.

Того ж дня було обмірковано і ухвалено ще скілька законів, між иншими й закон про пенсії та заповоги колишнім слугам Людовика XVI. До р. 1789 всі посади продавались і купувались; республіка скасувала ті посади і хотіла вернути ті гроші, що за них було заплачено; це було цілком справедливо.

Тою ж так постановою Конвент ухвалив заповоги та пенсії колишнім королевським слугам, що через старість або недолужність не могли жити своєю працею. Таким чином республіка виявила більше справедливости і милосердя за всіх королів.

Але з особливою увагою я слухав громадянина Кутона, коли він почав говорити від імени Комітета громадської оборони. Здалеку можна було подумати, що це говорить якась стара баба у сивій перуці. Він говорив, сидячи на своїм місці, бо

був він каліка і не міг вийти по східцях на трибуну,

Ось що сказав він. Над його словами треба багато поподумати, особливо під тую добу страшного террору.

Він сказав, що недавно Конвент зробив постанову, що всякий його член повинен щиро заявити, що він робив перед революцією, яке він має майно і яким способом він його придбав. Я думаю, що тепер багато людей не могли б по ширости сказати про це всю правду. Кутон казав далі, що цю постанову передано було у Комітет громадської оборони для того, щоб обміркувати і виробити її дрібніше і Комітет зараз таки почав розглядати її; але він думає, що цей внесок є тільки початок усяких інших заходів, щоб очистити громадське сумління і тому то Комітет поки що нічого не постановив, але зробить це незабаром. Далі Комітет обмірковує внесок про моральний вплив революційного уряду і другий внесок—про конечну мету війни з європейськими самовладцями; потім ще внесок про обов'язки народніх заступників, яких посилають у військо та у департаменти, щоб завести більше ладу і послуху до уряду і нарешті він має зробити внесок, щоб установити святкування Найвищої Істоти раз на десять літ.

Його промова зацікавила все зібрання. Робесп'єр слухав його, не перестаючи пи-

сати і лиш де-коли нахилив голову, ніби на знак згоди.

Після тої промови читано було опис здобичі, що забрали наші кораблі у англійців та голандців; це забрало часу аж до восьмої години вечора.

Бідний Лежандр, єдиний, що відважився виступити у Конвенті в обороні свого друга Дантона, бачивши, що очистка членів Конвента ще не скінчена, заявив рідісним голосом, що громада Гавр-Марат прислала Конвентові привітання, висловлюючи йому подяку за боротьбу зо зрадниками; про це забули згадати і він уважає за свій обов'язок привітати ту громаду і подякувати за такі гарні почуття. Він скося поглядав на Робесп'єра, але та добродійна людина, схилившись над столом, здавалось, нічого не чула; Робесп'єр ані разу не кивнув головою на знак згоди. Бідний Лежандр! Він мабуть дуже погано спав тої ночі.

Після того засідання було закрито. Всі, хто сидів на вишках, почали виходити у-низ по сходах, народні заступники вийшли у середні двері; я йшов за всіма, роздумуючи про все те, що бачив і чув.

О, яке ж воно щастя—вернутися додому! Як мене втомили всі ті надзвичайно добродійні люде, що хочуть усе держати у своїх руках: і народніх заступників, і генералів, і салдатів, і комітети, і клуби! Ті люде, що скрізь заводять свої порядки, все влаштовують і без жалю карають на

смерть усіх, хто наважиться бажати хоч маленької часточки милосердя й свободи! Я добре розумів, до чого доведуть усі ті заходи: тепер панував Робесп'єр, та чи на довго ж? Бо гільотина рубала голови всім однаково.

II.

Другого дня, 7 квітня р. 1794 я покинув Париж: досить було мені й того, що я побачив.

Коли одна людина наганяє страх на всіх, коли одного внеску її досить для того, щоб засудити на смерть, а доказів, свідків, оборонців і слухати не хочуть, а суддів та присяжних навмисно вибірають таких, щоб посиляли на гільотину всякого, хто стоїть у-поперек,—то що-ж уже й говорити про таку справу!

Я йшов пригноблений і хворий, весь запорошений пилом, бо на дворі було дуже гаряче.

По всій дорозі раз-у-раз усякі дозорці та вартові спиняли мене, питали за паспорт і ставили на ньому значки. Робесп'єр покладався тільки на свою поліцію; майже всі окружні судді, чиновники, заступники, що їздили зо всякими дорученнями, старшини та міські голови,—всі вони, до останнього ланового сторожа, належали до його поліції; Робесп'єр набрав собі на службу цілу орду шпигів та підглядачів і жила та орда коштом селян,

робітників і всіх людей, що добувають собі хліб чесною працею. Можете собі уявити, як дражнили і гнівали всякого мандрівця ті повсякчасні причепи та перешкоди.

На восьмий чи дев'ятий день я шкандибав, минувши Шальон, шляхом на Вітрі; піт струмками збігав мені по виду, а я міркував собі:

— І для чого то люде стільки мучаться на сім світі, поки доберуться до могили? Невже-ж і до віку так буде, що одна порода дармоїдів і поганців буде купатись у розкошах, їздити каретами, як князі, а чесні люде будуть по-давньому гинути у тяжкій праці, втомі та нужді?

Нарешті я сів на купі каміння і задивився у далечінь: там, на обрію неба, ледве манячило маленьке село; я міркував, — чи стане в мене сили доплентатись туди. І сидів я так без надії, знесилений, коли це враз почув гуркіт колес по дорозі; я повернув туди голову: до мене наближався селянський віз, оплетений лозою, ніби кошик, і сидів на ньому підстаркуватий чоловік у великім солом'янім брилі та сивій суконній свиті. У міру того, як він наближався, я розглядив, що обличчя його дуже добродушне, великі сиво-блакитні очі і усмішка лагідна. Він також придивлявся до мене і перший озвався ще здалеку:

— Гей, громадянине! Ти, мабуть, дуже

втомився. А ліз лишень сюди на віз, підвезу, то й спочинеш.

Я здивувався непомалу.

— Я й сам хотів просити вас, щоб підвезли,—сказав я, підводячись; а він тим часом спинив коня і подав мені руку, допомагаючи влізти.

Не здужаю я йти далі,—сказав я.

— Воно й так видко,—озвався він. Здалеку, либонь?

— Я іду аж з Вандеї. Я хворий і увільнили мене з війська в одставку; я йду пішки і зовсім охляв, у мене горлом кров іде. Коли-б мені тільки додому добитись, щоб умерти у ріднім кутку... Більше я нічого не хочу.

Візок покотив далі. Селянин подивився на мене і сказав любенько:

— Гай—гай! Чи-ж не сором тобі? А ще тавий молодий! І геть піддався. Поки ще молодий, не треба ніколи втрачати надію. А я тобі скажу, що тобі треба тільки добре спочити, добре їсти та ще попивати добре винце—і все лихо минеться. Вже послухай мене. Та гей, Грізета!—погнав він кобильчину.

Я нічого не сказав на це. Тро и згодом він спитав мене.

— Ти йшов на Париж, громадянине?

— Еге,—сказав я;—там я занедужав ще гірше. Я бачив там такі речі, що мені від них мало серце не перевернулось. Досі не можу опам'ятатись.

— А що-ж таке?—спитав він, подивившись на мене.

— Я бачив, як карали на смерть найкращих патріотів: Дантона, Казіля Демулена, мого генерала Вестермана і всіх добрих людей, що рятували нас. Коли-б я не був такий хворий, коли-б варто було заходів карати мене на смерть, я не посмів-би говорити таке; та тепер нехай мене беруть, мені однаково: не натішаться з мене й не назнуцаються ті душогуби; все це найостанніша погань!

Я дуже розхвилювався, гнів душив мене, втома знесилила геть і в мене знову линула кров горлом.

Я думав собі:

— Кінець уже мені приходить!.. Ну й нехай. Коли він прихильник Робесп'єра, нехай доказує на мене.

Він дивився на мене, мовчав, а сам зблід і сльози виступили йому на очах. На мою мову він мені не сказав нічого, тільки розважав, щоб заспокоївся я. Тоді я розказав йому все, що бачив: про юрбу так званих санкюлотів, що бігли за возами з засудженими і кричали: „Смерть зрадникам!“—і про все інше.

Ми під'їздили до села; убоге було воно: хати низенькі, кривобоки, дюраві стріхи, хліви та клуні трохи не валились. Тільки одна хата була краща, садок був коло неї навколо; до тої хати ми під'їхали і візок спинився.

Я зліз, подякував добру людину і, за-

кинувши свою торбу за плечі, хотів іти далі; але він зупинив мене:

— Куди ти? У нашім селі ти не знайдеш ні одного трактира, лишайся у нас.

Саме тоді з хати вийшла висока сухоплява жінка у стародавнім солом'янім брилі. Старий, не злазючи з воза, сказав їй:

— Прости гостя до хати. Це гарний паруб'яка; він лишиться у нас ночувати. Ми з ним вип'ємо пляшечку вина та повечереєм, що Бог дав.

Я хотів одмовитись, але він узяв мене за плече і легенько підштовхнув до дверей.

— Ну-бо, годі, чого там? Не змагайся. Нам усім любо буде, коли ти лишишся у нас: і мені, і жінці, і дочці, і сестрі. Генрієто, візьми у нього торбу та нехай йому гарненько постелять спати. А я тільки випряжу коняку, поставлю її у стані тай зараз сам прийду.

Мусів я послухати його. Правду казавши я навіть був радий, бо їх хата була найкраща на всю округу. Я ввійшов у велику світлицю: по середині її стояв круглий стіл, покритий скатіркою, на столі тарілки, шклянки, пляшка вина; все це нагадало мені добрі давні часи у Бараках, у трактирі „Трьох голубів“.

Господиня подивилась на мене трохи дивуючись, потім провела мене у другу кімнатку за світлицею, що вікнами була на горід, і сказала мені:

— Прощу вас, будьте як у себе вдома.

Давно вже я не чув таких привітливих слів; аж навіть здивувався. Я добув зо своєї убогої торби все, що в мене було найкраще, умився з милом у великій мисці, обув нові черевики,—одно слово: причепурився, як міг і зчову вийшов у світлицю.

Миска з вечерею вже стояла на стслі. У світлиці була ще одна молодиця і дівчина літ шіснадцяти, дуже гоженька; вони розмовляли з господарем.

— Ну, сідай, громадянине,—сказав він,—а я тільки піду та позачиняю віконниці.

Я сів до столу враз з жінками. Він вернувся і мені першому насипав повну тарілку юшки з овочами. Два роки вже не їв я такої доброї юшки. Потім подали печену телятину і салату до неї, а на останку кошочок оріхів та доброго вина. Мабуть ця сем'я була найбагатіша з цілої округи. При вечері громадянин Лямі,—оце я тільки що й згадав, як він звався! Так, так, Лямі, пам'ятаю добре, хоч це й було року 1794 і багато вже часу минуло з тої пори. Отже громадянин Лямі переказав своїм, що я бачив у Парижі і яким лютим гнівом це розриває моє серце. Ми вже були повечеряли. Одна з жінок заплакала, затулила лице фартушком і вийшла; за нею незабаром вийшли й дві другі.

— Громадянине,—сказав господарь—моя сестра вийшла заміж у містечко Арсі-Сюр-Об; вона приятелює з родиною Дантонів.

Оце тільки три дні, як вона вернулася звідтіля; ми всі знаємо ту сім'ю і дуже любимо її; мені часто доводилось зустрічатися з Жоржем Дантоном. Ви розумієте тепер, якого смутку задало нам те, що ви розказали.

Він перестав говорити мені „ти“ і я бачив, що він сам через силу здержує сльози.

— О, яке нещастя! Яке страшне нещастя!

Він устав і вийшов. З чверть години просилів я сам один, зажурившись. Тихо було в хаті. Нарешті вони всі вернулися з заплаканими очима. Господарь приніс пляшку старого вина. Відкривши її, він сказав мені:

— Випиймо її за щастя республіки та щоб усі зрадники згинули.

Він налив повні шклянки і ми з ним випили.

Жінки знов сіли до столу. Сестра господаря, Манон, розказала, що місяць тому Дантон був у своєї матері в Арсі-Сюр-Об. Він раз-у-раз похажав по своїй світлиці, що була від майдану, а вікна і двері у нього були завжди на-ростіж: всякий міг прийти до нього, привітати, попросити поради.

І хто б не прийшов до нього: чи то робітник, чи селянин, чи городянин, він усіх приймав привітливо і всім щиро говорив усе, що думав. Часто до нього приїздили приятелі його: Каміль Демулен з молодою дружиною, його тесть і теща—

Шарпант'є, і всі вони гуртом, із жінкою та дітьми Дантона, часто ходили у гостину до його матері, що у-друге вийшла заміж за громадянина Рекордена, що мав крамницю в Арсі-Сюр-Об. Усіх їх дуже добре знали у містечку, як найчесніших і поважаних людей у тій окрузі.

З оповідання тої бідної жінки я зрозумів, що Дантон сам собі нашкодив, бо занадто довіряв людям. Така поліцейська людина, як Робесп'єр, що думав тільки про змови, про шпигів та дощуків, напевне приставив до Дантона трьох-чотирьох шпигів, що доносили йому про всяке слово Дантона, коли і кого він ляжав, коли і чим похвалявся.

Я читав у газетах, що Дантон придбав багато грошей, їздивши у Бельгію і я спитав ту жінку, чи багатий був Дантон. Вона сказала мені, що сім'я Дантонів була і перед революцією і після неї досить заможна і неможна сказати, чи їх достатки за останніх часів стали більші чи менші. Я й зарані був певний, що воно так; бо така розумна людина, як Шовель, що наскрізь бачив людей і не ганявся за грішми, не міг би зблизитися з шахраєм. І до-віку я буду казати, що Робесп'єр, Сен-Жюст, Кутон і всі ті бездушні честолюбці несправедливо закидали багном могилу такої великої людини; вони нікчемно наклепали на Дантона, бо коли б і справді були які правдиві докази на дантонистів, то ті шпиги, що їх багато бу-

ло по всій Франції, напевне відкрили б їх і поспішили б донести на них. Я певний також, що єдина провина Вестермана була та, що Дантон ушанував його вчинки у Північній армії і з простого полкового командіра настановив його найстаршим командіром на всю Вандею. Вестерман, що йшов перед усіма, коли здобували Тюль'є-рі 10-го серпня, міг підняти народ на оборону правди і помститись за своїх друзів. Краще було позбутися його, не вважаючи на його заслуги і любов до отчизни; „добродійні“ люде у Конвенті так і зробили.

Добрі люде, що прийняли мене під свою стріху, не пустили мене другого дня; я поснідав і пообідав у них, а потім господарь запряг свою коняку у візок і сам одвіз мене до Вітрі-де-Франс. Не часто зустрічав я таких щирих людей; до-віку я їх не забуду і хочу, щоб мої внуки також пам'ятали за них. Він звався Лямі,— Жан П'єр Лямі. Він був справжній патріот. Він знов підбадьорив мене, упевнив, що смерть моя ще дуже далеко і що я напевне видужаю. Все це він сказав мені так просто та щиро, що я поймав йому віри. Окрім того, він не захотів взяти з мене ні одного су, а надто ще у Вітрі-де-Франс запросив мене випити з ним на розставанні пляшку вина і сам заплатив за неї. Після того він обляв мене, як друга, і побажав щасливої дороги.

Я пішов далі жвавіше і охітніше і, пам'ятаючи пораду громадянина Лямі, що-

дня брав собі до обіду кухоль доброго вина, навіть коли доводилося дорого заплатити за це. Звичайно я мусів часто заглядати у свій гаманець і берегти гроші, бо дороги передо мною було ще на днів вісім або й десять. Думка про смерть покинула мене; я думав про Маргариту, про батька, про дядька Жана і говорив сам собі:

— Сміливіше, Мішелю,—вони чекають тебе!

Мені здавалося, що я вже бачу рідні місця і чую голоси моїх друзів:

— Ось він іде!.. Ось він!..

І втома неначе була менша і я шов та й ішов, то підпераючись цілком і зігнувши спину, то знов випроставшись, не піддаючись журбі.

Я вже не так уважав на ту руїну, що була скрізь навколо, на жалобя селян, що ремствували на те, що у них примусом забірали зерно по обов'язковій ціні; не вважав я ні на сварки коло дверей крамниць, ні на комісарів та жандармів, що траплялись скрізь по селах та містечках і раз-у-раз вимагали у мене паспорта; не вважав і на те, що у всякім заїзді мене дрібно розпитували про все, перед тим, як пустити на ніч,—одно слово—не вважав на тисячі всяких перешкод, що траплялись мені по дорозі.

Іноді мені щастило: який небудь селянин, що доганяв мене возом, підвозив мене за скільки су з пів-милі або й біль-

ше. Проходив я селами, містечками... А найбільше забилось мое серце, коли я побачив нарешті наші гори, рідні старі гори, що синьою смужкою завиднілися здалеку. Вони будуть стояти, ті сині гори і тоді, коли вже нікого з нас не буде, наші діти, наші внуки будуть дивитись на них після нас і будуть радісно вітати їх, як і ми, коли побачуть їх, вертаючись з далеких чужих країн. Ось уже завиднівся вершечок Дагберга, де тепер стоїть каплиця, а за ним Шнееберг, що на ньому і в літку сніг біліє. Я підходив до родимого кутка. Погода була чудова.

Останнього дня я вийшов із Сарбурга у четвертій годині вранці, а коло дев'ятої години вже сходив з Мітельбронської гори. Я бачив уже в далечині Бзраки і Буаде-Шен, і лінію окопів, а через хвилину двадцять я вже входив у Французьку браму. Чи треба ж розказувати вам, як ми зустрілись, як обіймались і цілувались! Маргарита плакала, бачивши, як я змарнів: я ж, такий недужий, пройшов пішки через усю Францію, щоб побачити її. Ет'єн плакав враз з нею, плакав і старий батько: він прийшов зараз, бо день був базарний і він виніс на продаж свої кошики. Я й тепер не можу з спокійним серцем згадувати про це.

Я так намучився дорогою, так виснажив свої сили, щоб дійти додому, що тепер, тільки встиг сісти на стілець у бібліотеці, та й почув одразу, що не маю си-

ли вже й сидіти. Я обняв батька і втім кров з страшенною силою линула мені горлом і я у перший раз після битви під Порт-Сен-Пером зомлів.

Вони спершу подумали, що я вмер. Я опам'ятався аж тільки над-вечір, лежачи на постелі Шовеля, зовсім знесилений, тільки що живий. Маргарита, схилившись наді мною, гірко плакала. Я взяв її голову обома руками, поцілував її і прошепотів:

— Як воно добре, що я поспішив побачитися з тобою ще раз!..

Батько не мав сили лишитись зо мною: серце йому розривалося з жалю. Однак лікар Штейнбрэннер,—тоді він ще був зовсім молодий, але дуже тямущий,—сказав, що я не вмру; мені треба тільки спокою та спочинку. Він радив не пускати до мене ні одного патріота, бо вони, звичайно, начнуть розпитувати мене про новини.

Тоді тільки я побачив, як любить мене Маргарита, і зрозумів, яке щастя дала мені доля. Ніколи ніхто не мав такого догляду, як я. Ні вдень, ні вночі не одступала од мене Маргарита; про свою торгів ю вона й думати перестала.

Я видужував помалу. Через три тижні Штейнбрэннер сказав, що тепер нема ніякої небезпеки, але що досі він не раз думав, що я ось-ось умру.

Так уже воно ведеться: хворих завжди дурять для їх таки добра і я думаю, що воно таки добре, бо більшість хворих вда-

лись би в одчай, коли б знали вони, як з ними погано.

Отже тепер я вже починав піддужувати і лікар Штейнбреннер дозволив уже більше годувати мене.

Що-дня вранці Ніколь з кошиком харчів приходила з „Трьох голубів“ довідатись, як я себе почуваю, а посилав її дядько Жан. Того року харчі були надзвичайно дорогі, м'яса майже зовсім не можна було дістати. Добра, щира людина був дядько Жан! Він завжди дивився на мене, як на свого рідного сина; коли з мною траплялась яка біда, він завжди помагав мені. Добряща, чесна людина! Не часто трапляються такі люде, але хто їх зустрине на шляху свого життя, той до віку заховає в серці вдячну пам'ять про них!

Ніколь заходила у кухню і харчів нам завжди було досить. Маргарита усміхалась, дивлячись, з якою охотою я їв. Дядько Жан і інші патріоти: Ельоф Колен, Летюм'є, Рафаель Монк приходили одвідати мене.

Ніколи життя не здається таке любе і принадне, як тоді, коли людина видужує з тяжкої хвороби: тоді весь світ увижається ніби в іншому світлі. Я такий був радий, що іноді аж плакав, як дитина; світло сонячне аж сліпило мене, навіть кріз завісочки на вікнах. А яка гарна була Маргарита, її чорні коси, бліде

личко, білі зуби! Боже мій! Як згадаю, то так ніби мені знов двадцять літ стало.

Через місяць я вже так піддужав, що міг би вже дійти до Бараків, але не мав я охоти йти туди, бо знав зарані, як мене зустрине мати. Вся округа знала вже, що я маю одружитись з Маргаритою; мати що-дня здіймала за це сварки з батьком.

— Не хочу єретички!—кричала вона.

А батько затаився і завзято відповідав їй:

— А я хочу! По закону треба тільки моєї згоди, а я її даю, ще й благословляю їх. Кричи, скільки хочеш, бешкети роби, а все ж таки голова в сем'ї—я!

Про всі ті сварки я довідався куди пізніше: мій добрий батько нічого не розказував мені про них.

Тепер я розкажу вам про наше весілля; напевне це вам буде любіше послухати за ті оповідання про облогу Майнца та про руйнування Корона, бо любіше бачити людей щасливими, ніж нещасними.

У початку Петрівки я зовсім одужав і став на ноги; Маргарита зодягнула мене, бо в мене не було ні шеляга і обдерся я до-щенту. Не сором мені в тому, навпаки: я пишаюсь тим. Маргарита змогла сказати: „Мішель мій весь, починаючи з шапки і кінчаючи черевиками“.

Отже у початку червня ми обоє написали до Шовеля листа в Альпійську армію, розказали йому, як стоять наші справи, і попросили його дозволу на весілля. Він

скоро відписав, дав свою згоду і висловив великий жаль, що сам не може приїхати у Пфальцбург на наше весілля. Він доручав своєму другові Жанові Леру бути за батька на наших весіллі.

Він давав нам ще інші поради, що до весілля. То була така розумна людина, що й серед найважливіших справ пам'ятав і про найдрібніші хатні справи і міг дати всьому добрий порядок.

Наше весілля ми назначили на 3 грудня року республіки, або, як по давньому рахували—на 21 червня року 1794. Це була найгодніша пора. Всякий добре знає, що під кінець Петрівки тяжко стає жити бідним людям, бо нового хліба ще нема, а старий, навіть і за врожайних часів, вже весь пішов на потребу. То-ж не трудно уявити собі, який голод був по всій країні після того нещасного 1793 року, коли прусаки скрізь усе сплюндрували і спустошили. На базари не вивозили геть нічого, а бідний народ, так само, як і перед революцією, косив молоду кропиву і варив собі її, заправляючи сіллю. Боже мій! Усе це—чиста правда!

І все-ж таки, хоч яка була тоді тяжка пора, а мушу я признатись перед вами, що весілля наше відбулося дуже весело. Гості гуляли аж до дев'ятої години вечора, співали, сміялись і поросходились потім додому, весело стискаючи нам руки і бажаючи доброї ночі. Ніхто й не подумав-би, що це діялось за часів найлюті-

шого терору. Мій батько, дядько Жан і тітка Катерина всі разом пішли у Бараки. Ет'ен, зачинивши книгарню, пішов спати у свою кімнатку, що була на горіщі, а я з Маргаритою лишився у-двох і ми були щасливі, як ніхто на світі. Так одбулося наше весілля і це був найщасливіший день мого життя.

Дядько Жан сказав мені, що роботи у Бараках буде досить і я можу, коли схочу, знову взятись за свій молот. Він мав на думці незабаром зовсім передати мені свою кузню, бо сам хотів взятись до господарства на своїй фермі у Пікгольці.

Про те, що буде, я не клопотався, бо знав, що можу заробити своїх три ліври, коли схочу. Але не так воно сталося, як думалося.

Другого дня вранці Ет'ен, Маргарита і я снідали у кімнатці, що за книгарнею; ми доїдали те, що лишилося зо вчорашньої бесіди, відсунувши газети на один край стола, а каламарь на другий; і раділи ми, що нарешті сидимо оттак, невеличкою та своєю сем'єю. Я розказав їм про те, що обіцяв мені хрещений батько, і думав, що вони надзвичайно зрадіють. Маргарита сиділа у своїй білій простій сукні і спокійно слухала мене, але як я скінчив, вона озвалася своїм спокійним, ясним голосом.

— Все воно добре, Мішелю. Дядько Жан хоче впорядкувати свою Пікгольц-

ську ферму і передає кузню тобі,—то його справа; але ми повинні думати про наші власні справи.

— Е, серденько моє, Маргарито,—сказав я,—а що-ж я маю тут робити, не вже-ж сидіти, згорнувши руки? Вже досить того, що ти мене з голови до ніг одягнула, то хіба ще хочеш дурно годувати мене?

— Ні, ні; я того не хочу,—сказала вона.—Ет'єн, я чую там хтось подзвонив; піди глянь, хто прийшов, а я маю тут поговорити з твоїм братом.

Ет'єн вийшов, а Маргарита, сидячи коло мене за столиком свого батька, почала розказувати мені, що ми мусимо поширити свою торгівлю, продавати всякий инший крам: перець, сіль, каву і т. и. Все це ми можемо дістати з перших рук від Сімоні у Страсбурзі і з того нам буде більше прибутку, як з книжок та газет, бо люде більше дбають за їжу, ніж за просвіту.

— А вже-ж, а вже-ж,—сказав я,—це добра думка, тільки на це треба мати гроші.

— У нас є трохи грошей,—озвалась вона,—я дуже берегла гроші і назбирала за той час 450 ліврів. Але цього ще не досить: Шовеля всі знають скрізь в Альзасі і в Льоренні, його скрізь поважають; коли ми захочемо, то можемо добути скільки треба краму на-борг.

Коли я почув слово борг, то мені аж

волосся на голові піднялося: зараз я згадав старого лихв'яра Робена, що стукав до нас у віконце, згадав батька, що виходив на панщину, і мати, що кричала: „Ой проклята коза!... вона всіх нас, погана, зо світу зведе!“ Мені аж мороз пішов по-за шкуру і я мусів розказати про це Маргариті. Вона хотіла довести мені, що це зовсім инша річ, бо ми будемо купувати і перепродувати; що це не буде борг, а тільки ми будемо платити за крам пізніше, через два, три місяці. Але все це не могло ніяк поміститися в моїй голові; саме слово „борг“ наганяло на мене страх. Маргарита помітила це і сказала мені, усміхнувшись:

— Ну добре, Мішелю, добре. Коли ти не хочеш брати на-борг, то ми й не будемо. Але купити краму за ті гроші, що у мене є, ми-ж можемо?

— Ну, це инше діло! Так купуй, скільки хочеш, Маргарито.

— То їдьмо-ж зараз,—сказала вона, встаючи.—Гроші у мене тут готові. Наша торгівля газетами зовсім підупала, бо нужда така велика, що в людей нема ні шеляга, щоб заплатити за новини. Негаймо-ж тепер часу.

Вона була така сама жвава і рішуча, як давніше. Коли ми поклали, що не будемо брати на-борг, то я вже міг заспокоїтись, а поїхати з Маргаритою у Страсбург мені було навіть дуже любо. Треба було зараз поспішити взяти собі місця у

ділжансі Батіста, бо він рушав як раз із полудня. Гаманець з грішми я заховав у внутрішню кишеню. Ми сіли на задній лавочці між альзасцями, що вертались додому. Курява була нестерпима. Шляхи були погані, колії дуже глибокі і колеса підіймали з них цілі хмари куряви, аж не можна було дихати. Оце все, що я пам'ятаю з тої мандрівки. Але ми з Маргаритою поглядали одно на одного, як найщасливіші люде на світі. У Васільоні ділжанс спинився. Альзасці, хвалить Бога, повилазили, а над вечір і ми доїхали до свого місця. Маргарита знала Сграсбург; вона зараз повела мене у заїзд „Глибокий льох“, що його держав за тих часів старий Дімер. Нам дали там світличку.

Як любо буває вмитися свіжою водою, після такої прикрої дороги. Тепер люде не можуть навіть уявити собі того; це треба попробувати на собі самому.

Пам'ятаю ще годин у вісім до нас увійшла служниця і спитала, де ми хочемо вечеряти: при великім чи при малім столі; я вже хотів був сказати, що при малім, бо думав, що малий стіл напевне для робочого люду і це буде коштувати дешевше; на щастя Маргарита поспішила сказати, що ми будемо вечеряти при великім столі.

Коли служниця вийшла, вона розказала мені, що при великім столі вечеря коштує тільки двадцять п'ять су; там вечеряють візники, дрібні купці, селяне,—все такий

народ, що не може дорого платити; а малий стіл накривають в окремій кімнаті для заможних людей і беруть там за вечерю по три ліври. Я аж здрігнувся, як подумав, що ми за один раз мало не з'їли шість франків,—з тих грошей, що за них мали купити краму. Про вечерю не буду вам розказувати, бо так я до-віку не скінчив би.

Другого дня у сім годин вранці ми з Маргаритою, взявшись під руку, пішли до Сімоні на вулицю Мінот'є коло майдану; тоді був там ринок, а тепер там поставили пам'ятник Гутенбергові. Сімоні були відомі на весь Альзас; вони були найбагатші купці на всю округу. Я уявляв собі, що вони і одягаються відповідно до того: в оксамити та шовки, у дорогі брилі, золоті ланцюжки та цяцьки. І здивувався я непомалу, як побачив коло дверей невеличку людину, літ під сорок, у червоній куртці; він котів бочку і ставив її між якимись паками на вулиці коло крамниці. Маргарита сказала мені:

— Оце пан Сім ні.

Це зовсім перевернуло всі мої думки про багатих купців; я побачив, що по одежі неможна нічого пізнати, і з тої пори я вже того не забував.

Поки ми проходили серед тої купи бочок, пак, мішків, коло тих підвод, що привозили їх, пан Сімоні відразу пізнав, що ми покупці; він покинув роботу на своїх помішників, а сам пішов за нами у

свою велику, простору крамницю, що дверима була аж на дві вулиці. Прилавок стояв збоку, а далі була кімната, зовсім так, як у нашій книгарні у Пфальцбурзі, тільки все це було принаймні у-четверо більше.

Боже мій! Скільки ж там було всякого преріжного краму і як багато його було! Спершу я не міг навіть збагнути все, не прийшла мені навіть думка, що той крам звозять сюди з усіх країн світу, що той перець, тую ваніль або каву везено сюди кораблями з далеких світів; я думав тільки, як би придбати для себе хоч малу часточку того багатства. Але потім, сидячи дома з газетою в руках коло грубки, я думав собі не раз, скільки то тисяч і сотень тисяч людей, чорних і білих, усяких народів, усякої віри працювало на те, щоб збудувати наше багатство! Але про це я міркував уже потім, сидячи дома; а там, у великій тій крамниці, я тільки розглядався і дивувався, скільки там було всякого добра.

А Маргарита зовсім не збентежилась; вона просто і спокійно поклала свій кошик на прилавок і коротко розказала панові Сімоні, що ми хочем у нього де-чого закупити і завести собі крамницю у Пфальцбурзі; вона сказала, що грошей у нас не гурт, але багато охоти до праці і надій. Він добродушно слухав її, заклавши руки за спину, а я почував, що по-

червонів, як рак, і стою перед ним, як новобранень перед генералом.

— Ви, значить, дочка Шовеля, народного заступника Шовеля?—сказав Сімоні.

— Так, громадянине, а це мій чоловік. Наша фірма буде називатись Бастієн-Шовель.

Він усміхнувся і звернувся до своєї жінки, гожої та молодої і такої самої рухливої та жвавої, як моя Маргарита.

— Слухай, Софіє,—сказав він: оці молоді люде хочуть завести свою торгівлю; поговори з ними та обміркуй, що для них можна зробити, а я мушу піти доглянути, як там скидають крам; треба поспішати, бо ми загатили всю вулицю.

Багато прикащиків, наймитів та наймичок, закачавши рукава, метушились коло того краму, як рій робочих бжіл.

Молода жінка підійшла до свого чоловіка і він щось сказав їй по-тиху; потім вона вклонилась нам і сказала Маргариті:

— Прошу вас, пройдіть сюди.

Ми пішли за нею у невелику кімнату, дуже просто вбрану, трохи темну і навіть понуру. Господиня попросила нас сідати і привітливо усміхнулась Маргариті, коли вона розказала їй про нашу справу. Потім вона переглянула довгий список краму, що склала була Маргарита, і коло всякої назви поставила ціну.

— Ви тільки це й візьмете?—спитала вона.

— А так,—сказала Маргарита;—у нас більше нема грошей.

— Ой,—сказала господиня,—для початку треба мати більше краму.

— Мій чоловік хоче купувати тільки за готові гроші.

Тоді господиня перевела погляд на мене і де який час уважно дивилась на мене; вона, мабуть, одразу побачила, що я селянин, робітник, салдат і мало що тямлю в торгових справах; вона добродушно усміхнулась і сказала:

— Всі вони такі спочатку, а потім уже робляться занадто сміливі, аж треба спиняти їх. Ну, та я думаю, що ми добре влаштуємо цю справу.

Вона вийшла на хвилину у крамницю, а потім, вернувшись, спитала, як ми хочемо перевезти крам: багажем на діліжансі, чи підводою? Маргарита сказала, що підводою, і потім, на велике моє диво, попросила мене заплатити гроші вперед. Я зараз добув гроші і поклав їх на стіл; господиня спершу не хотіла брати їх, але Маргарита впевнила її, що коли за все не буде заплачено до останнього шеляга, то я не зможу спокійно спати. Тоді вона швидко порахувала гроші і написала нам квиток. Після того вона провела нас до дверей і весело попрощалась з нами, упевнюючи, що наш крам прийде у Пфальцбург у кінці тижня. Потім та сама добра жінка не раз мовляла мені, поклавши руку на моє плече: „Ой, мій гарний пане Бастієн! Які ви були несміливі спочатку, а тепер, мабуть, ви вже занадто стали од-

важні!“ Попрощавшись з нами, вона лишилася на вулиці, весело розмовляючи зо своїм чоловіком, а ми пішли назад у заїзд „Глибокий Льох“.

Того-ж дня на ніч ми вже були у Пфальцбурзі. До мене знову вернулась певність і тепер я також мав надію, що наші справи підуть добре і буде нам з них користь. З того дня Маргарита почала вчити мене, як вести торгіві книги. Ту науку я розібрав швидко, а що торгівля наша була невелика, то всі ті книги велися у нас у добрім ладі з дня на день.

Почавши вже говорити про ту торгівлю, мушу розказати вам, як я здивувався і злякався, коли привезли бочку з нашим крамом—зовсім невеличку бочку. Як побачив я її, то аж скрикнув:

— І оце тут усі наші 400 ліврів!.. О, Боже мій! То-ж тут сама дурниця, дрібниця... нас ограбували! Як вибрали крам із бочки на прилавок, я жахався, бачивши, як мало було тої кави, перцю і всього иншого. Я думав собі:

— Пропали наші гроші! До-віку не вернемо ми їх! Це неможливо!

А найгірше було те, що рахунок мало не у-двоє більший був, ніж умовлено було; там стояв записаний такий крам, що ми його й не загадували: імбір, мушкат, мило, свічки. І вийшло так, що ми ще

були винні Сімоні більше за триста ліврів.

Ось тоді гнів мене взяв превеликий. Коли-б не Маргарита, то я напевне відіслав-би все назад; вона мене розважала і вмовила не робити того, впевняючи, що ми все це гарненько розпродамо і що ті люде зовсім не хотіли руйнувати нас, а навпаки—хотіли помогти нам.

Тоді ж таки нам конче треба було купити двоє терезів і поставити аж три ряди полицок та шухлядок для нашого краму і все це довелося робити на-борг. Таким побитом ми були винні ще й столяреві, і слюсареві, і мало не всім навколо. Коли за ті дні в мене не облізла голова, то це значить, що чуприна ще міцно держиться на ній. Коли-б я щиро не йняв віри Маргариті і не любив її так, та коли-б не дячко Жан, що обіцяв помогти нам при скруті, то я, мабуть, не видержав-би і втік-би з дому; перед очима в мене раз-у-раз стояв той борг, лихвар, руїна, ганьба. Я не міг спати в-ночі. Потім уже я довідався, що й мій бідний батько помучився за той час. Бачивши, що він журиться, мати доміркувалась про всю справу і від ранку до вечора гризла його.

— А що,—говорила вона,—вони ще не пішли з торбами? Ну, то скоро вже підуть. Ця поганка наробить нам сорому на старість! Я знала це давно.

І оттаке вигадувала по всяк-час.

Бідний старий батько дуже журився за нас. Мені він нічого не казав, але я сам бачив, який сумний був його вид, які невеселі очі.

Місяців через два і городяне, і селяне з околиць, і салдати, що звикли заходити до нас по газети, папір та чорнило, почали в нас таки брати і тютюн, і сіль, і мило, і все інше, а далі і інші господині почати вчаштати до нас і таким побитом, по маленьку і по-трошки, а верталися до нас наші гроші; ми виплатили все по рахункові Сімоні, і Маргарита ясно довела мені по наших записах, що за той час торгівля дала нам од восьми до десяти франків у день чистого прибутку. Коли я побачив це власними очима, я нарешті зітхнув спокійно і згодився, щоб Маргарита не тільки знов накупила у Страсбурзі того краму, що ми випродали, але ще й багато іншого, якого в нас не було, але люде за нього питали.

А торгівля газетами, книжками, папером і чорнилом ішла своїм чином. Нам усім було досить роботи у крамниці, а проте у нас завжди була вільна годинка вечорами, після вечері, коли ми вже обрахували гроші і покінчали записи, побалакати й про громадські справи. Хто-небудь з нас—Ет'єн, я або Маргарита брав газету—„Декаду“ або „Народнього Трібуна“ або „Республіканський Листок“ і читав у голос про все те, що діється на світі.

III.

У ту пору всі говорили про Північну війну, про битви під Куртре, Понташеном та Фльорюсом; генерали Журдан і Пішегрю були у передових лініях зі нашою границею. А у Франції Робесп'єр вбивався у чим-раз більшу силу. Він настановив закон про пошану Найвищої Істоти і віру у безсмертність душі. Ходила чутка, що незабаром настане вже лад і спокій, що після кари на смерть найважливіших злочинців гільотина перестане рубати голови і у нас настане нарешті панування добродійности. За тих часів уважалось за найважливіше наслідувати у всьому стародавніх римлян; говорили, що якобинці дуже нагадують їх, але ще не зовсім перелицьовались у них. Багато громадян, що досі звалися: Жозеф, Жан, К'льод або Миколай, попереробляли тепер свої імена на стародавні римські; у календарях стояли тепер Брути, Цінцинати, Гракхи. Неосвічені люде ніяк не могли зрозуміти—що воно і до чого? При патріотичних святкуваннях „богині“ показувались прилюдно майже зовсім без одежи. Оце вже, правду казавши, зовсім не-гоже і просто огидно.

• Нерозумно було переробляти себе на таких людей, про яких три-чверти народу нічого ченько не знали; дивно також було, що ми чогось мусіли скидатись на тих стародавніх на-пів диких людей; але ремствувати на такі безглузді вигадки було

небезпечно; доноси сипались як горох і не-раз бувало, що на протязі двох днів людину арештують, засудять і голову відрубують. Всякий раз, коли Робесп'єр говорив у Конвенті, там зараз ухваляли оповіщати його промову скрізь; її друкували і розсилали по всіх клубах і громадських управах, розліплювали скрізь по вулицях і майданах, ніби якусь відозву єпископа. Так ніби сам Бог говорив його устами!

І втім несподівано, у місяці липні р. 1794, ця людина замовкла; Робесп'єр перестав ходити у комітет громадської оборони і комітет догляду. Я був певний, що він уявляв собі, буцім-то люде ніяк не зможуть обійтись без його, що вони придуть на вколішках упрашати його, щоб вернувся і тоді він поставить свої умови. Цю мою гадку підтвердило й те, що Сен-Жюст, вернувшись з подорожи до армії і бачивши, що ніхто не робить ніяких заходів до упрашання Робесп'єра, а дуже добре обходяться люде й без них, заявив, що неодмінно треба вибрати диктатора *), а таким диктатором не може бути ніхто інший, як добродійний Робесп'єр. Цю заяву Сен-Жюст зробив у комітеті громад-

---

*] Диктатор — то людина, вибрана на час, якій дається необмежена влада й сила; він може видавати дочасні закони, одмінити старі закони; в його ж руки віддається найвища влада над військом і всіма громадськими урядами.

ської оборони; але всі інші члени дуже добре зрозуміли, куди гнуть ті добродійні люде і до чого воно веде,—і не дали своєї згоди. Тоді та непідкупна людина, тяжким духом дихаючи на тих, хто наважився суперечити йому, поклав собі позбутися і їх. Я майже напевне знаю, що справа була так. А що Робесп'єр був донощик і своїми доносами всім наганяв завжди страху, то тепер він поклав зробити донос на самих членів комітета громадської оборони і зробити з ними те саме, що зробив і з Дантоном.

Саме тоді, у кінці липня, старшина нашого клубу, одержавши приказ од клубу якобинців приїхати у Париж на свято Термідора, поїхала туди з Ельофом Коллен на чолі. Наші громадяне дуже стрівожились: вони думали, що лаштуються якісь великі переміни. Ельоф Коллен і його товариші були завзяті прихильники Робесп'єра; після їх од'їзду люде боялись навіть розмовляти про це проміж себе.

Так було днів десять. Несподівано одного ранку газети принесли звістку, що Робесп'єра, Кутона, Сен-Жюста і їх приятелів зненацька арештовано, а другого ж таки дня їм усім одрубано голови.

Ціле місто наше жахнулось. Жінки й діти наших патріотів думали, що їх батьки, брати й чоловіки згинули враз із іншими. Уявіть собі, як тяжко було тим людем: вони не сміли навіть виявляти свою тривогу і одчай, бо сам Сен-Жюст поста-

новив, що той, хто жаліє злочинців—сам є непевна людина, а коли він приймає їх у себе—хоч-би то була його рідна мати, —то й йому належить кара на смерть. Уявіть же собі, як боляче стискалось серце у всіх. Тривога була скрізь.

Першого серпня, саме на Маковія, у-вечорі ми сиділи у-двох з Маргаритою у нашій маленькій кімнатці, що була вікном на базарний майдан, і думали вже лягати спати, коли несподівано хтось двічі постукав у віконницю. Я подумав, що то хто-небудь з городян забув купити свічку, олії або ще чого-небудь і відчинив вікно. Передо мною стояв Ельоф Коллен.

— Це я,—сказав він,—одчини.

Стривожившись, я пішов одчиняти двері. Впустити до себе Робесп'єрового прихильника, що вернувся з Парижа, було прикро, а під такі часи ще й небезпечно; але, що Коллен був давній друг Шовеля, то я впустив його. Він увійшов. Я засунув добре двері і пішов за ним слідком. У нашій кімнатці Ельоф оглядівся по всіх кутках, уважно прислухався. Мов тепер бачу його: високий, худий, у великім трекутнім брилі та сивій суконній кереї, обличчя його схудло і змарніло, а величезний ніс зовсім зблід.

— Ви тут самі одні? — спитав він, сідаючи.

— Я мовчки сів проти нього, а Маргарита стояла.

— Все пропало, — сказав він. Шахраї,

злодії та грабіжники верховодять тепер; нема вже республіки, ми вирятувались звідтіля щасливим випадком.

Він кинув бриль на стіл і дивився на нас, стараючись вгадати, що ми думаєм.

— Яке нещастя!—сказала Маргарита; — з тої пори, як ви поїхали, страх і тривога не покидали нас.

Тоді він ще тихше, мало не пошепки, розказав нам, як усе те сталося.

Найвидатнішим з провінціяльних якобинців,—головам клубів,—було послано запрошення приїхати у Париж на святкування Термідора і думка була — гарненько їх там почистити. А як зібрались вони туди, то й виявилось, що тільки якобинці й стояли за республіку твердо, по давньому, а всіх інших—і Конвент, і навіть комітети,—проїняла зараза прислужництва Робесп'єрові. Тоді Робесп'єр зробив свій внесок проти комітетів догляду та громадської оборони, і Конвент, хоч і не хотів, а мусів, страху ради, постановити надрукувати той внесок. Але знайшлись такі люде, що, почувуючи, яка над ними висить небезпека, викрали той внесок з друкарні і передали його на розгляд комітетам. Цей вчинок дуже обурював прихильників Робесп'єра, бо ж він, Робесп'єр, власне тих людей, ті комітети й обвинувачував, їх він і хотів перечистити. Як же могли ті люде судити самих себе?

Того ж таки вечора Робесп'єр прочитав свій внесок у клубі якобинців і всі

„патріоти“ подали за нього свої голоси. Думали навіть підняти на Ковент городян; Пейан, Флеріо-Леско, паризький міський голова, Анріо, командир національної гвардії,—одно слово—всі щирі санкюльоти, пропонували зараз таки уночі арештувати комітети і знищити всіх не суголосних людей у Конвенті.

Але Робесп'єр був занадто „добродійний“ для такого вчинку; він не згодився підіймати повстання городян на Конвент, що міг усякого поставити по-за межі закону. Він волів знесилити монтан'ярів і скасувати комітети, а для того з'єднати собі на підмогу правих членів і осередок Конвента, тих самих „добродійних“ членів осередка, яких раніше називали „жабами з багнища“. Але ті лехкодухі люде, що сами не знали, хто з них стоїть у списках Робесп'єра і почувуючи, що він на них усіх має зуб, тої ж самої ночі послухалися намови Робесп'єрових ворогів. Другого дня, 9 термідора, у початку засідання Конвента, як тільки почав промовляти Сен-Жюст, його мову перебив Тал'єн, колишній монтан'яр; за ним озвалися й другі. Сам Робесп'єр не міг сказати й слова, бо звідусіль, зо всіх боків, члени зібрання, перебиваючи один-одного, по черзі і всі разом зняли крик на нього, називали його Кромвелем, самовладцем, тираном і нарешті постановили: самого Робесп'єра, його брата Огюста, Кутона, Сен-

Жюста і Леба віддати під суд, а тимчасом звеліли взяти їх і посадити у тюрму.

Ось що розказав нам Коллен; ми слухали його і великим дивом дивувались.

Потім він розказав, що підчас того засідання народ дожидав на вулиці, а почувши, що сталося, він хотів обороняти тих великих патріотів; почали звонити у церквах, а міські служашчі хотіли визволити арештованих і перевести їх у ратушу. Але Анрію, своїм звичаєм, був трохи п'яний і поки він ганяв верхи і намовляв народ повстати, члени Конвента звеліли й його арештувати і завести у комітет громадської оборони.

Це діялося між п'ятою та сьомою годиною вечора.

У сім годин Конвент повинен був знов зібратися і це було всім відомо; Коффіналь з сотнею пушкарів-патріотів метнувся у Тюл'єрі і визволив Анрію; потім вони поставили коло дверей Конвента гармати, щоб не допустити вийти туди народніх заступників. На жаль,—додав Коллен,—Анрію, замість того, щоб стерегти тут, побіг у Ратушу, де засідала комуна; а тимчасом прийшли народні заступники, пушкарі розбіглись і Конвент, не вважаючи, що скрізь дзвонили на Ґвалт, що скрізь був крик і починався вже бунт, оповістив по-за межами закону Анрію, обох Робесп'єрів, Кутона, Сен-Жюста, Леба, всіх зрадників з комуни та якобинських верховодів. Цю постанову Конвент

звелів оповістити по всіх громадах, настановив Барраса за найстаршого начальника над військом і доручив йому втихомирити бунт.

— І все це наробив Анрію,—закінчив з обуренням Коллен;—напився п'яний з самого ранку і, замість того, щоб давати порядок, тільки шаблею махав.

Я зараз пригадав собі Сантера, Лешеля та Росіньоля: всі ті горлані однакові і скрізь їх б'ють або посилають на гільотину.

Цибатого Ельофа Коллена взяв одчай. Далі він розказав нам, що санкюльоти побоялись, щоб і їх Конвент не поставив по-за межами закону і замість того, щоб обороняти Робесп'єра і інших „чесних патріотів“, що зачинились були у ратуші, вони всі посунули у Тюл'єрі, де стояв Баррас, гукаючи: „Слава Конвентові!“ О другій годині по пів-ночі, ще перед світом, уся національна гвардія пройшла вниз по обох берегах Сени, не вважаючи на те, що купка „патріотів“ намагалася спинити її і навіть стріляла; національна гвардія ввійшла у ратушу, де поховались „справжні народні заступники“; Анрію викинули вікном, Робесп'єра поранили в лице з пістолі, Кутона поволокли у тюрму, Леба сам застрелився; Сен-Жюста, молодшого Робесп'єра і всіх їх прихильників поволокли у тюрму, а дорогою били їх і знущались, як хотіли. Самого Робесп'єра, підстріленого, прив'язали на дошку і так понесли у Конвент; але Конвент не схотів

пустити його туди, не схотів і дивитись на нього. Нарешті всіх їх і багатьох інших якобинців та членів комуни поволокли на майдан до гільотіни; народ по дорозі кляв їх, лаяв, закидав болотом, плював на них і зневажав усякими способами. Де-котрі з них були такі побиті, що не мали сили встояти на ногах; каліку Кутона тільки що живого волокли у його візку і він благав як найбільшої ласки, щоб його швидче вбили. Максиміліяна Робесп'єра поставили проти гільотіни, щоб він бачив, як будуть рубати голови його приятелям і прихильникам. Самого його вбили на останку: кат здер йому з голови зав'язку, показав його, пораненого і закривавленого, народові і потім уже відрубав йому голову.

Ельоф Коллен розказував нам усе це, здрігаючись од жаху, а я тимчасом згадував Дантона, Каміля Демулена, Вестермана. Я бачив, що вся та продажна погань чинила тепер з цими те саме, що колись зробила з тамтими. З огидою слухав я Колленове оповідання. Нарешті він, увесь блідий, замовк, а я сказав йому:

— Слухай, громадянине Ельофе: мене не дивує те, що ти розказуєш; а то диво, що всі ті події затягнулись на такий довгий час. Тоді, коли ми повинні були боротися з цілою Європою, коли в нас був такий великий клопіт з Вандеєю, довелося хоч-не-хоч спинити конституцію року 1793, треба було настановити комітет громад-

ської оборони, комітет догляду і революційний суд. Треба було пустити в роботу і гільотину, щоб нагнати страху аристократам, зрадникам та самолюбцям, що віддавали ворогам наші фортеці і показували їм дорогу у нашу отчизну. Але тепер уже багато місяців гільотини вживають для вбивства найкращих патріотів! Аж страх бере, як подумати, що такі люде, як Дантон, Демулен, Геро-Сетель, Лякруа, Базір, Філіппо, Вестерман і багато інших, що йшли попереду всіх за великих днів революції,— що ті люде полягли на гільотині без суда, з руки тих нікчемних поганців, що тремтіли від страху і ховались за часів боротьби, не вилазили з своїх закамарків і сиділи у поліцейських участках, як пауки у паутині. Це ганьба для Франції і республіки!

Невже ж смерть Дантона може послужити нам на користь? Самовладці інших держав раділи і сміялись з нас за тих днів; бо найлютіші вороги не могли б зробити нам такої шкоди. Всі чесні громадяне, у кого ще є серце у грудях і розум у голові, повинні були здригнутися з гніву та огиди.

Коллен дивився на мене, спершись ліктями на стіл і щільно стиснувши уста.

— Ти, значить, не ймеш віри у добродійність Робесп'ера?—спитав він нарешті.

— У добродійність Робесп'ера та Сен-Жюста?—скрикнув я, здвигнувши плечима.

—Хіба ж можна вірити добродійності тих злочинців, що вбили Дантона за те, що

він був кращий і розумніший за всіх їх, гуртом взятих, за те, що він хотів поставити свободу і милосердя на місце гільотини і що за його віку ті самовладці не могли нічого зробити? Де ж та їх надзвичайна добродійність? Яке таке добро вони зробили, щоб ставити їх вище за всіх інших?

Хіба вони зазнали лиха більше за тих сімсот тисяч громадян, що йшли на грядицю битися з ворогами босі й голодні? Хіба коштували вони таких злиднів, як ми, нещасні, у Вандеї? Ні, вони в ту пору говорили довгі промови, давали прикази, засуджували людей, судили всіх тих, хто стояв їм у поперек дороги, а наприкінці забажалося їм, щоб їх зробили диктаторами. Ну, а я не хочу диктаторів і свободу я люблю більше за гільотину; це вже занадто просто буде: вбивати всіх, хто думає не так, як ми хочемо; так може зробити тільки останній розбійник. Я воював за свободу, за право говорити і писати все, що думаю, за свою землю, за свою хату, за те, щоб не було ніяких привилеїв, ні панщини, щоб моє добро було моє, коли я заробив його чесною працею; і хочу я порядкувати своїм добром по своїй охоті: проїсти все, або зберегти,—як мені більше подобається і щоб ніякі „добродійні і непідкупні“ люде не могли мішатись у мої справи і говорити мені: „Ти, голубе, дуже добре одягаєшся, смачно їси, ти не скидаєшся на стародав-

ніх римлян,—то треба тобі відрубати голову!“ Оце й є найогидніший деспотизм.

Ті люде ввесь свій вік прожили над паперами у канцеляріях і думають, що всіх людей можна переіначити наказами, засудами та смертними карами і що всі люде мусять їх слухати! Боже мій! У мене аж серце перевертається, коли я думаю про все це.

Гнів душив мене. Коллен не міг придумати, що сказати мені на це; він встав, мовчки взяв свій бриль і помалу вийшов. Маргарита проводила його, засунула за ним двері і вернулаь. Я думав, що вона буде докоряти мене, а вона, навпаки, сказала мені, вернувшись:

— Ти правду казав, Мішелю: то були нещасні люде, бо гордощі засліпили їм очі. Я бачила тут Сен-Жюста; він ледве відповідав тим, хто з ним розмовляв, так гордо він ставився. О, скільки ж вищий за них був бідний Дантон і Каміль Демулен! Ніхто б і не подумав, бачивши їх, що то перші люде в республіці; з їх обличчя відразу видко було, які вони добрі і одважні. А ті, сухі й непривітні, дивились на всіх згорда; вони думали, мабуть, що в їх жилах тече инша кров, не така, яку нас. Але так чи сяк республіці тепер зроблено тяжкий карб: ті поганці, що лишились тепер і панують, продадуть нас.

— Ба ні,—одмовив я,—ти, здається, думаєш, Маргарита, що тих п'ятеро-шестеро людей, то є вся Франція. Найважніш—то

народ, той народ, що працює, що воює, що обороняється, що збирає добро для себе, а не для других. Те, що він завоював собі, він не віддасть, будь певна, хоч би всі самовладці і всі раби з цілого світу з'єднались проти нього; щоб забрати в його хоч одну билинку, треба було б зарубати нас усіх, до останнього. А все інше прийде само собою; наші діти будуть освічені наукою, вони будуть знати, якою дорогою ціною добували ми всякий клаптик землі; я не думаю, що вони будуть дурніші за нас або боязкі і дадуть обдерти себе.

Так скінчився той вечір. Другого дня все те, що розказав нам Ельоф Кюллен вже було відомо всім у місті. Обличчя у всіх одразу перемінились: де-котрі так ніби вийшли на світ Божий з темної ями, а інші, навпаки, ніби завалились у підзем'ля. Та не треба думати, що терор на тому й скінчився. З Нанта, з Меца та зо Страсбурга, вернулося багато в'язнів; то були люде на-пів мертві од страху, бо з дня на день вони чекали, що їх поведуть у революційний суд, а звідтіля поволочуть на смерть. У нашій окрузі я знав з півсотні таких нещасних людей і всі вони одноголосно кажуть, що їх вирятував день 9 термідора. Але ті люде не задовольнилися тим, що сталося, вони хотіли ще помститися за свою кривду і покарати на смерть других; ось тоді то й повстала запекла ненависть до якобинців. Якобинцями

називали не тільки прихильників Робесп'єра, але й дантонистів, гебертистів і взагалі всіх республіканців. Справжні патріоти зрозуміли, звідкіля це йде і вони об'єднались. Ось чому і тепер ми не ображаємось, коли нас називають якобинцями, хоч ми зроду не вважали Робесп'єра за свого голсу. Якобинці вважають за щастя називати своїм і Дантона, і Каміля Демулена, і Вестермана і тепер ніколи й не подумали б покарати їх на смерть.

Смерть Робесп'єра об'єднала справжніх патріотів. А всіх тих Тал'єнів, Фуше, Баррасів та Фреронів, що скинули у термідорі Робесп'єра, а потім довели, що зробили вони це зовсім не за-для республіки, а для своєї власної користі,—народ їх не любив і з презирством ставився до них. Їх називали: „партія грабіжників“,—ви й самі незабаром побачите, що воно справедливо. Розказуючи вам мою історію, я завжди буду згадувати про все, що діялося в нашій країні. Людина не повинна жити тільки для самого себе, вона живе й для всіх чесних людей; і ті люде, що дбають тільки за свої власні справи, не можуть вважатися за громадян освіченої, поступової країни.

IV.

Маргарита вела нашу торгівлю дуже розумно і обережно, у добрім ладі і, звичайно, все йшло у нас добре; я не буду

переказувати вам дрібно наші прибутки з дня на день, розказувати, що саме ми продавали і як нам жилося. Коли чоловік держиться своєї хати, не проливає свій заробіток, а проводить весь свій час у сім'ї і сам глядить своїх справ, тоді день минає за днем спокійно, одноманітно і щасливо, особливо за молодих літ.

А проте той рік був дуже тяжкий і нещасний.

Ніколи не було в нашій країні такого страху і тривоги, таких злиднів, як після смерти Робесп'єра. Газети описували преріжні святкування, вечірки, бенкети, танці, нові моди; раз-у-раз розказували про пані Кабарус, про вдову Богарне та ще про п'ять-шість жінок, що верховодили на тих бенкетах та святкуваннях і, як тоді казали, „лагодились воскресити гарні звичаї давніх часів“. А як жив за тих часів народ? Багаті купці скуповували хліб, а такси на нього вже не було, ціна паперових грошей впала, розвелася велика сила всяких шахраїв, вернулися жірондисти й емігранти, а патріотів судили і на їх голови валили відповідальність, коли не шанували люде постанов комітета громадської оборони; вернулись манахи і попи і домагались, щоб їм віддано було їх каплиці та церкви; позакривано було всі клуби, почавши з клубу якобинців у Парижі,—одно слово—перемогли всякі пройдисвіти, що почали скрізь кричати, гомоніти і верховодити, а народ впав у таку

бідність та нужду, що люде справді таки мерли з голоду.

А тут іще зіма надійшла. Я ніяк не міг зрозуміти: звідкіль узявся тої зіми такий страшний голод? Коли я десять місяців перед тим пройшов через усю Францію, то мені здавалося, що все йде добре: і хліб, і городина, і садовина вродили добре. Може люде почали їсти новий хліб зараз після жнив,—це буває після голодного року, коли ніяких запасів у людей не лишилось і вони не можуть довше чекати. Інші кажуть, що голод стався через те, що позаводили нові закони і скасували таксу на хліб; така була зарані умова між роялистами та термідорцями, щоб збунтувати народ і примусити темних людей, щоб вони домогались конче вернути старий лад, вернути князів та герцогів, та єпископів, бо вони ніби-то все можуть зробіти для народу.

Одно можу сказати: термідорці, вернувши по думці Сіеза жірондистів, увійшли у згоду з роялистами; вони бенкетували з непутящими жінками і хвалились тим у своїх газетах, а народ довели до останнього упадку. Коли настала найгірша нужда й голод, ми несподівано довідались, що частина парижського народу домагається у Конвента, щоб повернено було назад королевську владу, говорили, що каються тепер, що піддержували революцію. Ось таким чином, хитрими заходами, пустою, безсоромними модами та іншою

мерзостю довели народ до того, що він почав жалкувати за давнім ладом; чесні люде впали в одчай, а вони, ті злодії, тим часом гарбали народне добро. Ім тільки того й треба було, щоб могли вони витратити наші гроші на свої бенкети та розпусту.

Велика сила тих поганців розбагатіла за той 1794 рік: вони скуповували 20-франкові паперові гроші за десять су і не тільки скуповували тими грішми народню землю, але й платили папірцями свої давні борги, що взяли були золотом. І все пропало б у нас, коли б ще й військо заразилось тим загальним огидним прикладом. Але власне тоді воно виявило свою справжню республіканську чесність.

Термідорці і їх прихильники поспішили настановити своїх міністрів у комітеті громадської оборони; та не так легко було поставити нікчемних брехунів та горлаланів на місце таких людей, як Карно, Прієр з Кот-д'Ора або Роберт Лінде,—тих невтомних працювників, що вміли завести добрий лад у війську, чесні порядки і розумну команду, тих щирих патріотів, що вдень і вночі тільки й думали, що про свої обов'язки; довелося лишити їх на місцях, а наша армія знала їх добре і поділяла їх чесні думки.

Отже поки в осередку Франції орудували всякі Тал'єни, Феррони та Барраси,—все валилось і руйнувалося; поки ті пройдисвіти по своїй охоті вбивали патріотів,

а сами бенкетували з непутящими жінками, сипали перед ними народні гроші, прикриваючи свою огидну розпусту ніби то любов'ю до народу та справедливістю, тимчасом наша республіканська армія раз-у-раз перемогала ворогів по-за межами Франції.

Тої страшної зими року 1794—95 армія Самбри та Мааса під приводом генерала Журдана і Північна армія під приводом Пішегрю вигнали німців та англійців геть з Франції. Обидві вони завоювали Голландію і забрали увесь лівий беріг Рейна від Базеля у Швейцарії аж до моря. То була одна з найщасливіших війн республіки. Морози тоді були такі люті, що аж каміння репалось; наші гусари у-чвал пробігли верхами по кризі, по замерзлому морю і забрали ворожі кораблі; то була така штука, якої ніхто ніколи не бачив і напевне ніколи й не побачить.

Скільки разів, бувало, у базарні дні, у вівторок та п'ятницю, коли у нашій маленькій крамниці, що була на торговім майдані, було повно всякої бідноти, що заходила купити соли або тютюну, а вітер тимчасом намітав снігу нам аж за прилавок і кригою обмерзав у нас і ганок, і долівка,—скільки разів, кажу, дивлячись на довгу білу вулицю, що була проти крамниці, на ті дерева, що їх вітер хитав без жалю, я думав:

— Не тепло в нас, що й казати,—та нам ще воно байдуже! А як мерзнуть те-

пер ті одважні товариші, що йдуть тепер широким шляхом босі, обгорнувши ноги соломою!

І не міг я збутися тої думки навіть тоді, коли важив крам моїм покупцям і відповідав на їх питання; я пригадував собі Майнц, Ман, Савене,—тодішню зиму не можна було й рівняти до теперішньої: тоді не то, що вино: горілка навіть замерзала у льохах.

Увечорі, коли ми, позачинявши віконниці, сиділи у хаті, огонь весело палав у грубі, Маргарита рахувала мідяки, що ми наторгували за день, а я загортав їх стовпчиками у папір, брат Ет'ен читав нам, як наші входили в Утрехт, в Арнсгайм, в Амерсдорф та Амстердам, як вони йшли по греблях та каналах, як наші гусари примусили тексельські кораблі віддатись нам та про инці такі дивні події, на очі мені не раз аж сльози виступали. А Маргарита, бувало, покине рахувати та й каже:

— Оце парижські роялисти хочуть скасувати права людини й громадянина, та нічого з цього не вийде: республіка скрізь перемагає, а самовладці втікають.

І всі ми разом кричали:

— Слава республіці.

Всі видатніші якобинці з міста, навіть Ельоф Ґоллен, що помирився зо мною, розуміючи, що я говорив по щирости, почали сходитись до нас після вечері на балачку, сідаючи коло нашої грубки. У на-

шій бібліотеці був осередок для зборів патріотів; у нас можна було довідатись про найважливіші новини, у нас лаяли самовольників і святкували перемоги народні, співаючи Марсельезу. Що влієте? Вже така була наша вдача зроду. Навіть через двадцять п'ять літ у Баст'єн-Шовелів не знали іншого співу і коли у нас не чуто було Марсельезу, то ціле місто знало, що тоді перемогу взяли роялисти.

Під кінець тої лютої зими у нашій крамниці був уже преріжний крам і люде з Пфальцбурга та околиць були винні нам більш як 900 ліврів; коли бачиш, що люде у великій скруті і знаєш, що вони чесні, трудящі і бережуть копійку, то ніяк неможна відмовити їм і не дати на-борг того, що конче потрібно для життя.

А ми були винні Сімоні майже стільки само, скільки люде були винні нам; але він сам писав нам, щоб ми не клопотались і не поспішали платити; коли треба, писав він, то він почекає нам ще три місяці, бо знає, що той рік дуже тяжкий для всіх, а тимчасом намовляв нас брати у нього ще краму.

1-го березоля р. 1795 ми у-перше зробили обрахунок всього нашого краму; це конче мусить робити всякий купець, коли хоче знати, як ідуть його діла: що він продав, а що лишилося, чи багато він заробив, чи втратив, чи може він ще поширити свою торгівлю, чи пора вже йому спинитись; тільки нечесні люде люблять

жити у темноті і чекати, аж поки судовий возний прийде цінувати їх добро, коли вони сами того не зробили.

І радісно нам стало, коли ми побачили, що, за виплатом боргу Сімоні і книгарям, у нас лишається чистого прибутку півтори тисячі ліврів; після такого важкого року це дуже гарно.

Нема потреби казати, що мій батько і дядько Жан приходили до нас принаймні раз у тиждень і батько обідав у нас щонеділі. Поки був голод, Маргарита ніколи не забувала всунути йому у кишеню, коли він виходив, шматок хліба та м'яса; вона охотніше лишила б нас без вечері, а не відступилась би від того звичаю. За це я її ще більше любив. Ми знали, в яку пору прийде батько; здебільшого він приходив у-ранці. Ми ще з дверей бачили, як він усміхається до нас ще з другого кінця вулиці; він весело випростовувався і кланявся всім, кого зустрічав, навіть дітям, що кричали йому:

— Здорові були, дідусю Бастієн!

Він усміхався, потім одчиняв наші двері і питав:

— Ну, Мішелю, ну, дітки, що у вас? Чи здорові? Чи все добре?

— А добре, батьку!

Ми цілувались; він на порозі обтрясав сніг і говорив:

— А тепер можна увійти і в хату.

Ми входили у бібліотеку; він грів собі руки перед грубкою і люб'язно погля-

дав на Маргариту. Треба ж сказати, що ми сподівалися... сподівалися найбільшої радості, яка могла бути нам на світі; батько знав це. І я думаю—він був найщасливіший за нас усіх; він, здається, і сміявся-б, і співав, але та радість виявлялась у нього інакше: сльози росли йому очі; він витерав їх і говорив:

— Боже мій! Який я щасливий! І треба признатись, що весь вік я був щасливий.

Він забував і лихв'яра, і панщину, і ті злидні, що терпів він аж 50 літ, і Миколу, і матір, і те, що я пішов на війну року 1792; тепер він бачив тільки нас: Ет'ена, що став уже майже зовсім дорослий, мене, що вже вернувся з війни та Маргариту, що стала моєю дружиною; ні про що інше він уже й не думав.

Де-коли приходили нам листи від Шовеля. То були щасливі дні для Маргарити; але ті листи були короткі; він не писав дрібно про все, як бувало раніше. Напише, бувало, скільки рядків: „Обіймаю вас, любі мої діти. Радію, коли одержую від вас листи. Сподіваюся, що ми ще поживемо у-купі. Не маю тепер часу, багато роботи і дуже важкої. Передайте мій привіт дядькові Жанові, Колленові та іншим“.

Видко було, що він не довіряє пошті і боїться писати всю правду. Але принаймні ми знали, що він живий і здоровий, і то вже було добре. Після своєї

подорожи до Альпійської армії Шовельмусів вернутись у Париж і ми сподівались, що вертаючись він заїде до нас.

Останнього дня березоля року 1795 Маргарита породила першу нашу дитину, здоровенького хлопчика, кругленького, опецькуватого, аж любо було дивитись. Коли після всіх трівог, болю та страждання я побачив на руках у Маргарити дитину у білих чистих пелюшках, під білим покрівцем, щось могутнє, страшно величне зворушило моє серце. Мені здавалося, що Дух Божий ширяє над нами і каже мені:

— Даю тобі цю дитину, щоб ти зробив з неї громадянина, оборонця правди і волі!

Сльози здушили мене в горлі і я дав собі в душі присягу, зробити з дитинки людину, на скільки дозволять мені сили мої і достатки. Маргарита зо щасливою усмішкою дивилась на дитину і нічого не казала. Стара Горсониха та інші баби сміялись і говорили:

— Яка гарна дитина! Яка здорова!

У крамниці двоє городян, почувши про нашу новину, питали, чи можна їм зайти подивитись.

Саме тоді прийшов батько і дядько Жан.

— Вітаю тебе, Мішелю, вітаю!—кричав ще здалеку дядько Жан.

Бачивши батько ту дитину, таку гладеньку та рожевеньку, тихенько заплакав,

потім засміявся і довго, широко обіймав мене. Він поцілував Маргариту і сказав їй: — Ось тепер ми вже будем зовсім щасливі; а як він підросте, то я буду ходити з ним на проходку у ліс.

Одно слово—всякий може собі уявити, як ми раділи. Перша дитина завітчає людям життя, прийшовши на світ. Маргарита від того щастя не могла сказати й слова; вона тільки дивилась на мене і ми обоє всміхались.

Перше, що вона сказала мені, було:

— Він скидається на тебе, Мішелю! Ой, як-же зрадіє батько!

Я міг-би розказати ще багато про той день, але для тих, хто має дітей від коханої жінки, це непотрібно, а хто не має дітей—той мене добре не зрозуміє.

V.

Всі наші великі війни у ту пору скінчилися: ми завоювали Бельгію та Голландію, лівий беріг Рейна, частину П'ємонта і Іспанію; всі інші наші вороги бажали тільки миру. Сам Шарет, ватажок вандейців, не міг уже вдержатись у своїх болотах; республіка помилувала бунтівників, дозволила їм знов побудувати свої хати й церкви і обробляти землю, як і всім чесним людям, з тою єдиною умовою, щоб вони вже більше не бунтували. Карр'є, Пінара та Гранмезона покарано було на смерть за те, що вони пересту-

пили ті права, що дав був їм комітет громадської оборони. Чого ще могли бажати вандейці? Всі сподівалися, що вони нарешті опам'ятаються і у нас на довгий час настане мир і спокій.

Але тоді всі ті держави, що три роки перед тим хотіли поділити Францію, стидуючись своєї невдачі, накинудись на Польщу. Газети раз-у-раз писали про знамениту Катерину, російську царицю, про її генерала Суворова та про польського героя Косцюшка.

Спершу Косцюшкові щастила доля і він перемогав ворогів, але потім прийшла звістка про руїну Праги, де були геть побиті оборонці волі і нарешті надрукована була заява спільників-держав, що мовляв, „Поляки не можуть жити проміж себе у згоді і добре впорядкувати свій державний лад, тому то вони, союзники, дбаючи про справедливість і загальне добро, поклали поділити Польщу проміж себе“.

Не багато треба мати здорового розуму, щоб розібрати, що ті самовладці не могли терпіти коло себе вільного народу, і, вбивши єдиного нашого прихильника, вони знов повернуть свою зброю на нас. Колишня „гора“ (монтан'яри) дуже добре зрозуміла б це: між республікою та монархіями мир—неможлива річ; ми повинні були або визволити всю Європу, або самі вернутись у неволю. Та байдуже було до

цьогс роялистам та тим жірондистам, яким дозволено було вернутись у Конвент і які назвали себе „сімдесят і троє“. На їх думку всі імператори і королі були їм найкращі приятелі. Вони покладали надію на їх заповогу і входили в умови з ними; ось тому то вони й піддержували голод; вони хотіли довести народ до бунту і сказати йому:

— От як би у нас був король, то все було б краще; наші приморські пристані не стояли б закриті, до нас везли б хліб; ми зробили б вигідні умови з німцями, з англійцями та московцями, оживилась би торгівля, робота на фабриках і таке инше.

За ними тягнули термідорці, що жили у сусідстві з Тюл'єрі, великі і дрібні купці і заможні ремесники з багатих кварталів Парижа. Останні недобитки з монтан'ярів, що сиділи у Конвенті, не могли змагатися з ними, бо мало їх було: вони не могли ні говорити, ні домагатись того, що було б користне для народу. Навіть на місце Карно у комітеті громадської оборони посадили жірондиста, якогось Одрі, що вигонив зо служби всіх генералів-патріотів, усіх офіцерів, що їх любили салдати. Він робив зовсім так, як колишні міністри Людовика XVI, що настановляли зрадників за комендантів фортець; всі це бачили, та що ж було робити? Силу забрала тоді реакція.

На полудні почався тоді „білий те-

роп *)“; тільки одні монтан'яри стояли тоді на перешкоді зрадникам і зрадники поклали собі позбутися їх.

Другого дня після народження нашого маленького Жана-П'єра, 12 жерміналя 3 року республіки, парижські газети принесли звістку, що голодний народ винувся на Тюл'єрі, зайняв залю Конвента і домагався хліба, але термідорці вигнали народ геть. Виходило, що тепер народ боровся з буржуазією (заможними людьми—власниками).

Що далі, то гірше!

З тою ж почтою прийшла звістка, що користуючись з тої нагоди, Конвент заслав Кольо-д'Ербуа, Більо Варенна та Баррьєра без усякого суду у Кайєнну і посадив у тюрму громадян Камбона, Мен'є, Моїз-Бейля, одно слово—всіх тих людей, що рятували Францію тоді, коли роялисти хотіли продати її ворогам. І почалися знов давні порядки: продавали отчизну, щоб здобути собі посади, доходи, пенсії та привилеї.

І хоч тоді я почував себе дуже щасливим в околі сем'ї та друзів, з жінкою, з сином і з старим батьком, а проте того дня я залюбки взяв би знов рушницю і по-давньому пішов би бити зрадників.

І напевне багато людей почували те саме, що й я; та що могли ми зробити?

---

*) Білим терором (пострахом) називається той терор, що його вживає уряд (правительство), щоб приборкати повстання (революцію).

У нас не було привідців, бо вони сами винишили один одного. Яке нещастя!

От тоді патріоти побачили, до чого ми дожили. Я залюбки віддав би всю мою кров, щоб воскресити Робесп'єра і Сен-Жюста, хоч як я їх ненавидів, а Коллен не пожалів би своєї голови, щоб вернути Дантона і Каміля Демулена, хоч він називав їх нікчемними. Та коли лихо вже зроблено, то ніякі бажання і жалкування не допоможуть.

Через скільки днів ті термідорці, ті жірондисти, ті роялисти послали на гільотину страшного Фук'є Тенвіля, колишнього прокурора республіки і з ним 15 суддів революційного суду. Шпиги бігли за возом, коли везено Фук'є Тенвіля на смерть, і кричали йому, глузуючи:

— От і не маєш ти права вільного слова!

А він казав їм:

— А ти, дурний народе, не маєш хліба!

І дійсно, реакціонери не допускали нічого ввозити у Париж. Народ одержував тільки по дві унції хліба (чверть фунта) у день на кожного! У нас уже зібрали озимину; селяне попродали всі свої запаси хліба і паші, бо сподівались, що ярина вродить добре. Голод уже минув. Але роялистам конче потрібний був народній бунт, щоб була причина усмиряти його; вони знали, що матимуть піддержку, і хотіли захопити владу у свої руки. Для

того-ж то вони й морили голодом нещасних парижан.

І ст спалахнуло велике повстання 20-го травня року 1795 або-ж, як тоді рахували, 1-го преріаля 3-го року республіки; то було повстання голодних; жінки, діти і скілька баталіонів з Сент-Антуанського передмістя вдерлись у залю Конвента і кричали:

— Хліба!.. Конституцію року 1793!

Граф Буасі д'Англя просидів шість годин на своїм місці голови Конвента, у брилі, посеред сокир, списів та штиків, що їх приставляли йому до грудей; напевне граф д'Артуа не хотів-би бути на його місці! Той Буасі д'Англя був роялист, але людина смілива; він навіть вклонився голові депутата Феро, коли йому підсунули ту голову на списі, щоб залякати його.

Повстання 1-го преріаля тяглося три дні. Конвент зробив багато постанов, як домагався їх народ, що зайняв залю, але другого дня попалив усі ті постанови. Народ не мав доброго ватажка-привідці і не зумів використати свою перемогу. Коли-б Дантон був живий, він говорив-би за народ. Другого-ж таки дня двадцять тисяч термідорців і роялистів з шістьма тисячами драгунів одігнали народ назад у ті нужденні квартали, з яких вигнав людей голод; і народ, що дав стільки одважних лицарів на границях отчизни, тепер мусів покоритись.

То було останнє велике повстання. Коли-б не наші армії, що стояли за республіку і могли рушити на Париж, щоб обороняти її, термідорці, жірондисти і роялисти напевне того-ж таки дня оголосили-б за короля свого Людовика XVIII.

Всіх членів колишнього комітета громадської оборони, за винятком Карно і Люї-дю Ба-Рен, 21 народнього заступника і десять тисяч відомих патріотів було арештовано, заслано або вбито на гільотині протягом одного тижня. Яке щастя, що Шовель у ту пору був поїхав з Парижа у військові

Хитрими заходами зрадники можуть зробити більше, як силою. Силою вони нічого не зробили, а проте тепер сила була в їх руках. Вони скасували корпус жандармів, одняли гармати у національної гвардії, забрали збою у робітників і не дозволили їм записуватись у національну гвардію. Вони завели у Парижі гарнізон з постійного війська, як воно було перед 1789 роком.

Тепер не ставало їм тільки короля.

Але республіканське військо ще стояло озброєне; треба було підкупити генералів, добрати таких, щоб могли продати народ; а потім уже можна було б написати до короля:

„Приїзди. Небезпеки вже нема. Приїзди швидче до твоїх дітей, що плачуть за своїм королем, за своїми панами та єпископами. Об'яви просто народові, що

ти за той час їздив собі мандрувати, а тепер вертаєшся до своєї сем'ї, або що-небудь таке. Приїзди і все піде добре. Не бійся, сину Людовика Святого; твій прадідівський престол готовий для тебе“.

Так „чесні“ жірондисти, що їх звичайно вважають за нещасних мучеників, підготовляли все те з самого початку.

Тепер вони були певні, що переможуть, але, мабуть, вони трошки поспішили: бо ще не всі якобинці та кордельєри згинули, а до того й селяне хотіли вдержати у своїх руках ті землі народні та церковні, що були покупили, та було ще багато де-чого іншого, як побачите з мого дальшого оповідання.

А тимчасом по всій Франції поруйновано було патріотів. У Пфальцбурзі Ельофа Коллена, Манка, Анрі Бурна, Ляфрено, Люсто, Тевено, всіх урядових особ, що були членами клубу „Рівности“—скинуто було з посад і вони ще дякували Богу, що на тому тільки все лихо скінчилося.

За мера нам настановили лікаря Шгейнбренера, що не дбав ні про що інше, окрім своєї медицини і всі справи у міській управі здав на секретаря управи Фреліка; він і пів-години на день не сидів в управі і, здається, ніколи не читав газет; інші урядові особи: трактирщики Матіс Елінгер та Мітенгоф і почтарь Массон тільки записували метрики і не дбали ні про що інше, крім своїх власних справ.

Ось як усе упадає, коли державою

орудують люде, що дбають тільки про те, щоб витягнути собі як найбільше користи з народніх коштів. У таку добу найсміливіші люде вдаються у зневірря і сидять собі по домівках, дожидаючись слушної нагоди, щоб знов стати на оборону своїх прав.

VI.

У ту пору Шовель заїхав до нас, але тільки на хвилинку, промайнув, як блискавка і счез; він приїхав з Савєрна навмисне сільською доріжкою, щоб зберегти собі пів-години часу перед діліжансом, яким повинен був їхати далі. Ми тільки що були підраховали гроші за день, була вже година десята і я зачиняв крамницю, коли несподівано двері відчинились і він увійшов у дорожній бурці і промовив, задихавшись:

— Ось і я, дїтки, заїхав поцілувати вас, зараз їду далі.

Можна собі уявити, як ми зраділи, як ми обіймали його. Шовель поспішав у Париж. Він мало перемінився, тільки трохи згорбився, щоки у його позападали та брови посивіли; очі його блищали по давньому і тільки на хвилинку затуманились сльозою, коли він узяв на руки нашу дитинку і поцілував її. Ввесь час, поки він сидів з нами у бібліотеці, він ходив по хаті, дивився на дитину і усміхався до неї:

— Гарний хлопчина,—казав він;—як бу-

де йому шість літ, то вже напевне буде знати весь катехиз прав людини.

Я послав Етьєна сповістити Ельофа Колена, що до нас приїхав такий несподіваний гість і доручив йому стерегти на шляху, коли приїде поштовий діліжанс. Маргарита плакала, зажурився й я, бо тяжко було думати, що ми так хутко маємо знов розлучитись. Ельоф прийшов лиш за скілька хвилин перед приходом діліжанса і я ніколи не забуду, як плакав той дебелий чолов'яга, згадуючи Робесп'єра, Сен-Жюста та інших зрадників. Шовель був спокійний і розважав його:

— Звичайно, це велике нещастя,—мовив він. Але люде—скрізь люде і не треба робити з них богів; їх стає на короткий час і довго вони не можуть видержати... Дантон і Робесп'єр обидва були великі патріоти; Дантон любив свободу, Робесп'єр не любив її, він обстоював, щоб конче була силь-а влада і ось тому то вони обидва пропали; вони не могли ні жити вкупі, ні обійтись один без одного. Але їх думки не вмерли!

Справа революції на половину скінчена: селяне мають з неї свій пай: вони придбали землі і не повинні відбувати за неї панщини, ні платити податків панам; тепер треба і робочим, і ремесникам дати їх пай, щоб вони могли користуватись тим, що заробили. А сього можна досягти тільки освітою і свободою. Свобода всіх рівняє, а привілеї ставлять одних людей на

голови другим. А як сяде один на другого, то все зараз розвалиться руїною; революція скінчиться тільки тоді, коли правда буде для всіх одна.

Він ще говорив щось, але того я вже не пригадаю.

Потім приїхав діліжанс. Знов почався плач, поцілунки і він поїхав, той справжній патріот, та надзвичайно гарна людина.

Все це згадалось мені, як сон; стільки літ минуло з тої пори і перед очима моїми все це воскресло на хвилинку, аж сльози очі мої зросили. То було у кінці преріалю. На Південній Франції почалися душогубства. У Ліоні, Марселі, Арлі, Ексі, Тарасконі роялисти вбивали патріотів, що сиділи по в'язницях, а потім танцювали коло трупів, нагромоджених купою. Ватаги Желю і Солейля, що склалися з жірондистів, спиняли подорожніх на шляхах, убивали республіканців і грабували громадські скарбниці. Вся Франція обурювалась цим, але у Конвенті перевага була за реакціонерами *) і не звертали на такі злочинства ніякої уваги. Термідорці починали вже розуміти, що коли повстання буде приборкано, вони вже не будуть потрібні у Конвенті і з ними скоро покінчують давні рахунки; вони почували, що не зносять голови, і тому то старались з'єднатися з монтан'ярами, що цупко держались на своїм місці.

---

*) Реакціонери — то вороги всякого поступу і прихильники старого, безправного ладу.

Певна річ, що останнє повстання підготували роялисти: ясний доказ тому був, що голод у Парижі перестав зараз після того, як роялисти помстились, скільки хотіли, і знищили велику силу якобинців, дантонистів та інших своїх супротивників.

Було це у липні і жнива ще не скінчились; звідкіля ж міг узятися хліб та інші харчі? Не инакше, що їх десь переховували за часів голоду. Бо враз на базарах з'явилось багато борошна (муки) у ту пору, коли хліб ще не возили з поля. Хіба жито виходить з землі просто у мішках, зерном? Всякий, хто хоч трошки подумає над цею справою, мусить згодитись, що той голодний бунт навмисне підготували роялисти, щоб пригнобити народ і врешті посадити йому короля.

І кажуть ще після того, що ніби то Франція є країна монархична! А чи мало ж голов до елося відрубати, щоб зробити з нас монархистів? Коли гарненько підрахувати, то вийде, що після термідора було покарано на смерть ще більше народу, ніж перед ним, а вже годі казати про зради та всякі інші злочинства. Наші внутрішні вороги порозумілися з зовнішніми і робили все у добрій згоді з ними. Зараз після приборкання паризького повстання, газети подали звістку, що англійський флот наближається до берегів Бретані; потім—що він примусив наші кораблі відступити у пристань Льор'ен, а сам виладує на півострові Кібероні гармати

знаряддя до них, емігрантів і велику силу фальшивих паперових грошей; що шуани і всякі інші вандейські розбіники, забувши всі свої обіцянки та присяги, знов заворушились, мов та черва, і поспішають на з'єднання з ворогами. Коли б у ту пору наші армії програли хоч одну найменшу битву, напевне з'явилися би відозви до народу від Людовика XVIII.

Людовик XVII, син Люї Капета, нещодавно вмер у шевця Сімона і всі емігранти, а за ними і королі та імператори Європи, оголосили колишнього графа Прованського за короля Франції. Ми кепкували б собі з того, як з недотепної вигадки, коли б три чверті наших заступників не були б однодумці наших ворогів-чужинців. Увесь народ обурювався; багато людей навіть не хотіли читати газет, бо що-дня боялись надибати в них звістку про яку-небудь нову мерзоту.

На щастя наше Гош був не такий, як Лешель. Коли його настановлено було за найстаршого воеводу у Вандей, він поспішив стягнути до себе військо і рушив на ворогів. Була чутка, що двадцять тисяч шуанів і десять тисяч англійців під приводом трьох чи чотирьох тисяч дворян ідуть на Ренн шляхом на Париж; коли враз ми почули, що Гош запер їх на півострів Кіберон, окопав їх і поставив на окопах гармати; що він узяв замок Пент'євр коло входу на той пів-острів і засипав бунтарів картечю; більшість їх, вті-

каючи перед нашим військом, кинулась у море, а всі інші склали зброю і покорились без усяких умов.

Термідорці, об'єднавшись з недобитками-монтан'ярами, послали туди свого приятеля Тал'ена. А Тал'ен, згадавши, що емігранти не пишуться його приятелями, звелів розстріляти всіх їх на місці без суду. Розстріляно було більш, як сімсот чоловіка емігрантів, а селян пустили. То була велика втрата для дворян.

Трудно собі уявити, яку радість підняла та добра звістка після стількох поганих. Слава Гоша росла; згадували його колишні перемоги на Рейні та Мозелі і всякий говорив:

— Оце така людина, якої нам треба!

На лихо—республіка не мала грошей. Камбон не порядкував уже у державній скарбниці; паперових грошей випускали мільярдами, але ніхто не хотів уже платити за них золотом. Купці підіймали ціну на всякий крам після того, як таксу було скасовано; фунт свічок коштував шість франків*), фунт тютюну—дванадцять і все інше у такій самій мірі. Недалеко від нас, за скілька миль, по той бік Рейна, можна було купити те саме по звичайній ціні. Замість того, щоб скасувати асігнації (паперові гроші), роялисти з Конвенту лишили їх і руйнували нас до-щенту. У торгівлі почалося нечуване безладдя, бо

*) Півтреття карбованця на наші гроші.

асігнації без примусового курсу не могли йти за гроші. Контрабанда ширилась чимраз більше, а англійці спиняли у морі кораблі з цукром, перцем, кавою та іншим крамом; все це коштувало в нас нечувано-дорого; наші діти й не бачили того нічого.

Наше військо терпіло велику нужду, а шахрайство та распуста ширилися з верхів геть аж до низу. Навіть у нас, у Пфальцбурзі, можна було зустріти так званих „чепурунів“—франтів, тих дурнів, що одягались по-модному, у білих галстуках, зав'язаних, як лійка, мало не до самого носа; брилі вони перев'язували чорним серпанком; говорили вони і казились не розтуляючи губи, а на людей дивились з-горда, через плече, приставляючи до ока скельце.

Все це було б смішно, коли б не приходила в голову думка, що такі губи можуть рости тільки на трухлявій деревині; а республіка ж годувала тисячі таких губів. П'ять чи шість распустниць, що за Робесп'єра ставили себе за богинь Розуму або Природи, також одягались в узенькі сукні, ніби покровці, сумно попускавши долі пояси; а проте вони реготали що-вечора у ресторані „Лебеда“ зо всякими франтами, синами колишніх соляних приставів, акцизних дозорців та інших. Ті особи вигадали носити довгі кишені, ніби торби, що спускались у них аж до п'ят і називались „рідікюлі“; вони клали туди цілі пачки асігнацій і хусточки з вигапто-

ваними на них сльозами на знак ніби то їх смутку. Боже мій! До чого можуть дійти дурні люде! І хоч прожив я на світі після того шістьдесят літ, а й досі не можу спокійно згадати про всі ті безглузді вигадки, які довелося мені бачити; чогось не йметься віри, що це все було справді і думка приходить, чи не здурів я сам?

А найгірше було те, що з чужих країв почала вертатись велика сила колишніх монахів та попів.

Вони оглядались на всі боки, ніби ті пацюки, що вночі вилазять зо своїх нор, і наважувались нападати таких священиків-патріотів, як отець Крістоф з Лютцельбурга.

Ця чесна людина п'ять літ не виїздила з наших країв. Він завжди жив своєю працею, вирізував з дерева визерункн на меблі, держав свою школу і нічого не просив у республіки. Тепер він купував у нас усе, чого йому треба було для його скромного вжитку; він дуже жалкував, що не побачився з Шовелем, коли той приїздив недавно на такий короткий час.

Коли я думаю про ті давні часи, мені завжди приходить люба згадка про наше родинне життя.

Скільки радощів дав нам наш маленький Жан-П'єр; а скільки клопоту було з ним Маргариті!

Що воно тая любов матері! Маргарита ні у день, ні вночі не знала спокою; тіль-

ки крикне, бувало, дитина— вона в-мить встає, оглядає його, співає йому, сміється, колише, носить на руках; а як хоч трошки, бувало, занедужає малий,—вона вже по цілих ночах не спить над ним,—і так цілими тижнями, місяцями, без упину. Дивлюся на неї і почуваю, що сам роблюся кращий, добріший і сам починаю ще більше любити своїх батьків.

Після того, як родився наш маленький Жан-П'єр, я бачив два чи три рази мою матір у кутку старого базару; во а стояла, притаївшись за старими стовпами коло крамниці шевця Тюрбена, і дивилась на наші вікна. Сиві коси свої вона ховала під очіпок, старенька полотняна спідниця її зовсім обшарпалась у подолі; мені здалося, що мати дуже постаріла. Коли я побачив її у перший раз з вікна нашої хати, серце у мене стиснулося; я вибіг на вулицю, щоб покликати її, попросити зайти до нас; але вона у ту ж мить сховалась, зійшовши по східцях на вулицю „Червоного серця“ і я не міг ніяк розшукати її.

Мені чогось здавалося, що вона любить нашу дитину, що вона хоче побачити її і що через ту дитину ми з нею помиримося. При цій думці аж сльози виступали мені на очах. Але я нічого не казав Маргариті, бо боявся помилитися.

Часто і старий батько, колихаючи дитину, як добра нянька і дивлячись на

неї щасливими очима, шепотів мені на ухо:

— Коли-б твоя мати, Мішелю, побачила його, вона благословила-б тебе, вона благословила-б усіх нас.

Отже одного разу у неділю, коли він сказав ті слова у нас у кімнаті, я спитав:

— Та чи правда тому, батьку? Чи певні ви сьому?

— Чи я певний?—сказав він, згортаючи руки,—а вже-ж певний; це буде для неї найбільша радість. Вона тільки не насмілюється прийти до тебе; вона так лаяла твою жінку, їй сором тепер...

Не слухаючи більше нічого, я взяв дитину на руки і сказав батькові:

— Ну, побачимо; ходім зараз.

— Куди?—спитав він, дивуючись.

— Як куди? У Бараки.

— А твоя жінка?

— Маргарита буде дуже рада, не бійтесь.

Бідний батько аж тремтів з радощів; він пішов за мною. У крамниці я сказав Маргариті:

— Моя мати дуже хоче подивитись на нашу дитину. Я піду до неї. О-полудні ми вернемося.

Маргарита зблідла; вона знала, що говорила про неї моя мати; але вона була жінка справедлива і ніколи не йшла мені впоперек, коли бачила, що я роблю по правді.

— Іди,—сказала вона. Нехай твоя мати знає, що ми не ставимся до неї так погано, як вона до нас; я ніколи не забуду, що вона—твоя мати.

Батько, почувши ті слова, взяв її за обидві руки; він мало не заплакав, хотів щось сказати, та не міг і ми поспішили вийти. Ми одійшли вже далеко від дому і прямували полем, стежечкою, коли він знов заговорив і почав вихваляти Маргариту, її добрість до нього і до всіх взагалі; на очах у нього були сльози. Я нічого не казав йому, бо все думав, як здивується мати; я не був певний, що вона привітає нас добре.

Ми увійшли у село і проминули, не спиняючись, трактир „Трьох голубів“ та інші хати. На старій вулиці не було сливе нікого; не тільки новоранці та старі салдати були ще у війську, але й багато патріотів ще несли службу: возили для війська харчі та всяке знаряддя; на полях робили жінки та старі діди.

Мати була вже стара і нездужала робити в полі; вона пряла і заробляла тим 5—6 ліардів у день і батько заробляв по 8—10 су за свої кошики, а oprіче того Кльод, Матюріна і я потихеньку помагали старим так, що вони й самі того не помічали. Одно слово: як би не та старість, коли людина завжди трошки нездужає і смуток її бере, то вони були-б зовсім щасливі.

Погода була чудова; садки скрізь вро-

дили гарно: яблуні, груші, сливи аж згинались додолу, як бувало не раз за наших дитячих часів, коли Микола, я, Кльод і Лізбета бігали босі, у лахмітті на куряний шлях або на долину, враз із іншими дітьми, що з їх уже багатьох нема тепер на світі.

Ті згадки захопили мене і я задумався. Дві-три старих баби дивились на мене з своїх віконць і не пізнавали мене; кругом гули мухи і комашня, бжолі літали серед листя дерев; люде міняються, вмірають, нові виростають, а природа завжди лишається така, як була.

Повернувши за рік старої клуні, я враз побачив матір, що сиділа на ганочку нашої хати. Була неділя і мати одягнулась у святкову одягу та обула черевики. Вона нишком молилась Богу. Вона не визнавала нашого республіканського рахунку днів і нових назвищ місяців і вважала це за чортячі вигадки. Почувши нашу ходу, вона повернула голову, але не ворухнулася з місця. Я подумав, що вона ще сердиться на мене, але це було не так. Як тільки вона побачила дитину, її довгі сухі руки простяглися до мене; вона хотіла встати, але знову сіла на ступанку, бо ноги її затремтіли. Я передав їй дитину, не кажучи ні слова, бо й сам дуже був схвилювався; вона посадила собі малого на коліна і плачучи почала цілувати його, а потім покликала мене:

— Підійди, Мішелю, дай мені обняти

тебе. Я тільки-що думала собі: „мабуть доведеться мені йти у хату до тої єретички, щоб побачити моїх дітей“.

— Сам Бог тебе послав.—

Вона обняла мене.

Потім вона розгорнула пелюшки і побачивши рожевеньке, гладеньке тільки нашого хлопчика, зраділа надзвичайно. Вона почала скликати сусідок:

— Гей, Гертрудо! Агов, Маріанно! А йдіть лишень сюди, подивіться, яка чудова дитина! Це-ж справжнє янголятко! Він дуже нагадує нашого Миколу.

Сусідки позбігались і ми всі: батько, мати, я, ті старі баби всі разом понахилились над дитиною, ніби та дівчора, що знайшла гніздечко; ми сміялись, кричали, а голос матері покривав усі голоси. А дитинка всміхалась до всіх тих беззубих бабусь. Старий Сент-Ілер і собі пришкандибав подивитись. Всі вихваляли здоровеньку і гарну дитину, та й справді бо: після п'яти літ голоду та злиднів у Бараках не часто траплялося бачити таких гладких дітей.

Мати моя пишалася дитиною.

— Добрий ти хлопець, Мішелю, що прийшов,—сказала вона мені,—дуже добрий.

Батько ніколи не бачив її таку лагідну та добру.

Він шепотів мені радісно:

— Я казав тобі! Хе, хе, хе!

Одне тільки прикро було всім, що тут зібралися: дитині не можна було дати ні яблука, ні грушки, бо воно ще не мало зубів.

Коло полудня дитина почала плакати; хоча матері й любо було показувати її всім, але вона зрозуміла, що воно голодне і що пора нести його додому.

Вона сповила його, приспівуючи пісеньку і проводила нас аж до міських окопів, сама несучи дитину.

Я упрошав її зайти до нас, але вона сказала:

— Іншим разом, Мішелю, іншим разом, не тепер!

Батько робив мені знаки на мигах, щоб я не дуже упрошав, бо її радісний настрій лехко міг перемінитись у гнів. Так вона того разу й не пішла до нас, а коло самих окопів передала мені дитину.

— Тепер ідіть, ідіть швидче, мовила вона,—бо дитина голодна.

Вона стежила за нами очима аж до французької брами і два рази крикнула мені:

— Приходь знову, Мішелю, приходь швидче!

Я кивнув їй головою на знак згоди.

Так я помирився з матір'ю. Маргарита дуже зраділа, як довідалась про це: вона раділа за мене. Тепер уже все поладилось і я сподівався, що одного доброго дня мати прийде до нас у гостину. Ми з Маргаритою поклали ніколи ні єдиним словом

не нагадувати їй того, що минуло; коли не можна сказати людині нічого приємного, то краще вже мовчати; краще вже забути ті дрібні сварки, ніж згадувати їх раз-у-раз.

Досить було у нас що-дня всякої прикрости і годі вже було згадувати про давнє. Еге, досить було і прикрости, і тривоги. У серпні та вересні року 1795 та небезпека, що шість тижнів тому повсталла була у Бретані та Вандеї, тепер насувалась з нашого боку.

Уже п'ять місяців наші дві армії: Самбрі-Мааська під командою Журдана та Рейн-Мозельська під командою Пішегрю—стояли нерухомі на місці; вони терпіли велику нужду: не ставало зброї, припасів, навіть мало було начальників, бо зрадник Обрі, той самий, що став на місце Карно у комітеті громадської оборони, повігонив багатьох вищих офіцерів.

Тоді ще не було тої постанови, що податчину податків можна виплачувати не грошми, а зерном, сіном, соломою; республіка мусіла все це купувати і платила тими нещасними асігнаціями, що їх випускали чим-раз більше й більше.

Наше військо облягло Майнц, на лівому березі Рейна; генерали Вюрмзер і Клерфе виглядали тільки доброї нагоди, щоби знов напасти нас. Коли зібрано було з поля хліб, всі чомусь почали сподіватись, що все переміниться і буде краще; наша торгівля почала дуже поправлятися. У мі-

сті як комашні кишіло салдатів-обірванців, що йшли у Страсбург; од ранку до вечора чули ми ходу баталіонів і полків, барабани й сурми, крики: „Слава республіці!“. Офіцери забігали у трактирі випити чарку горілки і потім поспішали доганяти свої команди; одно слово—видно було, що знов наближається війна; а у нашій крамниці було раз-у-раз повно салдатів. Де-котрі з них пізнавали мене, стискали мою руку, а мене не раз брала охота знов узяти рушницю, патронницю і піти на війну з ними. Я уявляв собі ясно гуркіт вистрелів і крики: „вперед! у штики!“ І мені ставало то холодно, то душно, зовсім так, як бувало, коли заторохтять барабани на приступ. Але як гляну було на нашого маленького Жан-П'єра на руках у Маргарити, то зараз заспокоюсь і охолону, і радію, що маю вже у кишені довічний одпуск. А надто я не мав найменшої охоти підставляти свою голову під кулі для оборони нашого Конвента, що зраджував справу республіки. Всякий патріот думав собі: коли ми помremo, хто-ж лишиться? Лишаться роялисти, франти, колишні лакеї та придворна челядь, що горнеться коло Тюл'єрі,—і вони знов закличуть нащадка Людовика Святого, графа д'Артуа та емігрантів. Ні, ні! Такому Конвентові мусить бути край і ви незабаром побачите, що буде.

А за наш крам нам, звичайно, ніхто не платив золотом, ба навіть сріблом. Зо-

лотий люїдор коштував півтори тисячі франків на асігнації, куди-ж було подіти таку силу паперових грошей? Визволяли нас з того клопоту мідяки. Що тижня я накладав у дерев'яну пачку три-чотири сотні ліврів, добре забивав паку цвяшками, зав'язував її мотузком навхрест і посилав до Сімоні, а він натомісьць прислав мені росписку і нового краму.

Після того, як зрадники пригнобили народ у преріалі, вони покинули всі справи державні на волю божу; їх газети раз-у-раз зневажали республіку, їх клуби проповідували повстання; а у нас люде розказували про ватаги розбійників, що засідали у лісах, нападали переїзжих людей, грабували хуторі, жидів. У Мітельброні одна ватага тих розбійників, щоб випитати, де сховані гроші, смертельними муками мучила старого жида Лейзора: так попекли ноги йому, і жінці його, що ті нещасні вмерли. Розбійник Шіндерганес вештався з ватагою у горах від Альзаса до Пфальца; всякий раз коли Батіст їздив у Страсбург, він застромляв за пояс пару довгих пістолів, а у візку в соломі ховав шаблю і мушкета. Пам'ятаю, одного разу пройшла чутка, що розбишаки спинили пошту під Гольдерльохськими скелями і Батіст не схотів узяти мою пачку з грішми, особливо, що виїздив він надвечір. Щоб охотніше було йому їхати, я мусів узяти рушницю, сів коло нього на козли і проводив його до Савер-

на. Коли-б Шіндерганес напав тої ночі пошту, то зазнав би він добре, хто такий є сержант Баст'єн в 13-ої лехкої бригади. Але не сталося нічого. Я того ж вечора з рушницею на плечі вернувся з Саверну додому лісовою стежкою, щоб Маргарита не боялась за мене.

Ось до якого упадку довели нашу країну ті „сімдесят трое“; вони хотіли злочинствами та зрадою примусити нас просити собі короля; а сами вони не могли одважитись щиро назвати себе роялистами: бо наше республіканське військо могло через скілька днів прискореною ходою опинитись під Парижем.

Тоді вони вибрали з-поміж себе 11 чоловіка у комісію, що повинна була виробити нову конституцію; всі патріоти з великим страхом думали, які то нові закони можуть дати нам роялисти.

Ця нова конституція була оголошена 17 серпня р. 1795 під назвою конституції III-го року. Вона заявляла в-самперед, що основою державного ладу є тільки власність, власне майно; отже всякий міг міркувати з того, що той, хто не має власного майна—чи то спадщини від батьків, чи придбаного своїми заходами, хоч би й нечесними, хоч би навіть такими, яких уживав наприклад Тал'єн і такі інші, як він,—той, значить, нічого не варт; гроші мають ваги більш за чесність, одвагу, талант, любов до отчизни.

Далі нова конституція постановляла, що народніх заступників мають вибрати виборці, а виборець має бути один від двох-сот громадян, що мають не менше 21 року і платять прями податки. А виборцем або ж і далі—народнім заступником (депутатом) може бути тільки той, хто платить податок, рівний двох-стам робочим дням.

На підставі тої нової конституції тричверті наших колишніх заступників (депутатів)—монтаньярів не мали б виборчого права, а за народніх заступників стали б тільки ті люде, що злигуються з австрійцями та прусаками у Шампані та з англійцями у Вандеї. Судить тепер самі, чи добре робили Дантон, Марат і Робесп'єр, що не йняли віри жірондистам? Жірондисти що сили квапились тепер зруйнувати все те, що народ здобув собі такими тяжкими жертвами.

Далі та гарна конституція III-го року постановляла, що замість одного законодавчого зібрання у нас буде дві ради: старша рада, що має складатись з 250 членів, що мають не менш, як сорок літ з роду і рада п'ятисот; ця остання рада має вносити і обмірковувати закони, а старша рада буде приймати їх або відхиляти; опріче того замість комітета громадської оборони у нас буде директорія з п'яти членів, що має виконувати ухвалені закони через міністрів, що їх вона сама настановляє; вона ж веде всякі справи з чужозем-

ними державами і дає порядок військові.

Таким чином ті чесні люде, що їх завжди вважали за мучеників, що вони сами себе року 1793 називали покривдженими республіканцями, тепер вернули назад: 1) „вето“ Людовика XVI *), що вони його передали старшій раді, 2) міністрів, що їх мала настановляти директорія, 3) право об'являти війну і мир, 4) поділили громадян на виборців і не-виборців і окрім того завели двох-ступенні вибори, як було до 1789 р. Не ставало тільки замість п'яťох членів директорії поставити одного—і він був би король. Можна було просто сказати, що революція перевелась ні на-що і що королі, яких досі перемогала республіка, тепер перемогли її.

А вся Франція тепер була така пригноблена бідною та злиднями, що прийняла ту нову конституцію не змагаючись. У Пфальцбурзі проти неї подали голоси тільки Коллен, Манк, Жанті, я, та ще п'ять—шість патріотів.

Завершили свою роботу реакціонери з Конвента тим, що, боячись, що народ не схоче вибрати у раду п'ятисот ні жірондистів, ні роялистів, а тільки республіканців, вони поклали, що дві третини тої ради мають бути вибрані з-поміж членів Конвента. І тут сталася така кумедна подія, що з неї сміялися всі розумні люде: всі молоді франтики і панички, маючи

---

*) Право касувати закони.

надію, що народ вибере їх, збунтувались проти такої постанови і почали кричати, що Конвент зневажає „найвищі права“ народні. Ясно виявилась тут ненаситна жадоба і самолюбство тих панів, що пішли проти своєї власної партії за те, що вона не хотіла поставити їх на перші місця. Збунтувалась уся так звана „золота молодь“ і багаті крамарі; Конвент мусів закликати на поміч якобинців і вернути їм зброю.

Якобинці були дуже раді, що трапилась їм нагода помститися на тих, хто від самого термідора знущався з їх. Та старі лисиці з Конвенту нюхом почули це і побоялись, щоб часом якобинці й справді не знищили їх молодих друзів-бунтарів; хоч молоді й змагались зо старими, але смертельної ворожнечі між ними не було: старі розуміли молодих, бо й самі змолodu робили так само.

Одже генерал Мену одержав наказ поводитися дуже обережно і по змозі не займати молодь, бо вона помиляється; Мену так і зробив: як тільки бунтарі обіцяли йому розійтися, він зараз одвів назад військо.

Здавалося, що все вже було скінчено; але ті новомодні бунтарі, бачивши, що військо відступило, подумали, що Конвент боїться їх; вони не покладали зброї і почали говорити вже іншою, нахабною мовою. Тоді Конвент, на свій великий жаль, мусів замість Мену поставити гене-

рала Барраса, того самого, що розстрілював народ 9 термідора, а Баррас вибрав собі за помішника якобинця, громадянина Бонапарта, що його Обрі увільнив од служби, як прихильника Робесп'єра. Той Бонапарт на вдачу не був дуже лагідний; він зараз роздав зброю людям з передмістів, справедливо думаючи, що вони раді будуть надсадити бєбєхів паничикам з кварталу Лепеллетьє; він взяв з собою й гармати. Передміщане залюбки пішли трошити заможних панків-аристократів, а Бонапарт без жалю розстрілював їх коло церкви Сен-Рош. Конвент і не радий був, та мусів пристати на те, щоб добре провчити бунтарів. П'ятьсот чоловіка полягло на місці і від полудня до десятої години вечора бунт було приборкано.

Конвент не поставився до тих бунтарів так суворо і гостро, як до повстанців у жерміналі та преріалі: він розстріляв тільки двох ватажків і нікого не засудив на заслання. Та ще б пак! То ж були свої ж таки роялисти і винні вони були тільки тим, що занадто щиро поквапились до громадського добра, а це, по думці роялистів, була ще невелика провина. Роспустили тільки їх ватаги, та й край.

Тепер якобинці мали в руках і зброю, і патрони, вони могли б ужити їх проти Конвента. Та патріотам уже надокучила та повсякчасна різанина. Ті, що їх народ любив, лежали вже в могилі. Кого ж було поставити на місце Дантона, Демулєна,

Робесп'єра, Сен-Жюста? Невже ж нікчемного Лежандра Тальєна, Феррона і таких інших?

Ми уважно стежили за всіма паризькими розрухами; вечорами багато було про це розмов у нашій бібліотеці. Але незабаром наші думки повернулись в інший бік: війна наближалася до нас. Нашу фортецю знов озброїли, як року 1792; через місто проходила велика сила війська, і пішого, і кінного; воно йшло і з Альпійської армії, і з Вандеї, звідусіль. Війна мала початися ще раз на Рейні, Маасі та Мозелі.

— Ми ледве встигали задовольнити всіх покупців, що заходили у нашу крамницю. Одного дня, коли я сів обідати, Маргарита подала мені лист.

— Його принесли ще сьогодні вранці, — сказала вона. До тебе пише якийсь старий з Вандеї. Він кличе тебе побачитися з ним у Фенетранжі, але у нас так багато роботи, що ти не можеш їхати.

Я прочитав: то була записочка від мого давнього товариша Сома; він ішов з нашою батареєю у Рейн-Мозельську армію, під Майнц і навмисне звернув на бік аж на три милі, аби тільки побачитись зо мною. Я аж зблід прочитавши це і сказав Маргариті:

— Чому ти не показала того листа вранці, як тільки його принесли? Ти ж подумай; то старий товариш, з ним поруч я

воював скільки місяців, він звернув з дороги на три милі, щоб побачитись зо мною, а тепер ми й не побачимось!

— Я думала, що це так собі якийсь старий п'яниця,—сказала вона.

Я аж затремтів з гніву і не міг промовити ні слова; саме тоді проїздила почта з почаліоном Мюро. Я вхопив шапку, вибіг на дорогу і гукнув:—стій! стій!

У мене не було ні копійки грошей в кешені. Дядько Мюро спинився, я сів коло нього і ми поїхали швиденько далі. Я не міг з пересердя говорити з чверть години; Мюро дивуючись поглядав на мене; нарешті я йому розказав, що сталося.

— Гай, гай,—сказав він,—це пусте діло; певне, що було чому росердитись. Всі ті жінки на один копит роблені, та й думають вони тільки про чоловіка та про дітей.

Він довго говорив про те саме і я перестав його слухати. На круту гору Вехем коні йшли так помалу, що в мене терпцю не стало. Я позичив у Мюро трошки грошей і пішов пішки вперед. У мене аж серце стискалося з болю, коли я подумав, що бідний старий Сом десь чекає мене і може, не дочекавшись, піде далі, не побачившись зо мною. Я минув Міттінг, Друлінген і ще скільки сел, ні на що не дивлячись і нігде не спиняючись. До години третьої я пройшов півтори милі і добіг до Фенетранжа. Забігши у трактир „Зоря“, я в сам-перед спитав:

— Він пішов?

— Хто?—спитав дядько Бріка.

— Той, хто мене тут дожидав.

— Сержант пушкарів?

— Еге.

— А пішов. Він вас дуже чекав, а тепер вже буде з годину, як він пішов.

Я так зажурився, що не міг здержатись і скрикнув:

— Бідний старий! Бідний старий! Прийшов здалеку, стільки світа! Яка шкода!

І тут таки у кутку я сів коло стола, попиваючи з кухля вино і написав до старого товариша довгого листа, розказав йому все і виложив перед ним свій жаль. Я сам наліпив на лист марку, вкинув його в поштову скриньку і пішов назад додому, міркуючи дорогою, які ті жінки всі самолюбні, коли найкраща з них думає, що неможна нічого на світі любити, крім їх та сем'ї.

Я вернувся у Пфальцбург уже пізно у-вечері; міська брама була вже зачинена, довелося кликати старого сторожа Лебрена і просити його відчинити мені.

Прийшовши додому, я кріз щілинку у віконці побачив у хаті світло. Я легенько постукав і Маргарита відчинила мені двері. Очі в неї були заплакані і це мене дуже зворушило. Я почав перепрошати її, та вона не дала мені договорити. Вона була така рада, що я вернувся і признавалась, що винна була вона, а не я. І вона не тільки не сердилась на мене, як я

думав, а навпаки, після того ще більше почала поважати мене.

Я, бачите, добре знаю жіночу натуру. Вони люблять людей сміливих, щирих і не вадить іноді поговорити з ними рішучо і виказати їм в очі все, що думаєш. Треба завжди довести їм всю правду і тоді примусити їх зробити так, як треба; а без того всі вони, від першої до останньої, можуть забрати людину геть у свої руки, як то кажуть у лабети і тоді будуть крутити людиною як захочуть.

Після тої маленької події Маргарита стала ще добріша до мене; тепер я вже читав усі листи вранці і сам порякував скрізь, звичайно порадившись попереду з жінкою.

А все ж таки я дуже журився, що не пощастило мені побачитися з моїм другом Сомом, особливо, що війна ставала чим-раз трудніша і неможна було сказати, чи доведеться побачитися з давніми товаришами, що пішли у той поход. Журдан перейшов Рейн у Дюссельдорфі і прямував у-гору правим берегом. Звичайно, всі були певні, що він умовився з Пішегрю, що також мав перейти Рейн у Гюнінзі або у Страсбурзі і вони у-купі вдарять на ворогів. Ми що-дня чекали звістки, що обидва війська з'єднались на правім березі. Але минуло три тижні, а Пішегрю не рушав з місця; Журдан опинився між двома ворожими військами Вурмзера і Клерфе. Мимохіть при-

ходила думка, чи не зрада яка знов? Це особливо завдавало клопоту колишнім салдатам, оттаким, як я, що добре знали, як воно погано сподіватися підмоги і не діждатися її. Бачив я досить таких страшних прикладів і до віку не забуду їх.

Нарешті ми довідались, що Пішегрю перейшов на той бік Рейну і взяв Мангейм без бою. Скрізь по Альзасі та Льоренні люде зарані святкували перемогу; зо всякою почтою сподівались звістки, що Журдан і Пішегрю з'єднались у Гейдельберзі, розділивши таким чином ворожі армії і рострошать їх кожную окремо. Пішегрю мусів тільки трошки податись у-перед, але він не пішов зо всіма своїми потугами, а послав тільки дві дівізії; вороги обступили їх і знищили до ноги. Німецький генерал Клерфе після такої перемоги вступив у Гейдельберг.

Журданові грозила біда з-заду і він мусів перейти назад через Рейн під Нейвідом. Вороги вступили у Майнц; вони перейшли Рейн і примусили нас зняти облогу з лівого берега. Опріче того Пішегрю дав ворогам забрати ще десять тисяч чоловіка, яких він невідомо для чого лишив у Мангеймі, коли сам переходив назад на наш бік Рейну; він був до щенту розбитий і відступив у безладді до Вісембурських окопів.

А тимчасом до нас що-дня привозили тисячі ранених. І половина їх навіть не могла поміститись у шпиталях; довелося

розміщати їх по селах. З Меца їх також привозили не мало. Наші городяне постачали їм постелі; в обох казармах було повно тих нещасних, так само, як були повні казарми в Анжері, Самюрі та Нанті після побойовищ під Лявалем, Мансом та Савене. Ті люде, що ніколи не бачили такої біди, уявляли собі, що ранених звезено у Пфальцбург зо всього світу; вони не знали, що командири ніколи не показують справжнього числа своїх утрат і у справозданнях звичайно зменшують їх у десятеро.

Одного ранку, саме тоді, коли я відчиняв свою крамницю, французькою брамою в'їхало до міста скілька десятків фур з раненими. На старім майдані постелено було сінники просто на вулиці, під откритим небом. А було вже саме перед Пилипівкою і погода була холодна; та це щ було велике щастя, бо від тих ранение ішов дух нестерпимий, заразний сморідх їх а-ні разу не перевязували, не промивали ран від самих баталій під Кайзерляу: терном, Гомбургом та Де-Поном.

Поки підводи помалу під'їздили до майдану і їх розвантажували, громадянин Дапрей, старший аптекарь * військового шпиталю, прийшов до мене і сказав, що один з ранених хоче мене побачити.

Я, звичайно, зараз пішов туди і посеред майдану, коло стовпа, побачив на сіннику мого старого товариша Сома; він по-

жовк, очі йому позападали і я на превелику силу пізнав його.

— Це я, Мішелю,— сказав він. Хіба ти не пізнав мене?

Я нахилився, щоб поцілувати його, але від його був такий нестерпимий дух тяжкий, що мені аж голова закрутилась і я мусів ухопитись за стовп, щоб не впасти. Він помітив це і сказав:

— У мене шматок штика сидить у стегні; скажи, щоб мене перенесли, не до тебе, а хо і куди-небудь; я сам собі перев'язу рану.

Мене аж острах узяв, коли я подумав, що той страшно-прикрий дух заповірить нашу хату; на щастя, Маргарита прийшла зараз за мною.

-- Ти знаєш сього чоловіка?—спитала вона.

— А вже-ж, то мій бідний товариш Сом.

Вона зараз розпорядилась, щоб його несли до нас, через сіни просто на гору; там у нас була свігличка і стояла постіль.

Я йшов за ним і думав:

— Боже мій, яке нещастя! Найлюбіші люде стають огидні через той дух тяжкий! Страшно й подумати!

Часто буває в житті, що жінки більше бувають терплячі й сміливі за нас, чоловіків. Бог посилає їх нам на втіху; що було-б із нами без них? Три-чверті хворих лишились-би без усякого догляду.

Маргарита вже все приготувала у світлиці на горі. Через скільки хвилин принесли раненого на ношах. Я з крамниці чув ходу санітарів по сходах, але не наважився вийти до них, а проте я ж надивився досить на вбитих і ранених у Вандеї. Коли людина живе серед крові та душогубства і сама раз-у-раз стоїть поміж життям та смертю, то вона вже перестає вважати на це.

Перший тиждень крім Маргарити й лікаря Штейнбрєннера ніхто не входив у ту світличку до раненого. Навіть баба Марія Лямель, що жила у тій-таки хаті, не могла видержати того духу і втекла.

Маргарита лагодила все, чого треба було для перев'язки. Одного дня вранці лікар прийшов зо своїм товаришем, лікарем П'єфором, щоб витягнути той шматок штика з рани. Мабуть ця операція була не легка, бо Сом, найтерплячіша людина в світі, стогнав і кричав так, що аж у крамниці чутно було.

Та годі вже розказувати про такі страшні речі.

Через тижнів три мій бідний старий товариш почав уже шкандибати на милицях і по-давньому всміхався.

— Ну, Мішелю, знов якомсь пощастило вичухатись, хе, хе, хе! То твоя жінка відходила мене. Як-би вона мене не годувала так добре і смачно, то я вже мабуть був-би на тім світі.

І то була правда. Скільки інших ра-

нених через недогляд пішло на наш новий цвинтарь під тополями, що по-над шляхом у Мец! Багато літ після того, коли тут проводили нову дорогу, робо і викопали велику силу людських кістяків. Перехожі ставали, дивились на них і говорили:

— Які в них білі зуби! І всі цілє-сенькі.

— Та ще-б так! То-ж було року 1795, все це були молоді люде, від двадцяти до тридцяти літ. Щоб здобути собі награду і гроші, Пішегрю послав на смерть аж дві дівізії таких молодих хлопців, вже не рахуючи тих, що полягли, відступаючи від ворогів. Той нікчемний поганець змовився з принцем Конде і обіцяв оддати йому Гюнінг, щоб потім у-купі з ним іти на Париж. Оце один з лицарів роялістів!

За два тижні він перевів своєю зрадою більше республіканців, що були під його рукою, ніж комітет громадської оборони порубав голів на гільотині зрадникам та аристократам за півтора року.

А проте й досі є чимало людей, що не можуть без жалю й страху говорити про терор; вони напевне думають, що селяне—то якісь осли нетямущі; упевняю їх, що вони помиляються: вони дурили народ аж щістьдесят літ, але тепер люде вже починають розуміти все; народові докучили вже ті пишні слова і гарні обіцянки, він хоче правди!

У ту пору ще ніхто не вважав Піше-рю, завойовника Голандії, за зрадника.

У мене були де-які підозріння, але я не насмілювався висловити їх прилюдно.

Але першого ж таки дня, як Сом на своїх милицях зійшов до нас згори і сів обідати з нами, він розказав нам всі події, як вони були і скося поглядав іноді на мене; я зрозумів, що в його така сама думка, як у мене. Скінчивши своє оповідання, він промовив так, як, бувало, говорили парижські охотники р. 1792.

— О, Марате! Справжній друже бідного народу! Вони почали з тебе! Твої уважні очі муляли їм і вони всадили тобі ніж у серце. Ти один добре тямив усе і міг угадувати те, що буде. Ти бачив наскрізь усіх тих Дюмур'є, Кюстінів та Ляфайєтів. Оцього Пішегрю ти також потягнув би до суду раніш, ніж він устиг би здійснити свої зрадницькі заміри. О, Марате! Нема тебе!

І бідний старий дивився кудись у далечінь, а очі йому були повні сліз.

Ніколи ще старий товариш не висловлював свої думки так щиро, як того дня. Маргарита, Ельоф Коллен, Рафаель та інші патріоти почнуть було говорити за Дантона, Робесп'єра, Сен-Жюста, а він тільки рукою махне з жалю.

— Е, що там говорити! — мовив він. — Що й казати, вони були добрі патріоти, а протє пересварились один з одним, як діти. Як би Марат був живий, він помирих би їх, бо в його було більше розуму за них усіх, укупі взятих.

Звичайно, Сом заганявся вже дуже далеко, як то завжди буває, коли людина сердиться; а тяжка рана зробила його ще гірше сердитим. До того ж старий любив Марата так само, як я Дантона, а Ельоф Колен—Робесп'єра. Така вже вдача в нас, французів, що коли любимо кого, то вже дуже щиро. Коли яка людина обороняє наші думки й бажання, то ми вже їй надаємо всяких талантів і високих прикмет: нам конче потрібні проводирі. Така нещасна вдача наробила багато нещастя нашому народові, вона посіяла суперечки між республіканцями, через те вони зводили зо світу один одного, через те, на решті, пропала й республіка.

Зо всіх патріотів, яких я знав у ту пору, один тільки Шовель ставив думку—ідею вище людей; і добре робив він, бо люде вмірають, а ідеї—вічні.

VII.

Саме тоді, коли Пішегрю переходив назад за Рейн і відступав до Віссембурга, у нас відбулися нові вибори. Скоро після виборів газети сповістили, що Конвент об'явив, що його діяльність скінчилася; нові народні заступники поділились, що до віку, на старшу раду і на раду п'ятисот і зараз після того рада п'ятисот вибрала 50 членів, а з їх числа старша рада визначила п'ятьох директорів: Ляревел'єра-Лепо, Летурнера (з Ля-Манша), Ре-

беля, Барраса та Карно, замість Сіеза, що зрікся директорства. Ті директори мали виходити з Директорії по одному що-року, але ради могли вибирати їх знов. А у радах одна третина членів також виходила що-року і на їх місце вступали нові заступники народні.

Конвент закінчив свою діяльність 26 жовтня р. 1795, проістнувавши три роки і 35 днів; за той час він видав більш восьми тисяч наказів. Але після 9 термідора, як вернулись у Конвент жірондистироялисти, всі чесні люде і справжні республіканці, що лишилися ще у тому зібранні, не мали змоги не дати більшості руйнувати республіку. Тому-то всі чесні люде були дуже раді, коли Конвент закрився.

Того-ж дня ми одержали від Шовеля листа, що він вертається у Пфальцбург, а ще через день у-вівторок,—саме у торговий час, коли в нашій крамниці було повно покупців, він увійшов зо шкур'яним саком у руках і на-силу протиснувся поміж кошиків, клунків та великих брилів. Любо було бачити це Шовелеві, бо і в його була торгова жилка. Ми вийшли з по-за прилавка і радісно обняли його. А він весело говорив нам:

— Добре, добре, дітки! Робіть своє діло, а побалакаємо ми потім. Я піду по гріюсь у бібліотеці.

Аж три години міг він бачити нашу роботу через шкляні двері у бібліотеці;

очі його радісно світились. Знайомі селяне і багато патріотів приходили привітати його. І ми радісно сміялись, поспішаючи завдовольнити покупців, щоб побігти перемовитися з ним хоч скількома словечками, а потім знову вертались за прилавок. Тільки вже геть з полудня, коли торговці хлібом, овочами та іншими харчами верталися з міста у свої села, ми пішли спокійно пообідати і побалакати.

Найбільше був радий Шовель, що при такій великій нашій торгівлі всяким крамом, ми легко могли ширити у великім числі газети і патріотичні книжки. Він похожав по нашій кімнатці, взявши дитину на руки, і говорив:

— Ось того, власне, й треба нам було! За давніх часів, коли я бігав з одного села у друге з кошиком за плечима, це було дуже трудно. Тепер нехай покупець сам іде до нас, у нас усе є під рукою.

Наші клуби позакривані, та дарма: у нас тепер буде клуб у всякій хатині, навіть у найглухіших закутках гірських хуторів. Замість того, щоб читати вечорами оповідання про розбійників та всяких відьом, народ буде читати про геройські вчинки великих людей, про чесних громадян, про поступ науки, про всякі користні знахідки, про успіх торгівлі, хліборобства та мистецтва та про все, що може поширити людське знання, а не затемнити його всякими забобонами. Такими книжка-

ми багато користи ми зробимо народів.

Він був дуже радий, що познайомився з моїм старим Сомом; вони відразу зрозуміли один одного і подали собі руки ніби давні знайомі.

Того-ж дня, після вечері, прийшли: Рафаель Манк, Коллен, новий рабин Гугенгейм, Арон Леві, дядько Жан і мій батько. Після щирого привітання почалася розмова про політику.

Шовель розказав, як стоять тепер наші справи; на його думку при такому безладді, як тепер, при такій бідності народній та втраті всякої надії на кращу долю, патріоти повинні тепер особливо дбати, щоб поводитись обережно і розумно. Дядько Жан казав, що на підставі нової конституції III року всякий має право вдержати у своїх руках те добро, що придбав собі, а тому можна сподіватись, що революція тепер скінчилася. Шовель палко відповів йому на це:

— Ви дуже помиляєтесь, дядьку Жане, ця конституція нічогісенько не закінчила, а навпаки—вона все лишила під великим сумнівом. Її виробили роялисти та заможні люде за тим, щоб не дати сили народів, щоб не дати йому користуватись перемогою республіки над самовладцями. Коли я кажу, що заможні городяне допомогли роялистам в цій нікчемній роботі, то я розумію тут не чесних та щирих городян, а всяких пройди-

світів. Справжні „буржуа“ (заможні городяне)—то діти народу, що своїм розумом, освітою та одвагою піднялися по-над іншими; то суть купці, фабриканти, адвокати, всі ті, що вкупі з селянами та робітниками дбають про побільшення народнього багатства. Такі „буржуа“ щиро хочуть свободи,—бо в ній їх сила, їх надії. Без свободи, ця справжня буржуазія, та сама, що у свій час домагалась знищення цехів, що потім скрізь вкупі з народом виробляла накази для третього стану і своєю одвагою та розумом перемагала і короля, і дворян, і духовенство,—без свободи ця чесна і одважна буржуазія, найкращі люде Франції, пропаде неминуче.

Але по-ряд із цею буржуазією є, на жаль, ще друга, що завжди жила тільки урядовими посадами та пенсіями, монополіями та привілеями. Вона завжди рада залюбки все віддати в руки короля, щоб для себе з його рук придбати нагробоване народне добро.

Оця, друга буржуазія, не хоче свободи, бо свобода дасть перемогу розумним, трудящим та чесним людям над дармоїдами; вона воліла б усе мати з ласки якогось принца, або правителя, бо це легше, без праці. Її діти виховуються так, щоб уміли добре гнути спину, кланятись до землі сильним та багатим, щоб забезпечити собі їх ласку. Ось оця буржуазія і виробила ту конституцію III року, проти якої ми повставали: 73 жірондисти, що

вернулись у Конвент, а з ними і всі інші роялисти склали більшість голосів.

Та переміна, що її не допустив Дантон 31 травня р. 1793, тепер зробилася легко. Ми нічого не могли вдіяти. Ті панове завели двоїсті вибори, завели дві ради і свою директорію; їм потрібна була піддержка і вони нахилили на свій бік справжню буржуазію, залякавши її народнім повстанням і давши їй частину вигод та привілеїв.

Шовель говорив так розумно і широко, що ніхто не міг йому нічого сказати на це.

— А що зробили ті панове,—казав він далі,—ухваливши, що виборче право має тільки той, у кого є власне добро, що дає прибутку не менш, як 200 робочих днів? Вони поділили народ і буржуазію, вони посіяли між ними ворожнечу. Вони сподіваються, що й після революції народ, так само як і перед революцією, буде віддавати свою кров і свою працю таким буржуа, як вони, що будуть панувати над народом, взявши в руки конституційного короля, гладкого, череватого, що повинен тільки добре їсти та солодко пити, поки вони будуть собі грабувати народ. В їх конституції є навіть місце для такого короля: його тимчасом заступає Директорія. Де-які з роялістів хотіли тепер-таки закликати короля; та, на жаль, Людовик XVIII хоче більше: він не хоче конституції, а бажає бути королем „з ласки Божої“, як Людовик XVI та Людовик

XVІІ, необмежений монарх зо своїми дворянами, що не хоче знати ніякої буржуазії.

Це трошки злякало їх; а народу вони не бояться, бо видерли у його всі права; вони певні, що він покориться. Дурні!

І Шовель, нахилившись над нашим маленьким столом, засміявся. Ми всі мовчки слухали його.

— Все це, знаєте, що воно таке?—мовив він далі. Це революція повсякчасна, невпинна, що й кінця краю їй нема; треба бути сліпим, щоб не бачити того. Мине три роки, чотирі, може десять, може двадцять літ, з'явиться який-небудь новий Дантон,—для нього військо зарані буде готове; те військо—то весь народ, ограбований, обдертий, що буде домагатися правди! Той Дантон скаже слово—і революція знов спалахне; знову виженуть короля, принців та всяких пройдисвітів. Чесна буржуазія на той час буде зруйнована, бо торгівля і всяке ремесло дійдуть до останнього занепаду. Вона знов повинна буде платити, а пройдисвіти і злодюжки, забравши народні гроші, сховаються любенько у безпечне місце і будуть там чекати кінця хуртовини.

Мине вона—і вони вернуться знов зо своїм королем і складуть нову конституцію, з новою буржуазією, бо у старої не буде вже ні шеляга грошей; і будуть вони знову жити у достатках та роскошах. Помаленьку знов настане лад, але питання

не буде розв'язане; після нового Дантона з'явиться який-небудь славний генерал; він рушить з військом на Париж і оповістить всім людям: „Я іду обороняти права народні“!

Народ не буде такий дурний, щоб змагатися з тим генералом,—і ось почнеться нова революція. І так та революція буде повторятись знов і знов, аж доти, доки справжня буржуазія не відділиться від аристократів та всяких пройдисвітів, що орудують її іменем, і не з'єднається щиро з народом, щоб укупі з ним добувати свободи, рівності і правди, бо республіка є для нас єдиний можливий лад. Тільки тоді й скінчиться революція. Республіканський лад ніколи не загине, коли народ і буржуазія будуть піддержувати його одностайно. Всякому громадянинуві буде тоді місце відповідно до його праці, розуму та вдачі; тоді всі люде зможуть жити спокійно і не боятимуться, що не сьогодні-завтра вони позбавляться всього. Згадаєте колись моє слово! Молоді люде, ось такі, як наш Мішель, побачуть ще багато революцій, поки не впаде заставка, що відділяє народ від буржуазії, поки будуть існувати привілеї для заможніх.

Конституція III року наробить багато лиха. Даремне дядько Жан думав, що вона щось там закінчила. Навпаки: вона посіяла ворожнечу на багато літ.

Всі присутні з великою охотою слуша-

ли Шовеля, а Сом скілька разів підходив стискати йому руку.

— Правда, громадянине,—мовив він,—я цілком пристаю на вашу думку. Революція може скінчиться тільки тоді, коли освічена буржуазія стане у першій лаві і буде обороняти республіку. На жаль у нас нема тепер такої буржуазії, як Марат, Дантон, Робесп'єр, Сен-Жюст, Каміль Демулен,—всі ж вони були буржуа, адвокати, лікарі, вчені люде, що могли подати гасло, підняти народ і повести його за собою.

— Еге,—сказав Шовель,—революція пожерла їх усіх. Тому то аристократи й перестали боятися городян з передмістя, що у них нема вже ватажків; та й сам народ вже знемігся тими невпинними усобицями, а надто той голод, що був перед преріальським бунтом, до останку знесилив людей. Тепер роялисти шукають такого генерала, що міг би повести свою армію проти республіки; коли вони знайдуть такого, тоді буржуазія пропала; вона буде кликати на поміч, але народ, пам'ятаючи її зраду, не буде обороняти її. І таким чином найкраща, освічена частина народу,—трудяща буржуазія,—дійде до останнього занепаду, бо у свій час у неї не стало сміливости дати народові справедливість, подбати про його освіту, дати йому право брати участь у порядкуванні державними справами, висунути його на перше місце, як він того заслужив. Нехай

же гинуть усі дармоїди, нехай підіймаються люде праці; нехай посади у державі даються людям за їх хист та вчинки, а не за гаманець. Ось на тому й стоїть наша революція; коли буржуазія не хоче розуміти цього, то для неї ж буде гірше; коли вона стане з роялистами—її зметуть вкупі з ними, бо такі кінець-кінцем настане той час, коли республіка буде по всій Європі,

Шовель дуже любив говорити промови. Я не згадаю всього, що він говорив тоді, але все найважливіше задержалось у моїй пам'яті. Та й як же воно могло не задержатись! Правда, ми не дожили, щоб побачити нового Дантона на чолі народнього руху, але генералів бачили ми досить, не тільки наших, а й генералів англійських, пруських, російських та австрійських, що приходили знущатися з нас. Це хоч кого хочете доведе до пам'яті! І я завжди думав, що всього того лиха наробила нам конституція III року.

Того вечора всі наші гості були дуже раді, що вияснили собі, яка воно наша нова конституція, і покладали від часу до часу збиратись у-купі, щоб гуртом міркувати про громадські справи.

Другого дня Шовель почав виключно розглядати нашу торгівлю; він переглянув увесь крам, вирахував, скільки ми маємо прибутку, а скільки боргу, яким користуємося кредитом. Пам'ятаю, що на третій чи четвертий день після приїзду свого він

виписав таку велику силу газет та республіканських катехізісів, що я аж злякався, чи не пошкодився він на розум? А він тільки всміхався і говорив мені:

— Не бійся, Мішелю! Коли я що-небудь купую, то вже напевне розпродам. Вже я знаю для того способи.

Під кінець тижня ми одержали цілу паку маленьких оповісток, надрукованих у Жарейса у Сарбурзі. На тих оповістках, що були з долоню завбільшки, стояло: „Бастієн-Шовель продає: чорнило, папер, пера та все инше, що до канцелярської справи; бакалію всяку, крам і доклад для військових; горілку й вино; видає книги для читання по тридцять су в місяць і т. и. і т. и.“

— Але ж, батьку,—спитав я його,—що ж ви хочете робити з тими оповістками? Невже ж ми будемо посилати розліплювати їх по всіх селах? Та ж їм відомо, що три-чверті наших селян не вміють читати. На що ж усі такі видатки.

— Мішелю,—сказав він,—ті, що побачуть отсі оповістки, всі вміють читати. Ми їх наліпимо під обкладинку книжок, що продаємо або даємо для читання; вони розійдуться скрізь і скрізь люде знатимуть, що Бастієн-Шовель продає багато всякого краму.

Ця думка здалася мені надзвичайно дотепною. Аж два тижні ми вечорами наліплювали ті оповістки на всі книжки нашої бібліотеки, на катехізіси прав люди-

ни і навіть на всі збірники-альманахи, що розходились краще за все інше.

Всі інші купці, що торгували бакалією, вином, залізом та всяким іншим крамом, бачивши, що у нашій крамниці завжди повнісенько покупців, дивувались і питали:

— Та що це там у них таке, що цілісеньке місто біжить до них, як на ярмарок?

Одні думали, що це залежить від того, що наша крамниця стоїть на доброму місці, на перехресті двох улиць, другі— що через те, що вона близько ринку, а справжня причина нашого успіху були ті оповістки, що скрізь ширили ім'я Бастьен-Шовеля і сповіщали людей про наш крам по всій околиці, аж за три милі навколо Пфальцбурга. Бачивши інші купці, що наша торгівля іде так жваво, почали й собі торгувати тим самим крамом, що й ми. Я нарікав на це, а Шовель тільки всміхався і говорив:

— Нічого, Мішелю,—це дуже добре. Ті бідолахи нічого сами не можуть придумати, то й повинні вони робити так, як ми. А все ж таки ми йдемо попереду всіх.

Оце й зветься—поступ, свобода торгівлі. Хто хоче свободи собі, той мусить хотіти її для інших, для всіх.

Одного тільки ми не можемо попустити: щоб які-небудь шахраї наліплювали наші оповістки, попідписувані—Бастьен-Шовель, на поганий крам. За це їх можна

потягнути до суду і не дозволити їм довго робити такі шахрайства; чесні люде, з якої б вони не були партії, повинні завжди нищити шахраїв; для того ж існує і суд, щоб скрізь панувала правда.

Отже з тої пори, як вернувся Шовель, наша маленька торгівля йшла чим раз краще і краще, дарма що зіма р. 1795 була дуже тяжка; паперових грошей (асігнацій) випускали чим раз більше і ніхто не хотів приймати їх.

Діректорія хоч-не-хоч, а повинна була випускати раз-у-раз нові асігнації, бо у скарбниці державній не було грошей, а військо треба ж було содержати і видавати платню чиновникам, суддям та ин. Просто біда настала! Довелося навіть зробити постанову, щоб народ половину податків платив натурою: сіном, соломою та всяким зерном, що для потреби війська. На цю постанову дуже ремствовали люде: селяне, що майже дурно одержали найкращі громадські землі, тепер ніби забули про це і не хотіли й слухати ніякого примусу: самолюбство і невдячність скрізь були міцно прищепились; і опріче того це, звичайно, було дуже не розумне ремство, бо коли б ми одмовились содержати військо, дворяне зараз вернулись би назад у Францію і селяне напевне втратили б свою землю.

Тої зіми Гош замири́в Вандею, що знов була повстала, послухавши неправдивих звісток про те, що ніби то граф

д'Артуа має вернутись. Але той нащадок Людовика Святого та Генриха IV був великий страхополох. Він вийшов з корабля на острові Д'є, але, хоч як просив його ватажок повстанців Шарет, він ні за що не хотів іти далі у Вандею і втік назад в Англію, покинувши на волю Божу нещасних дурнів, що повстали за для нього.

Гош, замиривши Вандею і розпорошивши бунтарів, дозволив мирним селянам знову поставити свої церкви; ватажків Стофле та Шарета йому пощастило взяти в неволю і він розстріляв їх. Тим замиренням Вандеї він дуже прославився.

Після того він так само замирив Бретань; шуанів усіх знищив, а селянам сказав: — Живіть собі мирно, моліться Богу і доводьте до розуму своїх дітей; поки є республіка,—всі люде вільні, крім розбійників, що хочуть без усякої праці все загарбати собі.

Вільша частина народу була в ту пору така знесилена, така нещасна, що не бажала собі нічого, крім спокою. А у Парижі бенкетували, танцювали і веселились на всі способи. Я, звичайно, кажу про Раду П'ятисот, про стару раду та Діректорію, про їх жінок та слуг. Іноді Шовель, читаючи про ті бенкети, похитував головою і говорив:

— Та Діректорія догуляється до лиха; але не можна її одну обвинувачувати в тому. Страждання отчизни були такі великі, народ витратив стільки крові, а ті люде, що

вбилися в силу, були такі безсердечні, що тепер народ утратив надію, нікому не йме віри і нічого не хоче обстоювати. Дай Боже, щоб наші генерали виявили себе щирими патріотами і чесними людьми! Бо хто ж тепер міг би достежити їх зраду, потягнути до суду і покарати? Ляфайєт і Дюмур'є одважились на зраду, знаючи добре, що можуть за неї заплатити своїми головами, а тепер зрадити отчизну можна дуже легко і без усякого страху.

Всі ми, а особливо Сом, дуже зрадили, довідавшись, що генерала Пішегрю скинуто з посади. У Парижі знайшли у Леметра папери, з яких видко було, що він, Тал'єн, Буасі-д'Англя, Камбасерес, Лянжюно, Ізнар і багато інших вели змову з графом Прованським і вже називали його тоді Людовиком XVIII. По правді їх усіх треба було арештувати і судити так само, як робилось давніше; але за Діректорії республіка була така слабка, що на такий правдивий вчинок ніхто не міг одважитись. У Діректорії ставало сили тільки на те, щоб карати тих патріотів, що домагались конституції 1793 р.; на таких патріотів усі завзялися; можна було думати, що вони гірші злочинці за тих зрадників, що хотіли продати отчизну.

Так минула та нещасна зима.

Вороги, що наставились на Альзас та Льоренну, не робили поки що нічого, думаючи, мабуть, що реакція у нашій країні добре і швидко вбивається в силу і

що скоро вони зможуть рушити на Париж без усяких перешкод та боротьби.

Під кінець березоля Сом зовсім одужав від рани, простився з нами і пішов шукати свій баталіон у Рейнську армію, що оце недавно була віддана під команду Моро. Тижнів через шість я одержав листа від Мареско, що був тоді з Лізбетою в 13-й півбригаді, що склалася з 1 та 3 баталіонів охотників приморської армії. Він писав мені з Італії, з міста Чераско у квітні р. 1796.

VIII.

Була весна IV року республіки. Ходили чутки про великі перемоги нашого війська в Італії, але нас найбільше цікавило те, що діялось з нашим військом на Сомбр-мезі, на Рейні та Мозелі. Нам байдуже було до 80-тисячної австрійської армії, що стояла по той бік Альпів, бо ми лехко могли не пустити її у Францію, поставивши в горах 20 тисяч чоловіка, Для нас було досить і того. Австрійці витрачали принаймні третину своєї сили для оборони тої країни. Хотівши напасти їх, ми мусіли-б мати принаймні таку саму силу війська, як вони і для того мусіли-б покинути без оборони Брест та Шербург і всю гряницю по під Піренеями, а тако-ж нашу північну та східну гряницю. Воно-ж так і сталося згодом. Коли-б ми програли хоч одну битву на Рейні, то

пропала-б зовсім наша республіка; тямущі люде добре розуміли це. А проте наші славні перемоги в Італії здивували весь світ.

Особливо ми здивувались, одержавши листа від Мареско. Він, як і всі його земляки, був дуже палкий та загонистий і ні в чому не знав міри та краю. Він починав свій лист закликом Бонапарта:

„Салдати! вас погано годують, ви голі і босі; уряд (правительство) багато винен вам і нічого не може зробити для вас. Я поведу вас у найбагатіші і родючі долини світа; вас чекає там честь, слава і *багатство*; салдати! не вже-ж у вас не стане одваги?“.

Потім той пройдисвіт вихваляв усі їх перемоги: під Монтеното, під Мілезімо, під Дего та Мондові. Я немов бачив його перед собою: розказувати, як усі, він не вмів; весь час він кричав і підстрибував, як було тоді, коли народився Кассій. На вистріли, пожежі та інші лиха він не вважав; йому аби тільки хапати та гарбати чуже добро. Де коли він спинявся, щоб скрикнути: на світі є тільки один генерал—Бонапарт! Всі інші генерали перед ним—сміття: і Клебер, і Марсо, і Гош, і Журдан; всі вони не варті одного його пальця. Після Бонапарта він ще трошечки поважав Массену, Лягарпа, Ожеро та деяких інших з італійської армії.

Потім він починав знову, перемішуючи оповідання про перемоги зо згадками

про свою здобич, про радість Лізбети, про здоров'я Кассія і весь лист засипаний був всякими незнайомими нам словами: Бормідо, Чераско, Чева,—аж в ухах у нас брєніло.

Ніколи не забуду, як мінилося обличчя Шовеля, коли ми читали той лист у нашій бібліотеці. Він стискав уста, здвигав бровами і сердито дивився перед себе. Його цікавили найбільше відозви Наполеона; він перечитував їх по двічі. Коли Мареско писав, що Бонапарт, хоч невеличкий на зріст, а куди—вищий за циба того Клебера, Шовель усміхнувся і тихо промовив:

— Високости душі твій швагер зовсім не розуміє. Душа подекуди зв'язана зо зростом тіла. Я ж бачив того Бонапарта, ми з ним знайомі.

В кінці свого довгого листа Мареско додавав, що з того місця, де стоїть тепер їх баталіон, видно всю Льомбардію з її ріками та річечками, містами та селами, а віддалі, за сотні верстов, підіймаються до неба білі верхи Альпів. І все це, на його думку, належить їм, вони все це заберуть.

Найвища Істота все віддає сміливим. Він намовляв мене вернутися у військо, упевняв, що я тепер пішов-би в-гору по службі, а платні й харчів буде досить у свій час. З кожного слова його тхнула ненаситна жадоба грабіжника.

Лізбета не вмiла читати; мабуть він

прочитав їй того листа, бо в кінці його вона поставила шість хрестів, так ніби хотіла сказати: „все це правда; так і я думаю. Нехай живе війна, здобутки, веселощі. Нам усього треба і ми все здобудемо, а я вернуся, як принцеса (княгиня)“.

Той лист накоїв багато хвилювання людям у нашій окрузі; я дав був його дядькові Жанові прочитати, дядько Жан передав іншим і пішов лист з рук до рук. Прочитавши його, люде говорили:

— Бонапарт — яacobинець; він да-ній приятель Робесп'єра; він розстрілював роялистів у вандем'єрі; напевне він верне нам „права людини“.

І це говорили що дня, на всякі способи.

Після термідора наш старий клуб знов був одкритися і колишні прихильники кардинала Рогана, колишні шпиги, соляні пристави та зборщики десятинного податку видавали з клубу відозви до емігрантів, закликаючи їх платити податки на манастирі, та ще про інші всякі дурниці. Ні одна розумна людина не слухала їх і доводилось їм говорити до самих себе, а це, звичайно, дуже прикро.

Але через скілька днів після листа Мареска, було це, пам'ятаю, у п'ятницю, патріоти посунули гуртом у клуб. Ельоф Коллен сказав велику промову, Жан Леру хотів зробити внесок, щоб послати подя-

ку італійській армії та командирові її, громадянинові Бонапартові.

Втім Шовель узяв шапку і в годині одинадцятій вийшов з дому. Ми не знали, куди він пішов; коли це враз на майдані почувся гомін, я виглянув дверима і побачив, що за Шовелем гналася ціла юрба народу, штовхаючи його і лаючи поганими словами; вони може й побили б його, та він саме у той час убіг у казарми національної гвардії.

Я побіг до нього на поміч; він був блідий, як мрець, і ввесь аж тремтів з гніву; він голосно, прикажуючи, кричав офіцерові:

— Проженіть тих нещасних... тих нікчемних страхунів, що сміливо нападають тільки стару людину, як я! Я віддаюся під вашу оборону!

Скільки салдатів вийшло йому назустріч. Я дуже розсердився, не бачучи коло нього ні дядька Жа́на, ні Рафаеля Манка, ні Ельофа Коллена—нікого, хто міг-би оборонити його. Виявилось, що він тільки що сказав палку промову проти всяких хистких та гнучких патріотів, що завжди стають на боці дужчого, завжди вітають переможця, готові кланятись і Ляфайетові, і Дюмур'є, і Бонапартові в тій надії, що пощастить їм урвати й собі шматок громадського добра... Отже й говорив Шовель проти всіх тих людей, що не мають своєї постійної дум-

ки, а ставлять свою вигоду й користь вище правди і права.

Він гудив і відозву Бонапарта, що так була всім подобалась, і казав, що ватажок розбійників Шіндерганес напевне так само промовляв до своєї ватаги; він також, мабуть, говорив їм: „Ви любите добре вино, гарну одягу, гожих дівчат, ніхто не хоче вірити вам на-борг, гаманець наш порожній; ходім зо мною: я знаю дуже гарний хутір в Альзасі, там люде працювали і збирали гроші літ зо сто, з діда-прадіда. Нападимо їх та ограбуймо! Невже-ж у вас не стане на це одваги?“

Тоді проти Шовеля знялася справжня хуртовина. Товстий Шляхтер, дроворуб з Сен-Віга, вискочив на підмостки, вхопив його за комір і хотів викинути на вулицю; добре, що Шовель сам дужий, він хоч і невеличкого зросту, а рука в його просто залізна; Шляхтерові він не піддався; але, бачивши, що ніхто з друзів не йде йому на підмогу, він зійшов з підмостків увесь обшарпаний. Градом сипались на його лайки та стусани, поки він перейшов майдан. Я добре пам'ятаю, як він, стоячи на верхній ступенці сходів у казармі, распатланий, з закрівавленим обличчям, повернувся і крикнув страшним голосом на жінок, що гналися за ним:

— Почекайте!.. Пождіть!.. Ваші діти заплатять за вас!.. Їх кров знову будуть пити королі!.. Наплачетеся ще й ви, нещасні! Ви будете знов закликати свободу й

рівність... У вас ізнов будуть пани, бо ви на це заслужили,—і тоді ви згадаєте Шовеля!..

— Цить, дурню! Мовчи, Марате!.. кричали йому ті нещасні.

Він увійшов у казарми. У мене серце захололо. Він сів на лавку, витер собі щокку хусткою і попросив води; салдати подали йому кухсьль.

— Іди додому, Мішелю,—сказав він мені. Все це дурниця. Ще не таке побачимо. Маргарита, мабуть, перелякалась. Ті поганці може ще й схочуть побити нам вікна і ограбувати крамницю. Тепер вже така мода повелася і вони на все дивляться, як на здобич,—сказав він і гірко усміхнувся.

Я вже хотів іти, але саме тоді прибігла Маргарита, бліда, з дитиною на руках. У перше з роду я побачив, як вона плакала, бо вона завжди здержувала себе. Шовель також заплакав одну хвилинку.

— Не нас треба жаліти,—сказав він,—а тих нещасних, що змалку звикли хилитись перед насильством.

Потім він передав мені дитину, взяв за руку дочку і ми всі вкупі вийшли на майдан. Нас обступила команда салдатів. А юрба, хвалить Бога, вже розійшлася і не займала нашу домівку.

Дома ми застали тільки одного друга, отця Крістофа; йому, так само, як і Шовелеві, прийшла в голову думка, що нас

може почнуть розбивати і грабувати, і він, зо своєю доброю ломакою в руках, стояв у дверях. Коли ми підійшли, він подав обидві руці Шовелеві і сказав:

— Хочу вас обняти, Шовелю. Дуже мені сподобалося те, що ви говорили. На жаль—я був на другому кінці майдану і ніяк не міг вам допомогти.

— Може воно й краще,—сказав Шовель; бо якби ми змагались, то ті поганці могли-б убити нас. І це ті люде, що двічі вибрали мене за свого заступника,—сказав він, трохи помовчавши.—Я по совісті виконав свій обов'язок. Нехай вони тепер вибірають кого іншого, а я, про-те, буду говорити все, що думаю про Бонапарта, який ні одним словом не згадав у своїх відозвах ні про чесність, ні про свободу та рівність, а говорить тільки про багаті та родючі долини, про славу та про добру здобич.

Шовеля так були потовкли, що він скільки днів пролежав у постелі. Маргарита доглядала його і я раз-у-раз забігав довідатись; а він все жалів народ.

— І подумати тільки, що ті нещасні все-ж таки бажають республіки! Роялисти і багаті буржуа загарбали все у свої руки, позбавили народ усякої участі у порядкуванні державними справами, народ лишився без проводирів і ось тепер він покладає всі свої надії на військо. Місяць тому всі свої надії люде покладали на Журдана, після Журдана на Гоша, після

Гоша на Моро, а тепер ось прийшла черга на Бонапарта.

Потім він почав розказувати про Бонапарта. Р. 1794 він був простим бригадним генералом в Італійській армії; він був невеликого зросту, худорлявий, чорнявий, а очі світлі і обличчя бліде; він був якийсь зовсім особливий, не такий, як усі інші люде. По очах його видко було, як він не любив покорятися иншим; на превелику силу він слухав народніх заступників; єдиний його друг був Робесп'єр молодший; мабуть Бонапарт сподівався через його заприятитись зо старим Робесп'єром. Але після розгрому у Термідорі, він дуже швидко заприятився з Баррасом, катом свого друга.

— Я бачив його, — казав Шовель, — у Парижі, XII вандем'єра, після одставки Ману, що був занадто лагідний для повстанців — буржуа. Баррас закликав його у Тюл'єрі і звелів йому взятися за усмирення бунту. Ця розмова була у великій народній залі Конвента. Бонапарт просив дати йому 20 хвилин, щоб подумати; він став, притулившись до стіни, заклавши руки за спину і схиливши голову; волосся спадало йому на очі. У залі ходили, гомонили і розмовляли народні заступники та сторонні люде, розказуючи один одному новини; я придивлявся до нього, — він не ворушився. Ти не думай, Мішелю, що він обдумував, що робити; ні, те він обдумав там, на місці. Він обмірковував ин-

ше питання: „чи може ця справа бути мені корисна“,—і сам собі відповідав: „це річ дуже гарна“. Тепер іде війна між роялистами та якобинцями; мені байдужі сенько і до тих і до там-тих. За роялистами стоять буржуа, за якобинцями — народ. Паризькі буржуа помиляються, що повстають проти додаткового закону та нових виборів двох третин заступників, а провінція на це пристає. Вони домагаються, щоб більшість послухала їх і схаменулась; коли я піду проти них, то я нічого не втрачу, а ще, навпаки, багато виграю. Я дам зброю якобинцям з передмістя, вони будуть дивитись на мене, як на свого, а в той самий час, розстрілюючи бунтарів, я виконаю волю більшості. Нехай вся слава буде тому дурневі Баррасові, а він за те подбає, щоб мені дали добру посаду і я колись сяду йому на шию“.

— Я цілком певний, Мішелю, що він міркував власне так, більше він не мав про що думати. Ще не минуло двадцяти хвилин, а він уже підійшов до Барраса і рішуче сказав, що пристає. Через годину віддано було вже всі накази. За ніч підвезли гармати і підготували всі відділи війська. Другого дня, у четвертій годині вранці, гармати були вже на позиціях, гноти запалені, о п'ятій годині почалося стріляння, а в дев'ять годин усе було скінчено. Бонапартові зараз дали нагороду: його настановили дивізіонним генералом. Барраса вибрали за члена Діректорії; він оженив

Бонапарта з одною своєю приятельницею, Жозефіною Богарне і настановив його найвищим командиром італійської армії.

Бонапарт дуже хитрий і честолюбний і він одразу не хотів писатися оборонцем нової конституції, що її заведено без волі народа. Інші наші генерали не мають такого нюху, вони хочуть держатись одразу за все і неможна розібрати, хто вони такі, вони тільки роблять те, що їм прикажуть. А цей просто заявив, що він якобинець; він сам зробив з італійцями мир, послав у Париж гроші, короґви, дорогі малюнки.

Я не знаю нікого иншоґо, хто був би страшніший і небезпечніший для нас за нього; коли він і далі скрізь буде перемагати всрогів, увесь народ стане за ним. Буржуа не думають ні за що инше, тільки за себе; вони опиняться геть у хвості революції, замість того, щоб стояти у першій лаві її; вони вкрали у народа право участі у виборах, вони хочуть правити народом, поставивши конституційного короля,—отже й не диво, що народ ставиться до них, як до своїх ворогів.

Народ охотніше буде салдатом Бонапарта, ніж слугою тих хитрих шахраїв, що стараються видерти у народа всі його права одно по одному і думають, що той великий народ наш перевернув мало не всю Європу тільки для того, щоб забезпечити для купки крутіїв всі вигоди й роскоші життя.

Ось у тому й вся сила! Народ мусить вибрати одно: або хитрощі, або силу. Народові докучили вже ті „крутії“. Коли ті панове, що вигадали нову конституцію і забрали власть у свої руки, не зрозуміють своєї помилки і далі будуть крутити свої штуки, тоді річ ясна: аби тільки Бонапарт або який небудь інший генерал обіцяв народові, що він забезпечує за ним усі національні землі, що він хоче настановити знов „права людини“, що він говорить іменем народа,—і всіх тих крутіїв народ змете в одну мить. Проти сили можна поставити тільки правду. Але для того, щоб народ прихилився до правди, а не до сили, треба, щоб ті панове, що тепер орудують державними справами, вернули народові його права. Побачимо, чи стане у них на те розуму?

Так говорив Шовель.

Тепер я мушу признатися в одній помилці, за яку я потім дуже кааявся. Мені було б куди краще промовчати про це, але я повинен говорити правду. Річ ось у-чому: я багато зазнав лиха за дитячих літ,—і з торбами ходив на шляху, і пас товар у дядька Жана,—одно слово бідував тяжко; після того мені дуже лєбо було жити у достатках, як буржуа, а все, що могло похитнути мої справи, дуже дражнило мене. Еге, це правда, хоч і сумно воно.

Весь наш крам на полицках та у скриньках, всі ті гроші—і мідяки, і срібні,

що були у шухлядці,—все це була річ надзвичайно принадна для такого гольтіпаки, як я; ніколи і в думках у мене не було, що доживу до такого добра.

І коли я сидів бувало у вечері у себе за столом, дивився на Маргариту, держав на руках свого маленького Жана-П'єра, що говорив мені „тату“, почував у себе на щоці його м'ягеньке личко,—все це було мені так любо, що й сказати не вмію; я дуже боявся, щоб яка небудь причина не зруйнувала такого гарного життя; і всякий раз, коли Шовель починав нарікати на новий лад, гудити Діректорію, обидві рали, та генералів і упевняв, що треба нової революції для того, щоб усе впорядкувати, мене аж страх брав і злість.

— Я думав собі: він занадто багато хоче! Все йде дуже добре, торгівля шириться, селянам дали де що на їх пай, дали де-що і нам; тепер нехай би все це закріпилось, як слід, а нам чого ж більше бажати? Коли б емігранти, або попи по-пробували скинути наш уряд, ми не допустили б до того і наша республіканська армія оборонила б нас.

На що ж маємо клопотати собі голову зарані?

Ось такі були у мене думки.

Шовель, звичайно, догадувався про це; іноді він починав ляяти всіх людей, котрі мають достаток і ні про що не дбають, крім своїх справ і не думають, що хитри-

ми заходами у них можна все забрати, бо вони не подбали, щоб добре і певно забезпечити себе, тоб-то, не завели справжнього народоправства.

Я розумів, що це він до мене п'є, але нічого не одмовляв на це і завзято думав, що все іде добре.

А тимчасом наше військо скрізь перемагало ворогів. Бонапарт знищив Пьемонтську армію і прогнав генерала Болье, перейшов ріку По, ввійшов у Мілян, розбив Вурмсера під Костіньоле, Роведеро та Бассеано, прогнав і папську армію у Толентіно і примусив здати нам Авіньон, Больонію, Фереру та Анкону. Генерал Журдан та Клебер після перемог під Альтенкірхеном, Кальдіком та Фіюбергом забрали фортецю Кенігштейн і ввійшли у Франкфурт. Моро перейшов Рейн під Страсбургом, взяв місто Кель, виграв баталію при Ренхені, Раштаті та Нересгеймі, прогнав австрійців геть аж до Наверту і ввійшов у Баварію, щоб з'єднатися з Бонапартом у Тіролі. Але саме у той час Ерц-герцог Карл несподівано напав Журдана у Вюрцбурзі, а потуги у нього були великі; тоді Моро надзвичайно зручно і славно відступив через Швабію, де почалося повстання, що-дня відбиваючись од німців і забіраючи у неволю цілі полки; взявши у свої руки проход у Шекельну долину, він дав німцям останню битву під Бібераком і привів своє військо у Гюнінген. Ніколи ні одно військо, здається, не

любило свого генерала так, як наші салдати Моро; то все були старі республіканські салдати, що залюбки йшли босі і пишалися своїм лахміттям. В їх числі був і Сом. Він написав нам коротенького листа і дуже взяв за серце Шовеля:

„Це дуже гарний народ,—казав він між иншим,—їм не треба говорити про багаті та родючі долини, про славу та здобич!“

Шовель дуже сміявся, що Сомові найбільше подобалася люлька, яку курив генерал Моро, пускаючи з неї хмарами дим навіть підчас битви; що завзятіше билися, то завзятіше пахтіла димом та люлька, а коли битва кінчалася, тоді й люлька курилася менше. Ті добрі люде, старі салдати, як маленькі діти, звертають увагу на дрібниці і надають їм иноді великої ваги, а про свої славетні лицарські вчинки навіть не згадують.

IX.

Зіма р. 1796—97 минула досить спокійно.

Журдана, що його німці прогнали під Вюрцбургом, скинуто було з посади. На його місце, в армію Самбрі та Мааса, поставили Берненвіля, вже відомого з Трірського походу р. 1792, коли його взято було у неволю в Ольмюці, після зради Дюмур'є. Він узявся очищати ту армію від злодіїв, вигонив комисарів та підрядчиків, розстрілював грабіжників і у перший раз

настановив офіцерів за скарбників. На лихо салдати та офіцери почали втікати з війська після того: всі офіцери, прихильники Журдана, подались в одставку. Це був клопіт не аби-який.

Австрійці перейшли Рейн у Мангеймі, взяли Гюнсдрюк, що був на скільки годин ходи від нас, а наше військо розбило їх під Крейцнахом. Діялося це у падолисті; після того зроблено було перемирря і обидва війська стали табором на зімвілю між Мангеймом та Дюссельдорфом.

Але в Альзасі ще не було спокою. Моро, перед тим як вертатись назад за Рейн, лишив скільки баталіонів у Келі на правому березі, щоб заховати за собою опорне місце у Німеччині. Були ті баталіони під командою Дезе; ерцгерцог Карл обложив їх усіма своїми потугами; він окопав той клаптик землі аж трьома рядами окопів; зо Страсбурга і навіть од нас день і ніч чуто було гуркіт гармат; австрійців полягло там до тридцяти тисяч; вони взяли також і міст, що веде у Гюнінген. Нарешті, після величезних утрат людьми і грішми, вони раді були випустити всіх оборонців фортеці, з військовою шанобою. Французи вернулися в Альзас, забравши з собою гармати, зброю і всі обози; вони з співами, з веселим сміхом, били у літаври та барабани, потрясаючи своїми пошарпаними корогвами.

Росказували також про те, що Гош із нашими кораблями рушив був до берегів рляндії, але буря порозганяла його кораблі;

потім говорили про поход Бонапарта на Тіроль; ерцгерцог Карл поїхав в Італію, щоб узяти під свою команду австрійську армію і що туди-ж таки рушило двадцять тисяч нашого війська з Рейнської армії під командою Бернадота.

Ці новини дуже цікавили всю нашу округу; тільки Шовель не вважав на них; він став жевавіший тільки тоді, коли почались вибори, щоб обновити третину Ради П'ятисот; він сподівався, що знов почнеться користна робота, коли вибори пройдуть добре.

— Республіка тепер не має чого боятися чужинців,—говорив він; три чверти самовладців знесилені до останку; вони всі раді були-б замиритися з нами, коли-б ми тільки захотіли; але ті умови миру повинні виробити народні заступники, а не роялисти, що готові віддати своїм загрянничним приятелям усе, що ми завоювали. Від тих виборів, що мають бути, залежить і доля нашої революції.

Передвиборчі зібрання тільки-що були почались у Сарбурзі, Друлінгені, Саверні та інших містах і наш бідний старий, вже зовсім сивий, знову взявся до роботи. Що ранку він уставав у п'ять-шість годин; я чув, як він сходив у кухню, відчиняв шафу і різав собі скибу хліба. Потім він ішов у дорогу, гордо піднявши голову; він ішов у гори, за милю або півтори від нас, говорити промови, піддавати охоти патріотам, одкривати людям заміри реакціонерів. Отець

Крістоф і двоє його братів, на щастя, скрізь ходили з ним; як-би не вони, то аристократи напевне десь убили-б його. Дядько Жан, Коллен, Летюм'є і всі наші приятелі часто приходили і говорили мені:

— Бога ради, Мішелю, постарайся хоч ти вдержати його. Скрізь у цілому колишньому Дашебургському графстві перевагу мають аристократи. Ти-ж їх знаєш, дикі вони люде, а він власне туди й ходить, сперечається з колишнім монахом Шльоссером та Грегоріусом, Леонсбергським пустельником. Навіть національні жандарми не сміють заходити у ті нетри, де люде замість відповіді беруться на ножі; його там напевне вб'ють; от побачиш—його колись принесуть звідтіля на ношах.

Я розумів, що вони правду кажуть; одного ранку мені сказали напевне, що роялисти і фанатики *) з гір присягнулись нищити всіх республіканців, які прийдуть у їх округу; тоді я наважився остерегти тестя і попросити його не ходити туди, бо це, однаково, даремна праця.

Він мені наговорив купу прикрих річей про тих людей, що тільки за себе дбають і думають. З гніву в мене аж в очах стемніло; я здержав себе і вийшов; Маргарита побігла за мною; я хотів усе покинути і піти у світ—за очі. Але, коли Шовель пішов, Маргарита вдержала мене своїм пла-

---

*) Такі люде, що якась думка їх зовсім за-сліплює.

чем. Того-ж дня у годині четвертій з полудня пройшла чутка, що у Лютцельбурзі скоїлася велика бійка і є багато вбитих. І хоч я дуже був сердитий на Шовеля, а серце моє перемогло: я відразу з адав, скільки добра він мені зробив, скільки дав добрих порад, і довіряв мені завжди. Я побіг туди бігцем. Коли я прибіг на долину, вже було зовсім звечоріло; у селі на майдані народу було, як комашні, де-не-де світили походні смолоскіпи і світло їх одбивалося у воді річки Порни. Патріоти перемогли, але отець Крістоф, його брат Генріх і багато інших були дуже побиті. Якимсь дивним випадком Шовель щасливо викрутився з біди і тепер він говорив промову серед великого натовпу чоловіків і жінок, що зійшлися сюди з околичних сел. Його гучний голос лунав далеко навколо, покриваючи гомін юрби і шум води, що падала на млинові колеса.

— Громадяне!—кричав він,—нація, то ми! Ми єдині справжні господарі у нашій країні, ми—дроворуби, селяне, робітники, ремесники, ми—народ і державний уряд (правительство) існує для народу, бо народ вибірає його, народ працює, платить і содержать усіх інших. Коли ті нікчемні й нечесні люде, що закликали собі на поміч австрійців, прусаків та англійців і сто раз воювали проти нас у рядах наших ворогів, тепер доб'ються свого і пролізуть у Раду, як наші заступники, значить пропало все, що ми зробили досі. Наші директори, наші

судді, наші чиновники всі зробляться зрадниками, бо зрадники їх настановлять на посади не за тим, щоб вони працювали для нас, а за тим, щоб вони робили проти нас, не для нашого добра, а для того, щоб обкрадати нас, об'їдати, орудувати нами по своїй охоті і повернути нас у неволю. Бережіться того! Бо ті люде, що ви їх виберете за своїх заступників, стануть панами над вами. Нехай-же всякий з вас подумє про свою жінку, про дітей! Вже досить сумно й те, що багато людей з-поміж вас утратили право голоса на виборах, бо не мають досить землі та достатку; а винні в цьому колищні вибори. Ворог наш орудує з-низу, помалу, обережно; будьте-ж обачні і вибірайте тільки добрих людей, які завжди бажали-б робити вам добро.

І багато такого говорив Шовель, а народ слухав і перебивав іноді його мову криками спочуття.

Після нього говорив отець Крістоф і багато інших.

Годин у девять прийшли жандарми і юрба розійшлася спокійно, не змагаючись: чоловіки, жінки й діти розходились помалу одні на Гарєбург, другі на Шевнегоф та Гарберг. Це було одно з останніх великих виборчих зібрань, які довелося мені бачити.

Коли я вертався до дому, мене дигнав Шовель. Він уже забув про нашу суперечку, що була вранці, і весело сказав мені:

— Бачиш, Мішелю, справа лагодиться добре. Колиб-то мої товариші з Конвенту

робили так само, як я, всякий у своїй окрузі, за нами знов стала-б більшість народу. Директорія вже не така дуже погана річ, треба тільки розворушити її, підштовхнути, щоб її боялись так само, як колись боялись Комітету громадської оборони. А це може статись тільки тоді, коли народ на виборах поставиться рішуче на боці республіки. Звідкіля взялися всі ті розрухи, розбої, злочинства, шахрайства, те зневірення та одчай народу і сваволя та нахабність реакціонерів? Все це сталося через невдатні вибори у III му році. Коли народ утрачає право вибирати собі заступників, коли податки мають більше ваги, як люде, і люде здобувають собі право участі у виборах не самі по собі, а відповідно до податків, що платять вони, тоді всякі хитрі шахраї стають на місце народа і обробляють свої нечесні справи; вони продають себе, щоб доскочити доброї посади, грошей, пошани і враз із собою продають отчизну.

А все це наробили нам ті жірондісти, що за ними так плакали де-які, коли їм довелося втікати; вони-ж одного часу хотіли навіть підняти повстання в окрузі Дофіне, а де-які з них, як виявилось потім, були навіть потайними агентами Людовика XVIII. Ті люде хотіли скористуватися з республіки для того, щоб завалити останніх республіканців; вони скористувалися змовою божевільного Бабефа, що хотів поділити землю, і звели зо світу скілька щирих па-

тріотів за те, що вони, ніби то, належали до його партії. А проте вони байдуже ставилися до очевидних змов роялістів: Брот'є, Дюверне, Лявілернуа; вони потурали душогубцям, що робили всякі злочинства у південних округах, дозволяли емігрантам вільно вертатися, а єпископам дозволяли заводити спілки, ніби-то якобинські, за тим, щоб знов обернути народ у неволю і настановити короля. Ті люде не дали змоги Діректорії стати твердими ногами. Та хіба-ж могло бути инакше, коли країною орудували зрадники? Республіканці, хоч-не-хоч, а мусіли покладати свої надії на військо і шукати такого генерала, що міг би схаменути роялістів. Ось у чому нещастя! З першого і до останнього дня ті люде не хотіли відступитися своєї мети: чи то силою, чи хитрощами, чи зрадою—вони вміли доводити до одчаю найодважніших громадян; ті нікчемні люде, у-купі з чужоземними самовладцями - деспотами, раз-у-раз прагнули одного: знову зневолити народ і примусити його працювати на них.

Х.

На протязі березоля і квітня р. 1797 Шовель не пропустив ні одного виборчого зібрання. Але країну нашу турбувала не тільки одна виборча справа. Одночасно з цим Моро лагодився знову перейти Рейн, над армією Самбри-Мааса поставлено було Гоша на місце Бернонвіля, а Бонапарт, пе-

ред тим, як мав знов виступати у поход, видав відозву і її було розліплено скрізь, на дверях клубів та управ.

„Бонапарт, найстарший генерал Італійської армії, до салдатів. Писано у Бассано, 20-го плювіоза V року республіки (10-го березоля року 1797).

Здобуттям Мантуї закінчився похід, що дав вам право на вічну вдячність отчизни. Ви перемогли ворогів у 14 великих битвах і у 70 малих сутичках. Ви взяли у полон більш, як сто тисяч ворогів, забрали в них 500 полевих гармат, дві тисячі менших та 4 великих із фортець. Контрибуція (данина), що взято її було з завойованної країни, годувала, одягала і оплачувала всі потреби нашого війська за весь поход, а поверх того ми послали тридцять мільйонів міністрові скарбу, щоб піддержать нашу державну скарбницю. Ви збагатили парижський музей тисячами творів мистецтва стародавньої й нової Італії, що збирались там на протязі тридцяти віків. Ви завоювали для республіки найкращі країни Європи; ми дали свободу Льомбардській та Ціспаданській республіці і французський прапор у-перше станув на берегах Адріатичького моря у 24-х годинах ходи від стародавньої Македонії. Впав король Сардинський і Неаполітанський, а папа і герцог Пармський вийшли зо спілки наших ворогів і шукали нашої прихильности. Ви вигнали англійців з Ліворно, Генуї та Корсо, але ви ще не скінчили всього. Перед

вами ще велика слава і отчизна покладає на вас найбільші свої надії; і ви, по давньому, виявите себе достойними їх. З великого числа наших ворогів, що об'єднались, щоб задушити республіку при самому її народженні, тепер перед нами лишився ще один імператор; він сам зневажив і закаляв своє високе становище, бо став за наймита у Лондонських купців; його політика, його вчинки цілком залежать від тих непевних і зрадливих мешканців островів: вони не знають лиха й стражданнів війни, стоять собі осторонь і кепкують з нас“.

І далі він казав таке саме, а наприкінці додав, що ця війна має знищити дощенту дім австрійських імператорів; вже на протязі трьох-сот літ він після всякої війни втрачав частину своєї сили. Народ уже давно ремствує на нього, бо він позбавив його людських прав. Незабаром настане час, коли австрійський імператор отверто буде жити з ласки англійців.

Всі бачили ясно, що війна мусить знов початися від Нідерляндів аж до Італії і що-далі ми зайдемо, то більше доведеться воювати. А все-ж таки наше становище тепер було куди-краще; р. 1792—93 вороги були на нашій землі, а тепер ми напали на їх на їхній землі. Для того нам досить було перейти тільки Тірольські гори. Ерцгерцог Карл, найкращий з австрійських генералів, вже стояв там, щоб не пустити Бонапарта перейти.

Команди новобранців проходили через наше місто, прямуючи на підмогу арміям Дельма та Бернадота, що пішли на з'єднання з Італійською армією.

Ті переходи війська піддержували торгівлю подовж всеї нашої гряниці; трудно було завдовольнити ту силу людей, що раз-у-раз ішли через місто, ніби та безконечна річка. Шовель цілком оддався громадським справам, він ходив на всі предвиборчі зібрання; роялисти вважали його за найгіршого свого супротивника і підстерігали його на шляхах. Маргарита жила у повсякчасній трівозі; вона нічого не казала, але я дуже добре бачив це; я розумів це з того, яким голосом вона скрикувала у-вечорі, почувши дзвінок:

-- Це він!.. Ну, прийшов таки!..

Вона бігла йому назустріч з дитиною; він цілував малого і приходив випити з нами шклянку вина і з'їсти скибку хліба. Звичайно він навіть не сідав, а нетерпляче ходив по кімнаті кругом столу, розказуючи нам про свої сутички; це були справжні битви; емігранти, що верталися тепер у великому числі, з'єдналися з конституціоналістами III-го року, з тими найхитрішими людьми, яких ніколи ще не бувало у Франції.

Коли я згадую це і уявляю собі того сміливого старого, що все віддав у жертву свободі, відрікся для себе всіх вигод на світі за-для отчизни, за-для того, щоб під-

держати її на небезпечному шляху, серце моє проймає здивовання й пошана.

Але за тих часів я думав не так. У мені заговорив тоді егоїзм людини, що не мала нічого і враз в її руки прийшла вигідна справа: достаток наш збільшувався і я в сам-перед хотів виконати свій обов'язок що до сім'ї; а сім'я моя тим часом зростала: саме тоді ми сподівалися другої дитини; а тут тим часом намагалися перебити нам торгівлю інші купці, що зовсім були байдужі до політичних справ, аби тільки їх власні справи йшли добре. Все це до-купи взявши, я міркував собі:

— Мій тесть просто божевільна людина!.. Не може ж він сам один перемінити всі державні справи. Хіба ми мало лиха зазнали за тих шість літ? Хто може докоряти нам? Нехай всі інші жертвують собою так, як ми це робили у свій час. Не можна-ж, щоб усі тягарі лежали завжди на одних і тих самих людях..

Оттак думав я. І гнів мене брав на Шовеля за те, що він ішов із крамниці у базарні дні, щоб бігати по всяких зібраннях, гнів брав і за те, що через його промови ми втрачали наших найкращих покупців і нарешті за те, що він не звертав на нашу торгівлю ніякісенької уваги, так ніби її й зовсім не було. Я був певний, що коли-б не було у нас продажу газет і патріотичних книжок, то він напевне пішов-би злов мандрувати по Альзасі та Льоренні з кошиком за плечима.

Але всі старання тої чесної людини і багатьох інших якобинців не здались ні на що. За всі помилки доводиться каятись і платити, особливо за часів революції; скільки людей з тих, що їх звели зо світу, Робесп'єр, Сенжюст та Кутон, за те тільки, що вони здалися їм не зовсім чисті, могли б тепер послужити на користь нам! Та їх уже не було на світі... А шкідливі люде були тут і орудували народом, як хотіли, бо народ був темний, втомлений та безнадійний і покинутий на поталу чорній галічі тих шахраїв та честолюбців.

Вибори V року були ще гірші за вибори III року; народ не мав права виборчого голосу і в обидві Ради через те ввійшло ще 250 роялистів. Приєднавшись до давніх членів, вони зараз таки вибрали Пішегрю за голову Ради П'ятисот і Барбе Мармуа за голову Старшої Ради. Це одно вже ясно показувало, що вони зовсім не дбають про „права людини“; вони вважали, що настав слушний час закликати Людовика XVIII.

Діректорія стояла їм у-поперек, бо вона стояла на місці короля, сина Людовика Св. Нові заступники поклали собі позбутися її і зараз таки взялися до того діла. Ось що встигли вони зробити, почавши з першого Преріаля до 18 Фрюктідора, тоб-то менш, як за чотирі місяці. Поставивши на місце Діrektора Летурнера роялиста Бартелемі, вони скасували закон, що забороняв родичам емігрантів давати громадські посади,

скасували і всі постанови Конвента проти зрадників, що здали Тульон англійцям, дозволили вернутись у Францію священикам, що не присягнули на конституцію; вони докоряли Діректорії, що вона зробила умову з Італією, без ухвали тої умови Радами, а найбільша провина за це впала на Бонапарта; вони потурали розбійникам та грабіжникам у південних та східніх округах і не хотіли ніяк помагати урядові (правительству) у боротьбі з ними; вони хотіли настановити знов католицькі церкви, кажучи, що то є віра великої більшости французів, віра наших батьків, наш єдиний скарб, що тільки вона, ніби-то, може примусити людей забути ті чотири криваві роки,—так ніби-то ті вандейці, ті вірні католики, не перші почали проливати братню кров.

Два, чи три якобинці рішуче поставилися проти них, а парижський народ був такий роздратований, що вони муєли на де-який час одкласти ті свої постанови. Вони обвинувачували Діректорію за всі ті лиха, що терпіла республіка, за те, що видано багато асігнацій, що нема грошей у скарбниці і рішуче одхиляли всі прохання і домагання Діректорії. Вони раз-у-раз кричали, що тільки національна гвардія могла б усе вирятувати, але в національну гвардію могли вступати тільки ті люде, що платять податки; таким чином можна було роздати зброю всій буржуазії, а робочі та селяне лишилися без-

збройні. То була найбільше улюблена думка роялистів. Після того і Людовик XVIII, і принци, і емігранти, і єпископи могли спокійно вернутися і без усякої перешкоди забрати назад свої маєтки, свої привілеї і все, що забрала у них революція.

Щоб одвернути увагу народа від такої мерзоти, їх газети завжде і скрізь кричали про справу Бабефа у вандомському суді,—точнісінько як ті ярмаркові злодюжки: поки один з них показує вам якісь чудацькі штуки, другий тимчасом нишпорить по ваших кишенях.

Але все це не здалося ні-на-що: ні та судова справа, ні звістки з війни не могли відвернути увагу патріотів од заходу реакціонерів. А з Італії тимчасом приходили звістки великої ваги: наше військо перейшло через Тал'яменто, здобуло Градіски; були звістки про битви під Ньюмарком, Кляузенном та Травісою, про здобуття Істрії, Крайни та Карінтії, про повстання у Венеції, як тільки туди вступило наше військо, про мирні умови у Ляобені, про упадок венеційської республіки, яку Бонапарт віддав Австрії, про те, що Гош перейшов Рейн у Нейвіді, про перемогу під Гедесдорфом, про те, що австрійці відступили у Нідду, а Моро перейшов річку під вистрілами ворогів, знов про здобуття фортеці Кель і нарешті про те, що війна спинилася і почалися умови про мир. А проте патріоти ясно бачили, що в обох Радах іде зрада роялистів; буржуазію вони нахи-

ляли на свій бік і видно було, що народів знов доведеться почати боротьбу, щоб визволитися з нової неволі. Ті люде підняли заставки і ввесь намул линув на нас. В Альзасі та Льоренні, як комахні кишіло емігрантів. Три чверті нашого міста записалося, як тоді говорили, до „партії порядку“. У каплиці Бон-фонтен правили молебні за бідних емігрантів, що вернулись; наші колишні попи правили службу у церквах; старі баби від ранку до вечора бігали до старого дяка Жозефа Пті-жан, послухати проповідів колишніх вигнанців. Місцева влада (начальство) знала про це, але нічого не робила. Одно слово: нас знов продали і вернувся давній лад.

Іноді у-вечорі, підводячи наші рахунки, Шовель сумно говорив:

— Як прикро бачити, що якийсь генерал Бонапарт, ще вчора нікому невідомий, наганяє страху народнім заступникам, а ті заступники, що їх вибрано для оборони республіки, своїми власними руками руйнують її. До якого занепаду ми дожили! І народ терпить таке знуцання! Та коли б він тільки дмухнув, то вмить розвіяв би всю ту хмару злодіїв, що обсіла його з від-усіль, силоміць нав'язуючи йому свою опіку.

А потім він додавав:

— Народ наш нагадує мені тепер того негра, що радів і сміявся, дивлячись, як б'ються двоє американців. „Ось так його!—

кричав він.—Добре! Чудово!“ Але тут хтось сказав йому:

— „Ти регочеш, а чи знаєш ти, за що вони б'ються? Вони завелися за те, хто з них накинє тобі аркан на шию і поведе продавати тебе, твою жінку, твоїх дітей; хто з них запряже тебе у роботу, примусить будувати тюрму, щоб зачинити тебе у ній, сипати окопи, щоб розстрілювати тебе на них, щоб здерти з тебе шкуру, коли ти посмієш озватись, або змагатись!“— У негра пропала тоді охота до сміху; ну, а французький народ все-ж-таки сміється; він любить війну і більше ні про-що не дбає..

Всякий раз, коли Шовель говорив такі речі, я думав собі:

— А що ж я тут можу зробити?

Добре, що я заробляю від 20 до 30 ліврів у день, що у льоху в мене є й вино, і горілка, а у крамниці мішки зерна, кави, перцю,—як подумаю про це, то аж голова закрутиться. І тисячі людей міркували собі так само, як і я; багато дрібних буржуа всіма силами намагались розбагатити. Я можу говорити про це, бо нам судилося потім дуже дорого заплатити за свої достатки.

А в тім, у ту пору, в мене знов прокинулась охота до „прав людини“ і я почав розуміти, що Шовель робить добре і каже правду, коли радить нас бути обережними.

У газетах багато писалося за тих часів

про одного штукаря Франконі, що забавляв парижан своїми штуками на конях. Після судової справи Бабефа, походів Наполеона, Гоша та Моро, найбільше говорили про того штукаря. Отже одного разу, у Термідорі, коли був ярмарок у Пфальцбурзі, той самий Франконі, їдучи зо своєю компанією у Шампань та Льоренну, несподівано з'явився у нас. Він спинився серед міста, розп'яв серед майдану велике полотняне шатро, почав проводити коней, трубити у ріжок, бити у турецький барабан і сповіщати народ про початок своєї комедії. Велика сила народу збіглась дивитись на нього. Мені дуже хотілося повести Маргариту подивитись на ту комедію, дарма, що довелося б заплатити 2—3 франки, та, на жаль, нам ніяк неможна було вийти, бо у свято у нашій крамниці було повнісінько народу.

Так би воно було й обійшлося; та понаходило до нас наших баракців і почали вони вихваляти комедію і розказувати, що за гарцьовника у того Франконі служить мій брат Микола. Я був певний, що коли Микола, на лихо, вернеться у Францію, то йому, по законах республіки, неминуче відрубать голову за те, що він зо зброєю передався ворогам; звичайно, я сказав їм, що вони помиляються і що у нас давно вже є свідоцтво про те, що наш бідний Микола вмер. Вони тільки головами похитували. Була година шоста і ми тільки-що завели суперечку про це, коли несподіва-

но у крамницю заходить високий парубок у блакитному жупані зо срібними нашивками, у гарному брилі з пером, зсунувши його на бакир і з золотими шпорами на ногах.

— Ха, ха, ха! Мішелю, то ж я!—скрикнув він. Коли ти не хочеш одвідати мене, то мушу я сам прийти до тебе.

То справді був він, поганець. Всі покупці у крамниці дивились на нього, витріщивши очі. Звичайно, хоч я і боявся за нього, а довелося мені пізнати його і привітати. Ет'єн кинувся йому на шию і обняв. Горілкою тхнуло від його нестерпимо. Шовель виглядав віконечком з бібліотеки. Маргарита тремтіла зо страху, бо знала й вона закони республіки, що до зрадників. Та як-не-як, а треба було прийняти його.

— Ходім,—сказав я,—стараючись затягнути його у бібліотеку.

Він хитався на ногах і кричав:

Еге, еге! Знаєш, я сам запрошуюсь до тебе на вечерю! Є в тебе вино? Є, кажи? Я, знаєш, звик тепер добре попоїсти та випити. Хе, хе, хе!.. А це що таке?.. Бач яка! А вона нічого собі, гарненька, оця мала...

— То моя жінка, Миколо!

— Ага! Маленька Маргарита... Маргарита Шовель... Рознощиця... Знаю, знаю...

Маргарита почервоніла. Всі навколо засміялись. Нарешті він пішов таки у бібліотеку.

— Га! Дідусю Шовель!.. Живете, значить,

тепер у родині... І кошик свій вже покинули?..

— А так, Миколо,—сказав Шовель, нюхаючи табаку і підморгнувши оком,—почали тепер бакалією торгувати. Не всі ж можуть бути капітанами у балагані Франконі.

Я не знав, куди очі подіти з того сорому. Микола, почувши, що його називають капітаном з балагану Франконі, видимо був не дуже радий. Він скося подивився на Шовеля, але не сказав нічого. Я задумав позбутися його і сказав йому на вухо:

— Бога ради, стережися, Миколо. Ціле місто тебе пізнало. Ти ж знаєш закон про емігрантів..

Та він навіть не дав мені договорити. Усівшись на стільці, він витягнув ноги і, задерши голову, крикнув:

— Емігранти! еге, я емігрант! Всі чесні люде виїхали. Лишилося саме сміття... Нехай собі пізнають мене, може воно й краще! Плюю я на всіх тих поганців. У нас є приятелі, високі приятелі; вони закликали нас, вони відчинили нам двері... Бачили ви це?.. То не ваші асігнації... Оце ключ до вашої республіки... Ха, ха, ха!

Він засунув руку в кишеню штанів і почав підкидати в-гору жменю золотих грошей.

Справжнє нещастя тому, хто має брата такого поганця. П'яниця, зрадник, продажна душа, а ще пишається тим!

Нарешті Шовель, бачивши моє заклопотання, сказав:

— Микола прийшов саме у добрий час; ми вип'ємо по шкляночці за славу республіки і розійдемося у добрій приязні. Чи так, Миколо?

Маргарита ще не опам'яталась була від того сорому; вона принесла миску, Ет'єн побіг по вино. Стіл був накритий, треба було тільки поставити ще одну тарілку. Микола згорда оглянув стіл і, не відповідаючи Шовелеві, пробубонів:

— Борщ з капустою... біле вино... Ні, вже краще піду я у „Місто Базель“.

— Він підвівся і враз, повернувшись до мого тестя, сказав:

— Ну, а ти, старий, ти у нас давно на прикметі! Щоб я пив за твою республіку!

І він оглядав Шовеля з голови до ніг і з ніг до голови.

— Я, Микола Баст'єн, салдат мого короля,—щоб я пив за твою республіку!?. Ти гляди, мотузок для тебе вже в нас готовий!

Шовель, не встаючи з місця, дивився на нього з призириливою усмішкою. Але він був старий, слабкий і нічого не міг йому зробити; той, розбійник, міг би задушити його в одну мить. Мене взяв лютий гнів і я міг промовити тільки:

— Годі, Миколо, бережись! То мій батько!..

— Ах ти!—скрикнув він, подивившись на мене через плече.—Мовчав би краще сам!

Хто одружився з дочкою кальвініста-єретика, з тою малою...

Але у тую ж мить я захопив його впоперек тіла, підняв, переніс через крамницю, перекидаючи його головою клунки з цукром і, підійшовши до дверей, шпурнув його на вулицю ступнів з-на десять од порога. На його щастя за тих часів наша вулиця ще не була брукована,—бо мабуть він не встав би вже. Він на всю вулицю почав кричати й клясти; а по-за мною Ет'ен і Маргарита також кричали щосили. На майдані зо всіх вікон повисовувались цікаві. Микола встав—блідий, заскреготав зубами і почав підходити до мене. Я стояв і чекав його. Але, дарма, що він був лютий, як звір, він не наважився близько підійти до мене: він бачив, що я розірвав би його на шматки.

— Ти був салдат,—крикнув він,—то мушиш вийти на поєдинок зо мною. Я буду чекати тебе за арсеналом *).

— Добре, королівський німче,—сказав я,—моя шабля тут, пошукай свідків, а через 20 хвилин я буду на місці. Тобі не пощастить проколоти мене під праву грудь, бо я ті штуки знаю!

Ет'ен приніс мені шапку, умиваючись сльозами, та я одкинув її і зачинив крамницю. Маргарита, бліда і перелякана, говорила:

— Ти не підеш битися з братом!

---

*) Склад зброї військової.

— Хто зневажив мою жінку, той мені не брат; через 20 хвилин справа буде скінчена.

Шовель кричав, що зо зрадником неможна ставати на поєдинок; але я не слухав нікого, зняв зо стіни свою шаблю і пішов просити за свідків Лаврона та Петра Гільдебрандів.

Вечоріло вже. Коли я йшов улицею, то зустрів Шовеля, що поспішав до управи. Трохи згодом я зо своїми свідками прямував до арсеналу; у них також були шаблі про всяк випадок. Та не встигли ми звернути з майдану на Арсенальну вулицю, як почули за собою крик:

— Стій!... Стій!... Держи!...

Повз вартових великим гнідим конем гнався Микола, як скажений; вартові не встигли навіть наставити штики. Тепер вже кричали: „Держи, держи!...“ коло німецької брами. Ми побігли у той бік; національні жандарми з Сарбурга гналися за тим розбійником за пів-гоней. Ми вернулися до дому. Шовель чекав мене коло дверей.

— Я ходив в управу сповістити про того поганця,—сказав він,—і домагався, щоб його було арештовано; та й того вже не треба було: він сам на себе звернув увагу, бо скрізь показував своє золото і за ним уже стежили від Блямона до Сарбурга. Він украв у Франконі найкращого коня і втік. Ідучи майданом, він побачив жандармів і, мабуть, зрозумів, що буде йому лихо. Франконі познайомився з ним тільки у Тульоні; він шпиг і агент роялистів.

Я вислухав це і гнів душив мене лютий; потім ми пішли вечеряти. Маргарита була дуже рада, а Шовель, нюхаючи табаку, говорив:

— Та й щасливий же ти, Мішелю, що такий ти здоровенний та дужий! І добре ж ти вхопив того розбійника та випер його в одну мить як пір'ячко.

І ми всі сміялись.

Та на тому справа не скінчилася. Другого дня, годин у 10 вранці, саме у торгову пору, до нас у крамницю вбігла мати, розлютована, несамовита. Не вважаючи на чужих людей, на дитину, що була на руках у Маргарити, распатлана і простоволоса, вона почала лаяти і клясти мене, вигадуючи нечувані речі: називала мене Каїном, Іудою, Шіндерганесом—розбійником, пророкувала мені, що всіх нас повішають, виметуть геть, як сміття...—всього й не згадаю. Вона нахилилась над прилавком, сварилась на мене кулаками, мало не біла; я дивився на неї спокійно, нічого не казав, але сторонні люде вступилися за мене і говорили їй:

— Та годі-бо!.. Перестаньте!.. Цить-те!.. Це ж сором... він же вам нічого не каже... Добра мати, що й казати!

Та вона ще гірше розпалася і, нарешті, кинулась на тих людей з кулаками. Вони, звичайно, віддячили їй кулаками ж. Я метнувся заступитися за неї, але це розпалило її гнів до краю.

— Геть, Іудо, забирайся!— кричала вона,—

не треба мені тебе! Нехай мене б'ють!..
Іди доказати на мене, так як доказав на
свого брата Миколу.

Голос її лунав на увесь майдан; коло
наших дверей почав збиратися народ і в
тім несподівано справді з'явилися жандар-
ми. Побачивши їх великі шапки і рушни-
ці в руках, мати відразу схаменулась. Я
вийшов попросити жандарського офіцера
не брати ту нещасну, на-пів божевільну
жінку, але він і слухати не хотів; Шовель
ледве встиг вивести її задніми дверима
через кухню на вулицю Капуцинів. Жан-
дарський офіцер конче хотів арештувати
кого-небудь; довелося довго вмовляти їх і
нарешті почастувати всіх вином.

Яке нещастя тому, хто має таку не-
розумну матір! Хоч як умовляй її, що вся-
кий повинен відповідати сам за себе, але
вона охотніше сама піде у тюрму, аби
тільки не бачити, як поведуть туди її ди-
тину, хоч-би вона була зовсім невинна.
Еге, це справжнє нещастя, Ну, та хвалить
Бога, ні жінка моя, ні тесть ніколи потім
не нагадували мені про ту подію. І без
того мені гірко було. Коли нема змоги
перемінити що небудь, то вже краще не
думати про це.

То було у-перше і в-останнє, що мати
моя зайшла до нас. На щастя, мені вже
більше не доведеться розказувати вам про
такі речі.

З того випадку ви можете міркувати,
які заміри були у роялистів. Але їм не

довелося їх здійснити; настала така пора, що й наш верх був.

Зо всіх вчинків Ради П'ятисот і Старшої Ради від самого початку нових виборів, Шовель вважав за добрий тільки один: коли Діректорія висловила догану за те, що війна почалася і мир зробився без згоди народніх заступників. Бонапарта дуже розсердила така догана, бо вона торкалася й його і він написав у Париж, що: „Розбивши до-щенту спільників-ворогів і зробивши з ними мир, він сподівався коли не громадської подяки, то хоч спокою. Свою честь він віддав отчизні, але не може терпіти ганьби, що накликали на його голову агенти, підкуплені Англією; минули вже ті часи, коли нікчемні адвокати та брехуни засуджували на смерть салдатів; він остерігає, що італійська армія і її генерал можуть незабаром прийти аж у самий Париж“. Прочитавши це у газеті „Вартовий“, Шовель підкреслив цю звістку червоним олівцем і послав ту газету скільком патріотам, підписавши під тою звісткою: „Що ви скажете на це?“ Всі давні приятелі зішлися до нас у бібліотеку і почали міркувати про це питання.

— Що краще: чи піти у заслання, у Каенну, коли Рада П'ятисот і її голова Пішегрю закличуть у Францію короля, дворян та єпископів, чи нехай нас рятує від того лиха Бонапарт з його 80 тисячами салдатів?

Трудно було дати відповідь на це.

Шовель сказав, що на його думку лишається тільки один спосіб рятувати республіку: буржуа в обох Радах повинні після такого листа опам'ятатись і робити все по правді, щиро виступаючи проти роялістів; вони повинні звернутись до народу, закликаючи його стати на оборону республіки. Тоді з'являться у народа проводирі і він повстане; Діректорія повинна буде дати справоздання за всі свої вчинки і генерали повинні будуть схаменутись. Але, як що буржуа по давньому будуть намагатись повернути революцію на свою користь, то народові доведеться вибирати: або Людовика XVIII, або генерала-переможця і, звичайно, народ прихилиться на бік того генерала.

Всі присутні пристали на те, що Діректорія у нас нікуди негодяща, що всі Діректорі крадуть та грабують і дбають тільки про свої кишені; а хоч у генералів нема ні совісти, ні чести, а проте вони куди кращі за обидві Ради, де сидять переважно роялисти.

Пізно вже було; вже позачиняли міські брами, коли наші приятелі почали розходитися по домівках. Я був дуже радий, бо весь час, поки вони у нас сиділи, я боявся, що постукають у віконниці і перед нами стане поліцейський комисар Меньоль зо своїми стражниками і крикне:

Іменем закона,—одчиніть!

Але нічого такого не сталося і наші гості спокійно розійшлися о півночі. Дія-

лося це у липні р. 1797. Днів скільки після того ми прочитали у газетах одного ранку, що Гош, генерал армії Самбрі-Маас, прямує на Париж з 27 тисячами війська; уночі з 9 на 10 липня він перейшов Мез'єр і скорою ходою йшов Мерською округою, обминаючи генерала Феріно, що мав зупинити його. З цього приводу роялисти зняли великий репет в обох Радах; газети сповіщали, що вони дуже докоряли Діректорію, кляли армію і генералів, що наважилися підступити до столиці.

Пішегрю зробив внесок, а Рада П'ятисот ухвалила його, що, на підставі § 69 конституції, військо не має права підходити до столиці ближче, як на 6 міл'яметрів *). Діректорія звеліла на протязі 10 днів на визначених місцях, по всіх шляхах, що ведуть у Париж, поставити стовпи з написами:

„Гряниця, що її, на підставі конституції, військо не має права переступати“. Там-таки, на тих самих стовпах, написаний був § 69 конституції і ст. ст. 612, 620, 621, 622 та 639 карного закону, виданого 3 брюмера IV року республіки; всякий начальник, чи генерал, що звелів військові переступити ту гряницю, підлягає судові і карі на підставі ст. 621 карного закону.

Весь той репет з початку дуже залякав Діректорію. Генералові Гошові посла-

---

*) Міл'яметр мало не одна миля.

но було приказ відступити назад—і він послухав.

Але всякий зрозумів, що, зробивши скілька послішних переходів, усякий генерал міг зібрати у свої руки весь уряд (правительство). Така подія не сталася тільки через те, що генерал Гош був дуже чесна людина, а Діректорія не наважилася скінчити своє діло до краю. Але з італійської армії доходили страшні похвалки на роялистів. Особливо визначався Ожеро, той самий, що розбив італійців під Кастільоне. Він був родом з Антуанського передмістя Парижа. Тепер він сміливо говорив, що стоїть на боці Діректорії, але проти обох Рад. Діректорія настановила його за командира 17 військової округи, в якій був і Париж. Тепер всі почали говорити про Ожеро, про його пишну одягу, багато гаптовану золотом, про дорогоцінне каміння на його шапці. Все це він придбав собі в Італії.

Пішегрю, начальник оборони в Раді П'ятисот, був обірванець, коли рівняти його до Ожеро. Де-хто ставив Ожеро вище за Бонапарта.

Я не думаю, щоб Пішегрю надавав великої ваги тим стовпам з написами на шляхах; він краще волів мати під своєю рукою військову силу; то було безпечніше за ті статі 621 та 639.

Карно, член Діректорії, що враз із Бартелемі стояв на ґрунті закону, уперто

підбурював Раду проти 3-х інших Діректорів.

Дуже часто патріоти, що збиралися у нас вечорами, жаліли ту чесну людину, що попала у таку злодійську компанію; хоч-не-хоч, а мусів він з нікчемними людьми ставитися проти інших, ще нікчемніших людей. Краще вже було зріктися такої посади та нечесної роботи.

Так ішли справи у липні та серпні. Того року врожай був добрий; наближалася пора збору винограду і люде сподівалися, що й вино буде добре. Народ помаленьку заспокоювався. Пам'ятаю, що тоді я читав промову Бернадота, що його послав був Бонапарт у Париж, одвезти у Раду П'ятисот останні корогви, здобуті в Італії.

„Найвищі оборонці закону, — казав він, — певні, що всі шанують конституцію і служать отчизні. Викоріняйте зраду і зрадників, на пострах і диво всій Європі; вершіть велике діло мира; весь світ бажає його, ніхто не хоче проливати крові!..“

І той гасконець*), що лиш недавно доручив Діректорії папери, з яких видко було, що роялисти змовляються знищити її, — він упевняв, що армія хоче дати докази свого найбільшого послуху Раді П'ятисот.

Але минуло тільки 5 чи 6 днів, а через Пфальцбург бігли гонці і кричали:

---

*) Люде з округи Гасконь, великі брехуни.

„Слава республіці!“; по дорозі вони роскидали якісь друковані відозви. Всякий перехожий брав собі таку відозву і біг до дому, щоб прочитати. Ельоф прибіг до нас, як божевільний, гукаючи здалеку:

— Їх знищили!.. Республіка перемогла!.. Слава республіці, єдиній і неділимій!..

Він держав в руках відозву і почав читати її своїм гучним голосом у нас у крамниці. Ми всі обступили його і слухали дивуючись. Звичайно, тепер уже не було такого запалу, як I та II р. республіки; ми стільки дива бачили за той час, що вже ніщо не могло нас розворушити; ми тільки дивувались. Маргарита з дитиною на руках поглядала на мене і усміхалась. Шовель слухав уважно і дивився так хитро, наче-б хотів сказати:

— А що? я так і знав! Я ж казав, що переможуть усе салдати.

Ось вона та відозва; я розшукав її серед своїх старих паперів. Я не буду переписувати її тут цілком, бо нудно читати такі довгі відозви. Всі вони пишуться здебільшого на один копил.

„Виконавча Діректорія до громадян Парижа.

18 фрюктідора, V року республіки, єдиної і неділивої. Друга година вранці.

Громадяне!

Роялисти тільки-що лагодились знищити конституцію. Протягом цілого року вони всіма силами старались похитнути підвалини республіки і тепер

уже забрали були стільки сили, що хотіли зовсім знищити її. Велика сила емігрантів,—ліонські душогуби, вандейські розбійники, бачивши прихильність і співчуття до себе з боку роялістів, обступили звідусіль виконавчу Діректорію. Але мудра обачність Діректорії і військових начальників повернула на нівець всі ті злочинні заходи. Діректорія вияснить народові найпевніші докази тих злочинних заходів роялістів. Ви здрігнетесь, громадяне, як почуєте про ту велику небезпеку, яка загрожувала всякому з вас, вашій власности, всім вашим правам і тоді ви зможете збагнути всю безодню лиха і нещастя, що лагодили вам роялісти. Виртувати вас може тільки справжня конституція“.

Ця відозва, вкупі зо всіма іншими паперами, що свідчили про заміри роялістів, була вивішена на дверях клуба, управи, на міських брамах і, з наказу Кристофа Штрейнбренера, її розсилали по всіх селах.

18 фрюктідора роялістів було розбито на довгий час. Другого дня ми довідались, що вони не встигли ще нічого зробити, але їх напали зненацька, довідавшись про всі їх нечесні заміри та заходи. Генерал Ожеро з 12 тисячами війська обступив Тюлері вночі на 17 число; о 3 годині з півночі гарматний вистріл дав знати, що напад починається; сторожа обох Рад, що було її біля тисячі чоловіка, не могла змагатись; інспекторі Рад скликали засідання тої-ж

ночі; багато депутатів і капітана сторожі було арештовано і посажено у тюрму Тамплъ. Послано було команду війська, щоб арештувати Карно та Бартемі у Люксембурзі; знайдено було тільки Бартемі, а Карно встиг сховатись. Вранці, коли члени обох Рад зібрались у Тюл'єрі, всіх зрадників було арештовано; всі інші народні заступники, зібравшись у лікарські школи біля Одеону, сами засудили своїх товаришів, числом 153, на заслання; на таку ж кару засудили редакторів, видавців і співробітників багатьох реакційних газет і всіх тих засуджених негайно вивезено було казенними кораблями у Каенну.

У числі тих засланців були: Буасі-д'Англя, Пішегрю, Барб'є-Марбуа, Обрі і багато інших, що їх знали зарані з тих паперів, що знайдено було у Леметра.

Я дуже зрадив, почувши, що громадянин Карно втік. Що ж до інших, то хоч би я і пожалів їх у перший час, то потім все те, що я побачив з паперів, які були оповіщені пізніше, розвіяло б мій жаль. Саме у той час, коли Бернадот говорив свою знамениту промову в Раді, він дуже добре знав, що багато депутатів-роялістів змовилися продати народню справу; за тим-то він і приїхав з Італії, щоб доручити Директорії певні докази їх змови. Бонапарт, занявши Венецію, звелів у самперед арештувати англійського консула д'-Ангрета, одного з найзавзятіших агентів Людовика XVIII; у того д'-Ангрета знайдено було

папері, писані його власною рукою, де розказувалося, як Монгал'яр підкупив Пішегрю; а той Монгал'яр був другий агент роялистів, людина дуже зручна і хитра, як звичайно й бувають такі агенти. Він розказував, що принц Конде, знаючи, які звязки має у Франції Монгал'яр, виписав його з Базеля, що у Швейцарії, у Мюльгейм у серпні місяці р. 1795, і доручив йому нахилити на свій бік Пішегрю, що стояв тоді з військом в Альткірхені. Це була трудна справа, бо при генералі було чотирі народніх заступника для догляду за ним. А проте Монгал'яр, поклавши собі у кишеню 500 чи 600 золотих червінців, мав надію полагодити цю справу. Він узяв собі на поміч Невшативського друкаря Фош-Бореля, щирого і завзятого прихильника Бурбонів *) та Гурана, що служив у Фрідріха Великого і за гроші міг взятися за всяку справу. Монгал'яр дав їм поради, пашпорти і доручив їм помандрувати у Францію ніби-то за тим, щоб купити деякі національні землі, а вернувшись у Базель, послав їх попробувати щастя і підкупити Пішегрю. Певна річ, що він заздалегідь добре довідався про Пішегрю, який він на вдачу.

Найкраще буде, коли я випишу тут для вас те, що він сам оповідав; роялисти ніколи не сперечалися з приводу того па-

---

*) Бурбонн—рід французьких королів.

перу. Цікаво побачити, що ті зрадники розказують один про одного:

„13 серпня р. 1795,—розказує Монгал'яр,— Фош і Гуран поїхали у військовий обоз, що стояв в Альткірхені; там вони пробули недовго, бо коло генерала весь час були народні заступники, і вони ніяк не могли доступитися до Пішегрю і поговорити з ним. А проте Пішегрю примітив їх, особливо Фоша, помітив також, що та людина завжди старається ставитись йому перед очі і, мабуть, догадався, що той хоче поговорити з ним про якусь справу; от-же Пішегрю, проходячи одного разу коло нього, сказав голосно: „Я незабаром їду у Гюнінген“. Фош зараз-таки поїхав туди. Трохи згодом Пішегрю справді приїхав туди з народніми заступниками. Фош постарався зробити так, що одного разу зустрівся з ним у темних сінях. Пішегрю побачив його, уважно оглянув і, не вважаючи на рясний дощ, що лив тоді, сказав: „Сьогодні я буду обідати у пані Сальомон“. Та пані Сальомон була коханка генерала Пішегрю. Палац її був за-пів мілі від Гюнінгена. Фош зараз поїхав туди і після обіду попросив дозволу поговорити з генералом Пішегрю. Пішегрю прийняв його. Фош сказав йому, що має рукопис Жан-Жака Руссо і хоче присвятити його генералові.

— Добре,—сказав Пішегрю,—але я хотів би попереду прочитати той рукопис, бо у Руссо є такі погляди на свободу, що я ніяк не можу пристати на них і мені було б дуже прикро зв'язати їх з моїм іменем.

— Але мені треба ще поговорити з Вами про иншу справу,—сказав тоді Фош.

— Про яку справу? Від кого?

— Від принца Конде.

— Мовчіть і почекайте мене.

Тоді він повів Фоша в окрему кімнату і там на-одинці каже йому:

— Розкажіть, чого хоче від мене його Високість, принц Конде?

Фош збентежився, не міг знайти зручного слова, щось пробубонів непевне.

— Заспокойтесь,—каже йому Пішегрю,—у мене такі самі погляди, як у його Високости. Чого ж він хоче від мене?

Фош насмілився і каже:

— Його Високість, принц Конде, хоче довіритися Вам і з'єднатися з Вами.

— Все це дурниця,—каже Пішегрю;—таким пустим словам я не надаю ніякої ваги. Ідьте собі назад, добудьте мені докази на папері і привезіть мені їх у мій обоз в Альткірхені через три дні; тоді Ви застанете мене самого у 6 годин надвечір.

Фош зараз поїхав у Базель, з'явив-

ся до мене,—росказує Монгал'яр,—і з великою радістю розказав мені все. Цілу ніч я просидів над листом до генерала Пішегрю. Принц Конде, повномочний і довірений Людовика XVIII, передав мені власноручним листом всі права на умови з генералом Пішегрю. На підставі того доручення я й писав до генерала. Всамперед я старався розпалити в йому почуття гордощів, як то буває у великих людей. Я показав йому, скільки добра він може зробити отчизні і яка подяка буде йому за це від короля, коли він, дбаючи про щастя Франції, знов настановить там королевсьчу владу. Я сказав далі, що Його Величність, король, хоче дати йому посаду маршала Франції і губернатора Альзаса, бо найкраще може правити тою округою той, хто так одважно обороняє її; далі обіцяв йому найвищий орден, палац Шамбор з лісом, 12 гармат, забраних у австрійців, 1 мільйон чистими грішми, 200 тисяч ліврів платні що-року і дворець у Парижі; місто Арбуа, де народився генерал, буде переіменовано на Пішегрю і на 15 літ там будуть скасовані всі податки; після смерти генерала вдові його будуть виплачувати що-річно половину його платні, а 50 тисяч ліврів буде виплачуватися його дітям і нащадкам що-року на вічні часи, скільки проживе його рід.

Такі умови були зроблені генералові Пішегрю іменем короля.

Що ж до його війська, то я предложив йому іменем короля залишити всіх офіцерів в їх чинах, а підняти на вищі чини тих, кого він покаже, а також усіх комендантів, що здадуть свої фортеці; ті міста, що без бою відчинять свої брами, будуть вільні від податків. Людям усякого звання і стану буде дано повну і необмежну амністію *).

Я додав од себе, що принц Конде висловив бажання, щоб він прославив в обозі ім'я короля, здав принцеві місто Гюнінген і, з'єднавши:я з ним, рушив на Париж.

Пішегрю прочитав того листа з великою увагою і сказав Фошеві:

— Все це дуже добре; але хто ж такий той пан Монгал'яр, що має, як знати з його писання, такі важні повномоччя? Я не знаю ні його самого, ні його руки на папері. Чи сам він писав того листа?

— Сам, рукою власною, — відказав Фош.

— Попереду, ніж робити що небудь з мого боку, сказав Пішегрю, — я хотів би, щоб принц Конде, руку якого я знаю добре, власноручно, підписом, під-

---

Простягаться всі провини і подаруються всі карн.

твердив усе те, що написав мені його іменем п. Монгал'яр. Вертайтесь зараз до п. Монгал'яра і нехай він перекаже принцеві Конде мою відповідь.

Фош зараз вернувся до мене, лишивши при Пішегрю Гурана,—роскажує далі Монгал'яр; у Базель він приїхав у 9 годин вечора і розказав мені все, що зробив у тій справі. Я негайно поїхав у Мюльгейм, де стояв табором принц Конде і приїхав туди вже після півночі; принц уже вклався був спати, але я сказав розбудити його; він посадив мене рядочком коло себе на постелі і тут почалася наша нарада. Треба було тільки розказати принцеві, як стоїть справа і попросити його написати до генерала Пішегрю, щоб посвідчити йому правдивість усього того, що було написано від його імени. Ця справа здавалася така проста й нескладна, така необхідна, що ніяких перешкод не повинно було бути, а проте довелося міркувати над нею цілу ніч. Принц, людина надзвичайної одваги, достойний син великого Конде, у всіх звичайних справах був дуже млявий, нерішучий; він слухав усяких нікчемних людей, навіть нечесних, і вони робили з ним, що хотіли“...

Далі Монгал'яр аж на трьох сторінках попереду описує всіх тих нікчемних походників і приятелів принца а далі каже:

„Довелося мені аж дев'ять годин

просидіти на його постелі, щоб на привелику силу намовити його написати до генерала Пішегрю листа з дев'яти рядків. То він не хотів писати його власноручно, то не хотів ставити число й місяць, то знов одмовлявся прикласти до листа свою гербову печатку. Нарешті він згодився на все і написав до Пішегрю листа, що той повинен цілком довіряти всім тим листам, що писав йому граф Монгал'яр од його імені і з його доручення. Коли це було вже зроблено, виникла нова притичина: принц конче хотів, щоб Пішегрю, прочитавши, вернув йому листа назад. Треба було знов доводити йому, що листа власне буде лехче вернути, коли він не буде домагатись його і тільки в таких разі той лист зробить добрий вплив. Нарешті він на превелику силу згодився на все і перестав змагатися.

Вранці я поїхав назад у Базель і поспішив вислати Фоша в Альткірхен до генерала Пішегрю. Генерал розкрив листа, пізнав руку і підпис, прочитав і зараз вернув листа Фошеві, сказавши: „Я бачив підпис і мені цього досить. Слово принца — то такий застав, що повинен завдовольнити всякого француза. Одвезіть йому назад його лист“. Після того почалася розмова про те, чого власне хоче принц. Фош пояснив, що він хоче всамперед, щоб Пішегрю прославив ім'я короля у своїй армії і ви-

ставив білий прапор, а друге—щоб він здав Гюнінген принцеві. Пішегрю відмовився. — „Я нічого не роблю на половину“ — сказав він; я не хочу бути третім після Ляфаета і Дюмур'є; я знаю, які засоби маю у своїх руках: то засоби дуже певні і широкі, а коріняться вони не тільки в моїй армії, але й у Парижі, у Конвенті, в департаментах і в арміях тих генералів, що думають так, як я; я не хочу робити маленькі спроби; треба скінчити цю справу раз на все. Франція не може існувати, як республіка, їй треба короля і той король буде Людовик XVIII. Але можна почати контрреволюцію *) тільки тоді, коли можна робити діло швидко і напевне. Така моя звичка. Заміри принца не здадуться ні на що: його вигнали б з Гюнінгена у чотирі дні, а зо мною покінчили б у два тижні. У моїй армії є сміливі люде, є й нікчемні поганці; треба їх одділити одного від другого і рішучим чином підштовхнути сміливих, так, щоб вони бачили своє щастя й рятунок там, де їм пощастить. А для того я мушу перейти Рейн там, де мені буде показано і в той день і годину, коли буде назначено, і війська я візьму з собою стільки, скільки треба буде. Перед тим переходом я розміщу по

---

*) Насильна переміна нового ладу, щоб вернути давній лад.

фортецях тих офіцерів, що думають так, так, як я. Непевних людей я поставлю в такі місця, що вони не зможуть шкодити нам і не зможуть з'єднатись один з одним. Як тільки все це буде готове і я перейду на той бік Рейну, я зараз оголошу в армії короля і виставлю білий прапор; військо принца Конде і армія австрійського імператора з'єднаються з нами; я знов перейду Рейн і вийду у Францію; фортеці передадуться нам і їх займе військо австрійського імператора від імени французького короля.

Вкупі з військом принца Конде я попрямую на Париж і ми прийдемо туди через два тижні. Але ви повинні знати, що у французького салдата слово „король“ не легко сходить з язика. Для того, щоб він закричав: „слава королеві!“ треба промочити йому горло і всунути золотого червінця в руку. У перший час він не повинен терпіти ніякої нужди. Принаймні на перших 4—5 переходів по французькій землі армія повинна одержувати добру платню. Тепер ідіть, передайте принцеві ось оце, що я написав рукою власною і привезіть мені його відповідь“.

Ну, та вже може годі розказувати про того зрадника. Мій бідний старий товариш Сом з цілою нашою батареєю, як бачите, попав у число тих, яких Пішегрю називав нікчемними поганцями; їх власне він і на-

думав розмістити так, щоб не дати їм змоги об'єднатись. А десять тисяч чоловіка полягло при тому переході!.. Уявляю собі, як люто дядько Сом скреготав зубами, коли читав пояснення оттої зради! Я немов бачив його перед собою з тим папером у руках і аж холод мене проймав. Він, бідолаха, мабуть і раніше догадувався про ту зраду, ще тоді, як упав з тяжкою раною у стегні і бачив, як круг його падали товариші, а відступати було нікуди; але тоді то були тільки підозріння, а тепер уже була певність.

У нашій країні, де полягло так багато народу, всі здригнулися з обурення і гніву, читаючи це, і всі казали, що для таких злочинців і зрадників мало заслання. З Італії прислали не тільки ці папері. В інших, що були надруковані з наказу Діректорії, описана була змова Дюверне, Брот'є та Лявілернуа.

Признання Дюверне і ті листи, що їх знайдено було в екіпажі австрійського генерала Клінгена при останньому переході через Рейн, надруковані і розіслані скрізь тисячами примірників, показали нам, що змова роялістів обхопила всю Францію, а осередок найважливіших зрадників був у законодавчих зібраннях.

Всі тоді говорили, що Баррас, Ревбель та Ляревел'єр вирятували республіку. І на жаль усі вважали тоді за цілком справедливу річ заслання, повернення давніх законів проти неприсяжних попів на емігран-

тів, заборону їх родичам займати урядові та громадські посади, обмеження свободи друку та організації національної гвардії. Хвалили навіть одставку Моро за те, що він послав папері Клінгена у Діректорію тільки 22 фрюктідора; думали, що він навмисне чекав, чим скінчиться битва, щоб стати на бік переможця. Гош прийняв од його командування і став тепер найстаршим над обома рейнськими арміями.

Почавши з 9 термідора роялисти тільки те й робили, що засилали у Кайенну без ліку монтан'ярів і патріотів; а тепер вони скрізь кричали і нарікали, що їх приятелі терплять тяжке лихо у засланні; вони впевняли, що там, у Кайенні—голод, нестерпима спека і всякі хвороби. Правда, все це дуже страшна річ, але не треба ніколи думати, що ми зроблені не з такого тіста, як інші люде, а з якогось кращого; треба пам'ятати, що Найвищий Суддя сотворив мух та комарів, що однаковісінько кусають і роялистів, і республіканців.

Як-би вони були скасували заслання, коли сила і влада була в їх руках, то їх самих не засилали б у Кайенну, а вислали б по-за межі Франції, або засадили б у тюрми. Доводиться завжди згадувати премудрі слова: „Не роби другому того, чого собі не бажаєш“.

Одначе вернімось до 18-го фрюктідора. Замість двох членів Діректорії—Карно та Бартелемі було поставлено двоє нових: Мерлен з Дуе та Франсуа з Невшато.

Якобинці думали, що тепер їх верх став, але незабаром між ними та конституціоналістами почалася боротьба у клубах. Ті конституціоналісти, що називали себе республіканцями, обстоювали конституцію III року і нічого іншого не бажали. Це були такі люде, що дбали тільки про своє добро і вигоди, і Діректорія всіма силами піддержувала їх; бо як-би скасовано було конституцію III року, то й сама Діректорія була б скасована.

Справжні республіканці після того з недовір'ям ставилися до Діректорії, дарма, що вона так багато постаралась, щоб знищити роялістів, дарма, що воєнні комісії розстрілювали тих емігрантів, що не встигли втекти і вигонили тих попів, що не присягнули на конституцію. Ходила чутка, що Діректорія хотіла розпустити обидві Ради аж доти, доки не скінчиться війна, а до тої пори держати владу у своїх руках. Голосно говорити про це боялись, бо Діректорія арештовувала людей навіть у далеких закутках; навіть сам Шовель оберігався; він усе читав, але сидів тихо. Я вже думав, що він зовсім схаменувся і був дуже радий. Але я дуже помилявся. Шовель ненавидів Діректорію гірше за всі інші правительства; ненавидів він її за те, що вона забрала собі право настановляти і скидати суддів, мерів *) та чиновників у тих 53 округах, з яких частину депутатів

---

*) Мер—голова міста.

було заслано, а також узяла собі право закривати газети і клуби, не дозволяти організацію національної гвардії і заводити надзвичайний та осадний стан*). Одного вечора він скрикнув, звернувшись до мене:

— Що з нами сталося при такому уряді (правительстві)! Що лишилося народові? Коли б навіть усі п'ять Діректорів були Дантони, коли б у них був і розум, і сміливість, і патріотизм,—яких тепер у них нема,—то й тоді я вважав би такий уряд за велике лихо для народу. Це ж справжні деспоти (самовладці!) Ми визволимся від них тільки тому, що вони дурні і боязкі. Але як тільки який небудь генерал вижене їх усіх за двері і спокійно сяде сам на їх місце, то ми всі повернемося у неволю. Навіть і тепер ми мусимо мовчати, бо ті „громадяне“ можуть в одну мить вхопити нас, засудити і заслати до віку. Де ж певність наших прав? Я їх не бачу. Всю силу і владу забрала Діректорія, і обидві Ради можуть висловлювати тільки бажання, як то робили за Людовика XVI провінціальні зі'рання.

Найгірше дразнило Шовеля те, що Діректорія дуже боялась генерала Бонапарта. Вона не насмілювалась прийняти його одставку і дозволяла йому по його охоті нищити, з'єднувати і роз'єднувати всякі дрібні республіки, замість того, щоб викликати

---

*) Коли в якій небудь окрузі на час настає генерал-губернатор, що має право одмінити закони і сам видає свої закони.

його у Паріж, щоб дав свої пояснення. Газети знов широко заговорили про Бонапарта: „Відозва генерала Бонапарта, командуючого італійською армією, до громадян 8-ї воєнної округи“ — „Бонапарт у генеральній квартирі у Пасеріано“, — „Жозеф Бонапарт, міністр французької республіки у папи римського“. — „Генерал Бонапарт визначає межі цизальпінської республіки“. — „Генерал Бонапарт зробив те, генерал Бонапарт зробив це“.

Виходило так, ніби той Бонапарт був — уся Франція. Вмер Гош, на його місце настановлено було Ожеро; порвалася згода з Англією, бо вона хотіла забрати собі наші колонії; всі клопоти Діректорії, всі суперечки обох Рад, — все це ніби були речі меншої ваги; а газети писали тільки про Бонапарта!

Той генерал, мабуть, добре знав звичаї наших газет. Одним своїм італійським походом він наробив більше гомону за всіх інших наших генералів, укупі взятих, зо всіма їх війнами: і Північною, і Південною, і Німецькою і Шампанською, і Вандейською, і Голандською, від самого початку революції. Всі газети тільки й писали, що про той мир, що мав зробити незабаром генерал Бонапарт, про маркіза Галльо, про Людовика Кобленцького, графа святої римської імперії та про інших людей, яким доручено було вести умови з Бонапартом.

Звичайно, після стількох війн, після всіх тих злиднів та страждань всі дуже бажали

миру; селяне, робітники, буржуа—всі хотіли пожити спокійно зо своїми жінками та дітьми, знову стати до своєї мирної роботи—сіяти, жати, торгувати, не думаючи про австрійців, вандейців, англійців, та еспанців. Як почитати було тодішні газети, то виходило так, ніби тільки той Бонапарт натхнув людям те бажання миру й спокою, хоча справді не так воно було: коли б того Бонапарта й на світі не було, то народ однаково бажав би миру. І ми добились би миру, бо ми більше били, палили і руйнували інші народи, ніж вони нас і всім воно досить уже набридло й надокучило. Коли б народи могли робити мир, не вважаючи на королів, царів та членів Діректорії, то війни й зовсім не було б.

Нарешті зроблена була та знаменита мирна умова нашої республіки з імператором австрійським, королем Угорщини та Богемії. Щоб лишити за нами лівий берег Рейну, який ми завоювали ще без Бонапарта і держали досі у своїх руках, генерал Бонапарт віддав Його Величності імператорові австрійському, королеві Угорщини та Богемії у вічну власність Істрію, Далмацію, Фіуме, віддав острови на Адріатицькому морі, що належали раніше до Венеції, віддав і місто Венецію з округою — одно слово—всю Венеційську республіку, що ніколи не була нашою. Не було за що так дуже вихваляти ту умову, бо Австрія на ній дуже добре заробила; вона напевне пристала б на такі добрі умови навіть і

тоді, коли б ми й не побили б її стільки разів і коли б навіть зовсім не було Італійської війни.

А люде вихваляли Бонапарта Бог знає за що!

Король Угорщини й Богемії віддав нам Іонійські острови,—але ж вони й раніше були наші.

Мабуть тоді люде були дурніші за найпростішого селянина; бо хто ж би у нас назвав розумним того, хто витратився і винищився на судову позву, а потім помирився би; адвокати заробляють добре з дурнів, а генерали здобувають собі слави з дурними народами. А з тої ж мирної умови, написаної у Камно-Формію, і почалася слава Бонапартова.

Оце все, що я вам тепер розказав, розуміли добре всі тямущі люде і говорили про це проміж себе; але народ, той народ, що нічого не тямить і не знає,—радів надзвичайно і за той мир прославляв Бонапарта; народ забув, скільки разів ми били німців за тих чотирі роки: Бонапарт зробив усел.. Точнісенько так само буває, коли важать що небудь на базарі на терезах: накладуть двадцять мішків, а терези й не рушаються. а як покладуть зверху двадцять перший мішок, терези й спустились; а хіба ж то той один мішок зробив всю справу? Нерозумні люде думають, що все що було попереду, нічого не значить, а вся сила в останньому мішку. Оттак са-

мо і з генералами. А все воно через ту темноту народню.

А тепер ви побачите, до чого все це довело; це тільки початок, а кінець ще буде.

У газетах раз-у-раз писали оттакі статті:

„Мілян, 26 брюмера. Генерал Бонапарт учора виїхав з Міляну, щоб зайняти місце голови французького посольства на конгресі у Раштаті“.

„Мантуя, 6-го падолиста. Генерал Бонапарт спинився, проїзжаючи через це місто. Годиться розказати, як його тут зустрічали.

Для спочинку йому приготували палац колишніх великих герцогів. Міська управа, у парадній одежі, прийшла вітати його“.

Або ще:

„Подорож генерала Бонапарта вважається за велику подію для тої країни. Народ там жив під повсякчасним страхом, що нападуть його вороги. Бонапарт заспокоїв людей і прихильно прийняв Бернську депутацію, що прийшла вітати його“.

„Бонапарт приїхав у Женеву 21-го і обідав у французького посла. Його вже скільки днів виглядали люде на всіх дорогах. Нарешті гонці сповістили, що він їде“.

„Сьогодні вранці коло Авенша у ридвані (кареті?) генерала Бонапарта зломалося колесо; він вийшов і ми всі

бачили, як він зо скількома офіцерами та командою драгунів ішов пішки. Він спинився коло костопальні. Один простий селянин, здоровенний і високий, дивуючись, приглядався до генерала.— „Такий великий чоловік і такого маленького зросту“!—скрикнув він.— „Такий самий невеличкий був і Олександр“,—сказав я, а ад'ютант усміхнувся. — Так само щиро шанували Бонапарта по всій Швейцарії. У Льозанні з приводу його приїзду була ілюмінація“.

„2-го фрімера Бонапарт обідав у маленькому містечку Роль. Гарматними вистрілами було сповіщено, що він приїхав у Базель. У фортеці Гюнінген та в інших околичних також палили з гармат“ і т. д., і т. д.

У Парижі у Раді П'ятисот прихильники Бонапарта аж надсідались, вихваляючи його.— „Нарешті ми дочекалися миру, якого так довго бажали, миру певного і почесного. Він одкриє джерела добробуту народнього, він напоїть живим соком дерево свободи і воно знов дасть солодкі овочі; він загоїть рани, що наробили отчизні ті повсякчасні війни; нарешті ми будемо мати змогу полехчити дягарі нещасного народу, піддержати ремесла й мистецтва, оживити торгівлю!“

Що ж маю я ще сказати? Вони всі падали до ніг того салдата, а він наступав їм на спину так гордо, ніби робив їм з того велику честь. Аж трудно віри йняти, як

низько можуть впасти і падлючитись люде; і не диво, що такі герої-лицарі, як Бонапарт, починають нарешті дивитись на людей, як на товарину, що її можна різати на свою потребу; ті люде самі в тому винні; бо хто сам себе не шанує, той не варт нічого, крім призирства.

Нарешті, мабуть, уся та честь і пошана, що Шовель називав нікчемною комедією, надокучили й самому Бонапартові. У той час, коли скрізь по Альзасі ставили тріумфальні арки і зо всіх околичних сел збігався народ з ялиновими та сосновими гилками в руках, — бо иншої зелені у ту пору, у Пилипівку, не було,—саме тоді ми прочитали в газетах, що Бонапарт проїхав назад правим берегом Рейну; у Базелі він зустрівся зо своїм дідом по матері Жаршем, обняв його у великій залі, де союзна рада шанувала його пишним обідом і зараз поїхав далі, а гарматні вистріли в його честь гули по всіх окопах і фортецях. Тепер він повинен був бути вже в Раштаті, у великому герцогстві Баденському, де збиралася нарада про загальний мир. У Пфальцбурзі також були поставили тріумфальні ворота; звідусіль зібралися люде, але їм не довелося бачити Бонапарта і вони, по болоті та під дощем, розходились по домівках.

Дядько Жан, мій батько і Летюм'є добре промокли і прийшли обсушитись до нас у бібліотеку. Вони не насмілювались ремствувати. Дядько Жан говорив, що після

підписання мирної умови Бонапарт напевне пройде через наше місто і тріумфальна брама може ще пригодиться тоді.

Маргарита принесла вина, шклянки, яблук та оріхів і поставила це все на стіл. Поки вони грілися, лускаючи оріхи, прийшло ще скільки патріотів: Ельоф Кюллен, Рафаель Манк, Денис Тевено; всі вони були дуже розчаровані, а найбільше Ельоф, бо він приготував був гарну промову до громадянина Бонапарта. Шовель сидів коло груби, схиливши голову. Втім він почав реготати так, що ми всі аж здивувались.

— Чого ви смієтесь, Шовелю? — спитав дядько Жан.

— Я уявляю собі, як тепер громадянин Бонапарт їде у посольській кареті у Раштат, розлігся на оксамитах та саетах і міркує собі:

„Справа лагодиться добре!.. І роялисти, і якобинці, і конституціоналісти, уся та зґрая дурнів, що слухається двох-трьох хитрих пройдисвітів, — всі вони тепер у моїх руках. А хто ж подумав би, три роки тому, коли я від ранку до вечора стовпом стояв коло дверей народнього заступника Августа-Жозефа Робесп'єра і обстоював „права людини“, — що справа так вигідно повернеться для мене? Ще торік громадянин Бонапарт мусів гнути спину, щоб допроситися прийому у громадянина Барраса і член Діректорії приймав

Його ласкаво або сердито, відповідно до того, як йому смачно обідалося. Челядь підморгувала і усміхалась у мене за спиною і говорила проміж себе: „Бач, а цей знов приплентався!“, а я говорив сам собі: „Терпи, Бонапарте, хили спину перед сильними і вельможними, перед панами цеї челяді, корись, сховавши свої гордоці,—ти йдеш певним шляхом до щастя і слави!“ І ось тепер я їду у Раштат, передо мною чвалають верховці, а газети розносять і вихваляють мої перемоги по всьому світі. Якобинці, конституціоналісти, роялісти—всі вихваляють мене; одні сподіваються, що я верну їм їх свободу, другі—що я знов настановлю короля, треті—що я зміцню конституцію!“.

І Шовель ще голосніше зареготав. Ельоф Коллен почав кричати, що Бонапарт є справжній якобинець, що всі його відозви до війська і народу підтвержують це і що не можна обвинувачувати людину, не маючи ніяких доказів. У Шовеля в очах блиснуло недобре світло і він почав говорити знов:

— Ось вам за доказ нахабство цеї людини, що попереду була така смирна і покірна: Після своїх італійських перемог,—а всяку найменшу сутичку він описував як велику битву,—він не переставав кричати скрізь і вихвалити себе, а як хто робив йому хоч найменшу увагу чи догану, він зараз подавався в одставку для того, щоб

Його упрошали лишитись, і таким чином затуляв рот своїм супротивникам, страхаючи їх навіть у Парижі; собі одному він присвоював усі успіхи і користувався тим, що члени Директорії нікчемні, продажні і полохливі люде. І нарешті — це ж річ нечувана, — він їх просто підкупив грішми. Він присилає мільйони, які добув то тут, то там! Чи бувало коли небудь досі, щоб наша республіка ганьбила себе таким способом? Хіба не ми відрубали голову Кюстинові за те, що він ограбував Пфальц? Хіба ми воюємо для того, щоб забирати в інших народів гроші, майно і все, що їм любо і дорого, як згадка про минулу силу і свободу? Яких же вам ще треба доказів, коли вчинки того генерала кричать самі за себе? Хто, крім його, одважився б оддати на поталу і грабіж своїм салдатам цілі міста, як він зробив це у Павії та Вероні? Це ж віковічна ганьба і сором для Франції! А ті салдати, як вернуться вони додому, хіба шануватимуть вони сем'ю, окрему особу і власність, коли з самого початку вони чули слова свого генерала: „Я поведу вас у найбагатіші й родючі долини в світі; там вас жде честь і слава, і багатство!“ — Ні, з перших часів наша республіка не такою показувала себе іншим народам; вона намагалась дати їм людські права, а не грабувати їх добро. Наша війна в Італії була розбійницька; і з болем у серці я предбачаю, що італійські грабіжники, вкупі зо своїм проводи-

рем, дуже скоро покажуть і нам, чого вони там навчилися: покажуть своє призи́рство до людей. Юрба, що падає ниць до ніг того лицаря, відіймає у нього останню пошану до народу. Коли буде витрачено італійські мільйони, нам треба буде ще-тай ще. Ми вже не захочемо тоді добувати їх з праці та ошадности, а скортить добути їх знов грабіжницькою війною. І тоді Бонапарт почне панувати: він купить нас за ті скарби, що награбує в Європі і ми продамо йому і душу нашу, і тіло. А хто зможе тоді спинити це?

Гнівний голос Шовеля лунав, як труба. У крамниці люде почали прислухатися до його мови, бо мабуть її чутно було й на вулиці. За тих часів гудити Бонапарта було вже небезпечно; наша полохлива Директорія корилась йому, вона не мала сили відмовити йому і могла звеліти арештувати всяко́ о з нас. Патріоти, що були зібрані до нас, розходились по домівках один за другим; останні, що лишилися, зраділи, побачивши, що подають вечерю.

— Ну, їжте на здоров'я,—сказав дядько Жан,—а мені ніколи: вже не рано, мене ждуть у Бараках.

І вони пішли.

— Що-ж, сідаймо до столу,—сказав понуро Шовель.

Того вечора ми вже не говорили ні слова про політику; але я пам'ятав усе добре: видко було, що Шовель добре знав Бонапарта і заздальгідь придивився до

нього; і те, що сталося далі, показало всім, що Шовель не помилився.

ХІ.

Через скілька днів ми довідались, що Бонапарт виїхав з Раштату, де уповажнені на конгресі не могли прийти ні до якої згоди, і що він уже у Парижі. У всіх газетах на першій сторінці стояло:

„Французька республіка, 16 фрімера.

Генерал Бонапарт приїхав учора у Париж у п'ятій годині з полудня. Директорія прийме його у почесній аудієнції у Люксембурзькому палаці, де ідуть тепер приготування до того прийому. Обід буде подано на 80 осіб“... і т. д.

Потім на другий день:

„Генерал зупинився і живе в домі своєї дружини на вулиці Шантерен, на Шоссе-д'Антен. Це невеличка, проста дівка, без усякої ознаки роскоши“.

А далі знов:

„Управа Сенської округи висловила бажання привітати генерала Бонапарта. Генерал Бонапарт сам пішов в Управу з генералом Берт'є. Колишній член Конвента Мат'є привітав його промовою; генерал одповів просто, але з повагою.

Касаційний суд послав депутацію зо скількох своїх членів, щоб привітати Бонапарта; він дуже прихильно прийняв депутатів.

Окружний морський суддя прийшов до генерала Бонапарта висловити йому свою пошану. Генерал оддав йому візиту.

Бонапарт не часто виїздить із дому і не инакше, як простою каретою, парою коней“.

І так далі, без краю. Розказували, що Бонапарт обідав у Франсуа Невшата, що він дивував усіх своїми розмовами про математику з Лягрянжем і Ляплясом, про метафізику з Сіесом, про поезію з Шен'є, про політику з Галюа, про закони та карне право з Дону; виявилось, що у всіх тих річах він знав більше за тих людей, у-купі взятих.

Другого дня Бонапарт оддав візиту касаційному судові. Він приїхав туди в 11 годині, тільки з одним ад'ютантом. Всі судді зібрались до одного, у парадних судових одежах, і вітали його у залі нарад. Виявилось, що він і закони знає краще за них усіх.

Після того газети описували почесний прийом у Люксембурзі. Гарматними вистрілами оповіщено було про початок тої церемонії. На почесну зустріч вийшли і проводили його до палацу поліцейські комисари, мирові судді і чиновники з дванадцяти міських управ та старшини з околичних округ і велика сила інших урядових осіб; далі за ним ішли комисари скарбниці та контрольної палати, члени комерційного, цивільного та карного суду, чле-

ни академії наук, офіцери генерального обозу і вже не знаю, хто ще. Музика грала революційні пісні.

Потім розказували газети, як та процесія йшла, якими вулицями, як на площі правили молебень, а коло вівтаря стояли корогви та прапори, здобуті у ворогів; як народ кричав радісно; списано було й промову міністра закордонних справ Талейрана Перігора, колишнього єпископа Отенського і члена Установчих Зборів, того самого, що скільки літ перед тим правив службу Божу на Марсовому полі і наперекір папі настановляв єпископів з тих священників, що присягнули на конституцію; хитрий то був чоловік! Потім була промова Барраса, що згадував і про Котона, і про Сократа, і про інших патріотів з давніх часів, що служили за взірець йому, Бонапартові; далі була відповідь Бонапарта, військові пісні і т. и., і т. и.

Бідна Майнцьська армія! Бідні генерали армій: Північної, Самбрі-Мааської, Рейн-Мозельської, Піринеїської, Вандейської і всі інші! Як багато походів одбули ви, скільки битв видержали ви на протязі 1792,—93,—94 та 95 років, при умовах куди-тяжчих та гірших за той італійський поход! А проте власне ви,—ба ні,—всі ми, ми могли хвалитись тим, що двадцять разів рятували отчизну, рятували її, перетерпівши найгірші страждання, не одержуючи платні, босі, без хліба... А проте ні один із нас, ні один із наших сміливих

та чесних генералів не дослужився й тисячної часті тої пошани, яку складали Бонапартіві. Вся країна вихваляла ту людину, хилилась перед нею. Еге, не досить буває чесно відбути свій обов'язок,—цього ще мало; треба вміти кричати і примусити сотні газет кричати: „Я зробив ось-що! Я зробив ось оце! Ось який я лицарь! Я посилаю корогви, мільйони грошей, дорогі малюнки!“—А до того ще треба посилати довгі списки всього, що посилається, всіх гармат та інших здобутків; треба раз-у-раз говорити салдатам: „Ви найперші салдати у світі!“ Тоді всякий мимохіть подумає:—„А він і справді найперший генерал!“

Боже мій! Яка це бридка комедія! Всі ті барабани, труби, золоті нашивки, пишні пера на шапках,—все це дуже гарно і на такі дурниці дуже легко піймати французів.

І правду казав, бувало, Шовель, читаючи про все це:

— Бідний, бідний наш народ! Зо всіх народів у світі він найсміливіший, найбільше любить правду і свободу, але, коли перед ним виставляють таку комедію, йому паморочиться голова і він не бачить, куди його ведуть. Понурий Робесп'єр, з його величними промовами про чесність та добродійність і ось оцей, з його славою,—то два найбільших актьори-комедіянти, яких я бачив з-роду на світі. Дай Боже, щоб не довелось нам дуже дорого заплатити за цю комедію!

Шовель сподівався, що Клебер, Ожеро,

Бернадот та Журдан вирятують республіку. Смерть Гоша дуже засмутила його і він часто повторяв великі й мудрі слова того генерала, що покорив Вандею, до салдатів: — „Друзі мої! Ви ще не повинні випускати з рук ту грізну зброю, з якою ви одержали стільки перемог. Хитрі вороги хочуть вернути Францію у неволю, від якої ви її визволили. Вони пускаються на всякі хитрощі, підкупи, користуються нашим грошовим безладдям, зневажають республіку і тих людей, що служать щиро отчизні,— ось якими засобами вони хочуть вернути давній лад. А ми поставимо проти тих засобів чесність, одвагу, безкорисність, любов до правди і свободи—і такими засобами переможемо їх!“

Еге, може й перемогли б їх. Та тепер Гош лежить у могилі поряд зо своїм другом Марсо у маленькій фортеці коло Кобленца; непідкупна чесність і любов до правди не може воскресити мертвих!

Оттак італійська армія забрала собі всю честь і всі вигоди, що здобула революція. Мир, якого так бажав народ, стався наслідком наших походів на Рейн далеко більше, ніж наслідком італійського походу, а народ усю честь за той мир оддав Бонапартові. Дорого заплатив потім народ за ту несправедливість!

Усю зіму розказували про святкування, про обіди, що давались у честь одної людини. Ожеро знудився стояти о-сторонь і почав був кричати з цього приводу, та

мабуть кричав дуже голосно і за це його забрали з німецької армії і послали командувати Піринейською. Берт'є був назначений за командира італійської армії, а Бонапарт примусив вибрати себе за члена академії на місце свого давнього друга Карно, що два роки перед тим ухвалив його план війни, у ту пору, коли Бонапарт ще був нікчемний, нікому невідомий і оббивав пороги у всіх, хто міг би помогти йому вибитись у люде.

Ходила чутка, що лагодиться великий поход на Англію під командою Бонапарта. Але для такої війни треба було багато кораблів, добре забезпечити військо харчами, а для того треба було багато грошей; ходила чутка, що у Берні, у Швейцарії, була дуже багата скарбниця. „Панове Бернці“, як їх тоді називали, не зробили нам ніякого лиха, а треба було знайти причепку для війни з ними. Громадяне кантона Во жалілися, що повинні платити бернцям чинш, бо наймають у них землю.

Може й справді громадяне кантона Во і мали право ремствувати на бернців, але яке нам діло було до того? Певна річ, що коли б у бернців не було багатого скарбу, то Діректорія ніколи не встрявала б у їх справи. Та на лихо—для війни з Англією дуже потрібні були гроші і Барраса, Ребеля та інших членів Діректорії дуже кортіли ті Бернські скарби. Італійські мільйони розпалили жадобу їх, а це була вже небезпечна штука!

У січні того року 75-та пів-бригада під командою генерала Рампона переправилась через Женевське озеро і станула у Льозанні; генерал Менар пішов за нею з цілою дивізією і незабаром газети сповістили нас, що його відозва робить дуже добре вражіння.

„Одважні салдати! Вас, вістників свободи, закликає кантон Во. Французька республіка хоче, щоб народ того кантону скинув з себе ярмо гнобителів і став вільний“.

Вся Швейцарія заворушилася. Панове бернці, фрейбургці та золотурнці зрозуміли, що вся справа ведеться за-для їх скринь з золотом і замість того, щоб зріктися своїх стародавніх прав на інші кантони, вони вислали своє військо проти нашої армії. Базельці, люцернці та цюріхці були розумніші: вони поспішили дати своїм підданам усі права, яких ті бажали. Але це не могло завдовольнити заміри Діректорії. Виявилось, що у Парижі хочуть, щоб уся Швейцарія стала республікою, єдиною і не-ділимою, як наша, без окремих кантонів. На місце генерала Менара прислано було генерала Брюна, що прославився своїми вчинками в Італії і він рушив з військом у Швейцарію. Тоді всі кантони, за винятком Базельського, з'єдналися, щоб спільними силами спинити нашу армію.

Через наше місто знов почали їздити повномочні від Діректорії, підрядчики для війська, а також велика сила йшла війська.

Це дуже оживило нашу країну і торгівля наша пішла так шпарко, як ніколи. Швейцарці оборонялись дуже завзято, особливо маленькі кантони, де всі люде дуже зручні стрільці і добре знають свою країну. Але наше військо йшло до них з двох боків: на Базель і на Женеву, і що день, то більше небезпека була їх скриням з золотом.

Я не буду розказувати вам про всі сутички, битви та напади зненацька у тісних гірних переходах, що про них газети щодня приносили нам звістки. Генерал Микола Жорді, наш колишній командир у Майнці, скілька разів визначився у тому поході; він забрав гармати, коровги і багато бранців.

Дарма, що ця війна була дуже несправедлива, а мені завжди любо було чути, як визначаються наші.

Нарешті Золотурн, а за ним і Берн піддалися; Діректорія добула те, чого хотіла; обози без ліку, без кінця краю, тягнулися у Париж.

З Берна привезено було навіть ведмедів; ціле ведмеже кодро проїхало через наше місто на п'яти фурах, а були там із ними ще скрині, в яких везено було щось инше, вже не ведмедів. Говорили, що ввесь той обоз вислав громадянин Рапіна, зять дірктора Ребеля.

Діялося це у лютому і березолі р. 1798. Не довго перед тим ми довідалися, що у Римі вбито нашого генерела Дюфо, саме

коло палацу нашого посла Жозефа Бонапарта. А у папи ж було чимало грошей! І генерал Берт'є рушив на Рим. Після того всі ясно побачили, що коли наше військо рушить на Англію, то всякого запасу в його буде досить і що у нас буде багато кораблів.

Не можу, щоб не розказати вам про ту радість, яка була мені коло того часу: я побачився з сестрою Лізбетою та з її маленьким Кассієм. Мареско був тоді вже капітан 51-ої пів-брігади в яку ввійшла і наша колишня 13-та лехка пів-брігада. Він стояв в Італії, але один баталіон з 51-ої пів брігади було переведено у Батавську армію і Лізбета скористувалася з цеї нагоди, щоб показатися нам у всій своїй славі.

Якось одного ранку, коли я розставляв у вікні нашої крамниці щітки, коси та всякий инший крам, я глянув на майдан і побачив, що з улиці „Червоного Серця“ іде якась важна пані у пишній сукні з багатими мережками та великою силою золотих цяцьок; вона вела за руку маленького хлопчика, одягненого за гусара. Багато людей дивилося на неї з вікон і я не міг ніяк розібрати, що то за пані у золотих сережках, перстнях та ланцюжках; мені здавалося, ніби я її десь то бачив. Вона йшла, похитуючися злегка і усміхаючись. Втім, дійшовши до ринку, вона побігла швидко до мене і закричала:

— Мішелю! То ж я!

В одну мить в згадав Майнц, Антрамське побойовище та все инше...

Лізбета кинулась обіймати мене, а я, від тої несподіванки, не міг промовити й слова. Ніколи мені і в думку не приходило, що я так дуже люблю Лізбету і її маленького Кассія.

Вийшла з хати Маргарита, а за нею і Шовель.

Лізбета говорила Кассієві:

— Цілуй його, то твій дядько! Ох, Мішелю, пам'ятаєш, як нас обстрілювали з гармат? Який він був тоді маленький, правда? А Лявальське побойовище? Пам'ятаєш?

Вона поцілувалася з Маргаритою, а потім, сміючись, і з Шовелем, що дивився на неї веселими очима. Хлопчик, такий самий кучерявий, як і батько його, любо дивився на мене, поклавши свою маленьку ручку мені на плече. Ми пройшли через крамницю сміючись і весело розмовляючи. Війшовши у бібліотеку, Лізбета скинула з себе довгу шаль і капелюшок, бо вони їй докучили і кинула їх на стіл. Вона весело сміялась і сказала:

— Всі ті ганчірки — дурниця. У мене у Базельській гостинниці п'ять великих кошків, повних такого добра. Я привезла всі ті перстні, сережки та ланцюжки навмисне для того, щоб подразнити тутешніх паній. А я їх не люблю і кепкую собі з них. Мені аби була зимою тепла хата та добра хустка на голові, — більше нічого

мені не треба. Ба ні, неправда! Треба ще випити чарку горілки.

Саме тоді ввійшов Еґ'ен, що сидів досі у книгарні. І його вона щиро обняла та аж заплакала з радощів. А я радів, що вона така добра, зовсім не така, як Микола.

Плакав і Еґ'ен з радощів. Він хотів зараз так бігти по батька і розказати матері, що сестра приїхала. Але Лізбета сказала, що після обіду сама піде у Бараки. Вона хотіла подивитись на наших дітей і поцілувати їх. Про Жана П'єра вона сказала:

— Оцей то зовсім громадянин Шовель, я пізнала б його з тисячі!

А про дівчинку:

— А ця, здається, скидається на тітку Лізбету, така ж сама гладка, велика і білява. Ох, ви янголятка мої!

Нам дуже любо було чути ті слова. Потім ми вернулись у бібліотеку. По місці вже пробігла чутка, що до нас приїхала сестра у гостину; приятелі і знайомі заходили до нас і Лізбета всякого патріота,—молодого чи старого,—вітала і говорила всім „ти“:

— О, та це ж Коллен! Ну, як ся маєш, Коллене?

— Здорсв був дядьку Рафаелю!

Вони, звичайно, дивувались, але всякому з них здавалося, що така огрядна особа має право поводитися без церемоній.

Дуже весело пройшов нам обід і ми випили скілька пляшок доброго вина. Ліз-

бета розказувала нам, скільки дорогих річей здобула вона у Павії, у Піаченці, у Міляні, у Вероні, у Венеції. Вона реготала, розказуючи, які сумні лиця були у тих людей, що їх грабували.

— Одначе, до ста чортів, громадянку Лізбето,—озвався Шовель,—та ваша війна була чисто розбійницька!

— Та ні бо,—відмовила вона;—то ж усе були аристократи та попи. Невже ж таких людей варто жаліти? Вони, поганці, до смерти ненавидять нас. Як тільки ми, бувало, відійдемо, вони зараз по за нами лаштують повстання. Погані люде! Ми постріляли велику силу тих монахів та капуцинів. Взяли у бран—і зараз розстрілюємо. Бонапарт не любив довго балакати з ними: — „Тебе забрали вкупі з бунтарями, значить справа ясна!“—і зараз вісім салдатів беруть його до якої небудь стіни або у чисте поле—і край... Це дуже охоложувало їх войовничий запал, громадянине Шовелю!

— Еге, еге, крутенько ви поводитись!

— Ще б пак,—сміючись озвалась Лізбета. А потім, знаєте (і вона зробила руками такий рух, ніби щось хапає і ховає у кишеню) у мене були кишені аж до самих п'ят. Мареско, бувало, ніби-то сердиться на мене і кричить: „Погана розбійнице! Я велю розстріляти тебе перед нашою сотнею для прикладу иншим!“ А всі сміються і нарешті він і сам розсміється. Чого-ж нам чекати було, щоб прийшли

фургони комисарів, генералів та полковників? От тобі маєш! Ніби ми не підставляли свої голови під кулі так само, як вони?

— Так то воно, так,—мовив Шовель,—але державний скарб...

— Державний скарб? Який там державний скарб? То кишені реквізіторів*). А потім—у Діректорію відсилали-ж ми корогви, малюнки, статуї, мільйони грошей,—то була здобич найстаршого генерала. Ви-ж читали списки її?

— Еге, бачили ми їх.

— Ну, що-ж? Хіба походи на Майнц, Вандею та Голяндію дали хоч четверту частку тої здобичи?

Пообідавши і випивши на прощання шклянку вина, Лізбета зібрала всі свої причандали та витребеньки і пішла з Ет'єном та Кассієм у Бараки. Ми стояли на порозі і дивились їм у слід, а Шовель говорив:

— Бач, розбійниця! Бідний мій Мішелю! Дивна у тебе родина!

А все ж таки він усміхався: бо Лізбета розказувала про свої грабіжі так щиро, вся та справа здавалася їй така звичайна, як випити чарку горілки; вона просто хвалилася тим. І дивне діло: всі міські пані, що дуже добре знали дочку дядька Баст'єна, пам'ятали, як вона бігала по шляхах боса, в одній драній сорочині,—всі вони

---

*) Реквізіція—коли на війні примусом забирають майно у ворогів.

тепер дивувались на її сукні, брилики, перстені, на весь її чепурний вигляд. Весь той тиждень, що вона прожила у Пфальцбурзі, вона переодягалась по два рази на день, одягала то шовкові, то оксамитні сукні, гошиті по останній італійській моді. У неї були сукні, покриті вишиванками від верху аж до низу і через те такі тверді, як луб. Вона напевне загарбала ті сукні в якій небудь церкві або у стародавньому замку, де ховалися шлюбні сукні з давніх часів.

Де-котрі поважні Пфальцбурзькі дами дивились, як вона проходила вулицею і говорили нишком одна одній:

— Дивіться! Яка нікчемниця! Яка-ж вона гарна та гожа! Яка сукня!

І вони не стидалися посилати своїх служниць у гостинницю „Базель“ просити у пані Мареско дати на час яку-небудь пелеринку або дармовісика, щоб викроїти собі взірець по останній моді. Лізбету запрошали і до міського голови, і до коменданта фортеці, і до інших панів. Їй подекуди робили у нас таку пошану, як Бонапарту у Парижі.

Як мало є на світі таких людей, що шанують себе настільки, щоб не гнути спину перед тими, кому пощастило в житті! Аж сором мені стає, як подумаю про це. Одно тільки було нам любо: у нас дома Лізбета кепкувала собі з усіх тих зальотів, що їй робили і, розказуючи про них, здвигала плечима:

— Скрізь така сама комедія!—говорила вона.—Коли я вранці обуваюся у старі капці, беру на себе просту спідницю і на голову червону хусточку, всі кажуть: „Оце колишня маркітантка з 13 лехкої пів-бригади!“ А коли я надягну на себе всі ті чепурні витребеньки, то я вже тоді „пані капітанша“. Мене навіть де-хто вважає за колишню аристократку, А проте-ж розум у мене в голові той самий у-вечорі, що був у-ранці. Та й дурні-ж бувають люде! Їм завжде треба напустити туману в очі...

Батько тепер що дня обідав у нас, сідаючи коло Лізбети і посадивши собі на коліна маленького Кассія. Ніколи бідний батько не був такий радий і щасливий, як тепер; він раз-у-раз казав зо сльозами на очах:

— Господь благословив моїх дітей. Коли я жив в убозстві, я ніколи не думав, що може бути така переміна.

Він любувався на Лізбету і все, що вона говорила, здавалося йому святою правдою. Він часто говорив:

— Коли б то бабка Ганна і дід Матюрін побачили вас! Вони подумали б, що ви Дагсбурські пани-поміщики.

— Еге, дядьку Баст'єне,—мовив Шовель, подаючи йому свою табатирку і весело усміхаючись;—це все зробила революція: вона всіх підвела під один рівень і поламала всі перегородки. Треба бажати тільки одного: щоб учорашні раби-невольники не

стали завтра панами. Про це найбільше повинні дбати ті, що лишилися у-низу, це їх справа; а ми свій обов'язок виконали.

Мати ні-за-що не хотіла прийти до нас; вона відвідувала Лізбету у гостинниці „Базель“, переглядала всі її скарби і скрикувала, підводячи руки в-гору:

— Нехай вас Бог благословляє! Слухай, дай мені оце, дай оте!

Але Лізбета знала добре, що мати впрошує дарунки для того, щоб занести їх у церкву чорної мадонни з Сен-Віга, не давала їй нічого, окрім старих хусток, а в-вечорі говорила нам:

— Коли б я робила так, як мати хоче, то весь мій прибуток з нашої війни перейшов би знов до полів.

Нарешті Лізбета поїхала. Саме тоді Берг'є вступив у Рим; був там і Мареско. Він написав до Лізбети листа. Вона дуже жалкувала, що виїхала з бригади і поспішила яко мога швидче вернутися туди, ніби-то для того, щоб попросити папу благословити маленького Кассія. Вона обіцяла прислати з Риму всяких святощів—часточок хреста Господнього та святих мощів—всім пфальцбурзьким паням, матері, тітці Катерині.

Перед своїм виїздом вона запросила нас з Маргаритою до себе у гостинницю і примусила мене взяти великий годинник з ренетіцією, що й досі у мене цілий і йде дуже добре. Це дуже гарна річ; на покривочці вирізана маленька корона і

дзвонить він помалу, ніби срібний дзвіночок. У мене зроду й до віку не було іншого годинника. Я не хотів брати його, але Лізбета сказала мені:

— Мареско прислав тобі його на згадку про Антрам, коли ти вирятував нам життя.

Вона обіймала мене, а сльози зросили їй очі; вона посадила мені на коліна маленького Кассія і сказала:

— Ти мусиш узяти годинника ради нього, Мішелю. Мареско сказав мені: цей годинник треба віддати братові; я добув його своєю шаблею; це не така річ, яку можна за жменю золота купити у крамниці; вона здобута на полі битви, ціною крові. Скажи йому ці слова, Лізбето, і нехай він поцілує нашого хлопчика.

Тоді я взяв годинника і поклав у кишеню. Слова сестри нагадали мені, що і я був не аби-який вояка.

Вона упрошала Маргариту вибрати собі який небудь з її дорогих перстенів; Маргарита подивилася на мене; я кивнув їй головою, щоб вона взяла, бо мені не хотілося засмутити сестру. Вона взяла найменший перстень з перлиною, що полискувала, як сльозинка, але вона ніколи потім не носила того перстенька, бо їй завжди здавалося, що грабіжники зняли його з якоїсь убитої дівчини або молодої жінки. І я думав так само, але ніколи не говорив про це з Маргаритою.

Лізбета дала мені сто франків для батька, але просила не віддавати їх ма-

тері, бо вона зараз занесла-б їх зрадникові—попові у Генрідорф.

У день од'їзду ми сиділи у бібліотеці з дядьком Жаном, з Летюм'є та іншими приятелями; все добро сестри було вже запаковано і у п'ять годин Батіст прийшов сказати, що діліжанс готовий. Попрошавшись з сестрою і побажавши їй всього найкращого, ми проводили сестру і Кассія до самої карети, що під'їхала до самого дому нашого серед юрби цікавих. У тій юрбі стояло скілька міських дам з чоловіками. Поцілувавшись в останнє, Лізбета з Кассієм сіла у карету і крикнула нам іще раз:

— Прощай, Мішелю! Прощай, Маргарито! Прощайте всі!

Батько ще держав сестру за руку; вона нахилилася, поцілувала його і протягнула йому дитину, а потім діліжанс покотився по майдані. Минуло багато літ, поки нам довелося знов побачитись і багато людей не прожило вже стільки літ.

XII.

Настав місяць квітень і ми що-дня чекали у газетах звістки, що наше військо рушило на Англію. Тепер усього було досить: розгром одного Берна дав Діректорії більше двадцяти п'яти мільйонів, почасти грішми—срібними та золотими, почасти гарматами, знаряддям до них та всякою іншою військовою справою.

Доктор Шван зо Страсбурга, колишній голова клубу „Брати і Друзі“ і великий приятель Шовеля проїздив у ту пору через Пфальцбург і заїхав до нас; він у нас снідав. Це була людина дуже вчена; він добре знав усе, що діялось за тих часів у Франції та Німеччині не тільки що до політики, але й що до лікарської та всяких інших наук. Він розказав нам усі подробиці про той майбутній поход на Англію і ми дуже здивувалися, що туди підуть найкращі наші війська з Рейнської та Італійської армії вкупі з найдосвіднішими моряками з Британії та Південної Франції і найкращі наші генерали: Клебер, Дезенс, Рен'є, Лянн, Мюрат, Даву, Жюно, Андреоссі, Кафареллі де-Фальга, Берт'є, одно слово—всі, що визначилися одвагою, досвідом та розумом, як у піхоті, так у конниці та інженерних військах. Шван їхав у Париж, бо один з його давніх товаришів, Бертолет, сповістив його, що коли він хоче взяти участь у поході, то він познайомить його з Бонапартом; що Монж, Жофруа Сент-Ілер, Денон, Ляррей та Деженет і багато інших уже записалися у поход.

— На щ^о-ж така велика сила вчених людей?—спитав Шовель.—Хіба в Англії мало своїх? Хіба ми йдемо в яку країну диких людей?

— Справді—не знаю,—одмовив Шван,—це щось незрозуміле. Тут є щось таке, чого ми не знаємо.

— Але-ж,—скрикнув Шовель,—коли наші найкращі генерали і наші найперші вчені підуть, хто-ж у нас лишиться на випадок нещастя? Раштатський конгрес дуже довго тягнеться; це не добрий знак. Годилось-би також подумати, що може знятися буря, як було року 1796 і распорошити наші кораблі; англійці можуть напасти на наші кораблі з більшим числом своїх і знищити наші; а підчас такого походу німці, бачивши, що ми лишилися без генералів, без доброго війська, без грошей, можуть вдертися у нашу країну. Це тим більше можливо, що наші походи на Швейцарію та Рим обурили проти нас усю Європу; на нас дивляться, як на розбійників, а у Відні, як пишуть учорашні газети, навіть народ дуже ремствує на нас; там повибивали вікна у французького посла і зірвали наш прапор. І у таку непевну добу в нас усе забірають! Тут нема що говорити про роялістів, про республіку; справа йде про отчизну, про нашу незалежність! Та хто-ж сидить у нас у Діректорії? Не французи хіба? Ніякий инший уряд (правительство), навіть за Кальонна*), не поставив-би нас у таку небезпеку. І за що, і про що? Задля того, щоб Бонапарт міг командувати великою армією. Та вони, мабуть, просто з глузду зсунулися!

— Ні,—мовив Шван;—але сісти на посаду Діректора дуже принадна річ; а коли

---

*) Міністр Людовика XVI.

на таку посаду сяде Бонапарт, то ніхто другий не всидить по-ряд із ним.

Шовель нічого не сказав, він це добре знав і сам.

Шван поїхав, щоб постаратися по-пасти у поход і ми скілька днів нетерпляче ждали звістки, що наші кораблі рушили на Англію.

Найбільше війська стягалося до Тульону; по берегах та й по всій країні почався великий рух. Виводили полки з Генуї, з Чівіта-Векії; ми думали, що й 51 бригада піде на війну.

У газетах писали, що пробі треба почати війну, що англійці закрили Гібралтарський пролив. Брюн узяв команду над італійською армією, а в нашій окрузі очі всіх звернулися у той бік. Втім несподівано 26-го чи 27-го травня р. 1798 ми довідалися, що наші кораблі вирушили і прямують на Єгипет. Незабаром після того з'явилися відозви.

— Ну,—сказав Шовель,—громадянин Бонапарт, видима річ, волить воювати з дикими людьми в Єгипті, а не з англійцями. Здається мені, Мішелю, що справжня війна буде тут, на Рейні, як було року 1792 та 93. Чого нам пертись у той Єгипет? Правда, п'ять чи шість знаменитих розбійників: Камбіз, Олександр, Цезарь та Магомет ходили походами на ту країну, вона по-де-куди була для них отчизною, так само, як Бенгалія є отчизна тигрів; вони всі дивились у той бік і ніде не по-

чували себе так добре, як там. Але для чого потрібний Єгипет нам, нашій республіці— не розумію. Нам трудно дати собі раду з європейськими монархами, для чого-ж ми маємо садовити собі на шию турецького султана?

Він узяв одну з тих мап (карт), що продавались у нас і сидів, нахилившись над нею цілими годинами. Патріоти приходили до нього побалакати про ту війну. Почали ходити чутки, що ми нападємо англійців в Індії; так думав Рафаель Манк і старий Тубан, колишній шкільний вчитель у Дімерінгені. У газетах також писалося, що ми підемо в Індію, у ту країну, з якої привозять перець та цинамон. Шовель сидів, стиснувши уста і не сміявся, слухаючи всі ті страшні дурниці; іноді тільки він з одчаєм скрикував:

— Боже, який темний народ! Яке то страшне нещастя!

Одного разу Тубан прийшов до нас з грубою німецькою книгою під пахою і сказав нам, що у країні перцю та цинамону є також і бриліанти та золото в землі; він прочитав це у своїй книзі. Він тикав пальцем у ту сторінку, де про це стояло і говорив:

— Розумієте тепер, громадянине Шовелю, розумієте, чого Бонапарт хоче йти в Індію?

— Еге,—сказав Шовель сердито,—я розумію, що ви і, на жаль, ще багато інших—просто осли, яких ведуть на оброті,

чекаючи доброї нагоди, щоб осідлати їх. Чи знаєте-ж ви, як далеко з Єгипту до Індії? То-ж скільки сот міль! Іти туди треба через великі ріки, через високі гори, через пустині та багнища, серед народів хижіших за наших вовків. Від Єгипту до Мекки буде тільки пів-дороги, та й то араби на своїх верблюдах їдуть туди скільки тижнів або й місяців і гине їх така сила з голоду, снаги та спеки, що кості їх визначають увесь той шлях через пустиню. І ви думаєте, що Бонапарт того не знає, що він ніколи не бачив карт і що він піде в Індію по золотий пісок та бриліанти? Ні, Тубане, він усе те знає краще нас, але він дивиться на народ, як на якийсь гній, що потрібний для зросту генералів і я починаю думати, що може воно й справді так. З того часу, як конституція III року відділила народ від буржуа, у народа не стало голови, а у буржуа, нема ні серця, ні рук. Між них пробилася військова сила і вона доведе до загину і одних, і других. Як би Бонапарт хотів напасти англійців, то йому не треба було мандрувати у таку далечінь, а можна було просто переплисти пролив: англійці чекають його так само коло своїх берегів, за шість миль од нас, як і в Індії і певна річ, що він міг би нашкодити їм куди більше в самій Англії, ніж на другому кінці світу.

— Ну, то чого ж він тепер іде в Єгипет?—спитав Тубан.

— Іде за тим, щоб усі говорили про Бо-

напарта! Він узяв наше найкраще військо, наших найкращих генералів і спокійненько йде воювати з людьми, що не мають ні рушниць, ні гармат, ні справжнього війська; він їх переможе, то річ певна. Він буде посилати хвалебні справоздання про свої військові вчинки, всі будуть говорити про нього, а йому тільки того й треба, поки не трапиться що краще. А нам тим часом доведеться тут мати діло з двомастами тисяч сильного війська ворогів; вся наша молодь повинна буде стати до бою, щоб рятувати отчизну. Коли ми навіть переможемо, то завжди злядуться завистливі люде, що постараються зганьбити Журдана, Бернадота або Моро і будуть кричати: „Перемога в Єгипті! Перемога! Слава Бонапартові Непереможному!“ А коли нас поб'ють, що дуже можливо, бо у нас не буде доброго війська, Бонапарт вернеться зо своїми кораблями рятувати республіку і всякі підлизники знов будуть кричати: „Перемога! Перемога! Слава Бонапартові Непереможному!“ Всі заздрі мовчатимуть, бо боятся, а иншим Бонапарт зуміє затулити рота, бо тоді сила буде в його руках. Він знайде і у нас перець і цинамон, і золото, і бриліанти, він забуде і про Індію, впевняю вас!

Тубан витріщив очі і бубонів:

— Так!.. Тепер я розумію!..

Не думайте, що тільки один Шовель ясно бачив і розумів те, що діялось. Бага-

то інших людей тямили добре всю справу. Всі старі якобинці говорили:

— Бонапарт честолюбець... він дбає тільки про себе, ні про що інше... А нас дурять!

Але бачити все, що діється і самому йти проти течії—то велика ріжниця. У всякого є свої справи: той хоче женитися, у другого — купа дітей, а інший згадає всі нікчемности та зради і думає собі:

— А яке мені діло до того? Моя хата з краю... Коли він за всіх найдужчий та найхитріший, коли ввесь народ, Діректорія, Ради та генерали кланяються йому, то чого ради я маю стояти сам один, як пень? Мене роздушать, та й за-для кого? За для поганців та самолюбців, що скажуть на мене! „Це божевільний!“ І без сорому скористуються з мого занепаду. Я вмру, а дітей пушу з торбами. Краще вже покортись. Той, хто жертує собою за-для правди і „прав людини“—дурень, ніхто йому за це спасибі не скаже.

А були ще й такі, що додавали:

— Треба й нам самим подбати про себе; тоді нам будуть і посади добрі, і нагороди, і пенсії, і наші діти будуть жити у достатках, коштом тих людей, що дуже горді і не хочуть плазувати навколішках.

А тим часом я вернусь до свого оповідання, бо всі ті міркування дуже не веселі.

Як виїхав Бонапарт, то скільки днів у газетах писали тільки про те, що діялося

у самій Франції: про те, як наше військо забрало Горішній Валіс, що Бернадота призначено за посла у Батавію; але всі нишком думали при наші кораблі, яка небезпека їм буде про тій мандрівці через море, де можуть їх напасти англійці, що запевне схочуть битися з нами на морі. А з моря ніяких звісток не було і всіх аж сум брав од такої непевности. Аж серце стискалося, коли подумати, скільки тисяч людей і чесних громадян пішло на таку небезпеку. У газетах писали, що наші комисари вишукують у Цюріху нових скарбів, що з Криму вийшов російський флот, 26 воєнних кораблів, щоб напасти наших, що англійці обложили наше приморське місто Фліссінген; що редактора „Рейнської газети“, громадянина Фліка, арештовано з наказу Шавембурга, генерала нашої Швейцарської армії, і т. и. не дуже важні звістки, рівняючи з тим страхом і тривогою, що мучили так давно нас усіх.

А про наші кораблі нічого нічоґісенько!

У той час один Рапіна забірав у газетах стільки місця і робив стільки гомону, як Бонапарт; йому завжди не ставало грошей, а швейцарці квоктали так, як та курка, що знеслася. Це нам не було цікаво, бо ми думали тільки про наші кораблі, а про них ніхто нічого не знав. Нарешті 8 червня, через шість тижнів після виїзду флота з Тульона, ми почули, що наше військо взяло острів Мальту і що при тому ми втратили тільки троє чоловіка; що ро-

сійському послові та англійським комендантам Мальти, а було їх 80, було дано приказ вибратися з острова не пізніше, як за 3 дні. Це навело нас на думку, що може незабаром і росіяне приєднаються проти нас до австрійців та англійців.

А нарада у Раштаті тягнулася й досі. Нам оддавали лівий беріг Рейна і давали Майнц у заміну за Венецію, але наші полномочні домагалися, щоб нам віддано було ще Кель та Кассель на правому березі; опріче того вони ще домагалися, щоб знищено було фортецю Еренбрейтштейн, яку наше військо облягало ще й досі.

Німці зо свого боку не хотіли пристати на те, щоб віддати нам дворянські маєтки та церковні землі на лівому березі, хоча той беріг Австрія віддала була нам; таким чином могло статися, що у нас в одній частині були б давні закони, що вийшли перед роком 1789; а у другій ті закони, що вийшли після р. 1789; це була річ нерозумна і неможлива. Опріче того треба було якось поладити митні (таможенні) та подорожні податки, обміркувати будівлю нових мостів між двома Брізаками; ось через те справа тягнулася без краю.

Раштат був недалечко від нас, а ті справи, що там обмірковували цікавили нас непомалу, бо нам дуже вигідно і корисно було, щоб скасовано було давні подорожні податки, щоб вільно було плавати по Рейну та щоб поділено було між нами та німцями право на користування водою та

островами на тій річці. Отже весь Альзас та Льоренна з великою увагою стежили за тою нарадою. Бонапарт не схотів потрудитись над тою справою, вона була за-мала для такого великого генія, його тягнуло в Індію! Метерніх, найхитріша людина з цілої Німеччини, торгувався з нашими повномочними.

Нарада тягнулася цілий рік; раз-у-раз ходили чутки, що вона спинилася. Той знаменитий мир у Кампо-Форміо, що дав славу генералові Бонапартові, не варт був того доброго війська і флоту, тих гарних генералів, що він забрав із собою в Єгипет. Бо що значить мир, коли нема сили піддержати його? То ж і не диво, що Діректорія з недовір'ям ставилась до нього.

Вийшли нові накази: знов настановлено було соляний податок, вигадано новий податок на вікна та двері, Ради дали Діректорії згоду на нову продаж національної землі на 25 мільйонів і видали закон, за внеском Журдана, що військо повинно поповнятися рекрутами від 20 до 25 літ; усе це показувало, що держава наша потрібує багато грошей і людей. А коли державний уряд (правительство) береться до таких негарних способів, то видима річ, що він уже не має співчуття у народа; і Діректорія добре розуміла це; минув уже той час, коли люде охотно йшли до війська і з доброї волі жертвували гроші на державні потреби. Коли конституція позбавила народ участі у порядкуванні державними справа-

ми, то доводиться вже налигачем, живосилом тягнути людей до війська; тоді вже люде йдуть воювати не за отчизну, а за ту людину, що одержує перемоги над ворогами і може платити гроші.

Минав день за днем, тиждень за тижнем, і тридцять тисяч родин чекали звісток з Єгипту. Вже з'явився був страх, що все пропало, коли це 15 вересня р. 1798, через чотири місяці після того, як війшли в море наші кораблі, ми прочитали у газетах, що „генерал Бонапарт вийшов на беріг в Олександрії 23 мессідора і вийшов у добру спілку з арабськими воеводами; він повів своє військо на Каїр і прийшов туди 5 термідора; таким чином він підбив під свою руку весь Долішній Єгипет і прямував далі. Тим часом наш флот під командою адмірала Брюсса, що стояв коло берегів Абукіра, лагодився вертатись у Францію; але напав його англійський флот, значно дужчий і числом кораблів, і величиною їх; битва була завзята, вперта, нечувана досі в історії морських війн; під час тої битви вибухнув і затонув наш адміральський корабель, а за ним іще три інших кораблі, скільки кораблів наших і англійських викинулися на беріг і остаточно наш флот потерпів такі шкоди, що став ні до чого не здатний.

Можете собі уявити, як засмутились ми всі, читаючи такі звістки.

— Все це,—сказав Шовель,—означає, що ми вже не маємо флота, що наше найкра-

ще військо опинилося за півтреті сотні миль від нас, у пісковій пустині, серед арабів і турків, і не має змоги вернутись, а ми не можемо послати їм підмоги, а тим часом англійці, італійці та німці скористуються з такої нагоди і всі разом нападуть нас. За часів Установчих і Законодавчих Зборів та Конвента ми відбивалися від коаліції (спілки) ворожих держав; то була перша коаліція; а тепер будемо мати на нашу голову другу, з ласки громадянина Бонапарта. Трохи згодом після тої страшної звістки ми почули, що знаменитий Нельсон, англійський адмірал, вертаючись з Абукіра зо своїм флотом, заїхав до неаполітанського королівства, щоб полагодити свої кораблі і король щиро вітав його, уряджуючи в його честь бенкети і святкування.

Незабаром після того ми довідалися, що російське військо рушило на нас через Польщу, а неаполітанський король напав римську республіку; у П'ємонті та Тоскані почалося повстання. Шампіоне, що командував нашим військом у Римі, вийшов назустріч неаполітанцям, распорошив їх нужденне військо і відігнав геть аж до Неаполя; велика сила жебраків, так званих — лядароні, вийшла з міста на поміч своїм; Шампіоне мусів розігнати ту юрбу картечою і підпалити їх нужденні хатки. Дядько Гурд'є що був там, розказував мені потім, що ті босяки звичайно сплять по цілих днях на церковних східцях, а годуються

скількима макаронами (локшина). Це дуже можливо. Наші колишні королі, пани та єпископи хотіли й нас довести до такої нужди, щоб жити собі спокійно і не боятися нас. Їм муляло, коли селянин шанував себе, мав достаток і освіту, і був сміливий.

З таким правительством народ помаленьку доходить до останнього упадку і живе, як та черва якась, гусениця, ляцароні. А їм що? Вони тоді будуть жити спокійно, а що народ пропадає у нужді та ганьбі, то це не вадить їм вважати себе за заступників Бога на землі.

Оттак наше військо розігнало тих бідних ляцароні, а король Фердінанд, королева Неаполітанська, сестра Марії-Антуанети, що ненавиділа нас до смерти, і весь їх двір — повтікали, забравши державний скарб і все своє добро і покинули жебраків обороняти свої нужденні хаги, як самі знають.

Тоді Шампїоне зробив там Партенопейську республіку; то була вже п'ята республіка, що ми завели в Італії, але всі вони були не довговічні.

У той час, коли Шампїоне йшов на Неаполь, Діректорія, щоб не дати Сардинському королеві змоги наїцати наших іззаду, дала приказ Жуберові взяти П'ємонт. Король утік на острів Сардинію, а наші обидва війська з'єдналися, взяли всі фортеці і таким чином забрали під своєю рукою всю Італію від Альп аж до Сіцилії.

Це було у місяці грудні. Так скінчився рік 1798.

XIII.

Новий рік мав бути ще тяжчий, всі почували це. В Росії настав новий царь Павло I; він зараз почав озброюватись, приймав до себе на службу наших емігрантів і називав себе другом Людовика XVIII. Його батько Петро III і мати Катерина вважали його за божевільного і держали його під замком на протязі скількох літ. Він вважав для себе за особисту образу, що Бонапарт узяв Мальту, бо він називав себе начальником ордена мальтійських лицарів св. Івана; це лицарське товариство було якимсь нерозумним залишком давніх часів; мальтійські лицарі (а було їх коло тр охсот чоловіка) давали присягу обороняти христіанство від турків. Вони виявили свою одвагу, коли напав їх Бонапарт; двадцять п'ять охотників 1792 року, сини простих селян, краще з'уміли б обороняти свої права та свою честь. А проте той божевільний царював над скількома десятками мільйонів людей і ніхто не смів суперечити йому. Він міг послати на смерть тисячі салдатів за для простої примхи, що могла прийти йому у голову; з цього ясно видко, скільки лиха робить народові самовладний лад (деспотізм). На щастя, саме тоді, коли такі деспоти нищать людей, з'являються люде прості, не горді, що не

вважають себе за посланців божих і стараються робити людям стільки добра, скільки тамті роблять лиха.

Я вже розказував про лікаря Швана, що збірався їхати в Єгипет з нашим військом. На щастя та гарна людина опізналась, приїхавши у Париж: всі добрі посади були вже забрані. Вертаючися з Парижа через скілька місяців, він знов заїхав до нас і розказав нам про одну надзвичайну знахідку, яку можна назвати справжнім добродійством для всіх людей. Але ви зрозумієте всю вагу того добродійства тільки тоді, коли довідаєтесь, яке страшенне лихо робила нам віспа до року 1798. Це була страшенна річ! Лиха пошесть з'являлась то в одному селі, то у другому; вона ширилася швидко, як вогонь; всі боялись її, особливо батьки та матері; про неї говорили:

— Вона тут!.. Вона наближається!.. Стільки то людей занедужало... така то жінка. . така то дівчина зовсім споганіли... такий то отемнів... такого то й пізнати не можна... стільки то душ умерло, стільки то оглухло, стільки то осліпло. Яке страховище!

Прослабувавши скілька тижнів бідні дівчата та жінки, що були такі біленькі, такі гоженькі, виходили на вулицю, закривши лице хусточками, сумні, соромлячись показатися людям. Їх тільки по голосі можна було признати:

— О, Боже мій! та це ж либонь Катерина?.. а це красуня Люїза?.. а це Яків з та-

кого то села... Господи! чи це ж можливо?

Скільки таких нещасних довелося мені бачити у нашій крамниці. Хто обіцяв був сватати, той тепер забував про це, після такої пригоди.

А найгірше було з дітьми. Де-які радили навмисне заражати їх тою хворобою. Коли, бувало, віспа з'явиться в якому небудь місці, починалися такі розмови:

Підіть туди, покладіть вашу дитину коло хворого... тоді хвороба не буде така тяжка. А до того краще вже нехай помірають діти, поки вони маленькі! Та й шкура у дітей тонша, вони частіше видужують.

Мені це говорили сто раз. Все це була правда і дуже розумно. Але уявіть собі нещасного батька, коли він іде у ту хату, де заразна хвороба, і несе туди свою дитину; уявіть собі, як та дитина любенько притуляється до нього... батько тулить дитину до себе і думає:

— Ні!.. не тепер!.. Нехай иншим разом... ще буде час...

І вернеться батько додому і скаже старим, що дожидають його і тремтять од страху:

— Ні, бабо чи діду, я ніяк не можу. Несіть його самі, коли хочете.

А старі думають:

— От і добре... краще почекаємо!

І вони чекали. Втім з'являється віспа у місті. Занедужали діти ваші або сусід-

ські... Після голоду це було найгірше лихо за тих часів. Три чверти людей, особливо по селах, де лекше застужуються, були покалічені віспою.

Разів скільки Шовель раяв мені заразити нашу маленьку Ганну, але я ніяк не міг одважитись, не могла й Маргарита. Що до Жана-П'єра, то я думав собі:

— Для чоловіка краса—останнє діло... треба буде піти у Сен-Жан, у Генрідорф, там віспа не дуже тяжка.

Я разів скільки збірився, але в останню хвилину мені не ставало одваги.

Багато було всяких інших прикростей; нові закони повинні були урізати наші права, нам знову грозила війна, а тут ще та віспа,—того вже, правду казавши, нам було за багато.

Мало кому було лекше від того, що навмисне заражали дітей. Нашим дітям було вже три і чотирі роки, а я ще нічого не зробив, покладаючи надію на милость Божу і не слухав намов Шовеля.

Саме тоді, як я сказав, лікар Шван приїхав із Парижа.

Здається, коли-б я прожив навіть до двох-сот літ, то й тоді не забув-би, як він розказував про новий спосіб, вигаданий в Англії, забезпечувати людей від віспи: про „коров'ячу віспу“. Він розказав нам, що людям щеплять матерію, *лімфу*, що буває на дійках у корови, коли вона слабує на віспу; коли дітям наколоти шкіру на руці і защепити тої ко-

ров'ячої віспи (лімфи), то вони вже не заразяться на справжню людську віспу. Дійшов того способу англійський лікар Дженнер, що робив досліди на протязі 15 літ над великим числом людей; він помітив, що всі люде, що ходять коло товару, жінки, що доять корів, коли в них на руках поробляться прищики від коров'ячої віспи, вже не заражаються на людську віспу.

Мені так щиро хотілося вірити, що то правда,—аж серце мені заколотилося. Я дивився на дітей і думав собі:

— Ох, коли-б то була правда! Коли-б то було можливо! Ви до-віку були-б такі гоженькі, як тепер, мої бідні діточки, рожевенькі, з блакитними очима, без усяких знаків, не рябі.

Маргарита подивилася на мене і я зрозумів, що вона думає те саме, що й я.

Шовель хотів довідатися про все докладно, а Шван любив побалакати, як усі старі вчені люде, і залюбки розказував про той надзвичайний здобуток; він прочитав нам усі відозви про той спосіб, всі свідоцтва і сказав, що це спосіб зовсім певний.

— Слухайте, — скрикнув Шовель, — я ж добре знаю цю хворобу у товарини, вона зовсім не страшна. Я часто бачив її на хуторах у Вогезах, у вохких хлівах, понад берігами річок; це просто великі білі прищі.

— А так,—сказав Шван і докладно розказав про ті прищі у товарини.

— Так, так,—мовив Шовель,—а в тих прищах прозора така пасока, як водичка. Шкода, що я вже мав віспу, а то, після твого оповідання, Шване, після всіх тих досвідів, я зараз-таки прищепив-би собі коров'ячу віспу.

— І я також, сказала Маргарита.

І я сказав, що цілком вірю тому новому способу; але у нашій сем'ї була вже віспа у всіх і у мене лишилися добрі знаки від неї, у Маргарити були невеличкі плямки, а Шовель та Шван були зовсім рябі, таранкуваті:

Ми сі подумали про дітей, але ніхто не одважився промовити за них. Перший почав Шван. Він сказав, що в його є троє внуків од дочки і що він, як вернеться у Страсбург, зараз защепить їм коров'ячу віспу, тоб-то ту саму спасенну лімфу.

— Коли ти мені ручишся чесним словом патріота, що справді зробиш це,—сказав Шовель, то я прищеплю віспу і нашим дітям, і иншим.

Шван дав слово, що защепить і ручився, що наслідки будуть добрі, тільки треба попереду добути тої коров'ячої віспи. Він поїхав у п'ятій годині діліжансом і, прощаючись, обіцяв нам пошукати коров'ячої віспи і сповістити, як знайде.

Після того нас мучив страх і неспокій і ми нетерпляче ждали звістки. Що-вечора

у нас були про це розмови, а коли через п'ять—шість тижнів од Швана не було ніякого листа, ми поклали, що певне це діло не налагодилося. Шовель думав, що Шван, мабуть, довідався, що коров'яча віспа нічого не помагає. Я майже був радий, що так сталося, бо звичайно хочеться, щоб на перший дослід пішов хто инший, а не свої власні діти.

У місяці лютому р. 1799 віспа страшенно косила у наших місцях; раз-у-раз лунав дзвін на похорони то з одного, то з другого села. Пошесть ширилася скрізь. З Вехема вона перейшла у Мітельброн, з Мітельброну—у Ліксгейм.

Одного ранку Жан Бонтам, чоловік Кристини Летюм'є, моєї давньої знайомої, прибіг до нас у крамницю, без шапки, мов несамовитий з горя; він плакав і кричав:

— Жінка і діти помірають!

У Бонтамів було двоє хлопчиків, гарненьких, веселеньких; у базарні дні вони часто приходили гуляти з нашими дітьми. Кристина завжди любенько і прихильно ставилася до мене, вона пам'ятала, як весело колись я з нею танцював у Лютцельбурзі; пам'ятала маленьку кузню і як вона приходила що-ранку, закачавши рукави, по воду до нашої криниці і говорила мені ласкавим голосом:

— Здоровенькі були, Мішелю!

На її весіллі я був за боярина і танцював з Маргаритою; наші діти дуже лю-

билися; її старший син, маленький Жан, кругленький, опецькуватий, кучерявий, як ягнятко, цілував мою маленьку Ганю, блакитні оченята його весело світилися і він казав:

— Оце буде моя жінка; иншої мені не треба.

А ми всі широко сміялися з них.

Уявіть собі, як ми тепер усі засмутилися. Бонтами були наші найширші, давні приятелі, немов рідні, вони були наші постійні покупці. Я старався розважити бідного Жана, я говорив йому, що слабкі видужують, що не треба ніколи втрачати надію, але він з одчаєм казав мені:

— Ох, Мішелю, Мішелю! Як-би ти їх бачив! Вони ніби посмажені на вогні, а обличчя й пізнати неможна. Кристина ввесь час гляділа дітей, а ось тепер і сама злягла. Боже мій, Боже! Хоч-би вже й я сам умер враз із ними!

Він побіг до аптекаря Тріболена, а звідтіля назад додому. Днів через два ми довілалась, що діти померли, а жінка ще слабує на дуже тяжку віспу.

Після похорону старий Летюм'є приїхав до міста. Він був як сам не свій. Завжде тверезий і непитуший, він тепер напився п'яний у трактирі „Гнідого Коня“. Аж до нас чутно було, як він кричав страшним голосом:

— Нема Бога на світі! Нічого нема! У злодіїв діти живуть, а наші помірають.

Він зайшов до нас і з тяжким стогоном кинувся обіймати Шовеля.

Ось яке лихо робила та хвороба і ніхто від неї не був забезпечений, на неї міг занедужати і столітній дід, коли раніше не слабував.

Після того міркуйте самі, який одчай брав нас, коли про „коров'ячу віспу“ не було ніякої звістки. А віспа тимчасом наближалася й до Пфальцбурга. Це було у початку весни.

Одного ранку я зібрався їхати у Страсбург до Сімоні, щоб позводити з ним рахунки і вже навіть вийшов був з дому з сачком Шовеля в руках, коли це бачу—підходить лікар Шван, а з ним, іще двоє якихсь панів і кланяються вони, привітливо всміхаючись до нас. Шовель пізнав голос свого давнього друга; він одчинив двері у бібліотеку, а Шван сказав:

— Ну, я вже зробив дослід на наших дітях; чи пристаєте ви, щоб защепити віспу й вашим?

— А де-ж та „коров'яча віспа“?—спитав Шовель.

— Ось тут у мене, у клуночку.

І він зараз показав нам маленьку склянну дудочку з вісповою лімфою, ще зовсім свіжою. Ми не могли опам'ятатися, а покупці, що були у крамниці, нахилилися до тої склянної дудочки і придивлялись, дивуючись.

Ми ввійшли з гостями у бібліотеку. Незнайомі пани були також лікарі. Вони

росказали нам, як у дітей, коли їм прищеплено віспу, робляться прищики, як вони набрякають, червоніють, робиться у них невеличка гарячка і як потім прищі засихають струпочками. Їх власні діти, що їм защеплено було віспу, вже зовсім здорові і все у них робилося так, як казав англійський лікарь Дженнер. А проте ні я, ні Маргарита не могли ніяк одважитися сказати лікареві Шванові про наших дітей.

Але Шовель озвався:

— Добре. Коли ти вже зробив досліди і ті два громадянини також, то я цілком вірю вам; попробуймо защепити й нашим; як ви думаєте?

Маргарита дуже зблідла, я похилив голову і мовчав. Через хвилинку Маргарита спитала:

— А їх воно не дуже буде боліти?

— Ні,—одрік лікарь Шван.— Ми їм тільки трошки вдряпнем шкуру на руці і запустимо туди „коров'ячої віспи“. Діти від того майже не чують болю.

Маргарита вийшла і вернулася з дівчинкою, що спала у своїй колисочці; вона поцілувала дитину і передала її Шовелеві, сказавши:

— Подержи її, батьку... ти-ж віриш, що воно добре.

Тоді і я підбадьорився. Я згадав, що пошесть віспи вже перейшла з Мітельбронна у Мезон-Руж, і пішов по хлопчика, що бігав собі на майдані, а серце мені стискалося від жалю.

— Ходім, Жан-П'єре,—сказав я, взявши його за руку.

Я був як сам не свій. У бібліотеці наша Ганя плакала й кричала, сидячи на колінях у матері. Війшовши у хату я побачив, що в неї голі плечики, а на одній ручці краплина крові. Вона потягнулася до мене. Я взяв її на руки і спитав:

— Чи не краще почекати з Жаном-П'єром і подивитися, що буде з дівчинкою?

— Ні,—сказав Шовель,—однаково гірше віспи нічого не може бути.

— Та ну-бо,—усміхнувся Шван;—заспокойтесь,—я за все ручуся.

Хлопчик озирнувся на всіх і спитав:

— Що це таке, дідусю?

— Нічого. Скинь курточку. Я думаю, ти не боїшся?

Наш маленький Жан-П'єр на владу був точнісінько як Шовель; він зняв курточку, не кажучи ні слова і йому прищепили віспу. Маргарита розказувала, що він увесь час сам дивився як щецлять. Я того не бачив. Я вибіг з хати, сам себе проклинаючи за те, що дозволив робити ті досліді на моїх дітях; я сам себе називав жорстоким і цілий тиждень мучився і ка-явся. Я мовчав, але був сердитий і на Шовеля, і на жінку, і на весь світ.

Поки прищики не попідсихали, весь час той страх не покидав мене. Маргарита також боялася, але таїлася з тим, щоб не лякати мене ще гірше. Нарешті

прищики підсохли. Тоді я бажав тільки одного:

— Боже! Коли-б то воно допомогло!

Я мусів того бажати, бо віспа вже була у місці; раз-у-раз у нашій крамниці були такі розмови:

— Вона вже на цій вулиці: вона вже на майдані... Стільки-то салдатів злягло вчора у шпиталі... стільки-то заразилося... такий-то не доживе до ночі. І так далі без краю.

Я дивився на своїх дітей: вони були зовсім здорові, гулялися, сміялися. Віспа обійшла ввесь наш квартал, але до нас не заглянула. А Шван писав нам зо Страсбурга, що зо всіх дітей, що їм прищеплено було віспу, не заразилося ні одне. Неможна й розказати, які ми були раді та щасливі. Особливо радів Шовель: він неодмінно хотів защепити віспу всім дітям у нашій окрузі і навмисне для того їздив у Страсбург по коров'ячу лімфу.

Та не думайте, що лехко було намовити людей щепити віспу собі або дітям. Народ охоче вірить всяким дурницям та забобонам, що розказують йому, щоб обдурити його і витягнути з нього гроші, а не хоче йняти віри, коли рають йому щонебудь користне. З тим щепленням віспи вийшло ще гірше, як з картоплею. Тоді всі у Бараках кепкували з дядька Жана, коли він почав садити якесь лушпіння, але це було не довго, один рік тільки; коли все зацвіло, коли він почав в-осені викопувати з землі якісь дивні каштани, у ку-

лак завбільшки, то всі призналися, що Жан Леру зовсім не дурень. На другий рік усякий спішив попросити в його насіння нової рослини і, звичайно, всі скоро забули, яку велику послугу він зробив усій нашій країні.

А з віспою справа була зовсім инакша. Можна було подумати, що люде роблять велику ласку, коли згоджуються послухати оповідання про цю спасенну знахідку і ще більшу ласку, коли дозволяють трошки вдіяти собі шкуру, щоб забезпечитися від такої страшної хвороби. Правду сказати—я ніколи не старався-б так щиро, як Шовель: коли-б який дурень засміявся-б мені в очі, я не сказав-би йому й одного слова більше.

А Шовель не вважав на кепкування, на лайки, навіть на найгірші зневаги, що робили йому дурні; він казав, що все це—темнота народня і дбав тільки про те, щоб яко-мога ширити щеплення віспи. Він так захопився цею новою справою, що зробив навіть у нашій читальні кабінет для щеплення всім, хто того хоче. Отець Кристоф приводив до нього щодня по скілька душ для щеплення, а далі й по скілька десятків. Цікаво було дивитися, що там робилося у колишній читальні.

По під стінами рядочком сиділи чоловіки, жінки, діти та мамки з грудними дітьми; старші голосно розмовляли, діти кричали. Шовель стояв серед них і розказував, як „коров'яча віспа“ забезпечує від

тяжкої людської віспи. Коли хто-небудь приставав на його намови, обличчя Шовеля сяяло великою радістю; він брав свій ланцет, сам помагав роздягатися, щепив віспу і казав:

— Глядіть же, щоб не стерти цього; зав'яжіть шматинкою. Після-завтра або пізніше почне набірати прищик. Як він підсохне струпочком, то вже можете бути певні, що віспи у вас не буде.

Коли ніхто не давався щепити, він сердився, лаявся, улешував, підбадьорював; можна було подумати що він клопочеться сам для себе або хтось доручив йому вирятувати від віспи всю нашу країну. Не раз бачив я, як він швидко входив у крамницю, брав з шухлядки 15 су, сунув ті гроші в руку якому бідоласі і казав йому:

— Ходім, я тобі прищеплю віспу.

Захопився старий тою віспою, а мені не раз прикро бувало, що він наші гроші роздає таким способом. Але я ніколи не важився сказати про це Шовелеві, бо він зараз сказав би палку громову промову про тих самолюбців, що дбають тільки за себе, і Маргарита стала б по його боці.

Таким чином наша крамниця зробилася якимсь осередком мамок і кабінетом для щеплення віспи. А Шовелеві й того було мало: він цілий день одержував листи, записки і справоздання, що до „коров'ячої віспи“; він обмірковував їх, одписував. Маргарита брала також участь у цій справі і я часто думав собі:

— Чи можна ж тратити час, працю і гроші за-для тих людей, що не тільки не почувують за це найменшої вдячності, але при якій недобрій нагоді або хоробі ще готові позивати вас за шкоду.

Мені здавалося, що це нерозумно.

Але все це не шкодило нашій торгівлі, а навпаки: ім'я Шовеля стало відоме далеко навкруги і знали його люде не тільки, як книгаря та крамаря, але й як колишнього народнього заступника і як „шепія“ віспи. Навіть у глухих гірських закутках говорили про нього і покупці натовпом ішли у нашу крамницю.

XIV.

Коло того часу самовладні монархи Європи, знаючи, що наше найкраще військо тепер в Єгипті і ніяк не може вернутись, бо не має кораблів, ще раз об'єдналися у спілку проти нас. Пітт обов'язався поставити гроші, потрібні для війни, а імператор австрійський—поставити військо і незабаром імператор Павел послав на нашу республіку дві армії, по сорок тисяч чоловіка кожна. Газети сповістили, що над тим військом за найстаршого поставлено було знаменитого російського генерала Суворова, того самого, що побив турків і поляків, убивав жінок і дітей і спалив Прагу *).

А всі ті приготування не спинили мир-

ної наради у Раштаті. Німці по давньому ніяк не хотіли віддати нам Кель та Кассель на правому березі Рейна. Вони хотіли лишити при собі своє добро, то річ цілком зрозуміла. А проте ми вже давно були б зробили мир, як би Діректорія згодилася віддати австрійському імператорові Францові дрібних німецьких князьків, бо він дуже хотів поширити свою державу коштом Німеччини; але нам не було ніякої вигоди зміцняти Австрію, а надто Прусія піддержувала тих малих князів і нерозумно було б нам дражнити її.

Поки Метерніх морочив наших повномочних, російське військо війшло у Богемію і Франц II поспішив зайняти 6-тисячним військом кантон Граубінден; усі тоді зрозуміли, до чого воно йдеться.

Наша Діректорія зняла репет, вимагала пояснення таких учинків і нарешті оповістила, що коли російське військо прямуватиме й далі по Німеччині, то це буде вважатися за заклик до війни. Франц не хотів навіть одповідати на це. Дрібні німецькі князі, що досі приставали на всі наші мирні умови, тепер один за одним виїздили з Раштату. Незабаром наші повномочні лишилися там з одним Метерніхом, а навколо обступило їх австрійське військо.

Після того вже ні в кого не було сумніву, що нам загрожує війна ще страшніша за ті, що вже були і що всі здобутки республіки можуть перевестися на нівець.

Почали поквапно набірати рекрутів, але

це діло не йшло так жваво, як раніше. У червні р. 1791 взято було до війська півтора тисяч чоловіка, у вересні р. 1792 — сто тисяч, у лютому р. 1793 — спочатку триста тисяч, а у квітні ще тридцять тисяч, а при загальному рушенні у серпні — мільйон і п'ятдесят тисяч. Це були останні набори. Цього війська було досить, щоб завоювати Голандію, лівий беріг Рейну, Швейцарію, Італію, щоб не допустити еспанців у Францію та для двох походів: на Ірляндію та Єгипет.

Тепер набір було призначено на 3 вакдем'єра VII року республіки; він повинен був дати сто дев'ятьдесят тисяч новобранців і вже почалася їх муштра. А поки що у поход рушили старі війська; вони проходили через наше місто; це була переважно піхота і йшла вона у Швейцарію, де новий главнокомандуючий Массена зайняв лінію Рейна від гір до Констанца. Кінне військо йшло горішнім Альзасом під приводом Журдана на з'єднання з Рейнською армією; все інше військо йшло через наше місто на підмогу тому відділові, що стояв між Майнцем та Дюссельдорфом під приводом Вернадота.

Всього того війська, — старих, бувалих салдатів, — було не більше, як сто тисяч; новобранці ще не були готові і озброєні; вони пішли пізніше і перші відділи їх рушили в Італію, де командував Шерер. Я пам'ятаю добре всі ті давні події, бо Мареско в одному своєму листі гірко нарікав

на ті події. Таким чином доводилося зо сто-тисячним військом обороняти Швейцарію, Альзас і ввесь лівий беріг Рейна аж до Голандії.

Сімдесят тисяч німців стояло у Баварії під командою ерцгерцога Карла; у Форальберзі стояло двадцять п'ять тисяч німецького війська під командою генерала Готца, швейцарця; у Тіролі було сорок п'ять тисяч під командою Бельгарда та ще в Італії шістьдесят тисяч під командою Края. Сорок тисяч англійців і росіян повинні були морем прийти у Голандію, де під командою Брюна десять тисяч війська; двадцять тисяч англійців та сіцилійців повинні були переплисти у Неаполь, де замість Шампіона поставлено було Макдональда.

Вороги наші нагромадили велику силу війська; певна річ, що вони давно лагодилися до війни з нами і що Раштатська нарада навмисне затягалася, щоб обдурити нас. При початку війни у них було більш, як триста тисяч війська проти наших ста тисяч, та ще Суворов мав прийти їм на підмогу. Те військо, що його Бонапарт забрав у Єгипет, було б нам тепер дуже придатне. Та дарма, ми дали собі раду з ворогами і без великого Бонапарта; а він потім кричав нам:

— Що ви зробили з моїми товаришами? Що ви зробили з тим миром, що я вам лишив? І т. й.

Його „мир!“ Добрий „мир“,—що й казати! Раштатська комедія! А його товари-

ші? Та він же сам покинув їх у Єгипті! Яка повинна бути безсоромна людина, як вона повинна покладатись на темноту людську і нікчемність своїх підлизників, щоб дозволити собі докоряти людей за ті нещастя, що їх сама вона накоїла! Та що тут казати? Йому пощастило, а дурні й нікчемні люде кажуть: „не родися красний, а родися щасний“. Отже й треба визнати, що величність багатьох людей на половину виросла з їх безсоромности.

Та буду розказувати далі.

Журдан почав війну р. 1799. Його військо стояло на лінії від Майнца до Базеля, що у Швейцарії. У нашій країні було повнісенько війська. Та ось усі сили почали стягатись у долину Альзаса; главнокомандуючий з генеральною старшиною, ідучи з Метца, проїхав через наше місто, а другого дня, 1-го березоля у вечорі, ми почули, що він перейшов Рейн під Келем, а генерал Феріно, що командував правим oddілом нашої армії, також перейшов Рейн під Гюнінґеном; уся армія перейшла по мостах, а у Стразбурзі лишилась невеличка сила для його оборони. Останні части війська, що були трохи запізнились, ішли Савернським спуском; незабаром і їх уже не було: вся наша армія перейшла у Німеччину.

Після того шарварку та гомону, що був у нас за останніх днів, враз стало тихо, так тихо, що ми навіть дивувались, бо дули забули вже спокій. Пусто стало скрізь

і сумно. Ми чекали звісток. У сам-перед прийшла відозва Діректорії.

Відозва Виконавчої Діректорії.

Противно умові, що підписана була у Раштаті 1-го грудня р. 1797, військо його величності, імператора австрійського, перейшло Інн і вийшло по-за межі австрійської держави. Одночасно з цим російське військо прийшло у державу австрійську і прилюдно об'явило, що іде воювати з французькою республікою—і т. и., і т. и.

Наприкінці Діректорія оповіщає, що як тільки росіяне вийдуть з Німеччини, то зараз і наше військо вернеться назад.

Я не буду розказувати вам про ту довгу війну і про всі лиха, що діялись там, по обох берегах Рейну; не буду розказувати, як наші здобули Мангейм, як Журдан підбив під свою руку Швабію, як здобули ми Граубінден, як Массена взяв Куар і всю долину Рейна від початку його коло Сен-Готарда до Констанцького озера, як Лекурб увійшов у долину Інна і взяв Енгадін, як обидві французькі армії з'єднались через Альпи і простягнулися таким чином од Неаполя аж до Дюссельдорфа. Не буду розказувати, як не пощастило Журданові під Штоках і як він мусів одступити у Франконію; як Массенна вкупі з Лекурбом знов пішли у долину Інна на Мюнстер та Форальберг, як Массену поставлено було за найстаршого над арміями Гельвеції та Дунайської; як спинилася нарада у Раштаті і як австрійські гусари

вбили наших повномочних Бон'є та Робержо, засівши на них у ночі на шляху.

Все це відомо. А я при тому не був; нехай інші, що досі живі, останні свідки тих подій, розкажуть вам про ті бездонні провалля у високих Альпах, де були сутички і битви; про ті вузьенькі мости через прирви, що їх доводилося обороняти і вбивати штиками, про ті бурливі гірські струмки, що несли за водою вбитих і ранених, про наші переходи по таких снігах та кригах в Альпах, де досі бували тільки орли. Еге, то була славна, республіканська війна! Я власне, бачив тільки один бік її: до нас привозили ранених; у лікарнях було повно слабих з відмороженними ногами та руками, ранених, виснажених, голодних,—еге, голодних, бо ще ніколи голод не був такий тяжкий, як за тої війни. Я бачив також, як після убивства наших повномочних тисячі молодих людей записувались у військо охотниками, щоб помститись за вбитих, як було року 1792 та 93.

За тої тяжкої війни відбулися й вибори VII року республіки; Ребеля заступив аббат Сієс, що ховався аж шість літ серед крутіїв та страхунів у Радах. Сієс навіть хвалився тим і казав:

— Поки інші вбивали один-одного на гільотині, я жив собі тай жив.

Ходила чутка, що Сієс ховає у кишені дуже гарну конституцію; а що конституція III року вже обридла людям, то й вибрано було Сієса за Діректора в тій на-

дії, що він дасть що-небудь новеньке; французи люблять новину і люблять, крім того, пророків, а Сіеса вважали за пророка. Я бачив за свій вік п'ять—шість таких пророків і можу сказати, що вони не зажили великої чести.

Вибори VII року пройшли без участі народу, бо він був позбавлений виборчих прав; ті вибори дали в обидві Ради скілька душ так званих патріотів. Тоді у-перше виступив на громадську діяльність Люс'єн Бонапарт; у нас уже були Жозеф і Наполеон Бонапарти, а тепер з'явився ще Люс'єн. Як вигідно було для Бонапартів, що Франція забрала собі острів Корсіку! У себе дома вони були-б дрібними хліборобами, чиновниками, небагатими буржуа, що на-силу добувають собі гроші на прожиток і вважають себе щасливими, коли мають скілька кіз; у Франції вони стали головами Рад, послами, главнокомандуючими. Мабуть французи вважають себе не досить розумними, щоб вибрати собі правителів з-поміж себе і шукають їх серед чужинців.

Нові Ради хотіли скинути Директорію і вимагали від неї справоздання. Вони примусили Трел'яра податися в одставку і настановили на його місце Гойє. Вони дуже хотіли примусити Ляревел'єра і Мерлена теж покинути посади, щоб поставити на їх місце своїх людей. Але тих два Директори почали кричати:

— Що-ж це таке? Невже-ж хочуть оддати Францію сем'ї Бонапартів?

І таким чином вони лишилися на своїх посадах, але не на-довго: їм почали так допікати і дошкуляти, що вони не витерпіли і самі подалися в одставку 18 червня року 1799. На їх місце було вибрано жірондіста Рожера Дюно і генерала Мулена, людей невідомих нікому ні з доброго, ні з поганого боку; з колишньої Діректорії лишився тільки один Баррас, прихильник Бонапарта і ганьба нашої республіки.

Всіх міністрів поставили нових. Роберт Лінде став міністр скарбу, Фуше—поліції, Трел'яр—закордонних справ, Камбасарес—справедливости, Бернадот — військовий. Ці переміни не зробили в народі ніякого руху: то була справа буржуазії. Діректорія присягнула Радам 18-го фрюктідора, а 30 го преріаля Ради перемінили Діректорію. Народ байдужим оком дивився на це і чекав нагоди, щоб знов домагатися своїх прав; йому не ставало тільки проводиря; але тепер Марат, Дантон і Робесп'єр мирно лежали в могила і салдати могли орудувати по своїй охоті. Коли-б знав це Бонапарт, він напевне каявся-б, що поїхав у Єгипет; а військовий міністр Бернадот напевне сміявся з нього; тепер усі козирі були в руках того гасконця*); яacobинці покладали на нього свої надії.

Шовель, хоч і захопився був дуже

---

*) Гасконь—одна з округ Франції.

щепленням віспи, а проте не покидав газет; у ту пору він найгірше проклинав Сіеса, бо знав його за такого крутія, що може вийти у згоду зо всякими людьми, щоб знищити республіку і завести ту свою конституцію, про яку всі говорили, але якої ніхто не знав, бо Сіес показував її тільки своїм приятелям: він знав добре, що ні один республіканець не схоче прийняти її.

Поки всякі хитрі крутії розбірали собі посади, ані трошечки не дбаючи за народ, державні справи станули дуже погано. Коли-б доля Франції залежала тільки від тих панів, що дбали тільки за свої власні вигоди, то дуже легко могло статися, що нашу отчизну забрала-б вороги. На щастя і на цей раз, як і завжди у тяжку годину, народ не дався.

Австрійський фельдмаршал Край так тяжко розбив старого Шерера під Ман'яно, що з нашої італійської армії лишилося тільки 28 тисяч чоловіка і вони мусли відступити за Едж; тоді віддано було тих недобитків під команду Моро і він показав, що він справжній патріот.

Суворов, маючи під своєю рукою сорок тисяч російського війська і стільки ж австрійського, вже був тоді в Італії. Він забрав у свої руки проход між Еджем та Кассано і примусив Моро покинути Мілян і перейти за По, забравши таким чином під свою руку три чверти північної Італії. Моро предбачав, що так буде, Він розу-

мів добре, що маючи тільки 28 тисяч війська, вже підбитого, що втратило вже взяття, не можна змагатися з 80-тисячним військом, що одержало перемогу і довіряє своїм генералам. Але з другого боку він знав, що доброго генерала ніколи не можна розбити до щенту і що він завжди вирятуює все, що можна вирятувати. Моро ніколи не дбав, як Бонапарт, про свою власну справу: він думав тільки, як би краще виконаги свій обов'язок і вирятувати отчизну.

Суворов попробував був гонити його і перейшов за ним По, але Моро відбив його. Всі італійці повстали на нас, забирали наші фортеці. Макдональд відступав з Неаполя з 18 тисячами війська; він ішов понад берегом моря, а гонила його у трое більша сила ворогів. Моро рушив йому на поміч, але 28 червня ми почули, що Суворов розбив Макдональда при Требії після трьохденної битви і що саме тоді Моро, користуючись, що росіяне відійшли, розбив Бельгарта під Кассіна Гросса і потім з'єднався з недобитками не-політанської армії в околицях Генуї.

Сіес, як тільки став Діректором, зараз намігся, щоб Макдональда увільнено було в одставку; він одізвав назад Моро і послав за найстаршого в італійську армію Жубера, одного з помішників Бонапарта. Жубер командував 17-м військовим корпусом; він був потрібний Сіесові, бо мав допомогти йому завести його конституцію і

служити йому, як права рука. Цей генерал ще не здобув слави, а проте Сіес послав його в Італію, щоб перемогти Суворова, що завоював ту країну куди швидче за Бонапарта і у своїх відозвах нахвалявся розгромити нас і прийти у Париж, щоб посадити Людовика XVIII на трон Франції. Коли б Жубер переміг, то він і Сіес стали б найсильніші люде: один як законодавець, другий—як герой республіки.

У той час ми одержали ще два листи від Мареска, вже не такі самохвальні, як бувало р. 1796. Коли військо наше переходило через Требію, Лізбета втратила майже всю злобич, що придбала була у Римі та Неаполі; але для нас найважлише було, що вони ще живі та здорові.

Невдача італійської армії засмутила нас, але ще більше тривоги завдавали нам ті нещастя, що насовувались на нас з боку Швейцарії та з берегів Рейна. Після того, як Журдана розбито було при Стоках і він відступив в Альзас, Массена, що був тепер главнокомандуючим всіх трьох армій, не міг удержатись у Швейцарії; він покинув Форальберг; а що ерцгерцог та Готц раз-у-раз нападали його, то він мусів дати їм битву і розбив їх під Фрауенфельдом; після того він міг спокійно відступати на Лінт та Лімнат.

А тим часом вороги гналися за ним невідступно; перед Цюріхом дано було дві битви, але, хоч Массена знов переміг ворогів, він проте вийшов з того

місця і став на кращу позицію на горі Альбіс, що за озером Цюріхським та Валенштадським. На лихо Швейцарські Кантони повстали на нас, вони не хотіли нічого постачати нам, а примусова реквізіція у тій зруйнованій країні майже нічого не давала. А німці, що вийшли з Бадену, мали досить усякого запасу, бо доставали його зо своїх країв.

Лекур^б мусів відступити від Сен-Готарда, бо перед ним стояла значно більша сила ворогів; він спустився вниз по над Рейном. Треба було якось харчувати все це військо; отже у нас знов почали забирати всякі запаси: хліб, борошно (муку), корм для коней, товар. Підрядчики їздили по Альзаці, Льоренні та Вогезах і скуповували все це по такій ціні, яку хто правив, але платили за все квитками, бо грошей не було. Люде ховали все, що можна було. Ціни на все стали такі великі, що я навіть записав їх на обгортці моєї рахункової книги для пам'яті, як річ надзвичайну. А від нас до Цюріха було ще дуже далеко, то можна ж собі уявити, які великі ціни були там, коло війська: бо до наших цін треба було ще додати кошти перевозки, плату за той страх, що мали підрядчики, перевозячи запаси по шляхах, де нападали їх розбійники, а за Базелем і вороги, та ще платню за вартову сторожу, бо всі обози йшли не інакше, як під обороною жандарів; я думаю, можна напевне сказа-

ти, що через усе те ціни підіймалися на половину.

Як би у мене калитка була грубша, я не вважав би на ремство Шовеля, що називав усіх підрядчиків шахраями, а взяв би сам на себе підряд поставити один або два обози борошна,— вже дуже кортіли мене ті великі заробітки, Я найняв би ще скілька чоловіка з давніх товаришів у Бараках та у місті і ми проводили б обози до самого війська; але у мене було мало вільних грошей, а на квитки Діректорії люде не йняли віри.

Массена простояв аж три місяці, не рушаючися з місця; десятки верхових посланців їздили мало не що дня з армії у Діректорію і назад; ми не розуміли, що воно за знак. Всі ремствували на Массену, особливо, коли стала відома страшенна поразка французької армії при Новії, де Жубер поліг убитий і пройшла звістка, що друга російська армія, під командою Корсакова, іде на підмогу до ерцгерцога Карла. Люде кричали:

— Він чекає, поки всі сядуть йому на шию і тоді тільки він рушиться!

Гнів і обурення дійшли до найвищої міри, коли Суворов почав нахвалятися, що перейде через Сен-Готард і генерал Лекурб поспішив стати на свою давню позицію, щоб не пустити його туди. Тямуші люде казали, що така похвалка—божевільна, але від такого варвара можна було всього сподіватися. Його ще ні разу ніхто не пере-

міг; у нас розказували про нього, як про якогось дикуна, що ніколи не злазить з коня і читає молитви підчас битви. Що більше людина дика, то легше може вона покоряти собі диких і темних людей; щоб різати і колоти людей, перелазити через високі гори та палити села—не треба, на мою думку, великого розуму; той, хто вигдав сірники, мав, на мій погляд, у сто раз більше розуму за тих диких лицарів (героїв). Тому то я думав, що Суворов і справді може здійснити свою похвалку і дуже трівожився, бо всі аристократи чекали його, як свого Месію. У той час прийшов нам лист од мого давнього товариша Жана Батіста Сома.

До громадянина Мішеля Баст'єна.

Цюріх, 7-го вандем'єра VIII року французької республіки, єдиної і неділимої.

Перемога! Мій любий Мішелю, перемога!.. Тяжкі часи ми пережили: три місяці голодували, три місяці не одержували платні, а стояли так, що ноги були у воді, а на спині сніг. Хоч-не-хоч, а мусіли ми грабувати і кричали: „ох, проклята ж Діректорія! Гонить кур'єра за кур'єром, наказує дати битву, а грошей а ні шага не присилає!“ — А перед нами стоїть ерцгерцог, з боків Єлачич та Готц, Корсаков надходить іззаду, а навколо нас повстання. Невесела рахуба, Мішелю, не до сміху було нам. Та й тут нам якось пощастило, Бог допоміг нам і тепер Суворов утікає на своїх цибатих ногах на-

зад у Москву. Яка була битва! Ніби грім греміло, а земля трусилася!

Треба тобі сказати, що минулого тижня ми ще стояли обозом між Бругом та Велісгофеном, товклися на місці і думали: коли ж цьому вже буде край?

З гір на нас тягнув холодний осінній вітер, а їсти хотілось—аж смерть! Австрійські передові відділи почали відступати назад з берегів озера, а замість їх ми побачили зелені мундири та островерхі шапки: значить прийшов Кюсаков. От тобі маєш!

Массена, Сульт, Март'є і Ней ходили на розвідки у Цуг, у Раппершвіль, у Нейфельс та інші місця. Німецькі гусари підїздили до нас аж до Лінту та Лімату і кричали нам:

— Виходьте ж сюди, босяки, безштаньки! Бач, поганці! Боїтеся?

Ми аж блідли з гніву; але нам був приказ; не озиватися, навіть хоч би вони почали стріляти.

Та ось почалася інша справа: з Урсрена та з Альторфа прибігли гонці: Суворов наближається і хоче обійти нас іззаду, іде переможець під Кассано, при Требії та Новії, переходить через Сен Готард. Гюден зо своєю жменькою салдатів не міг спинити його. Лекурб поспішив на оборону Чортового моста. Того дня, Мішелю, я думав, що вже настав кінець нашої республіки і що нас зрадили. Але наш генерал тільки показував так, ніби спить; він дрімав, як той кіт, заплющивши очі, але добре слу-

хаючи вухами; він чекав, поки відійде ерцгерцог, що прямував на Філіпсбург, забравши своє кінне і піше військо, а росіянам лишивши тільки гармати. 4-го вандем'єра, у четвертій годині вранці, наш ескадронний командир Севастіан Фуа причвалав до нас з приказом іти до Лімату; ця річка завширшки буде, як малий Рейн, тільки бистріша; вона тече через Цюріх і перед озером називається вже Лінт.

Ми рушили у-чвал, забравши гармати і понтонерів*), човни, канати, коли, гвозді, і всяку иншу справу. Ми поставили свої гармати проти російських, що стояли по той бік річки і сипали на нас страшенним огнем. Треба було навести понтонний міст. Дно річки було каменисте і ніякою силою не можна було забити кілків та зачепити гаки, а тим часом ворсги сипали на нас картечою, як градом, чим раз гірше. Понтонерів уже брав одчай; начальник пушкарів Дедон, наш земляк льореннець, біг до них, щоб піддати їм охоти і налагодити роботу. Через годину, як почало вже світати, міст нарешті був готовий, хоч ворожі гранати три рази підбивали його, і наше військо бігом побігло на той беріг. До години девятої ми переправили на той бік десять тисяч чоловіка. Битва завелася на протязі двох миль, бо, поки ми переходили Лімат нижче Цюріха, Сульт перейшов Лінт вище його, між двома озерами.

---

*) Салдати, що наводять мости.

Двісті чоловіка, взявши шаблі в зуби, пустились у-плав у сам-перед і вирізали дошенту передову сторожу ворогів. Готц прибіг на місце битви і сам поліг убитий.

Скажу тобі, друже Мішелю, — добрий гуркіт гармат чули ми у Вандеї, але навіть те, що було у Манеї, — дрібни́ка, рівняючи з тим, що було тут. Від гуркоту гори тремтіли; команди не чутно було за двоє ступів і кріз дим пороховий ми бачили озеро, що клекотіло, як у казані від бомб та картечи. До вечора ми здобули тільки Цюріхберг на правому березі Лімата; росіяне засіли у місті. Це люде з великими плискатими лобами, кирпаті, з маленькими очіма і товстою губою, — зовсім не такої породи, як ми. Стоять вони цупко, треба правду сказати, і доводиться їх усіх порубати до останнього, а вони не відступають. І ми натрошили їх багато, поки прорвали їх лаву. Другого дня у Цюріху була така сама різанина, як у Манеї.

Поки ми дерлися в одну браму, вороги хотіли вийти другою: вперед ішла піхота, а кінне військо Корсаков лишив у місті. Наших дві дівізії чекали їх коло виходу, налагодивши гармати; російська піхота пробилася через бомби та картечу з диким криком, що чутно його було на обох озерах; кінне військо, гармати, скарб та обоз лишились у наших руках. Цілий відділ прінца Конде ми знищили до останку; наші аристократи — емігранти просили нас помилувати їх, та ми на це відповідали

штиками. Між нами та ними не може бути миру і не можемо ми їх милувати: перемога або смерть!—нічого іншого ми не хочемо. Дуже мало людей вирятувалося; місто на половину було зруйновано за те, що з його стріляли у наших повномочних. Австрійські гусари називали нас поганцями та босяками; хотів би я знати, що вони думали про своїх друзів?

Ось, Мішелю, які люде ідуть на нас і хочуть вернути нам нашого доброго короля і знищити нашу свободу. Це не люде, а звірі. Хто перемаже: людина чи звір, — ось питання.

Наша бригада простояла на позиції від учорашнього дня; батарея втратила двох лейтенантів; Севастіан Фуа представив мене на місце одного з них і певне мене поставлять на цю посаду; та мені це однаково: я вже служив стільки, що маю право на чисту отставку і як тільки війна скінчиться, я вернусь у село, звичайно, коли отчизні не буде грозити нове лихо.

Дівізія Морт'є, дівізія Сульта та ще дві дівізії, під командою самого Массени, пішли на зустріч Суворову, що йде через Сен Готард, щоб узяти під свою руку недобитків з тої армії, що ми розбили, і вести їх на Париж.

Сподіваюся, що його зустрінуть, як слід і до вас незабаром прийде про це звістка.

По тим слові, мій любий Мішелю, цілую вас усіх: і маленького Жана-П'єра,

і громадянку Маргариту, і громадянина Шовеля, і тебе, мій старий товаришу. Кланяюсь всім вашим приятелям і добрим патріотам посилаю привіт та братерство.

Жан-Батіст Сом.

Лист Сома приніс нам велику радість. Особливо підбадьорився Шовель, що за останніх часів дуже журився. Він побіг у міську управу і прочитав того листа начальству, потім скликав якобинців, дядька Жана, Ельофа, Манка, Жанті та інших. Того вечора ми бенкетували до години одинадцятої.

XV.

Через скільки днів газети розказали нам усі новини, починаючи з битви під Цюрихом: як Суворов перейшов через Сен-Готард, як одступав Гюден; розказали про оборону Чортового моста, Урсерона, Вазена та Амштейга відділом Лекурба; як Суворов здивувався, коли вже під Альторфом він почув, що армії Корсакова, Готца та Єлачіча розбито до-щенту і вони втікають; який лютий гнів узяв його, коли він побачив, що наше військо обійшло його навколо; з якими тяжкими перешкодами він мусів одступати через Шахенталь та Мутенталь, коли наше військо гонило його навіть по верхах гір, покритих снігом та кригою, страшними дорогами, покритими раненими та вбитими росіянами; як він нарешті добився у Куар; розказали про ос.

тапню поразку Корсакова між Трюліконом та Рейном, що примусила його з недобитками своїми перейти мости у Констанці та Дізенгофені та шукати рятунку у Німеччині. Вісімнадцять тисяч бранців, з них вісім тисяч ранених, що їх мушили росіяне покинути, сто гармат, тридцять корогов, чотирі генерали, взятих у бран, п'ять генералів убитих, а в їх числі австрійський главнокомандуючий Готц, здобуття Сен-Готарда і Гляріса,—все це показало, що наша перемога була остаточна.

Ті-ж самі газети сповістили нас про велику перемогу генерала Брюна над об'єднаними англійськими та російськими військами під Кастрікумом у Голандії. Після того республіка могла вже не боятися зовнішніх ворогів.

Шовель дуже сміявся, коли побачив у газетах два маленькі рядочки, що сповіщали, що генерал Бонапарт вертається з Єгипту і 17-го вийшов на землю у Фрежюсі.

— А що, піймав облизня?—мовив він.—Вертається, щоб рятувати нас, а республіка обійшлася і без його! Уявляю собі, як він лютує. Сподіваюся, що хоч тепер йому скажуть здати справоздання; республіка довірила йому свої найкращі кораблі, тридцять п'ять тисяч доброго війська, гармати, запаси,—не може-ж він тепер, вернувшись сам-один з порожніми руками, сказати: „Все там лишилося; ідіть самі, подивіться!“ Це було-б нікчемне глузування.

Тепер народ побачить, яка це людина. Батьки і матері тих 35 тисяч салдатів, що він їх там покинув, зустрінуть його питанням: „Що ти зробив з нашими дітьми? Де вони? Ти вернувся цілий і здоровий без них, а ти-ж обіцяв привести їх додому і дати їм по шість десятин землі, як скінчиться поход. Сподіваємося, що ти не втік од небезпеки і не покинув їх серед пустині!“ Еге, так буде напевне. Наша Директорія і наші Ради, дарма, що вони такі нікчемні та боязкі, з'уміють промовити твердим голосом.

Я думаю, що тесть мій казав правду. Бонапарт сам казав потім, що коли-б Клебер вернувся з Єгипту без дозволу, він звелів-би арештувати його у Марселі, судити військовим судом і розстріляти у 24 години. А проте Клебер нічого не обіцяв, не брав на себе ніякої відповідальності, ніяких обов'язків. Бонапарт, не попередивши його навіть про свій виїзд, вважав за можливе у найтруднішу годину скинути всю справу йому на плечі, добре знаючи, що Клебер—людина чесна і не покине в біді тисячі нещасних салдатів. І він його розстріляв-би! Він одважився-б зробити це! З цього можна міркувати, яка це була самолюбна, несправедлива і жорстока людина. Хіба він думав, що має більше прав за Клебера? Ні, але він добре знав, що у Франції не знайдеться людини, такої здатної на жорстокі й не-

чесні вчинки, як він,—і ось у тому й була його сила від початку до кінця.

Шовель думав, що від Бонапарта будуть вимагати принаймні справоздання... Де там! Другого дня після знаменитої Цюріхської перемоги, коли Массена вирятував Францію, у той самий день, коли читали його справоздання—просто і правдиве, без усякого прибільшення, як то звикли робити інші у своїх справозданнях,—у той самий день газети говорили тільки про Бонапарта. Коли він був в Єгипті, брати його: Жозеф, Люї та Люс'єн не давали захопонати хвалам його підлизників. Газети і дрібні листки робили своє діло; скрізь можна було прочитати: „генерал Бонапарт вийшов на беріг 17-го у Фрежюсі; з ним були генерали: Берт'є, Лян, Мармон, Мюрат, Андреосі і громадяне: Монж та Бертолет. Величезний натовп народу вітав його криками: „Слава республіці!“ Він лишив єгипетську армію у дуже добрім становищі“. — „Трудно розказати, з якою радістю вчора народ зустрів цю звістку у театрі. Крики: „Слава республіці! Слава Бонапартові!“ і гучні оплески лунали звідусіль. Радість обхопила всіх. Перемога, що завжди йшла по-ряд із Бонапартом, тепер пішла попереду його (мабуть то він виграв битву під Цюріхом і вигнав з Голандії росіян та англійців)! І він приїхав, щоб до-шенту знищити спільку ворожих нам держав. Ох, пане Пітт! Яка страшна новина для вас зараз після по-

ражки англо-російського війська у Голандії! Вам, мабуть, лехче було-б почути, що програли ви ще три битви, ніж звістку про те, що вернувся Бонапарт!“

А після того тільки один рядок:

„Генерал Моро вернувся у Париж“.

Цей не з Єгипта приїхав, він не покинув свою армію. Він чесно і сміливо поправляв помилки інших людей в Італії. Та що-ж ви зробите? Він не був комедіант, а французи люблять комедію!..

Другого дня ми знов читали:

„Бонапарт спинився у своїм домі на вулиці Вікторії у Шоссе-д'Антен. Сьогодні його прийме Діректорія“.

А ще другого дня:

„Бонапарт учора в шість-на-другої години приїхав у Виконавчу Діректорію. На дворі і в залах було повно народу, що зібрався подивитися на того, про чю смерть торік було оповіщено гарматними вистрілами з Лондонської башти. Він стискав руку салдатам, що були під його командою в італійському поході. Він був не у мундирі, а в сурдуті з шаблею, прип'ятою на шовковому шнурі. Волосся він тепер носить коротке. Південний гарячий клімат, в якому він прожив більше року, оживив його обличчя, що досі завжди було бліде. Після прийому у Діректорії він зробив візити де-яким міністрам, а між иншими і міністрові справедливости“.

А потім:

„Люс'єна Бонапарта вибрано за голову

Рали П'ятисот, а за секретарів: Дільона, Фабрі, Барра (з Арденів) і Депре (з Орна).

А далі:

„Генерал Бонапарт обідав позавчора у Гоїє, голови Діректорії. Всі помітили, що він мало балакає, а багато розпитує. Його спитали, що найбільше здивувало єгиптян з тих новинок, що ми їм привезли,—він сказав: найбільше вони дивувалися, що ми і п'ємо, і їмо одночасно“.

І так далі, почавши від 22 вгндем'єра аж до 18-го брюмера. І за весь той час нічого не писали ні про Массену, ні про Суворова, ні про англо російську спілку. У всіх газетах од початку до кінця тільки й розказували, що про перемогу під Шебрейсом, описували піраміди, Седіман, Теби, Бейрут, гору Табор, поход у Сірію, останні битви під Абукіром, відозви Бонапарта, члена французької академії, главнокомандуючого і т. и.

А тимчасом од усього того нам було дуже мало користи. Про те, як згинув наш флот, як страшно зруйнували і пограбували Яффу, як багато вбили бранців і городян того нещасного міста, як наше військо виснажилось і змучилося, про чуму, що косила у нас багато людей, про всі небезпеки, що грозили нашій армії і з моря, і з пустині,—про це не було й слова. Що-ж ви зробите? Комедія й комедія без краю. Додайте до того, що народ був темний і нетямущий, а всякі писаки нікчемні й продажні, що залюбки вихваляли

й славили того, хто більше заплатить їм грошей, а нерозумна юрба, як та отара, не може обійтися без проводиря; додайте й самолюбство тих людей, що хочуть до-скочити громадського добра і скарбу,— назвіть це щастям, таланом, генієм,—як хочете, але все це, до купи зібравши, веде до того, що народ покорується хитрим і жорстоким людям, що з призирством дивляться на той самий народ, толочать його ногами, б'ють наг'яями.

І народ нахилився перед Бонапартом все нижче й нижче.

Несподівано, як-раз через місяць після того, як вернувся Бонапарт, ми прочитали в „Моніторі“:

„Главнокомандуючий генерал Бонапарт до громадян Паризької національної гвардії, 18-го брюмера VIII року республіки, єдиної і неділимої.

Громадяне!

Старша Рада, скарбниця мудрости народньої, видала цей наказ на підставі статті 102 та 103 конституції.

Ст. 1. Законодавчий Корпус переводиться у село Сен-Клю; обидві Ради будуть засідати там у двох крилах палацу.

Ст. 2. Вони перейдуть туди завтра, 19 брюмера, о-полудні. В иншому місці і в инший час засідання Рад і всяка робота в них заборонена.

Ст. 3. Генералові Бонапартові доручено виконати цю постанову. Він має вжити всіх засобів для оборони народніх заступ-

ників. Генерал, що командує 17-ою військовою округою (це був Лефевр), вся сторожа законодавчого корпусу, місцева національна гвардія і постійне військо, що стоїть у місті Парижі, у паризькій окрузі і на протязі 17-ої військової округи, — всі віддаються під команду генерала Бонапарта і повинні його слухати.

Всі громадяне також повинні помагати йому.

Ст. 4. Генерал Бонапарт повинен ставитись перед Радою, яка доручить йому цей наказ і приведе його до присяги (до якої?). Щоб зробити потрібні заходи він має вийти у згоду з комісіями інспекторів від обох Рад.

Ст. 5. Цей наказ нарочито визначена особа має негайно передати Раді П'ятисот і виконавчій Директорії. Він мусить бути надрукований, скрізь оповіщений і розісланий по всіх громадах республіки через нарочитих гонців.

Далі Бонапарт додавав од себе:

„Старша Рада доручає мені вжити заходів для оборони народніх заступників. Тимчасове перенесення їх засідань в инше місце конче і негайно потрібне. Законодавчий корпус має засоби оборони народніх заступників, до якої довело нас безладдя у державнім уряді. При таких надзвичайних обставинах конче потрібне довірря всіх патріотів. Об'єднайтесь усі коло законодавчого корпусу, бо тільки таким способом можна зміцнити республіку на

підставі громадянської свободи, внутрішнього
добробуту, перемоги і миру

Слава республіці!

Бонапарт.

Копію підписав

Олександр Берт'є.

Далі була відозва Бонапарта до сал-
датів:

Салдати!

Надзвичайний наказ Старшої Ради ви-
дано на підставі ст. 102 та 103 консти-
туції. По силі того наказу мене поставле-
но главнокомандуючим над містом і над
військом. Я прийняв цю посаду, щоб по-
могти Раді в її роботі на користь і добро
народові.

За останніх два роки у державнім уря-
ді республіки було багато безладдя. Ви по-
кладали надію, що коли я вернуся, то скін-
чатся всі злидні, ви святкували той день,
коли я вернувся; це накладає на мене де-
які обов'язки і я їх виконаю. А ви вико-
найте ваш обов'язок і допоможіть вашому ге-
нералові так щиро, як щиро я завжди по-
кладався на вас. Свобода, перемога і мир
знов поставлять нашу республіку на те по-
чесне місце, яке вона мала в Європі і яке
була втратила виключно через недбаль-
ство та зраду.

Слава республіці!

Бонапарт.

Трудно розказати, яке загальне здиво-
вання викликала скрізь ця відозва. Бо у
нас же все було спокійно, республіка тіль-

ки що одержала дві великі перемоги під Цюріхом та під Кастрікуми у Голандії, всі наші вороги були розбиті до щенту і оце несподівано, ні сіло ні пало, Бонапарт оповіщає, ніби то республіка втратила своє почесне місце в Європі і що він верне їй те місце. Це була така очевидна брехня, що навіть темні й нетямущі люде ясно побачили її. А те перенесення обох Рад у село Сен-Клю просто віддавало їх у руки салдатам, бо там уже ніхто не міг оборонити їх, Це була якась зрада. Патріоти голосно висловлювали своє обурення; вони думали, що весь паризький народ повстане; то один, то другий приходив до нас у бібліотеку і говорив:

— Та й душно тепер, мабуть, стало у Парижі! А Шовель, що ходив по хаті, похиливши голову, відповідав на це, гірко усміхаючись:

— Париж зовсім спокійний. Париж любенько дивиться на славу Бонапарта. З якої речі паризький народ має повставати, коли ми тут спокійненько розмовляємо собі, а юрба на вулиці кричить: „Слава Бонапартові!“ За-для кого або за-для чого паризький народ має йти на смерть? Щоб піддержати конституцію III року, яка позбавила його всіх політичних прав? Щоб удержати на посадах тих злодіїв, що самі собі загарбали ті посади? Ні, почекайте, я зараз вам усе виясню. Теперішня справа— то боротьба між буржуазією і салдатами. Я давно предбачав її; вона почалася 13

вандем'єра і тягнулася до 18 фрюктідора. Взагалі військо завжди буде стояти за народ, бо само воно вийшло з народу; ті, що обстоюють права народні, завжди матимуть по своїм боці військо. Ось чому Конвент, хоч яких страшних і жорстоких заходів він мусів уживати, завжди мав коло себе салдатів, хоч генерали часто ставилися проти Конвента. За тих часів ні один генерал не міг примусити салдатів іти проти республіки, бо республіка—то були вони самі, їх діти, їх родичі, їх приятелі, одне слово—весь народ. Але колишні жірондисти і їх прихильники 9-го термідора завели новий лад і після того справа народня відділилася від справи буржуазії. Конституція III року зробила прирву між буржуазією та народом і з тої пори та прирва стає чим раз, то глибша.

Республіку вже не можна назвати єдиною, неділимою, бо вона вже поділилася: по однім боці стоїть буржуазія зо своїми інтересами, а по другім боці народ—зо своїми, а між ними стоїть військо. Тепер воно буде давати нам закони; йому треба було доброї нагоди, щоб вмішатися в наші справи, наш директор Сієс знайшов ту нагоду; він уже пів року вигадує якусь змову яacobинців проти республіки. Ця надзвичайно славлюбна людина ненавидить народ, бо народ любить, щоб йому казали правду і не розуміє заплутаних думок абата Сієса. Народ не вважав на абата Сієса, коли він сидів у „Багниці“ і не пи-

тав його, як це робила буржуазія в Установчих Зборах:

— Що маємо робити тепер, пане абате? Що ви думаєте про сучасні справи, пане абате? Коли ви не порадите нас, пане абате, то ми не будемо знати, що робити.

Народ і його заступники, кажу, не вважали на Сіеса і робили велике діло без його, не питаючи, як він думає, як хоче, хоч з обличчя його видно було, що все йому здається поганим, а мовчить він, бо обережний.

Потім він зустрівся зо своїми приятелями у Старшій Раді; вони всі разом боялись і тремтіли за свою шкуру і той страх об'єднав їх, як братів. Конституція III року здавалася їм не досить монархична, а директорі Ляревел'єр, Ребель і Баррас—не досить буржуазними; вони й зробили преріальський переворот і Сіес сів за директора. Патріотичні газети було закрито, а видавців їх та редакторів арештовано і заслано; закрито клуби, а якобинців почали тиснути і гнобити всякими способами. За останніх півроку ввесь час пускалися чутки про терор, про змову проти республіки, щоб була нагода арештовувати людей, яких де-хто боїться. Та всього того було ще мало. Сіес мав у кишені нову конституцію, що повинна була зовсім знищити республіку; але що така конституція не всім була б до вподоби і народ міг би не прийняти її, то Сієсові був потрібний такий генерал, що міг би втихомирити народ,

коли б він почав бунтуватися. Сієс пробував нахилити до себе Моро, Бернадота, вибрав був для цієї справи Жубера, але Жубер поліг убитий при Новії. Тепер Бонапарт, вернувшись з Єгипту, ухвалив конституцію Сієса; він обіцяв обороняти її проти всього і всіх. Сієсові та його прихильникам з Ради П'ятисот тільки того й треба було. Перенесши обидві Ради у Сен-Клю, вони віддали їх у руки Бонапарта; противно конституції вони доручили Бонапартові команду над усім військом. Завтра ми побачимо, що буде далі. Я думаю, що незабаром Бонапарт і його салдати захочуть і самі брати участь у порядкуванні державними справами; буржуазія повинна буде відступити їм де-що на їх пай.

Шовель дуже ремствував і кляв ту хитру рахубу; він її предбачав, але вона з'явилася саме тоді, коли справи республіки йшли так добре, що ніяк не можна було сподіватися такої мерзоти. Я досі думаю, що без абата Сієса Бонапарт, дарма що був він такий нахабний і безсоромний, ніколи не одважився б на таку штуку; Сієс підготував її, Бонапарт виконав.

Другого дня натовп народу аж двері ламав у нашій книгарні, домагаючися газет; в одну мить розкуплено було всі газети. У бібліотеці зібралася вся наша сем'я і чоловіка з десятеро приятелів і ми вкупі читали справоздання про знамените засідання Ради П'ятисот 19 брюмера у теплиці в Сен-

Клю під приводом Люс'єна Бонапарта. Я читав толосно:

„Засідання почалося о пів-на-другої години з полудня у теплиці Сен-Клю; читається справоздання минулого засідання.

Годен. Громадяне! За наказом Старшої Ради засідання Законодавчого Зібрання перенесено в оце село. Така надзвичайна подія, як нам казали, сталася через те, що одна сильна партія задумала була розігнати нас і треба було позбавити тих людей усякої надії, що вони можуть знищити республіку, треба було вернути Франції мир і т. и., і т. и.

Годен ще багато говорив з цього приводу, а на останку домагався, щоб визначено було комісію, яка розглянула б і дала Раді справоздання: як стоїть тепер республіка і яких заходів треба вжити, щоб забезпечити її. — Його мову перепинили.

Дельбрель. В сам-перед треба зберегти конституцію.

Гранмезон. Прошу слова.

Дельбрель. Конституція або смерть! Штики нас не злякають; ми тут вільні.

Скільки голосів. Нам не треба диктатори! Геть диктаторів!

Крики: „нехай живе конституція!“

Дельбрель. Я домагаюся, щоб усі знов присянули на конституцію!

Знов починається крик: „Геть диктаторів!“

Голова зборів Люс'єн Бонапарт. Я так шаную повагу Ради, що не можу допусти-

ти зневажливих похвалок де котрих депутатів. Я закликаю їх до порядку.

Гранмезон. Заступники народні! Франція з великим дивом почує, що народні заступники і Рада П'ятисот, слухаючи наказу Старшої Ради, зібралися у новім місці, не маючи ніяких доказів, де та небезпека, що загрожує їм. Кажуть, що треба вибрати комісію, щоб виробила потрібні заходи і сказала нам, що треба робити. Я гадаю, що попереду треба настановити комісію, яка розвідала б те, що вже зроблено.

На останку він скрикнув:

Французька кров проливається вже десять літ, щоб завоювати свободу і я роблю внесок, щоб усі присягнули змагатися проти тиранії та самовладства, однаково від кого б це лихо не походило!

Блато голосів. Пристаємо! Піддержуємо! Слава республіці! Нехай живе конституція!

Всі присягнули, а Бігонне каже:

— Присяга, що ви оце тепер її дали, буде стояти записана на сторінках історії. Вона може стояти по-ряд із тою знаменитою присягою, що дало Установче Зібрання у залі для забав; ріжниця тільки така, що тоді народні заступники шукали захисту від штиків короля, а тепер та зброя, що завоювала свободу, опинилася в руках республіканців.

Сила голосів. Так, так!

Бігонне. Але наша присяга не буде ма-

ти ніякої ваги, коли ми не пошлемо від себе повномочних у Старшу Раду, щоб довідатися, через які причини нас примусили зібратися ось тут.

Зібрання дуже хвилювалося; пішли повномочні у Діректорію; потім принесено було листа від Барраса; він зрікався посади дірєктора.

Той поганець писав:

Громаляне, народні заступники!

Я взяв участь у громадських справах виключно через мою велику любов до свободи; я згодився взяти першу посаду в державі тільки для того, щоб піддержати ту свободу, коли їй грозила небезпека — і т. д., і т. д.

З великою славою вернувся до нас знаменитий генерал, якому я мав щастя відкрити шлях до тої слави; Законодавчий Корпус дав йому високі ознаки довірря, а наказ народніх заступників з'ясував мені, що на яку б посаду не закликано мене для загального добра, вже тепер і без мене забезпечена свобода і зміцнена сила армії“.

Він так ніби кепкував собі з народніх заступників, що їх обставлено шаблями і гарматами, геть далеко від усякої піддержки.

Мабуть усі ті довгі розмови надокучили Бонапартові; він мав своїх шпигів у залі і вони доносили йому все, що там говорили. Саме тоді, коли народній заступник Гранмезон висловився, що ця одставка Барраса якась непевна і мабуть його до того примусили, у залі несподівано зро-

бився великий рух і очі всіх звернулися до дверей: входив генерал Бонапарт, за ним чотирі гренадери і скілька офіцерів генеральної старшини.

Все зібрання обурилося, що той солдат одважився вийти самовольно туди, де засідають народні заступники. Всі повставали, знявся крик:

—Що це означає? Салдати? Шаблі? Тут?

Де-які депутати кинулися до Бонапарта, вхопили за комір і виштовхнули його геть за двері. Інші, постававши на лавки, кричали:

— По-за межі закону по́ставити його! По-за межі закону!

Від того крику колись затремтів Робесп'єр; тепер зблід і Бонапарт; кажуть, що він навіть зомлів і впав на руки своїх офіцерів. Велетень Лефевр (я його потім бачив), альзасець з Руфффаха, справжній солдат, що не розумів нічого, опріче наказів свого начальства, вбіг у залю зо своїми гренадерами, гукаючи:

— Визволяймо генерала! — вхопив його на руки і виніс.

Можна собі уявити, який шарварок знявся після цього. Голова Люс'єн Бонапарт закликає до порядку і нарешті кричить тремтячим голосом, що не може не визнати, що його брат допустився ганебного вчинку.

— Обурення, що обхопило членів Ради, є доказ того, які почуття знялися тепер у серцях нас усіх,—ті почуття поділяю і я.

А тим часом можна допустити, що генерал прийшов у залю, щоб сповістити нас, як стоять справи, або про яке небудь нове питання, що до громадських справ. Я певний, що у всякім разі ніхто з нас не може запідозрити, що...

Один із членів. Сьогодні Бонапарт поклав пляму на свою славу.

Другий. Бонапарт поводився так, ніби він—король.

Третій. Я домагаюся, щоб Бонапарта віддано було під суд і щоб він дав відповідь за свій вчинок.

Люс'єн Бонапарт. Я прошу дозволу покинути місце голови.

Шазаль сідає на місце гомови.

Дін'єф. Коли Старша Рада присвоїла собі право, що перед конституцією належало Законодавчому Корпусові, то мабуть на це у неї були важні приводи.

Я домагаюся, щоб нам названо було ватажків і учасників тої змови, що загрожувала нам. Я домагаюся, щоб у сам-перед ужито було заходів, щоб забезпечити нас і щоб з'ясовано було, які місця ще може обороняти поліція обох Рад.

Багато голосів. Пристаємо!

Бертран (з Кальвалоса). Коли Старша Рада дала наказ перенести Законодавчий Корпус в оце село, вона чинила це по праву, що дає їй конституція; а настановивши одного з генералів за главнокомандуючого — вона зробила це без усякото права. Я вношу, щоб ви в сам-перед ски-

нули генерала Бонапарта з командування гренадерами, що ніби то обороняють нас.

Багато голосів. Пристаємо!

Тальо. Старша Рада не мала права становляти генерала, а Бонапарт не мав права входити у цю залю без нашого дозволу і запрошення. І ми не можемо сидіти в такому околі, а мусимо вернутись у Париж. Ходімо туди в наших одежах народніх заступників під обороною громадян і салдатів; коли військо послухає нас, воно покаже цим, що салдати суть справжні оборонці отчизни. Я вношу, щоб ми негайно зробили постанову, що всі війська, які стоять тепер у цьому селі, входять у склад нашої сторожи; ми мусимо вдатися до Старшої Ради, щоб вона видала наказ перенести наші засідання знов у Париж.

Дестрем. Я піддержую внесок Тальо.

Блен Шість тисяч салдатів обложили нас. Оповістіть, що всі вони входять у склад сторожи Законодавчого Корпуса.

Дельбрель. За винятком тих, що стережуть Діректорію. Пане голово, пустіть швидче цей внесок на голосування.

Багато членів домагаються голосування.

Люс'єн Бонапарт. Я не ставлюся проти цього внеску, але мушу сказати, що ваше підозріння виникло занадто швидко і без ґрунтовних підстав. Невже ж один учинок, хоч би й незаконний, може примусити вас забути ті великі заслуги, що зробила та людина справі свободи?

Багато голосів. Ні ні, за них не забудуть!

Люс'єн Бонапарт. Я вношу, щоб ви вислухали генерала раніше, ніж робити остаточну постанову.

Багато голосів. Ми його знати не хочемо.

Люс'єн Бонапарт. Я вже більше не буду змагатися. Коли в цій залі настане знов порядок, коли ушухне в ній цей розрух і всі заспокояться, ви поставитеся справедливо до тої людини, що не заслужила вашого гніву.

Багато голосів. До справи! До справи!

Люс'єн Бонапарт. Я бачу, що мене не хочуть слухати. Не маючи змоги говорити, я зрікаюся звання народнього заступника.

Люс'єн Бонапарт здіймає з себе одержу народнього заступника і сходить з підмостків. У залю входить команда гренадерів Законодавчого Корпуса під приводом офіцера. Салдати обступають Люс'єна Бонапарта і виводять його з зали.

Злочинний замір здійснився дуже добре, коли люде не піддаються на хитрощи та брехню, тоді проти них вживають насильства.

Знову знявся страшенний гомін, крики гніву й обурення. На сходах, що вели у залу, залунала мірна хода салдатів. Стороння публіка метнулася до вікон. Народні заступники повставали зо своїх місць з криком: „Слава республіці!“ Гренадери з руш-

ницями в руках увійшли у залу засідання; командував салдатами генерал Леклерк.

Генерал Леклерк крикнув гучним голосом:

— Громадяне, народні заступники! Ми вже не можемо відповідати за безпечність Ради. Прошу вас розійтися.

Знов залунали крики: „Слава республіці!“ Офіцер гренадерів Законодавчого Корпуса входить на місце голови зібрання:

— Панове народні заступники!— кричить він,—розійдіться, генерал уже дав приказ!

Страшений гомін не вгаває. Депутати стоять на своїх місцях. Офіцер командує: „Гренадери, вперед!“ Барабан заторохтів, як на приступ; команда гренадерів виходить на середину зали. Генерал Леклерк дає приказ очистити залу, і той приказ виконують салдати при гуркоті барабанів, що заглушають крики народніх заступників.

Я знаю письменників, що потім вихваляли той вчинок; за наказом інших Бонапартів їх арештували і посадили у тюрми вкупі зо злочіями. Правду казавши — „катюзі—по заслугі“. Хто вчить народ поважати насильство та брехню, хто не знаходить слова, щоб підбадьорити чесних людей і ганьбити злочинства, той повинен сам на собі попробувати наслідків своїх нечесних промов; це зміцняє почуття тих людей, що вірують у безсмертну правду, вірують, що вона иноді буває і на цім світі.

Вернімося до тих подій—19 брюмера.

Ви вже знаєте, що більшість членів Старої Ради, послухавши Сіеса, прийняла участь у змові. Вони зібралися у другім будинку в Сен-Клю і тремтіли від страху. Того самого дня вранці, перед тим, як іти ¹ у Раду П'ятисот, Бонапарт прийшов до них і сказав таку промову, як звик говорити до своїх салдатів. Він кричав, що є змова, що Рада П'ятисот хоче знов настановити Конвент і смертну кару, що директори Баррас і Мулен навіть намовляли його скинути правительство. У нього домагалися доказів тому, та він не міг їх дати; він бубонів щось незрозуміле, сердився і кричав, звертаючись до своїх салдатів, що стояли коло дверей: „Я звідсіль бачу ваші шоломи та штики! Ви не покинете мене, мої одважні товариші,—ви пам'ятаєте, що я вас водив до слави і до перемог!..“ І таке інше.

Мабуть Старша Рада каялася що віддала обидві Ради і весь народ у руки того брехуна, та вже було пізно!

Народні заступники, коли їх вигнано було з зали, поспішили у Париж, щоб по змозі підняти народ, а саме тоді 25 чоловіка зрадників з Ради П'ятисот вернулись увечері у залу засідання під приводом Люс'єна Бонапарта, спільника і прихильника свого брата, і видали ту знамениту постанову, що Директорія касується, 61 член Ради П'ятисот виключаються з тої Ради, виконавча влада доручається Сієсові, Рожерові-Дюко та Бонапарту, генералові, і вони називаються консулами; засідання Законо-

давчого Корпуса відкладаються на три місяці, а тимчасом настановлено дві законодавчі комісії, по 25 чоловіка в кожній, для догляду за порядком і для перегляду конституції.

Старша Рада об'явила свої засідання невинними і ухвалила всі ті постанови. Народ, як давно пророкував це Шовель, і не ворухнувся, бо не мав ніякої охоти обороняти конституцію III року; таким чином Франція знов опинилась у неволі аж на 16 літ.

Вона і досі не визволилась би від тої неволі, коли б не помогли їй росіяне, німці та англійці. Еге, треба признатись, що колиб уся Європа, яку Бонапарт грабував та руйнував, не повстала проти цієї ненаситної людини, то той давній лад, що Бонапарт вернув для користі своєї та своїх братів, з давнім духовенством, дворянством, привелеями та ганебним самовладством, — той давній лад і досі гнітив би нашу нещасну отчизну.

Як би буржуазія не втратила була розуму, вона повинна була б зрозуміти, що хитрощами та брехнею не можна нічого добитись; як би вона була справедлива і дала народові його права, допустила народ до порядкування державними справами, то у неї були б десятки тисяч оборонців. А хто хоче все завоювати і загарбати тільки для себе, той мусить сам один все обороняти. Бонапарт оповістив, що він „прийшов вернути народові його права“ і ски-

нути геть усіх адвокатів; таким чином він нахилив на свій бік увесь народ. Воно й не диво.

Тепер нам доводилось попробувати, як порядкують державними справами салдати.

XVI.

Всі генерали, що були у Парижі, взяли участь у тих подіях. Моро зганьбив свою славу: він стеріг арештованих у Люксембурзькому палаці директорів Гюїє та Мулена, єдиних одважних членів Діректорії, що не схотіли податися в одставку і рішуче ставилися проти нікчемних учинків Бонапарта.

Другого дня Бонапарт зо своєю жінкою вибрався з маленького дому, що на вулиці Вікторії і перебрався у Люксембург. Консули видали відозву до народу, а Бонапарт—до війська; салдатам роздано було вино, вони співали пісні і кричали: „слава Бонапартові!“

У Пфальцбурзі до салдатів приєднався народ і за один день купили більше вина і з'їли більше ковбас, ніж звичайно за скільки місяців. Патріоти сиділи по домівках і не показувались; коли народ і салдати стоять одностайно, то хоч-не-хоч, а треба сидіти тихо. Громадське і військове начальство одержали наказ, як поводитись, коли б зчинився розрух; а у такому маленькому місті, як наше, все стає відомим: голова, його помішник, секретарь Управи і

жандармський бригадир приходили до нас і нишком остерегали, щоб ми поводитись обережно. Та нам того й не треба було, бо Шовель добре знав Бонапарта.

У газетах скрізь хвалили і славили нові події і упевняли, що всі покоряються новому ладові. Навіть Брюн, давній друг Дантона, через якого він одержав першу посаду, а потім переміг герцога Іоркського у Голандії, написав до „великої“ людини листа, висловлюючи свою велику пошану. Массена не казав нічого; він посіяв, а инший зібрав те, що вродило; мабуть невдячність народа обурювала його. Бонапарт дуже не хотів, щоб Массена стояв поблизу Парижа зо своїм одважним Цюріхським військом і він послав його командувати італійською армією. Бернадот бачив, що хитрі заміри Бонапарта здійснилися і мовчав; Шампіоне прославляв переможця; Ожеро завжди любив Бонапарта а тепер ще більше.

Всі чесні люде жахнулися, коли побачили довгий список людей, засланих у Кайенну та на острів Ре; у тому спискові, поряд з іменами відомих злодіїв та душолюбів, стояли імена народніх заступників з Ради П'ятисот і таких щирих патріотів, як Журдан, що вирятував Францію під Флерусом та Ватін'ї. Тоді багато людей зрозуміли, яка нікчемна та ганебна душа у Бонапарта. Мабуть він і сам побачив, що заслання такої відомої і чесної людини обурить усіх, що перейшовши відому межу можна й самому впасти; отже у газетах з'явилася зві-

стка, що у списках засланців стоїть не Жан-Батіст Журдан, генерал, а Мат'є Журдан, відомий душолюб (що вмер вже скілька літ перед тим). Така зневага одного з найкращих громадян напевне багатьом відкрила очі.

Обидві комісії робили свою дальшу роботу, засідаючи у Парижі; комісія Ради П'ятисот під приводом Люс'єна Бонапарта, а комісія Старшої Ради під приводом Лебрана. Вони скасували де-які закони; замість примусової позики вони настановили на час війни новий податок по 25 центів з кожного франка; вони затвердили міру довжини та ваги і це було дуже користне для торгівлі; вони впорядкували вже вироблені закони нашого громадського статуту і нарешті кожна з тих комісій вибрала з себе підкомісію, щоб виробити нову конституцію.

Тої конституції всі чекали дуже нетерпляче, бо ми не могли вже більше жити в такій непевності, під рукою одної самовладної людини: ми знов опинилися в нещасній неволі. Ми сподівалися, що нова конституція верне нам наші права, бо тепер ми не мали навіть тих обмежених прав, що давала нам конституція III року. Тільки один Шовель усміхався, коли починалася розмова про нову конституцію, він тільки здвигав плечима, а це був не добрий знак і наганяв він на нас сумні думки.

Нарешті ми довідались про ту знамениту конституцію, що Сієс аж пять літ но-

сив при собі. У ту пору ми продавали в дуже великому числі малюночок Мірекура, де та конституція була намальована, як єгипетська піраміда: на шпилі сидів у креслі довічний вибранець, а під ним сидів Сенат. Той великий вибранець мав одержувати платні 6 мільйонів на рік; при ньому було 3 тисячі чоловіка сторожі і мав він жити у Версальському палаці, як Людовик XVI. Це був перший і найважніший пункт тої конституції. Той вибранець мав настановляти 2-х Консулів: одного для мирного часу, а другого для війни і мав доглядати за роботою їх обох. Праворуч тої піраміди сидів Законодавчий Корпус; ліворуч—Суд, а навпроти великого вибранця—Державна Рада. Суд і Державна Рада вкупі обмірковували закони, Законодавчий Корпус вислухував їх і ухвалював, або-ж ні. Далі був намальований міський голова, що пише списки виборців, посланець, що розносить їх і селянин, що кладе їх у скриньку.

Щиро сміялися всі, що дивились на той малюнок. Розказували, що і сам Бонапарт сміявся і сказав Сієсові:

— Та невже ж ви думаєте, що народ буде радий, коли якась свиня сяде у Версалі і буде одержувати платні 6 мільйонів за те, що нічого не робить? І невже ви знаєте такого поганця, що згодився б сісти на таку посаду?

Пан абат не міг придумати, що сказати на це: він дуже добре знав такого поганця.

Одначе Бонапарт, здається, думав, що конституція Сіеса не погана, бо в тій конституції, що була оповіщена 13 грудня р. 1799, був і Сенат, і Законодавчий Корпус, і Суд, і Державна Рада і навіть великий вибранець, тільки той вибранець не сидів без діла, а робив усе; звався він Перший Консул і тільки для порядку сам вибрав собі двох товаришів.

Найвища влада у державі доручалася трьом консулам, а вибирали їх на 10 літ. Конституція за Першого Консула настановляє Бонапарта, що досі був тимчасовим консулом; на другого консула поставлено громадянина Камбасареса, колишнього міністра справедливости, а на третього громадянина Лебрена, колишнього члена Старої Ради.

Перший Консул має найбільші обов'язки і найбільші права; при потребі його заступає товариш. Перший Консул видає закони; він настановляє і скидає з посад по своїй волі членів Державної Ради, міністрів, послів і всіх чинів міністерства закордонних справ, офіцерів війська і флота, чинів місцевих урядів і державних комисарів при судах; він таки настановляє, але не може скидати з посад суддів. Він вносить нові закони і доглядає за вчинками всіх чинів державного уряду, порядкує державними прибутками і видатками. Коли б він дізнався про яку змову проти державного уряду, то має право арештовувати і віддавати під суд людей, що беруть участь у змо-

ві; він вживає всіх заходів для оборони порядку в державі і безпечности по-за державою; він таки дає порядок військові і флотові. Він веде всі справи з чужоземними державами і підписує всі умови з ними. Під доглядом консулів Державна Рада обмірковує нові закони і робить внески, що до порядкування всіма державними справами.

А тепер питаємо, що-ж мали робити інші і чим запевнялася свобода народові? Хто міг ставитися проти воли Першого Консула? Він усе робив сам і всіх настановляв на посади від першого до останнього: і Сенаторів, що ніби-то повинні були затвержувати його накази і одсовувати ті, що противні конституції, і членів Державної Ради, що ніби-то обмірковували закони; і на підставі такої своєї конституції Перший Консул міг робити все, що захоче, бо і Сенат і Законодавчий Корпус—то була одна комедія. Міркуйте-бо самі:

„Громадяне кожної округи вибірають з-по-між себе тих, кого вважають за найдостойніших до порядкування державними справами, по одному на десять виборщиків. Ті виборщики знов-таки вибірають з-по-між себе одного з десяти у список по департаментах; ці департаментські знов вибірають одного з десяти у третій список“.

Ви думаєте може, що вже хоч ці останні будуть народніми заступниками?

Ні, вони просто „особи, вибрані для громадських обов'язків“.

„Всі списки, складені у департаментах, по силі пункту 9-го, пересилають у сенат, а вже сенат вибірає з тих списків депутатів у Законодавче Зібрання, трібунів, консулів, членів касаційного суду та членів контролю“.

А сенаторів хто настановляє?—Консули!

Я не буду довго спинятися на подробицях тої конституції, бо й того, що я сказав,—досить, щоб зрозуміти, в які лабети взято нас. Перший Консул робив усе, а народ—нічого. А що в Державній Раді ніби-то обмірковували закони і члени її змагалися з трібунами, то і це знов-таки була тільки комедія: таку машину заведено було для того, щоб люде думали, буцім-то у нас є народнє заступництво, що порядкує громадськими справами: трібуні завжди гудили проекти законів, а Державна Рада завжди обстоювала їх,—зовсім так, як у тих балаганах, що показують комедію з ляльками на ярмарках: „Ванька“ завжди б'є і завжди сам буває битий і завжди з того сміється,—а за ним сміються й глядачі, що дивляться на таку дурницю. А Перший Консул, проте, мабуть дуже дбав про свого „Ваньку“. У скількох газетах з'явилися посмішки з того змагання трібунів з Державною Радою. Отже з цього приводу у „Моніторі“ одного дня ми прочитали таку річ:

„Постанова 27-го нівоза. Консули рес-

публіки, вважаючи, що в де-яких газетах сенського департаменту орудують вороги республіки, що французький народ поклав на Державний Уряд обов'язок дбати в самперед про безпечність держави, постановляють:

1. Міністр поліції має дозволяти *на весь час війни* видання й поширення нижче-іменованих газет“.

Далі був надрукований список тільки тринадцяти газет; всі інші газети були заборонені на весь час війни, а що війна у нас велася без перестанку, то й кінця тої заборони не видко було.

Після того ви легко можете уявити собі, до якого занепаду, пригноблення й темноти незабаром дійшов наш народ; до того-ж, за весь час свого панування, Бонапарт не дав ані шеляга на народню освіту, а дбав тільки про вищі школи, якими орудував сам державний уряд. А за те скільки забутих людей знов виринуло на-верх! Трудно собі уявити, як зраділи всі ті колишні дворяне, пани, графи, віконті, придворні конюші, псарі, кухарі та лакеї, коли нарешті з'явилася така людина, що їй вони могли кланятися. Вони-ж так давно плакали й тужили за нею! На їх жаль це не був законний король, ні! Це була людина нечемна, незвичайна, нахабний салдат, що вибився у великі люде, а все-ж таки він був пан, повелитель! І вони натовпом полізли в його сіни, бо почували непереможну потребу служити, коритись...

Бонапарт любив таких людей, щиро приймав їх і казав, що давню дворянську породу завжди можна пізнати по її добрих звичаях, бо ті добрі звичаї та манери виховуються цілими поколіннями і передаються у спадщину від батька до сина. Він жалкував, що ше не живе у Тюл'єрі; він дуже хотів-би приймати їх у Тюл'єрійському палаці.

А поки що, вважаючи на те, що ширій послух одній людині не може заступити любов до отчизни і що конче треба віддячити за вірну службу і якомсь одзначити тих вірних людей, консули республіки постановили, що всяка людина, що визначилась яким небудь особливим учинком, має одержувати: гренадери і салдати—рушниці, цвяховані сріблом, барабанщики—почесні бильця, сріблом цвяховані, салдати кінних полків—мушкети, сріблом цвяховані, сурмачи — почесні срібні сурми (труби), пушкарі — золоті гранати, щоб носити їх на обшивках мундирів; опріче того всякий салдат, що дослужився такого почесного знаку, мав одержувати п'ять сантімів у день додаткової платні. Таким чином за все визначено було платню, точнісенько, як у нас у крамниці: фунт цукру—стільки-то, пляшка оцту—стільки-то; за одвагу салдата—стільки-то, лейтенанта — стільки-то, капітана—стільки-то! Ти жертвував своїм життям—ось тобі за це платня—та й квіта! Ти говориш про любов до отчизни, про саможертву — дурниця це!

Все, що продається і купується, то крам; чого-ж тут говорити про славу? Слава була за республіки, коли Журдани, Галлі, Клебери, Марсо з десятками тисяч інших лицарів оддавали все у жертву свободі, рівності та братерству; для них єдина нагорода була—слава; вони не хотіли ні чинів, ні медалів, ні грошових дарунків, ні пенсій. А всякий раз, як мені кажуть про славу з великими вигодами, мені приходить думка, чи не предложити нашій міській раді, щоб вона поставила мені пам'ятник на майдані у Пфальцбурзі за те, що я протягом п'ятнадцяти літ постачав людям,—за гроші, звичайно,—перець, цукор та інший всякий крам. Правда, покупці платили мені і я для своєї вигоди зробився крамарем,—це правда; але, коли військова служба дає такі самі вигоди, або ще й більші за крамницю, то я не розумію, чому Мішель Баст'єн, найбільший крамарь у нашій окрузі, не має права на пам'ятник поряд з пам'ятником Жоржа Мутона?

Це все, звичайно, жарти: без саможертви не може бути слави. А Бонапарт так мало покладав надії на саможертву, що у своїх промовах він говорив салдатам тільки про вигоди:

„Салдати! я вас пове́ду у найбагатіші і родючі долини світа“.

„Салдати! вернувшись з цього походу, всякий з вас буде мати стільки грошей, що зможе купити собі 6 десятин землі“.

А тепер салдатам не треба було вже нічого купувати, бо вони панували у найбагатіших долинах світа—у Франції, де досить і хліба, і паші, і овочів, і доброго вина, і всякого корму та харчів, а особливо багата вона на рекрутів. Салдати придбали собі всі ті права, що втратив народ.

Облуривши нас, Бонапарт хотів облурити і Європу, щоб добути королівські трони для своїх братів. Французький народ мусів постачати йому все, що треба для того. Але, що Бонапарт обіцяв народові мир і та обіцянка вже два рази помогла йому вбитися в силу, то він написав дуже нахабного листа до англійського короля Георга III-го, виясняючи йому, що англійці і французи можуть дуже добре поладитись і для обох народів це буде велика вигода, як для торгівлі, так і для внутрішніх справ, і для щастя та добробуту народів; для того він звертається безпосередньо до короля, минаючи його міністрів, парламент та інших порадників, бо такі справи краще обмірковувати у двох, по товариському, точнісенько так, як почастивати доброго приятеля табакою.

Росказують, що король Георг, людина дуже горді, тяжко образився, що якийсьтам корсіканський дворянчик одважився так нахабно плескати його по плечі; і не тільки образився, а просто не тямив себе з лютого гніву. Його перший міністр Пітт, що вже наробив нам стільки лиха, піддер-

жавши грошовою допомогою дві перші спілки проти нас і перевезши на наші береги цілі армії,—Пітт дуже добре зрозумів, що Бонапарт дурить французький народ тими розмовами про мир, а сам, навпаки, дуже хоче війни; тому-то він одписав листа, якого потім було розіслано скрізь, навіть у найдальші глухі села. В тому листі стояло, що: „наша революція небезпечна для всього світу; вона загрожує власності, особистій свободі, громадському ладові і волі віри; Його Величність Георг III не може йняти віри нашим мирним умовам та обіцянкам; йому потрібна інша запурука; найкраща запурука для нього буде, коли на французький трон настановлять знов короля з того роду, який на протязі стількох віків умів піддержувати добробут французького народу і забезпечувати йому загальну пошану всіх інших народів; коли настановлять у Франції короля, то відразу і на-віки впадуть усі ті перешкоди, що не допускають тепер ніякої мирної умови; король забезпечить за Францією всі давні її землі, а іншим народам Європи дасть мир і змогу спокійно та безпечно працювати, не держачи на готові збройної сили, і т. и. і т. и.“

Це значило, що король Георг і його міністр уважають нашу республіку за найгіршу небезпеку для всіх королів, князів та дворян, що живуть з коштів і працею народів Європи. Вони міркували собі: „Або та республіка згине, або ми пропа-

дем. Необмежена влада народу не може істнувати по-ряд з божественним правом королів у сусідніх державах“.

І це була правда. Бонапарт розумів це добре. Як-би всі королі Європи задумали прийняти його у свою сем'ю, то зараз пропав-би і мир, а за ним пропала-б і наша республіка. Ні король Георг, ні Франц II, ні Імператор Павел не хотіли признавати Бонапарта; отже неминуча була війна, щоб піддержати себе збройною рукою.

Республіка відбила всі напади королів і подала братню руку їх народам. Вона ширила скрізь розуміння прав людини, навіть у Росії і нагнала страху всім самовладним деспотам. Я певний, що через який час усі народи зрозуміли-б її і полюбили-б. Наші останні перемоги, що ми одержали саме у той час, коли найкраща наша армія і всі кращі генерали були в Єгипті, показали всім, що у нас стане сили для боротьби ще літ на 20-ть; а за тих 20 літ дух свободи, правди і любови до рівності всіх людей ширився-б все далі і далі.

Після того, як вернувся Бонапарт, особиста вигода перемогла все інше. Він хотів зайняти місце серед королів і ми мусіли допомогти йому досягнути того. Хоч-не-хоч, а мусіли ми воювати. Але Бонапарт був людина розумна; він предбачав і почував, що боротьба буде довга і хотів попереду все підготувати і добре впорядкувати; не

тільки військо, але і всю країну, щоб усе держати в руках і щоб без усяких перешкод добувати всі засоби для війни, навіть з найменших і найбідніших сел, щоб спокійно і по своїй волі витягати з народу його гроші, його кров і життя. Ось звідки взялися наші місцеві порядки, що їх заведено було 28 плювіаля, VIII року республіки (11 лютого р. 1800), всі ті префектури та підпрефектури, що їх так вихваляли деякі письменники, хоча добре розуміли, що все це противно справедливості і свободі нашої отчизни.

Перед революцією у нас були провінціальні зібрання, що склалися зо священників та дворян і вони повинні були розкладати всі податки і дбати про порядок у своїх округах; потім, за Установчих Зборів та за Конвенту, у нас були муніципальні зібрання, що їх вибірали всі громадяне для порядкування громадськими справами і oprіче того виборчі зібрання у головному місті округи, що вибірали народніх заступників, суддів та инший місцевий уряд. Всі були завдоволені; ми жили спокійно, і брали участь у всіх справах своєї округи, свого міста, свого села, а далі і Департамента і цілої країни. Бідні громадяне навіть одержували невеличку платню, щоб мати змогу брати участь у зібраннях своєї округи.

Потім конституція III року лишила нам виборчі зібрання, що склалися тільки з тих громадян, що платили прямі податки.

А проте і тоді ще можна було дбати про потреби своєї країни; oprіче того справи невеликих громад лишилися у наших руках; у муніципальних зібраннях ми навчались обороняти свої потреби; всякий виборний у тих зібраннях повинен був нести які небудь обов'язки і міг сказати: „я заступник моїх громадян. Все, що я роблю—я роблю для себе, для моїх друзів, для мого міста, для мого села“. Ніхто сторонній не мав права втручатися у муніципальні або громадські справи. Робесп'єр перший задумав настановляти муніципальний уряд у великих містах, але ті настановлені люде були тільки для огляду і не мали права втручатися у громадські справи. Робесп'єрові треба було тільки, щоб республіка мала, скільки їй треба було, людей і грошей, а більше того він нічого не хотів. Але Бонапарт вважав, що цього не досить; йому здавалося, що ми все-ж таки маємо ще за багато свободи; що він ще мало забрав нас у свої руки; що ми дуже багато участі беремо у наших власних справах; що потреби нашої громади краще знає він за нас самих; що конче треба поставити над нами не тільки дозорцю, але й голову, що порядкував-би всіма громадськими справами, слухав би наказів його, Бонапарта, і примушував-би всіх громадян покорятись тим наказам.

Муніципальні радники, що правда, були по давньому виборні; але коли муніципальна Рада не згоджувалася з головою, що був наставлений з руки Першого Консула,

то раду розпускали і голова завжди міг робити все, що хотів.

Такий лад завела нова конституція. Над головою був старшим під-префект, що жив у найбільшому місті округу, а округ було 398; вони поділялися на 6, або 7 кантонів. Над під-префектом стояв префект, що жив у головному місті Департаменту; всі вони повинні були доглядати, щоб скрізь виконували люде волю Першого Консула, щоб вони сами були, сказав би, Першими Консулами у громаді, в окрузі, та в Департаменті; вони могли настановляти на всі посади людей по своїй волі і карати всіх, хто тій волі не покорявся.

Коли який громадянин терпів кривду, або зневагу від якого небудь чиновника, хоч би й найменшого, він не мав права позивати його до суду (п. 75 конституції VIII року); він повинен був попереду звернутись у Державну Раду і одержати від неї дозвіл на позов; а що Перший Консул сам настановляв префектів та під-префектів, а ті вже ставили поліційних чиновників, стражників та інших, то Державна Рада, яку знов таки настановляв Перший Консул, майже ніколи не давала дозволу на позов чиновника до суду. І мусіли всі сидіти тихо дома, не рипатись, а вийшовши на вулицю скидати низенько шапку перед усяким поліційним чином, щоб не заробити собі стусана, ляпаса, або й піти у тюрму, коли-б захотів оборонятись.

Всі інші части тої конституції, що її

де-які письменники славили і вихваляли, як надзвичайно мудру вигадку людського розуму, були такі самі. Все йшло від Першого Консула: і слава, і відповідальність за все, що робилося у державі. Та відповідальність тую він ніс у Державну Раду; а всякого члона тої Ради він сам настановляв і сам міг скинути, коли-б схотів.

Народ існував тільки для того, щоб постачати Бонапартові гроші і салдатів. Ні одна країна ніколи не падала так низько.

XVII.

Сотворивши такий чудовий лад, знищивши жменьку повстанців-бретонців і розстрілявши їх ватажків, Бонапарт забезпечив себе з-заду і поставив найстаршим командиром над Дунайською та Рейнською арміями генерала Моро.

У той саме час він потай і дуже обережно збірив військо коло Діясона; австрійці, що підбили під себе у той час Італію, облягли Геную коло самої нашої грониці. В тім, несподівано для всіх, Перший Консул зібрав досить велику силу війська і перейшов з ним через Альпи, як Суворов перейшов був торік; тільки Бонапартові було лекше це зробити, бо Суворова через Сен Готард не пускало наше військо і він мусів пробиватись, а Бонапартові перехід через Сен-Бернар був зовсім вільний; він зайшов австрійцям із-заду і вони розбили його під Маренго; але генерали Де-

зекс та Келерман зараз таки побили австрійців.

Тимчасом Моро одержав скілька перемог над ворогами 5 — 6 та 7 травня під Енгеном, Стокахом, та Москірхом і взяв 10000 бранців; він забрав Мемінген, розбив австрійців 9 травня під Біберахом і перейшов Дунай тільки 26 травня, слухаючи наказу Першого Консула не йти вперед дуже швидко, щоб дати йому час перебратися в Італію і напасти австрійців іззаду. Моро виконав той наказ. Потім він розбив Края під Гохштатом, Нересгеймом та Нордінгеном; у той саме час Лекурб, що командував правим крилом, перейшов за Форальберг, забрав Фельдкірхен і всі гори аж до Валеліна; але всі ті перемоги мусіли спинитись, бо прийшла звістка про мирні умови в Олександрії, так само, як перемоги Гоша р. 1797 мусіли спинитись через мирні умови у Любеку. Бонапарт, єдина велика людина у Франції, єдиний надзвичайний генерал, вернувся з великою чест'ю та славою. Що тепер почалося у газетах, того й рівняти не можна з тим, що бувало раніше! Цілими річками линули хвалебні та славословні промови й статті, солодкі й підслесливі, а він, усе те слухав і читав, і гордощі його зростали чим-раз більше.

Але Першому Консулові цього було вже не досить. Бачить він, як люде плазують коло його ніг, як вони самі себе стараються принизити — і мимохіть згадав про ко-

лишніх камергерів, церемонімейстерів, статс-дам для своєї жінки, про обшивані золотом придворні мундири, про орду лакеїв у червоних, блакитних, зелених, обшиваних золотом ліберіях—і вся така комедія з машкарами здалася йому дуже принадна; до речі у нього під руками були емігранти; простий народ, що працює до кривавого поту, іноді тхне прикрим духом, а ті емігранти, що юрбою товклися в його сінях, пахли дуже гарно; вони навмисне привезли зо своїх далеких мандрівок одеколю Жан-Жозефа Фаріна!

Він викреслив зо списків емігрантів тисячі людей, що воювали проти отчизни, викреслив також і священників, що не присягнули на конституцію. Тепер він, не соромлячись, говорив навіть у засіданні Ради:

— З моїми префектами, жандарями та попами я можу зробити все, що схочу.

І правда, він міг робити все, що хотів.

Але я обминаю все це; з сердечним сумом я одвертаюся від тої людини, що для своєї вигоди вбиває всі думки про свободу, рівність та людські права, що проливає кров своїх громадян для того, щоб возвеличити себе і свою родину і ставить собі пам'ятник на костях півтреття мільйона французів; та людина хоче воскресити у нас одежи і звичаї, що були за тисячі літ перед тим, хоче повернути назад історію і два рази підводить нас під напад козаків, англійців та німців. Життя і слава тої людини не дивує мене і як доведеться

мені коли небудь говорити про неї, то це буде проти моєї волі.

Шовель спокійно дивився на все це, тільки уста його іноді здригалися і він майже ніколи не підводив очей у гору, так ніби не міг одігнати від себе тяжкий сонмару. Іноді він казав:

— Яке нещастя, що я так зажився на світі!.. Ох, коли б то я був умер у Ляндю, коли гармати гуркотіли, як грім, а навколо лунав спів: „Вперед, сини отчизни!“

За останніх часів він дуже полюбив наших дітей і був при них, як нянька; у нас дітей було вже троє: Жан-П'єр, Ганя і Мішель. Шовель дуже любив задавати Жан-П'єрові питання про права людини.

— Що таке людина, Жан-П'єре?

— Істота розумна і вільна, сотворена для добрих учинків.

— Так; іди сюди, я поцілую тебе.

Він нахилився до дитини, цілував її, а потім знов починав ходити по хаті.

Жінка моя дуже мучилась, бачивши, що батько її нездужає. Найгірше страждання для людини буває тоді, коли вона задає собі питання:

— Чи існує Бог?

А ми як-раз про те й думали. Цілих п'ятнадцять літ усі чесні люде задавали собі те питання: „Чи є Бог“?

Духовні особи, папа, всі ті, що повинні були на землі заступати Христа, що повинні були дбати про найвищу справедливість,— всі вони падали ниць перед Бо-

напартом. Він знов настановив церкву і вони кланялись до землі йому, Цезареві.

Народ на свої власні очі бачив, що таке той Цезарь і що таке віра, що її проповідують священники, які дбають тільки про своє власне добро на землі і без усякої совісти нехтують для того добра всім, навіть релігійними обрядами.

Але найвища Істота була таки тут, як те сонце, що завжди світить людям. Найвища Істота завжди дивиться на дітей своїх, усміхається до них і каже:

— Не бійтеся... Нехай ці події не лякають вас... Я існую до віку; свобода, рівність та братерство—то мої закони. Навіть коли ваші кости розсипляться порохом, дух мій натхне у вас нове життя. То-ж не бійтеся нічого; ті, що лякають вас, незабаром покаються у своїх гріхах: я бачу їх, я сужу їх і сили їх скоро вже буде край.

Всі бажали мира, австрійці може більше за нас, бо наші передові позиції доходили аж до Ленца і ніщо вже не могло спинити генерала Моро; він міг іти на Відень і там поставити умови мира ворогам. Але поход Моро на Відень міг-би затемнити славу Маренго. 28 липня Перший Консул підписав початкові мирні умови. Але він дуже поквапився з цим: імператор Франц II зробив потайну умову з Англією і, не вважаючи на своє небезпечне становище, не схотів пристати на ті початкові умови і навіть висловив своєму

послові у Парижі догану за те, що він зробив більше, ніж йому було доручено.

Нашим генералам зараз прийшов наказ перервати тимчасове перемир'я і війна повинна була початися знову; але саме тоді австрійці попросили продовжити перемир'я ще на сорок п'ять днів і наш уряд пристав на це з тою умовою, щоб вони вернули нам Інгольштадт, Ульм та Філіпсбург. Одночасно з цим Франція і Англія послали своїх повномочних у Люневіль: Кобенцеля та Жозефа Бонапарта, щоб по-пробувати у-купі виробити остаточну умову. При цьому повинні були бути де-які англійці, але їм дозволено було тільки слухати.

У нашій країні через це торгівля пішла дуже жваво, бо ті панове люблять добре пожити: і попоїсти добре, і коней вони держать і челядь усяку і не одмовляють собі ні в яких бенкетах та роскошах.

Той з'їзд тягнувся ввесь вересень, жовтень і більшу половину падолиста. Що там діялося—того ніхто не знав; туди послали наших найкращих коропів, найкращу дичину та найкраще альзаське вино, аж до тої пори, поки австрійці обновили своє військо. Тоді англійці поїхали собі, а лишився тільки Кобенцель та Жозеф Бонапарт зо своїми підручними і, одночасно з цим, ми почули, що війна почалася знову: Макдональд воював у Грізоні, Брюн—в Італії, Ожеро—на Майні, Моро—у Баварії.

Холод був надзвичайний, сніг сипав безперестанку і я мимохіть згадував собі Вандею і наш поход у Савенс р. 1793. Було це у падолисті; два тижні після того ерцгерцог Іоан і Моро зійшлися у Гогенлендені у початку річки Ізаара, у тірольських Альпах; була страшена снігова метелиця. Там був і наш Сом. Через днів скільки після того він написав мені листа, але я його згубив; там він так докладно описав нам ту країну і ту битву, що ми ніби на свої власні очі бачили це.

Моро обійшов ворогів у величезному буковому та сосновому лісі; він напав їх одразу спереду і ззаду і потрощив їх дощенту. Це була остання велика перемога, що її одержали республіканці; військовий талан виявився там у всій своїй страшенній величності. Бонапарт дуже завидував тому; він упевняв завжди, що Моро сам не знав, що робить, що він зовсім не давав Рішепансові наказу обійти ворогів і що все це зробилося зовсім випадком. Коли всі битви виграються випадком, то і власний талан Бонапарта нічого не варт, бо він тільки в тому і виявлявся: я думаю, що вибрали його за члена академії не за велику його науку; його думка вернути нас до часів Карла Великого і всесвітньої монархії не мала ніякого людського розуму, так само як і те, що він знов понастановляв графів та герцогів, баронів та камергерів та майоратні маєтки; вся ця старовина, що її він видавав за щось нове, а всякі під-

лесники вихваляли аж до неба,—все це пішло порохом, як тільки шаблі та штики перестали служити йому і піддержувати його.

У всякім разі все це не перешкодило йому записати на свій пай частину тої перемоги, як воно завжди велося.

Після тої страшної поразки німців Моро перейшов Інн, Зальцу, Ене, забіраючи тисячами гармати, знаряддя, корогви та недобитків, що лишалися по-заду. За дванадцять днів він пройшов тридцять миль і станув під стінами Відня; тут ерцгерцог Карл, що заступив свого нещасного брата Іоана, попросив перемирря. Моро не балакав раз-у-раз про страждання людей, але боліла його душа за салдатів і він ніколи не ставив найвище за все свої гордощі, що дурні називають їх славою. Він не думав про те, щоб конче вхопити за горло якого-небудь короля або імператора і примусити його просити ласки. Поход удався йому добре, він визволив Італію, Альпи та Німеччину і, замість того, щоб добувати Відень, він пристав на перемирря і підписав його 25 грудня у Штейері з тою умовою, що Австрія буде вести згоду про мир окремо від Англії і здасть французам Тірольські та Баварські фортеці; той мир, що його так давно нам були обіцяли, дав нам Моро! Не дали нам його ні ті роздуті та перебрехані італійські битви, ні перехід через Сен-Бернар, ні перемога під Маренго, що про неї так

широко й на всі способи розказував Бонапарт. Моро дав доказ, що рішучі битви нищать ворога на його власній землі так, як той грім, що вдарить у хату, а ті далекі битви, геть за ріками та високими горами, завжди дають йому змогу поправитися, зібрати знов до купи свою силу і дочекатися підмоги.

Гогенлінден можна вважати за взірць усіх великих битв, які були після того, не по подробицях звичайно, а по загальному планові, бо це-ж найважливіша річ. Моро почав велику війну; інші думали вести її далі, геть аж до Москви; але у всьому, навіть у найкращому, треба знати міру; всякий талант повинен знати свої межі, а ті межі визначає розум; коли їх переступити, то від того буває тільки лихо.

Після Гогенліндена Кобенцелєві та Жозефові Бонапартові, що сиділи ще досі у Люневїлі і радились, вже не багато лишилося для наради; Перший Консул сповістив їх, що Франція лишає під своєю рукою лівий беріг Рейна, а Австрія бере собі Адіж (Едж); Тоскани вона повинна тепер зріктися на-віки і опріче того мусить вернути шкоди тим князям, що втратили свої землі на лівому березі Рейна; їм вона повинна наділити землі з німецьких церковних земель. Кого подужали, той мусить уже покоритись; Кобенцель так і зробив; він мав ще інші причини поспішати з тою справою: імператор Павел I став тепер на бік Бонапарта, коли той віддав йому

острів Мальту; та непевна, божевільна людина могла зненацька піти війною і на Австрію.

Тепер я мушу розказати вам про одну страшну річ, що торкається мене, моєї сем'ї та моїх друзів ближче за всі ті давні війни та мирні умови, що від них і сліду не лишилося на світі; це така річ, що навіть у дивих народів, за давніх часів, коли ніхто не знав права, ні справедливости, ні суду,—і то не траплялося таких подій.

Починаючи з 18 брюмера, коли введено було конституцію VIII року, що віддала всю владу і всі права народні в руки Першого Консула, Шовель сидів зовсім спокійно,—він бачив, що республіка пропала. Ми жили сімейним життям, не думаючи про політику; наша маленька торгівля йшла добре, вона всім нам давала досить роботи і відганяла сумні думки. Дядько Жан об'явив себе за прихильника нової конституції; він казав, що коли національні землі забезпечено за народом, то нам більше нічого й не треба; що в самперед треба настановити порядок після тої страшної революції, а за права людини можна буде поговорити й потім. Він удавав із себе старого діда. Якось одного разу у нас у бібліотеці Шовель сказав йому скільки прикрих слів про ситих людей і з тої пори він перестав ходити до нас.

— Я не гніваюся на твого тестя,—казав він мені, зустрівши иноді на дорозі у Ба-

раки або в полі,—але з ним стало неможливо балакати; він не вважає на людину і говорить усякі прикрі речі.

А я думав собі:

— А вже-ж, він усякому правду в очі каже, а вона-ж в очі коле, особливо, коли на неї неможна нічого сказати.

Що-неділі мій батько приходив до нас обідати; йому, бідному, все здавалося добре, коли його діти були щасливі. Шовель дуже любив і поважав його, але ніколи не балакав з ним про політику. Ет'єн став за прикащика у крамниці Сімоні у Страсбурзі. Жили ми самотно, торгували, і навіть наші давні приятелі з клубу не заходили вже вечорами побалакати, сидячи коло грубки; всякий сидів у своїм кутку; найсміливіші, як ось Ельоф Коллен, обєрігалися ще більше за інших.

Саме тоді, коли ми одержали листа від Сома, прийшла звістка про пекельну машину, що мало не розірвала Бонапарта 24 грудня р. 1800 у вісім годин вечора на вулиці Сен-Нікер. Перший Консул їхав з Тюл'єрі в оперу. Повертаючи на другу вулицю, він зустрів невеличкий візок з барильцем; фурман ледве встиг звернути набік, коли те барильце, що повне було пороху, вибухнуло і вбило та поранило п'ятьдесят і двох чоловіка.

Всі тринадцять газет в один голос кричали, що це зробили якобинці і, певна річ,—тоді всякий старався сидіти тихо.

Отже одного вечора, 17 січня, так,

так... власне того дня... тяжкі дні не забуваються по-вік; з тої пори минуло вже шістьдесят і вісім літ, а я все пам'ятаю так, ніби тепер бачу!.. Доба була сніжна.

Покінчивши наші денні справи, ми справляли свою хатню роботу, сидячи у бібліотеці. Маргарита вклала спати двох менших дітей, Ганю та Мішеля, а Жан-П'єр куняв, сидячи на стільці; він завжди хотів послухати, що говорять старші; нарешті він, бувало, добре таки засне, поклавши на стіл своє товстеньке, червоне личко. На дворі почалася добра метелиця. Іноді дзвонив дзвінок і хто небудь з нас виходив у крамницю видати на два су олії або свічку за шість ліардів. Я з Маргаритою робив папірові торбочки, Шовель ліпив їх, а час волівся дуже помалу. Коли пробила десята година, Маргарита, щоб не впав хлопчик зо стільця, взяла його на руки і понесла до постелі; він міцно спав, поклавши голову на її плече. Тільки встигла вона вийти, як двері, що від вулиці, одчинилися на ростіж і у крамницювійшло скілька чоловіка. Через склянні двері ми бачили тих людей, у коротких кереях та трекутних шапках; обличчя їх були розбишацькі. Вони перебігли через крамницю, вдерлись у бібліотеку і вмить ухопили нас. Один з них, мабуть старший, вусатий, з шаблюкою в руці, показуючи на Шовеля, крикнув:

— Оце він самий... я його пізнаю! Арештуйте його!

Шовель зблід, але спокійно сказав йому:

— Арештувати мене! За що? Чи є у вас приказ на арешт? Ви ж знаєте параграф 76 конституції, параграф 81...

— Е, що там, — одрік той, здвигнувши плечима, — годі вже нам того адвокацтва, минули вже ті часи! Забірайте його, тай гайда!

Тільки тепер я опам'ятався і хотів бігти по шаблю, що висіла на кілочку; але начальник поліції помітив це і сказав мені:

— А ти, хлопче, не гарячися, бо гірше буде. Заберіть його шаблю! І ключі давайте, живо ключі! Нема часу, щоб гаятись.

Двоє тих розбійників ухопили мене, а коли я почав пручатись, третій вхопив мене з заду за горло. Шовеля вже тягнули до дверей і він крикнув мені:

— Не змагайся, Мішелю, бо вони тебе вб'ють!

Це були останні слова, що я чув од тої чесної людини. Мені крутили руки, надавали стусанів, витрусили всі кишені і на решті кинули у крісло.

— Ну, добре, буде вже, я маю ключі — сказав офіцер поліції. Але, як ворухнешся, гляди!..

Я був увесь побитий і не міг добре опам'ятатися і розібрати, що зо мною діється; я бачив, як вони витягали шухлядки, відчиняли шафи, брали папері, переглядали їх. Начальник писав щось коло нашого власного стола, а всі інші переглядали листи, читали їх і віддавали йому. Двері у бібліотеку та у крамницю були відчинені;

у хаті ставало холодно. А вони робили своє. У крамниці вони також усе поперевертали. У мене знов кров пішла горлом; лютий гнів, злість і одчай душили мене. Я вже не міг нічого думати, немов скаменів. Офіцер говорив і давав прикази так, ніби був у себе дома:

— Подивіться у ту скриньку... Відсуньте ту шухляду... Зачиніть двері... У грубі вже погас огонь... шкода... Ну, глядіть далі... Тепер, здається, вже все.

З шафи ті поганці взяли пляшку горілки, чарки і випивали собі при своїй роботі; з табатирки Шовеля, що лишилася на столі, вони брали собі табаку. Чого ж ви хочете? Ватага розбійників, без чести, без совісти, без серця!

Вони знялися і пішли, покинувши мене на місці. Я попробував встати; ноги в мене тремтіли, а про те я якось підвівся і доліз до дверей бібліотеки; там уся долівка загорошена була снігом, а двері на вулицю лишилися на ростіж. Я пройшов туди, спіткнувся на щось і трохи не впав; нахилився... аж це лежить Маргарита! Я подумав, що вона вмерла і вся моя сила вернулася вмить до мене. Я аж скрикнув з жаху, взяв її на руки і поніс на нашу постіль. Вона чула, як кричав батько. Потім вона говорила мені:

— Я чула, як він крикнув: „Прощайте!.. прощайте, діти мої!“ Потім загуркотіли колеса і я впала без пам'яті.

Це вона розказувала мені геть пізніше,

а тоді вона тяжко занедужала і ніби збожеволіла. Тої ж ночі я побіг по л'каря; він оглядів її і похитав головою:

— Яке нещастя, мій любий Баст'єне, яке нещастя!—сказав він. Це розбійники.

А він же був міський голова; тільки тоді в душі його найголосніше озивалася совість. Справді бо, то були якісь розбійники!

Оце і все, що можу я вам розказати про Шовеля; з тої пори ми вже ніколи не бачили його і не чули за нього. Так він і згинув на віки.

Цілу ніч тую діти кричали і плакали; вранці до нас заходили сусіди, добрі жінки приходили одвідувати так, ніби у домі був покійник і вони хотіли розважити тих, що лишилися живі. За Шовеля ніхто не питав, боялися навіть говорити і всі тремтіли зо страху. Та й не диво: в засіданні Ради, коли говорили про суд, про слідство, коли навіть хотіли завести окремий суд для таких випадків, Бонапарт сказав:

— Суд розбірає справи дуже помалу. За таке страшне злочинство повинна бути страшна кара. Вона повинна злякати всіх, як грім; потрібна кров; треба розстріляти стільки злочинців, скільки було жертв: чоловіка з 15—20, чоловіка з двісті заслати і скористуватися з цеї нагоди, щоб очистити республіку.

Це справа цілої шайки злочинців—сентябристів, що брали участь у всіх злочинствах революції. Коли та партія побачить,

що її осередок зруйновано і знищено її проводирів, то все прийде до доброго ладу; робочі стануть знов до роботи і тих десять тисяч чоловіка, що складають усю ту партію у Франції, самі покинуть її остаточно. Я був би недостойний того великого завдання, що взяв на себе, коли б не поводився без жалю і милосердя у такій справі. І Франція, і вся Європа глузували б з такого правительства, що дозволило безкарно зруйнувати частину Парижа, або передало б таке злочинство на звичайний суд. Цю справу треба розглядати з погляду держави; я непохитно думаю, що конче треба налякати всіх таким прикладом і я готовий сам допитувати тих поганців, сам готовий судити їх і підписати їм присуд.

Ось так Бонапарт називав нас усіх злочинцями, хоч знав він дуже добре, що ми нічогоісенько не винні в тій справі з пекельною машиною; дуже скоро після того він оддав під суд справжніх винуватців, роялистів, що їх підкупила Англія. Вийшло так, що Шовель—злочинець, а Бонапарт—чесна людина! Те ж саме Бонапарт казав і про Раду П'ятисот, і про Діректорію і про всіх, кого він хотів позбутися; все це, на його думку, були злочинці, що хотіли звалити республіку; тільки він один хотів вирятувати її. Те ж саме він говорив потім і про герцога Ангієнського; герцог Ангієнський хотів убити його в Німеччині.

Сто тридцять три патріоти счезли без

слідую після тої постанови Сената, тої першої постанови за часів консульства, — а п'ятьом одрубали голови! Бонапарт говорив потім, глузуючи, що та постанова Сенатська вирятувала республіку; з тої пори вже ніхто й ворухнутися не смів! Це правда: ніхто не ворухнувся навіть тоді, коли росіяне, німці та англійці йшли на Париж. Вбито було все, що піддержувало життя і душу в народі: любов до свободи і правди!

Та пора вже скінчити цю довгу історію.

Я минаю Ам'єнський мир, що власне був тільки коротким перемир'ям, як і всі інші мирні умови Бонапарта; я минаю і конкордат, яким перший консул знов настановив у нас єпископів, релігійні обряди і податки на церкву, одно слово все те, що скасувала була революція; за те він добився великого щастя: папа Пій VII коронував його у Парижі. Після того Бонапарт вважав себе за Карла Великого! Не буду розказувати і про страшенну війну з Англією, коли Бонапарт хотів знищити її, і тільки зруйнував нас і наших союзників; не буду говорити про ту безліч усяких битв, що ні до чого доброго не довели; про те, як виславляли Бонапарта після Аустерліца, Ієни, Ваграма та Москви.

Наполеон Бонапарт був тепер самовладний пан; що-року він клав трупом по двісті, по триста тисяч чоловіка; він настановив знов усі давні податки, позаводив монополії, видавав маніфести, називав

ваючи нас у них „своім народом“, писав статті у газетах, посилав з нетрів Росії накази, щоб завести великий французький театр,—одно слово: скрізь грав комедію, безконечну комедію!

Вся та сила народу, що він посилав на смерть, проходила повз нас. Треба було бачити їх, послухати, як вони розказують про свої битви та свої походи—лицарі та й годі!.. На нас вони дивилися згорда, як на буржуа. Так ніби самі вони були якоїсь іншої породи, якісь завойовники, а ми—їх бранці. Найостанніший з них ставив себе безмірно вище за всякого робітника, селянина, купця, що живе працею рук своїх. Ці переможці над переможцями, шибай-голови та забіяки стільки вештались по всьому світі, стільки воювали, вбивали та грабували скрізь: в Італії та Іспанії, у Німеччині та Польщі, що ніби втратили вже свою власну отчизну; вони забули свій рідний край, своє село, вони не знали вже ні батька, ні матері, ні братів, ні сестер, вони думали тільки про чини, про чарку горілки, та про імператора.

Я міг-би розказати вам, скільки доводилося змагатись, обороняти себе, мало не битися з тими оборонцями отчизни. У нас у крамниці, дарма, що я був дуже терплячий, а моя жінка дуже обережна, не раз бували прикрі сварки: доводилося мені знімати з кілка мою шаблю і йти за місто, щоб показати тим нахабникам, що

люде 1792 року нічим не гірші за людей 1808 р. У мене й досі лишилося скільки знаків з того часу, хоча, правду казавши, я за них добре віддячив. А коли, бувало, пробували ми жалітися начальству за наші кривди, то воно тільки реготало або відповідало, підморгуючи оком:

— Це вже, мабуть, штука Фужера або якогось там Тюліна; вже не хто инший!— Та й край.

Ті люде, що живуть ще досі з того часу, можуть підтвердити мої слова, хоч і сором стає за наш народ, коли розказувати таке. Дикі росіяне та донські козаки, що прийшли слідком за ними, поводили себе не гірше за них з чесними жінками і мирними людьми. З грабіжів вони почали і грабіжами скінчили. З самого початку вони тільки про те й говорили, як-би добре попоїсти та випити, та придбати собі багатства; після італійського походу минуло п'ять—шість літ і все, що тоді було посіяно, тепер зійшло та вирросло і можете ви собі уявити, що з того вийшло.

Мені завжди найсумніше було бачити, як народ іде за поганим прикладом. Франція—країна дуже багата і на хліб, і на вино, і на всяке инше добро, є у неї і торгівля і ремесла і всяке мистецтво і, здавалось би, нічого нам не бракує. Аби тільки праця та ощадність, то наша країна могла-б бути найщасливіша у світі. Так ні-ж бо: всього того здавалося мало, кортіло забрати, що можна, у инших людей і скрізь

тільки й було розмови, що про здобач. При початку всякого походу міркували, скільки він може дати, які міста можна здобути і яку накласти на них контрибуцію.

Бонапарт торгував усякими країнами: одному давав Тоскану, другому Неаполь, іншому Голандію, знов іншому—Вестфалію; то обіцяв, то відмовляв, додавав, одрізував, залишав; оддавав одних під руку другим, настановляв королів, роздавав корони своїм братам і родичам, заманював до нас людей нібо то по приятельському, щоб улаштувати їх справи, а сам брав їх у неволю і зачиняв у тюрми; так було з нещасним Еспанським королем; він домагався, щоб його спільники давали йому військо, а потім брав те військо у бран і сам ішов на них війною. А поки він робив усі ті злочинства, всі його помішники, від найвищих до найменших, бенкетували і реготали, вважаючи, що все це дуже добре і грабували собі дорогі малюнки і всяке інше добро.

Те добре везли коло нас великими фурами і люде говорили:

— Це обоз такого то маршала або генерала, або такого то посла,—не займайте!

А за обозами ішли салдати з повними кишенями німецьких, австрійських та італійських грошей,—золото текло річкою!.. Ой, які ж то сумні спогади! Стільки ми говорили про правду та добродійність, а вийшли самі звичайні розбійники.

Ви знаєте, до чого все це довело? Всі

народи, обурившись на такі повсякчасні грабіжи, напали нас усі гуртом: росіяне, німці, англійці, шведи, італійці, еспанці,— і довелося віддати назад і дорогі малюнки, і землі, і корони та ще поверх того заплатити мільярд контрибуції, себ-то мільйон мільйонів. Ті народи поставили свої війська у нас постоєм, забрали наші фортеці і держали їх, поки ми виплатили їм усе до останнього шеляга; вони забрали у нас і те, що завоювала була республіка, всі наші справедливі здобутки. Австрія та Прусія напали були нас без усякого права, ми їх перемогли і всі австрійські землі у Нідерландах, увесь лівий беріг Рейна перейшли до Франції після мирної умови. Тепер вони забрали у нас усі ті багаті землі, найкращі за всі; ось як тяжко заплатили ми за генія Бонапарта.

Та коли почати про це розказувати, то кінця краю не буде. Краще берімося до моєї історії.

Нема що розказувати вам, щò ми з Маргаритою думали про Першого Консула після арешту нашого батька і щò ми говорили про нього нашим дітям, сидячи вечорами перед грубкою і розказуючи їм про ту гарну людину, що так любила їх! Всякий може собі уявити, яке то тяжке горе було для нас; жінка моя після того слабувала п'ятнадцять літ, аж поки не настав кінець імперії. Тільки тоді вона трошечки розважилась, знаючи, що Бонапарта заслано на острів св. Єлени, на голі скали, де

не росте ні стеблиночки, серед великого моря, а з ним тільки один англієць—сір Гудзон Льов. Вона трошки піддужала; але скільки ж горя ми зазнали досі! Наша торгівля йшла добре, а проте мало не що дня на наші голови спадало нове лихо.

Року 1802 Бонапарт послав колишнього члена Конвента і Комітета громадської оборони Жан-Бона Сент-Андре у Майнц, щоб зловити, судити і покарати велику ватагу розбійників, що не давали спокою людям по обох берегах Рейна. Він живо покінчив цю справу; незабаром на дверях нашої управи висів список 60—70 розбійників, а найперший стояв там їх ватажок Шіндерганес. У числі їх був і Микола Баст'єн! Мені це, правду казавши, було байдужісенько; я завжди думав, що всякий повинен відповідати сам за себе; сто разів бачив я, що в одній сем'ї бувають і чесні люде і злодії, і розумні і дурні, і поважні і п'яниці. Тому то ні я, ні жінка моя не журилися дуже, але для бідного батька це було страшенне горе. Він одразу ліг і коли я приходив до нього у Бараки, він раз-у-раз говорив мені:

— Ох, Мішелю, любий мій, нехай Бог йому простить! Вкоротив він мені віку.

Він плакав, як дитина і несподівано вмер року 1803. Тоді мати, не хотівши перебратися до нас і спокійно жити коло своїх онуків, помандрувала по святих місцях молитися за душу Миколи. Через скільки місяців після того одна стара жінка—

з Альзасу зайшла до нас сказати, що мати вмерла у монастирі святого Оділя на оберемку соломи; попи поховали її християнським звичаєм, зо свічками та покровивши святою водою. Я заплатив за свічки і за воду і зажурився, що мати так сумно скінчила вік свій; коли б вона була послухала мене, то ще може прожила б з який десяток літ.

Родини нашої ставало чим раз менше; повмірали й де які друзі. Від мого старого товариша Сома ми не мали листів після Гогенліндена; мабуть він умер у поході від виснаги та втоми. Довго чекали ми листів од його, але літ через п'ять—шість ми довідалися, що його вже давно нема на світі. Мареско і Лізбета дожили до великих чинів і вже не згадували за нас; вони були завзяті бонапартисти, а ми по давньому республіканці. Коли-не-коли ми читали в газетах різні звістки про них: „Баронеса Мареско робила покупки у такій то крамниці... Вона була на придворному бенкеті з бароном Мареско... Вони поїхали в Іспанію і таке інше. Одно слово—вони вийшли у великі пани“.

Року 1809 зо всіх близьких людей у нас лишився тільки дядько Жан. Він уже давно покинув кузню у Бараках і жив на своєму чудовому Пікгольцьському хуторі з тіткою Катериною, Ніколею, з братом Кльодом і сестрою Матюріною. У базарні дні він приїздив до нас своїм шарабаном купити цукру, олії, оцту. Арешт Шовеля

дуже засмутив його, особливо тому, що сам він був прихильник Бонапарта, любив порядок і найбільше бажав, щоб національні землі лишились у руках народу. Він навіть перестав бувати у нас через ту незгоду в поглядах. Але, почувши про наше нещастя, він, хоч і був дуже обережним, перший приїхав до нас. Перед Маргаритою він не одважувався говорити про Шовеля, але як тільки вона виходила з хати, він зараз питав мене:

— Новин ще нема? ще досі нічого нема?

— Нема!

— О, Господи! яке нещастя! А я не йняв віри твій му тестеві, коли він проклинає того деспота!

Дядько Жан дуже любив наших дітей і завжди просив нас віддати йому одного з них. У нас у ту пору було вже троє хлопців і дві дівчинки і ми вже були поклали віддати йому одного з них, бо знали, що дядько Жан добре виховає його і зробить з його доброго робітника.

— Хіба віддаймо йому Мішеля,—сказала мені одного разу Маргарита,—він найдужчий за всіх.

А я сказав їй на це:

— Дядько Жан хотів би не його; хоч він не казав нічого, але я напевне знаю, що він хотів би взяти Жана-П'єра.

— Чому?

— Бо він найбільше схожий на твого батька.

Через те саме і Маргарита хотіла лиши-

ти його дома; вона поплакала, але нарешті згодилася. Тепер що вівторка дядько Жан забірав від нас Жана П'єра на свій шарабан; ми всі вкупі обідали, так як одна родина. Іноді Маргарита їздила також у Пікгольц.

Року 1809 в осени дядько Жан занедужав. Жан П'єр,—йому вже тоді було 14 літ,—приїхав по мене дуже вранці і сказав, що дядько Жан хоче поговорити зо мною, бо він тяжко слабий. Я зараз же таки поїхав. Застав я свого хрещеного батька у постелі і відразу побачив, що справа дуже погана і мабуть він уже не встане. Лікарь Бургард з Сарбурга приїздив уже разів з п'ять. Це вже був третій день хвороби. Тітка Катерина і я зрозуміли одразу, що сказав лікарь.

Дядько Жан уже не міг говорити; побачивши мене, він показав мені рукою на шухлядку у столику і тихо прошепотів:

— Одчини.

Я відсунув. Там лежав папір, увесь записаний його рукою

— Внукам Шовеля,—прошепотів він через силу.

По виду його збігали сльози; йому важко було дихати. Він хотів ще сказати мені щось, та не міг і тільки стиснув мою руку. Мене взяв одчай. Він дихав дуже часто і чим раз тяжче, і я зрозумів, що настає кінець. Він тільки мене чекав, — це буває часто. Він одвернувся; я сидів коло

постелі; минуло так хвилин із десять; я не чув уже нічого і покликав його:

— Дядьку Жане!

Відповіді не було. Щоки його зблідли, уста трошки растулились, ніби усміхаючись. Так бувало за давніх часів усміхався він у кузні, коли Валентін плів свої дурниці, а він дивився на нього зверху, заклавши руки у кишені.

Чи треба ж розказувати вам про наше горе? Ні! Це добре відомо всім; нехай всякий згадає смерть тих людей, яких він найбільше любив! Поховавши мого другого батька, я поховав враз із ним спогади моїх молодих літ; тітка Катерина втратила найкращого друга, з яким прожила п'ятдесят літ мирно та в згоді; весь хутір утратив доброго господаря, справедливого та милосердного.

Тут кінчається моя історія; незабаром прийде черга і на мене; треба трошки спочити і позбірати свої думки перед тою далекою мандрівкою до своїх старих, що про них я вам оце розказував.

Дядько Жан Леру записав мені і Маргариті, для внуків Шовеля, свій Пікгольцьський хутір з тою умовою, щоб ми доглядали тітку Катерину, як матір і до віку держали у себе Ніколь, Кльода та Матюрину.

Ті умови нам не трудно було виконати, бо вони і без того були записані у наших серцях.

Незабаром після того Маргарита, діти

і я переїхали на хутір, а нашу крамницю передали Ет'єнові. З тої пори я ввесь час порав нашу землю, докупив ще нової і жив у достатках. Пригадайте собі те, що я писав у першій книзі.

Тепер я прошу у Бога дати нам ще скільки літ мирного життя і здоров'я. Коли б у нас були „Права людини“ я вмер би спокійно.

МІШЕЛЬ БАСТ'ЄН,
хлібороб з Вальтена
До своїх друзів.

Друзі мої любі!

Багато людей, я знаю, розказували, як уміли, історію революції. Одні говорили, що народ був щасливіший перед роком 1789!—Це, звичайно, дворянська вигадка і нема вже таких дурнів, що поїняли б їй віри. Другі, здебільшого якобинці, розказували про душогубства, вигнання людей з отчизни, згадували, як церкви повернуто було на стайні для коней і думали, що то були найкращі з'явища революції. І це певна річ — неправда, бо убивство завжди було і є річ страшна і огидна. Сталися всі ті нещастя через дворян та єпископів, бо вони хотіли вернути давній лад і для того почали братовбивчу війну у Франції і закликали собі на підмогу чужинців-ворогів; а революція оборонялася, бо їй не було иншого виходу: або перемога або смерть.

Нарешті де-хто упевняє, що тільки велика людина, Наполеон, все полагодив, усе

вирятував: закони, військо, непереможність і славу Франції! Кажуть вони, що без його революція не дала-б нічого, що вона пропала-б серед колотнечі та безладдя. Помиляються вони дуже, бо все було зроблено ще перед Бонапартом: коли народ одбив прусаків та австрійців, коли Установчі Збори настановили „права людини“, виробили конституцію 1791 року і громадські закони, тоді Наполеон Бонапарт був ще тільки під-лейтенант.

Де-які упевняли, що все лихо нашої революції сталося через те, що вся влада не лишилася цілком у руках буржуазії, як давніше вона була в руках дворян.

Одно слово—всякий гне на свій бік: одні хочуть віддати все дворянам, бо самі з дворян, другі клопочуться за духовних, бо самі духовного роду, інші знов тягнуть за воєнними, бо самі служать у війську, а інші за буржуазію, бо самі вони—буржуа. Міркуючи про це, не раз подумаєш собі: Боже мій, коли-ж то люде будуть справедливі? Коли в них буде розум? Хіба не розуміють ті, що хочуть підбити всіх під свою руку, нехтуючи правдою, що народ завжди буде проти них і знищить їх раніше чи пізніше?

Ні, це не буде історія революції, це історія партій, що шарпали її на шматки і хотіли або забрати її цілком у свої руки, або знищити її.

Я сам людина з народу і пишу для народу і розказую я те, що діялося перед

моїми очима. Я бачив давній лад, його самоволю, арешти, панщину, всілякі податки та злирства, всі ті привилеї дворян та духовних та жебрущих манахів, що всі в-купі держали у своїх руках дві третини французької землі. Я бачив Генеральні Штати р. 1789 і еміграцію; бачив, як ми рятували отчизну; бачив і братовбивчу вандейську війну,— всі ті великі і страшні події, що дивують до віку всіх людей.

Я розкажучу всім вам: буржуа, робітники, салдати і селяне історію ваших батьків і дідів, історію одважних патріотів, що зруйнували Бастілію, знищили привилеї і дворянство, настановили права людини, рівність усіх громадян перед законом і перемогли всіх європейських самовладців, що хотіли накинати нам аркан на шию.

І коли тепер ви маєте хоч де-які права, можете переїздити з місця на місце, можете братися до якого хочете ремесла, можете дослужитися чинів на військовій та громадській службі,— то все це здобули для вас ваші діди! Як-би не вони, то ви ще й досі працювали-б на панів та манахів.

Де-які з вас не знають цього, а де-які позабували; ось тому-то я і надумав розказати вам усе, що бачив з року 1778 до 1804.

А написати таку історію дуже трудно: що далі, то справа стає складніша, а треба-ж усе розказати ясно; навіть в житті одної людини багато де-чого забувається,

а про де-які події і згадувати не слід. А надто не все-ж доводилося мені бачити на свої власні очі: треба покладатися на інших людей, згадувати їх оповідання, розшукувати їх старі листи і по них згадувати те, що минуло.

Я пишу цю книгу не для одної якої-небудь партії, а для всіх людей; що користне для всіх, те, значить справедливе, а коли що робиш по правді, то за те люде тобі подякують і боятися нема чого.

А по тім слові, друзі мої, бажаю вам всього доброго і будьте здорові.

Мішель Баст'єн.
